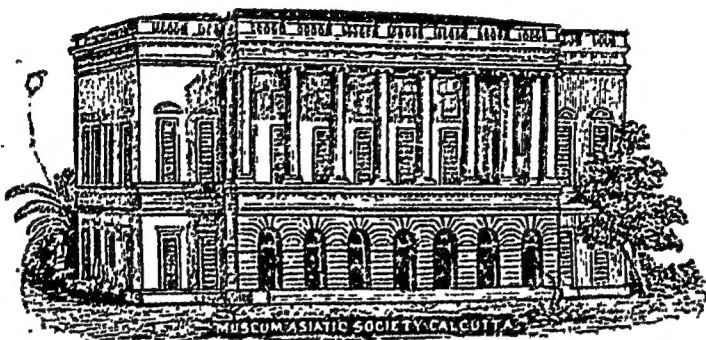

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 297 AND 298.

कातन्त्रम्

THE KÂTANTRA,

WITH THE

COMMENTARY OF DÛRGASIMHA.

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELING,

SECRETARY OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY ;
PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY COLLEGE, LONDON.

FASCICULI I. II.

0 2

CALCUTTA :

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1874.

अथ
श्रीदुर्गसिंहविरचितवृत्तिसहितं
कातन्त्रम् ॥

॥ गणेशाय नमः ॥

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।
कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम्^(१) ॥

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥

सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः । न पुनरन्यथो-
पदेष्टव्य इत्यर्थः ॥ सिद्धशब्दो ऽत्र नित्यार्थो निष्पन्नार्थः प्रसिद्धा-
र्थो वा । यथा सिद्धमाकाशम् । सिद्धमन्नम् । काम्पिल्यः^(२) सिद्ध
इति ॥ वर्णा अकारादयः । तेषां समाम्नायः पाठक्रमः ॥

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वर-
संज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ ॥ यथानु-
करणे ह्रस्व लृकारो ऽस्ति तथा दीर्घो ऽप्यस्तीति मतम् ॥ स्वरप्र-
देशाः । स्वरौ ऽवर्णवर्जौ नामौ [का० १. १. ७] इत्येवमादयः ॥

१ शार्ववर्मिकम् । B. D. G. (and a
correction in A.)

२ काम्पिल्यः F. काम्पील्ये C. D.

दश समानाः ॥३॥

तस्मिन्वर्णसमानाचविषय आदौ चे दश वर्णान्ते समानसंज्ञा भवन्ति । अत्रा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ॥ समानप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घो भवति परस्य लोपम् [का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

तेषां द्वौ तावन्योन्यस्य सवर्णौ ॥४॥

तेषामेव दशानां^(१) यौ द्वौ द्वौ वर्णौ तावन्योन्यस्य सवर्णसंज्ञकौ भवतः^(२) । अत्रा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ॥ तेषां ग्रहणं व्युत्पत्त्यर्थम् । तेन ह्रस्वोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च^(३) सवर्णसंज्ञा मिद्वेति ॥ सवर्णप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घो भवति परस्य लोपम् [का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

पूर्वो ह्रस्वः ॥५॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो चः^(४) पूर्वो वर्णः स स ह्रस्वसंज्ञो भवति । अत्र उ ऋ ॠ ॥ ह्रस्वप्रदेशाः । स्वरौ ह्रस्वौ नपुंसके [का० २. ४. ५२] इत्येवमादयः ।

परो दीर्घः ॥६॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो चः^(४) परो वर्णः स स दीर्घसंज्ञो

१ दशानां मध्ये । C.

२ तावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । C. D.

३ दीर्घयोश्च द्वयोः D.

४ तयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञकयोर्मध्ये यो चः C. D. E.

भवति । आ ई ऊ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥ ह्रस्वो लघुर्दीर्घो^(१) गुरुरित्युच्चारण-
वशाद्गम्यते । तथा संयोगे सति ह्रस्वो ऽपि गुरुः । गुरुमतो ऽनृच्छ-
इति वर्जनाच्च ॥ दीर्घप्रदेशाः । रो रे लोपं खरश्च पूर्वो दीर्घः
[का० १. ५. १७] इत्येवमादयः ॥

स्वरो ऽवर्णवर्जो नामी ॥ ७ ॥

अवर्णवर्जस्वरो नामिसंज्ञो भवति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥
ए ऐ ओ औ ॥ नामिप्रदेशाः । नामिपरो रम् [का० १. ५. १२]
इत्येवमादयः ॥

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ८ ॥

एकारादीनि खरनामानि सन्ध्यक्षराणि भवन्ति । ए ऐ
ओ औ ॥ सन्ध्यक्षरप्रदेशाः । सन्ध्यक्षरे च [का० ३. ६. ३८] इत्येव-
मादयः ॥

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ९ ॥

ककारादीनि हकारपर्यन्तानि व्यञ्जनसंज्ञकानि^(२) भवन्ति ।
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ व भ म
य र ल व श ष स ह^(३) ॥ व्यञ्जनप्रदेशाः । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं
नयेत् [का० १. १. २१] इत्येवमादयः ॥

१ ह्रस्वो ऽपि लघुर्दीर्घो ऽपि D. E.
(C. orig.)

२ व्यञ्जनसंज्ञानि C. D. E.
३ हेति D. ह इति C.

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १० ॥

ते कादयो मावसाना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव ते वर्ग-
संज्ञा^(१) भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न
प फ व भ म ॥ वर्गप्रदेशाः । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चा-
घोषाः [का० १. १. ११] इत्येवमादयः ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ ११ ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ श ष स । अघोषप्रदेशाः । अघोषे प्रथमः
[का० २. ३. ६१] इत्येवमादयः ॥

घोषवन्तो ऽन्ये ॥ १२ ॥

अघोषेभ्यो ये ऽन्ये ऽवशिष्टा गादयस्ते^(२) घोषवत्संज्ञा^(३)
भवन्ति । ग घ ङ ज झ ञ ड ढ ण द ध न व भ म य र ल व ह^(४) ॥
घोषवत्प्रदेशाः । घोषवति लोपम् [का० १. ५. ११] इत्येवमादयः ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १३ ॥

ङञणनम । इत्येते वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति ॥ अनुना-
सिकप्रदेशाः । धुङ् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् [का० २. १. १३]
इत्येवमादयः ॥

१ ते ककारादयो वर्णा मावसानाः
पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा
C. D. E.

२ गादयो वर्णास्ते C. D.

३ घोषवत्संज्ञका D.; घोषवन्तं E.

४ हेति । C. D.

अन्तःस्था यरलवाः ॥ १४ ॥

यरलव । इत्येते वर्णा अन्तःस्थासंज्ञा भवन्ति ॥ अन्तःस्थाप्रदेशाः । उवर्णस्य ज्ञान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे [का० ३. ३. २७] इत्येवमादयः ।

ऊष्माणः शषसहाः ॥ १५ ॥

शषसह । इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शिङिति शादयः [का० ३. ८. ३२] इति पुनर्लघुसंज्ञा एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धा अन्वर्था इह ज्ञायन्ते ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १६ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति^(१) कुमारीस्तनयुगाकृतिर्वर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ॥ विसर्जनीयप्रदेशाः । विसर्जनीयश्चे के वा शम् [का० १. ५. १] इत्येवमादयः ॥

क इति^(२) जिह्वामूलीयः ॥ १७ ॥

ककार इहोच्चारणार्थः । इति वज्राकृतिर्वर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति ॥ जिह्वामूलीयप्रदेशाः । कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा [का० १. ५. ४] इत्येवमादयः ॥

१ यथा कादिषु । is added by D. before, by C. after इति.

२ कXइति A.; कइति B. C.; रकइति D. (C. ?); कै इति E. F.

ॐप इत्युपध्मानीयः^(१) ॥ १८ ॥

पकार इहोच्चारणार्थः । इति गजकुम्भाकृतिर्वर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति ॥ उपध्मानीयप्रदेशः । पफ्योरुपध्मानीयं न वा [का० १. ५. ५] इत्येवमादयः ।

अं इत्यनुस्वारः ॥ १९ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति विन्दुमात्रो वर्णो ऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अनुस्वारप्रदेशः । मो ऽनुस्वारं व्यञ्जने [का० १. ४. १५] इत्येवमादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ २० ॥

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्त्योरर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायः पदसंज्ञो^(२) भवति । ते ऽत्र । यजन्ते ऽत्र । उपलब्धिग्रहणं विभक्त्यर्थम् ॥ पदप्रदेशः । एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः [का० १. २. १७] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥ २१ ॥

व्यञ्जनं परं वर्णं नयेत् । न तु स्वरम् । व्यञ्जनमन्वक् । स्वरः स्वयं राजते हि । तङ्गच्छति । षडत्र । कX खनति^(३) । क० फलतीति^(४) योगवाहत्वात् स्वरूपमेतत् ॥

१ ॐप E.; ॐ इत्यु० F.; प इत्यु० B.;
प० इत्यु० A.; प्य० D.; ञ्म० C.
२ समुदायपद० B.; समुदायस्य
पदसंज्ञा० C. D. E.

३ कः खनति B. D.; कखनति E.;
कयनति C.
४ कः० D.; कX खनतीति० B.;
क१ फ० F.; कम्फलति C.;
क२ फलति E.

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २२ ॥

वर्णान्संघटितान्संमिलितान्^(१) अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् । वि-
घटयेदित्यर्थः । वैयाकरणः । उच्चकैः । असंमोहार्थो ऽयं योगः ॥

लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥ २३ ॥

लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्मादनुक्तस्यापि ग्रहणस्य
सिद्धिर्वेदितव्येति । निपाताव्ययोपसर्गकारककालसंख्यालोपा-
दयः ॥ तथा वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा । पञ्चाला वरणा
इति जनपदस्यापि^(२) । पञ्चाला वरणा इति^(३) योगो न दृश्यते ।
संज्ञाशब्दत्वात् ॥ हरीतक्यः फलानीति । फलेष्वपि स्त्रियां वृत्तिः ॥
एवमन्ये ऽपि संज्ञाशब्दा इव तद्धिता लोकतः सिद्धाः । खलतिकं
वनानीति । तेषां वनानामेकवचनान्तमेव नाम ॥ शब्दानामेकार्थे
ऽपि लिङ्गवचनभेदः । यथा । आपो जलम् । दाराः कलत्रं भा-
र्येति ॥ वैदिका लौकिकज्ञैश्च ये यथोक्तास्तथैव च^(४) । निर्णीता-
र्यास्तु^(५) विज्ञेया लोकात्तेषामसंग्रहः ॥

॥ इति दौर्गसिंद्ध्यां वृत्तौ सन्धौ प्रथमः पादः^(६) समाप्तः ॥

१ E. adds एकत्र पिंडीभूतान्

२ पञ्चाला इति C. D. E. F.; E. adds

वरणा नगरं पञ्चाला जनपदः ।

३ पञ्चाला इति F.

४ तथैव ते । C. D. E. F.

५ च for तु D.

६ नाम्नि प्रथमः सन्धिः D. ; वृत्तौ

प्रथमः सन्धिः E.

समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च लोपम् ॥ १ ॥

समानसंज्ञको वर्णः सवर्णे परे दीर्घीभवति परश्च लोपमा-
पद्यते । दण्डायम् । मागता । दधीदम् । नदीह ते । मधूदकम् ।
वधूदम् । पितृपथः^(१) । हकारः । कृकारेण^(२) ॥ होद्वकार इति
वक्तव्यम् ॥ समानग्रहणमश्रुतादपि दीर्घात्समानात्सवर्णस्य लो-
पार्थम् । तेन वृत्ताः^(३) ॥

अवर्णे इवर्णे ए ॥ २ ॥

अवर्ण इवर्णे परे एर्भवति परश्च लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे
सवर्णग्रहणम् । तवेहा । मेयम् ॥ चकाराधिकारो ऽनुक्तममुच्च-
यार्थः । तेन कचित्पूर्वो ऽपि नुप्यते^(४) । हलीया । लाङ्गलीया ।
मनम ईया^(५) । मनीया ॥

उवर्णे ओ ॥ ३ ॥

अवर्ण उवर्णे परे ओर्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवोह-
नम् । गङ्गोदकम् ॥

ऋवर्णे ऋ ॥ ४ ॥

अवर्ण ऋवर्णे परे ऋर्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवर्कारः ।

१ वधूदा ।^० C. D. E.; G. adds मा-
तृपथः । D. E. मातृकारेण-

२ कृकारः । कृकारः । B.; कृकारः ।
कृकारेण । C. E.; कृकारः । कृ-
कारेण । D.

३ वृत्ता यदीह । E.; वृत्त । नदीह ॥
D.; नदीहा C.

४ लोप्यते A.

५ मनसीया । B.; om. E.; हल्ली-
या । लाङ्गलीया । मनीया । C.

सर्कारेण ॥ ऋणप्रवसनवत्सतरकम्बलदशानामृणे कचिदरोऽपि दीर्घता । ऋणार्णम् । प्रार्णमित्येवमादयः^(१) ॥ ऋते च तृतीया-समासे । शीतेन ऋतः^(२) । शीतार्तः^(३) ॥ ऋति धातोरुपसर्गस्य । प्रार्हति ॥ नामधातोर्वा^(४) । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति^(५) ॥

लृवर्णे अल् ॥ ५ ॥

अवर्ण लृवर्णे परे अल्लवति परश्च लोपमापद्यते । तवल्कारः । मल्कारेण ॥ उपसर्गस्य वा लृति धातोरलो दीर्घः । उपाल्का-रीयति । उपल्कारीयति ॥

एकारे ऐ एकारे च ॥ ६ ॥

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ चकाराधिकारात्कचित्पूर्वोऽपि लुप्यते^(६) । एवे चानियोगे । अद्येव । इहेव ॥ नियोगे तु । अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥ खस्यादैत्वमीरेरिणोरपि वक्तव्यम् । खैरम् । खैरी^(७) ॥

ओकारे औ औकारे च ॥ ७ ॥

अवर्ण ओकारे औकारे च परे और्भवति परश्च लोपमा-

१ ०त्यादयः । C. D. F.; प्रार्णम् ।

वसनार्णम् E.

२ Om. C. D. E.

३ C. D. E. add दुःखार्तः । तृतीया-समास इति किम् । परमर्तः ।

४ नामधातो वा । D.

५ C. adds नामधातोरिति किं ।

प्रर्षभं वनं ।

६ लोपः । A. B.; पूर्वलोपः । E. F.

७ खैरिणी ॥ C. D. E.

पद्यते । तवौदनम् । सौपगवी ॥ चकाराधिकारादुपसर्गावर्ण-
लोपो धातोरेदोतोः । प्रेलयति । परोखति^(१) ॥ इणेधत्योर्न^(२) ।
उपैति । उपैद्यते ॥ नामधातोर्वा । उपेकीयति । उपैकीयति । प्रो-
षधीयति । प्रौषधीयति ॥ ओष्ठोत्वोः समासे वा । विम्बोष्ठः^(३) ।
विम्बौष्ठः । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः ॥ समास इति किम् । हे क्वात्तौष्ठं
पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥ ओमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यवो-
चत् ॥ अद्यस्थौत्वमूहिन्याम्^(४) । अद्यौहिणी सेना ॥ प्रस्थोढो-
ब्योद्य^(५) । प्रौढः । प्रौढिः ॥ एषैय्ययोरैत्वं^(६) लोपस्यापवादः ।
प्रेषः । प्रैय्यः । ईषेस्तु प्रेषः । प्रेय्यः ॥

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥

इवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । दध्यत्र ।
नद्येषा ॥ इवर्ण इति किम् । पचति ॥ असवर्ण इति किम् । दधि ॥

वमुवर्णः ॥ ९ ॥

उवर्णो वमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । मध्वत्र ।
वध्वासनम् ॥

रमुवर्णः ॥ १० ॥

रमुवर्णो रमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । पित्रर्थः ।
क्रर्थः^(८) ॥

१ प्रोखति C.; प्रोषति । D. E.

२ इणेधत्योर्णः । A.

३ F. adds विम्ब ओष्ठः ।

४ °ऊहिण्याम् all MSS. except E.

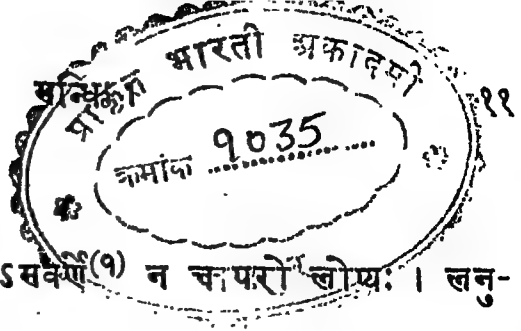
५ प्रस्थोहोढोब्योद्य D.

६ एषैय्ययोरु० D. E.; एषोय्य० C.

७ D. adds परे.

८ Thus A. B. F.; मात्रर्थः D. E.;

मात्रासनं C.

लमूवर्णः ॥ ११ ॥

लवर्णो लमापद्यते ऽसर्वर्णे^(१) न च परो लोप्यः । लनु-
बन्धः^(२) । लाकृतिः ॥

ए अय् ॥ १२ ॥

एकारो अय् भवति^(३) न च परो लोप्यः । नयति । अय्यचे^(४) ॥

ऐ आय् ॥ १३ ॥

ऐकार आय् भवति^(३) न च परो लोप्यः । नायकः । रा-
चैन्द्री ॥

ओ अव् ॥ १४ ॥

ओकारो अव् भवति^(३) न च परो लोप्यः । लवणम् ।
पटवोतुः ॥

औ आव् ॥ १५ ॥

औकार आव् भवति^(३) न च परो लोप्यः । गावौ । गावः ॥
एतेषु विसन्धिः पृथग्योगश्च स्पष्टार्थः । विवक्षितश्च^(५) सन्धिर्भवति ।
गवाजिनम् । गो ऽजिनमिति स्वरे विभाषा । गवाक्षः । गवेन्द्र
इति नित्यमकारवर्णागमः ॥

१ D. adds परे.

२ लानुबन्धः A. corr.

३ D. E. add असर्वर्णे परे.

४ जयति ॥ C. D. E.; E. adds

नयनं ।

५ तेन विवक्षितश्च D. E.

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः
॥ १६ ॥

अय् इत्येवमादीनां पदान्ते वर्तमानानां यवयोर्लोपो भवति
न वा । लोपे तु प्रकृतिः स्वभावो भवति । त आङ् । तयाङ् ।
तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पटविह । असा
इन्दुः । असाविन्दुः ॥ अयादीनामिति किम् । दध्यत्र । मध्यत्र ॥
पदान्त इति किम् । नयनम् । नायकः ॥

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ १७ ॥

एदोङ्गां परोऽकारः पदान्ते वर्तमानो लोपमापद्यते ।
तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ एदोङ्गामिति किम् । तावत्र ॥ पदान्तग्रहणं
पदान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन चितम् । स्तुतम् ॥

न व्यञ्जने स्वराः संधेयाः ॥ १८ ॥

न खलु व्यञ्जने परे स्वराः संधानीया भवन्ति । देवीशृहम् ।
पटुहस्तम् । मातृमण्डलम् । जले पद्मम् । रैष्टतिः । वाचो गतिः ।
नौयानम् ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यम् । तेन पित्र्यम् । गच्युतिः ।
अध्वमाने संज्ञेयम् ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ सन्धौ द्वितीयः पादः समाप्तः^(१) ॥

ओदन्ता अ इ उ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥ १ ॥

ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवलाः स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठन्ति । नो अत्र । अहो आश्चर्यम् । अथो एवम् । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं किं मन्यसे । आ एवं नु तत् ॥ एवमितिकिम् । न वा उ^(२) ॥ अन्तग्रहणमकारादीनां केवलार्थम् । तेन चेतीतीह नन्विति वेति ॥ निपाता इति किम् । पट इह । पट-विह । ईषतुः । ऊषतुः । आटतुः ॥

द्विवचनमनौ ॥ २ ॥

द्विवचनं यदनौभूतं^(३) तत्स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठति । औकाररूपं परित्यज्य रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः । अग्नौ एतौ । पटू इमौ । शाले एते । माले इमे ॥ द्विवचनमिति किम् । चित्रन्वत्र ॥ पर्युदासः किम् । अजयाव^(४) ह्यावाम् । देवयोरत्र ॥ अनौभूत-मिति किम् । तावत्र ॥

बहुवचनममी ॥ ३ ॥

बहुवचनं^(५) यदमीरूपं तत्स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठति । अमी अस्याः । अमी एडकाः^(६) ॥ बहुवचनमिति किम् । अस्यत्र ॥ अमीरूपमिति किम्^(७) । तथाहुः^(८) ॥

१ C. D. add स्वभावेन.

२ नवायुः C. D. E.

३ यदनौरूपं F.

४ अजयाव A.

५ बहुवचनान्तं य० C. D. E.

६ C. adds अमी आदित्यरश्मयः ।;

E. अमी उष्ट्राः ।

७ अमी इति किम् । C. D. E.

८ त आहुः C. D. E. F.

अनुपदिष्टाश्च ॥४॥

ये चाक्षरसमानाद्यविषये^(१) व्यत्या नोपदिष्टा^(२) जात्या^(३)
तु स्वरसंज्ञिताः सुतास्ते स्वरे परे प्रकृत्या^(४) तिष्ठन्ति । आगच्छ
भो देवदत्त ३ अत्र^(५) तिष्ठ^(६) भो यज्ञदत्त ३ इह ॥ दूराद्गाने^(७)
गाने रोदने च सुतास्ते लोकोक्तः सिद्धाः ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ सन्धौ द्वितीयः पादः समाप्तः^(८) ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥१॥

वर्गप्रथमाः^(९) पदान्ताः स्वरघोषवत्सु द्वितीयानापद्यन्ते ।
वागत्र । पङ्गुच्छन्ति ॥ वर्गप्रथमा इति किम् । भवानाह ॥ पदान्ता
इति किम् । शकनीयम् ॥ स्वरघोषवत्स्त्विति किम् । वाक् पूता ।
पट् कुर्वन्ति ॥

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान् वा ॥२॥

वर्गप्रथमाः^(९) पदान्ताः पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते ।
द्वितीयान् वा । वाङ्मती । वाग्मती । पण्डुखानि । पङ्गुखानि ।

१ चाक्षरवर्णसमा० C. D. E.

२ व्यक्त्यानुपदिष्टा A.

३ जात्या D.; E. omits तु.

४ C. D. add स्वमावेन.

५ Most MSS. omit the ३.

६ उक्तिष्ठ C. D. E.

७ दूरादाह्वाने D. a. m.

८ वृत्तौ चास्मि (om. E.) तृतीयः
सन्धिः समाप्तः । D. E.

९ वर्णार्थां प्रथमाः C. D.

तन्नयनम् । तद्वयनम् । त्रिष्टुम्भिनोति^(१) । त्रिष्टुब्^(१) मिनोति ॥
 पदान्ते धुटां प्रथमे सति । दृशन्नयनम् । ज्ञानभुन्नाद्यो वा ॥
 व्यवस्थितविभाषया प्रत्ययपञ्चमे^(२) नित्यं पञ्चमो भाषायाम् ।
 वाङ्मयम् । यन्मात्रम् ॥

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्चकारं न वा ॥३॥

वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परः शकारः स्वरयवरपरश्चकार-
 मापद्यते न वा । वाक्कूरः । वाक्शूरः । षट् व्यामाः । षट् श्यामाः ।
 तच्छेतम् । तच्छेतम् । त्रिष्टुप्कृतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम्^(१) ॥ वर्ग-
 प्रथमेभ्य इति किम् । प्राङ् शेते ॥ स्वरयवरपर इति किम् ।
 वाक्शृङ्गाः । तच्छशानम् ॥ लानुनासिकेष्वपीच्छन्त्यन्ते^(३) ॥

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥४॥

तेभ्य एव वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परो हकारः पूर्वचतुर्थ-
 मापद्यते न वा । वाग्घीनः । वाग्हीनः । अज्झलौ । अज्झलौ ।
 षड्ङ्गलानि । षड्ङ्गलानि । तद्धितम् । तद्धितम् । ककुब्भासः ।
 ककुब्हासः ॥ हकार इति किम् । तद्धितम् ॥ तेभ्योग्रहणं
 स्वरयवरपरनिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग् द्यादयति ॥ एवेति तृतीय-
 मतव्यवच्छेदार्थम् ॥

१ तृष्टु° A. B. E. F.

२ °विभाषाप्रत्यये D.

३ लानुनासिकेष्वपि नेच्छन्त्यन्ते । A.;

°केष्वपीचन्त्यन्ते ॥ D.

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ५ ॥

तकारः पदान्तो लचटवर्गेषु परतः^(१) पररूपमापद्यते । तज्जुनाति । तच्चरति । तच्छादयति^(२) । तज्जयति । तज्ज्ञामयति^(३) । तज्झकारेण । तट्टीकते । तट्टकारेण^(३) । तट्टीनम् । तट्टीकते^(३) । तण्णकारेण ॥ पदान्ते धुटां प्रथमे सति । तज्जयः । दृग्गन्त्रेणा^(३) । ज्ञानभुट्टीकनमिति ॥ लचटवर्गेष्विति किम् । तत् पचति ॥

चं शे ॥ ६ ॥

तकारः पदान्तः शे परे चमापद्यते । तच्चञ्चलः^(४) । तच्चस-
गानम् ॥ अकृत्वपक्षे वचनमिदम् ॥

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ७ ॥

ङणनाः पदान्ता ह्रस्वोपधाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति । क्रुङ्कच । सुगण्च । पचन्नत्र ॥ ङणना इति किम् । किमत्र ॥ पदान्ता इति किम् । वृत्रहणौ ॥ ह्रस्वोपधा इति किम् । प्राङ्गस्ते ॥

नोऽन्तश्चक्षयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८ ॥

नकारः पदान्तश्चक्षयोः परयोः शकारमापद्यते ऽनुस्वार-
पूर्वम् । भवाञ्चरति । भवाञ्छादयति । भवाञ्चवते^(५) । भवाञ्चयति ॥

१ परेषु C. D. E.

२ The MSS. have almost invariably
the double aspirate छ्छ् etc.

३ दृग्गन्त्रेणा D.; दृष्यन्त्रेणा C. E.

४ F. adds तच्च्येत ।

५ भवाञ्चवति । F.

व्यवस्थितवास्सरणात् प्रशाञ्चरति^(१) । एवमुत्तरत्रापि ॥ तथान्तो
विरतिरिति तेन तन्तरसि^(२) ॥

ठठयोः षकारम् ॥ ९८ ॥

नकारः पदान्तष्टठयोः परयोः षकारमापद्यते ऽनुस्वारपूर्-
वम् । भवांष्टीकते । भवांष्टकारेण ॥

तथयोः सकारम् ॥ १० ॥

नकारः पदान्तस्तथयोः परयोः सकारमापद्यते ऽनुस्वार-
पूर्वम्^(३) । भवांस्तरति । भवांस्थुडति^(४) ॥

पुंस्कोकिलः । पुंस्खननम् । पुंश्चकोरः । पुंश्चक्षम् । पुंष्टिटिभः^(५) ।
सुपुंश्चरति ॥ पुंसो ऽग्निव्यघ्रोषविषये संयोगान्तलोपस्थानित्य-
त्वात् । यथा प्राप्तमेव ॥ अग्निटीति^(६) किम् । पुंसरः ॥

ले लम् ॥ ११ ॥

नकारः पदान्तो ले परे लमापद्यते ऽनुस्वारहीनम् ।
भवाँल्लुनाति । भवाँल्लिखति ॥ कारहीनत्वादनुनासिकम् ॥

जभ्जशकारेषु जकारम् ॥ १२ ॥

नकारः पदान्तो जझजशकारेषु परतो^(७) जकारमापद्यते ।

१ प्रशान् चरति । B. D. E. F.;
प्रशान्वरति C.

२ तन्तरसि A.; त्वं तरसि E.

३ ०पूर्वै च C. E.

४ भवांस्थुडति B. F.; ०स्थुलति D.

५ पुंष्टिटिभः । F.; D. adds पुंस्फ-
लनम्; C. पुंस्फलं ।

६ अग्निडिति B.; अग्निडीति E.

७ परेषु C. D. E.

भवाञ्जयति । भवाञ्ज्ञायति^(१) । भवाञ्जकारेण । भवाञ्जते ॥
पदमध्ये च टवर्गादेश इति जज्ञजेषु जकारविधानम् ॥

शि न्वौ वा^(२) ॥ १३ ॥

नकारः पदान्तः शि^(३) परे चौ^(४) वा प्राप्नोति जकारं
वा^(५) । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः^(६) । भवाञ्छूरः । कुर्वञ्छूरः ।
कुर्वञ्छूरः^(६) । कुर्वञ्छूरः । प्रशाञ्छयनम् । प्रशाञ्छयनम्^(६) ।
प्रशाञ्छयनम् ॥ एत्वं^(७) गतं च न स्यात् । अनुस्वारो वर्गान्तश्च
स्यादेव ॥ वाच समुच्चये ॥

डढणपरस्तु एकारम्^(८) ॥ १४ ॥

डढणाः परेऽस्मादिति^(९) डढणपरः । डढणपरो नकारो^(१०)
एमापद्यते^(११) । भवाण्डीनम् । भवाण्डीकते । भवाण्कारेण ॥
तुशब्दो वानिष्टत्यर्थः ॥

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ १५ ॥

मकारः पुनरन्तो व्यञ्जने परेऽनुस्वारमापद्यते । त्वं यासि ।

१ °ज्ञायति A. B. F.

२ शि न्वौ° B.; शि चौ° D.

३ शि B.

४ चौ D.; नन्वौ A.; नचौ F.

५ प्राप्नोति । B.; प्राप्नोति वा । D.

६ Om. F.

७ जत्वं A. B.

८ नकारम् । D.

९ यस्मादिति D. E.; यस्मादिति
वियहः C.

१० एकारो B.

११ एकारमापद्यते C.; नमापद्यते ।
D.; ऽस्मादिति [वज्रप्रीतिः by
another hand] । डढणपरस्तु
नकारो एत्वमापद्यते । A.

त्वं रमसे ॥ अन्त इति किम् । गम्यते ॥ अनुस्वार इति संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः । तेन सम्राट् । सम्राजौ^(१) ॥

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ १६ ॥

अन्तोऽनुस्वारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चमं वापद्यते^(२) । लङ्करोषि ।
त्वं करोषि । लङ्चरसि । त्वं चरसि^(३) । पुंभ्याम् । पुंभ्याम् ॥ वर्ग
इति किम् । त्वं लुनासि ॥

॥ इति दौर्गसिंद्धां वृत्तौ सन्धौ चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ १ ॥

विसर्जनीयश्चे वा छे वा परे शमापद्यते^(४) । कश्चरति ।
कञ्छादयति ॥

टे ठे वा षम् ॥ २ ॥

विसर्जनीयष्टे वा टे वा परे षमापद्यते^(५) । कष्टीकते । कष्टका-
रेण ॥ प्रत्येकं वाच समुच्चये^(६) बालावबोधार्थः ॥

१ सम्राट् । सम्राजौ D. ; सम्म्राट् ।
सम्म्राजौ । E.

२ पञ्चमापद्यते वा । D. ; A. adds
न वा .

३ D. adds स्यादिधुटि पदान्तवत् ।
विरतेरविधानात् । ; C. reads

स्यादिधुटिपदावत् । पुभ्यां ।
पुभ्यां ।

४ शकारमापद्यते D. E.

५ षकारमापद्यते D. E.

६ वा समुच्चये F.

ते थे वा सम् ॥३॥

विसर्जनीयस्ते वा थे वा परे समापद्यते^(१) । कस्तरति । कस्यु-
डति^(२) ॥ कारस्करादय इति संज्ञाशब्दा लोकतः सिद्धाः^(३) ॥

कखयोजिह्वामूलीयं न वा ॥४॥

विसर्जनीयः कखयोः परयोजिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।
कXकरोति^(४) । कः करोति । कXखनति^(५) । कः खनति ॥

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥५॥

विसर्जनीयः पफयोः परयोरुपध्मानीयमापद्यते न वा । क^०
पचति^(६) । कः पचति । क^० फलति^(७) । कः फलति ॥ व्यवस्थि-
तविभाषयाघोषे शित्यरे न शादयः । पुरुषः त्सरुकः^(८) । वासः
चौमम् । अङ्गिः श्वातम् ॥

शे षे से वा वा पररूपम् ॥६॥

विसर्जनीयः शे वा षे वा से वा परे पररूपमापद्यते न वा^(९) ।
कश्शेते । कः शेते । कष्षण्डः । कः षण्डः । कस्साधुः । कः साधुः ॥

१ सकारमापद्यति D. E.

२ कस्युलति D.; कस्युडति A.B.F.

३ कारस्करादयः A. B.; D. om.

इति!; कारस्करादयः। संज्ञा-
शब्दा इव तद्धिता लोकतः सि-
द्धाः । E.

४ ककरोति D.; ककरोति E.

५ कज्जनति D.; कखनति E.

६ कप्पचति D.; कषपचति F.;
क७पचति E.

७ कप्पफलति D.; कषफलति F.;
क७फलति E.

८ पुरुषत्सरुकः A.

९ B. om. न वा; C. E. om. न.

चटतानित्यकरणाद्^(१) विसर्जनीयादेशस्याघोषे प्रथमो न स्यात् ।
कश्चरतीत्यादिष्वप्येवम् ॥

उमकारयोर्मध्ये ॥ ७ ॥

द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽत्र । कोऽर्थः ॥
पुनरत्रेति रप्रकृतिः [का० १. ५. १४] इति परत्वाद्देफः^(२) स्यात् ॥

अघोषवतोश्च ॥ ८ ॥

अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को गच्छति ।
को धावति । अघोषवतोरिति किम् । कः श्रेते ॥

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा ॥ ९ ॥

अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति । उक्तादन्यस्वरे ।
यं वापद्यते । क इह । कचिह । क उपरि । क्युपरि ॥ अपर इति
किम् । अग्निरत्र ॥ वात्र समुच्चये । ईषत्सृष्टतरो^(३) ऽत्र^(४)
यकारः^(५) ॥

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १० ॥

आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति स्वरे
परे । देवा आहुः । देवायाहुः । भो अत्र । भोयत्र ॥ भो इत्या-
मन्त्रणौकारोपलक्षणं केचित् । भगो अत्र^(६) । भगोयत्र । अघो

१ चटता इत्य० D. E.

२ रप्रकृतिपरत्वाद्देफः D.

३ ईषत्सृष्टतरो A. B. F.

४ (ऽ)यं D.

५ यकार इति । F.

६ भगोऽत्र D.

अत्र^(१) । अघोयत्र ॥ आदीषत्सृष्टतरश्चौकारादीषत्सृष्टतरो^(२)
ऽत्र^(३) यकारः । एवमेवग्रहणं नित्यलोपनिरासार्थम्^(४) ॥

घोषवति लोपम् ॥ ११ ॥

आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोष-
वति परे । देवा गताः । भो यासि । भगो ब्रज । अघो यज ॥
लोपग्रहणं यं वेति निवृत्त्यर्थम् ॥

नामिपरो रम् ॥ १२ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते । निरपेक्षः^(५) । सुयोः ।
सुद्धः । ईरुरर्थं^(६) वचनमिदम् ॥

घोषवत्स्वरपरः ॥ १३ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो घोषवत्स्वरपरो रमापद्यते ।
अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ घोषवत्स्वरपर-
इति किम् । अग्निः शेते^(७) ॥

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ १४ ॥

रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनः परोऽनामिनः परोऽपि^(८)

१ अघो ऽत्र A. B. and orig. F.

२ ईषत्सृष्टतरो A. B. F.

३ ऽयं D.; एव E. F.

४ नित्यमतलोपः D.

५ निरपेक्षः A.

६ ईरुरर्थं A. C.

७ A. B. om. from घोषवत्स्वरः

८ नामिपरो (ऽ)प्यनामिनो ऽपि
D.; नामिपरोऽप्यनामिपरो E.

घोषवत्स्वरपरो ऽघोषवत्स्वरपरो ऽपि^(१) रमापद्यते । गोर्पतिः ।
 गोःपतिर्वा । धूर्पतिः । धूःपतिर्वा ॥ स्वरघोषवतोर्नित्यम् । पितरत्र ।
 पितर्यातः ॥ अरेफप्रकृतिरपि । हे प्रचेता राजन् । हे प्रचेतो राज-
 न्निति वा^(२) । उषर्वुधः ॥ अक्लो ऽरेफे । अहर्पतिः । अहर्गणः । अह-
 रत्र ॥ रेफे तु । अहोरात्रम् । अहोरूपम् । अहोरथन्तरं साम^(३) ॥

एषसपरो व्यञ्जने लोपः ॥ १५ ॥

एषसाभ्यां परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे ।
 एष चरति । स टीकते । एष श्रेते^(४) । स पचति । परत्वात्पूर्वान्वा-
 धते^(५) । अयधिकारात्स्वरूपग्रहणाद्वा । एषकः करोति । सकः
 करोति । अनेषो^(६) गच्छति । असो गच्छति^(७) । अकि नञ्-
 समासे^(८) न स्यात् ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १६ ॥

विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । अन्यलोपे तु
 भवत्येव । क इह । देवा आहुः । भो अत्र^(९) ॥ विसर्जनीयाधिकारे
 पुनर्विसर्जनीयग्रहणमुत्तरत्र विसर्जनीयाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ।
 एष क्वात्रेण^(१०) । द्विर्भावः सिद्धः ॥

१ ऽयघोषवत्स्वरपरो ऽपि D. ; ऽय-
 घोषवत्स्वरपरो E.

२ E. adds उषसो वुधे ।

३ रथान्तरं A. B. ; D. E. om.
 from अहोरूपम्

४ Om. F.

५ Om. B. ; परत्वात्पूर्वान्विधीन्वा-
 धते D. E.

६ अनेषको D.

७ धावति । D.

८ D. adds च.

९ D. om. from क इह.

१० क्वात्रेण E.

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥१७॥

रो रे परे लोपमापद्यते । पूर्वो^(१) दीर्घो भवति^(२) । अग्नी
रथेन । पुनरात्रिः । उच्चै रौति^(३) ॥

दिर्भावं स्वरपरण्यकारः ॥१८॥

स्वरात्परण्यकारो दिर्भावमापद्यते । वृचच्छाया । इच्छति ॥
अप्यधिकारादीर्घात्पदान्तादा । कुटीच्छाया । कुटीक्षाया ॥
आङ्गाभ्यां नित्यम् । आच्छाया । मा च्छिदत् ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्यां वृत्तौ सन्धौ पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

॥ अथ नान्नि चतुष्टयम् ॥

धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् ॥१॥

अर्थोऽभिधेयम्^(४) । धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गसंज्ञं भवति ।
वृचः । कुण्डम् । कुमारी । डित्यः^(५) । राजपुरुषः । औपगवः ।
कारकः ॥ धातुविभक्तिवर्जमिति किम् । अहन् । वृचान् ॥ अर्थव-
दिति किम् । वृच इति वृचक्षामेकैकशो^(६) मा भूत्^(७) । राज-

१ स्वरश्च पूर्वो D. E.

२ E. adds आंतरतम्यात् ।

३ रौति मयूरः D. E.

४ ऽभिधेयः । D. E.

५ D. adds डवित्यः ।; E. दिवित्यः ।

६ वरकषाणामेकैकशो E.

७ लिङ्गसंज्ञा मा भूत् । तथा राज०
D. E.

नित्युक्तवचनस्य च ॥ लिङ्गप्रदेशः । लिङ्गान्तनकारस्य [का० २. २. ५६] इत्येवमादयः ॥

तस्मात्परा विभक्तयः^(१) ॥२॥

तस्मादर्थवतो लिङ्गात्पराः^(२) स्यादयो विभक्तयो भवन्ति ।
 सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् ॥ डे भ्याम् भ्यस् ।
 डसि भ्याम् भ्यस् । डस् ओस् आम् । डि ओस् सुप् ॥ दृशत्^(३) ।
 दृशद् दृशदौ दृशदः । दृशदम् दृशदौ दृशदः । दृशदा ।
 दृशज्याम् । दृशङ्गिरित्यादि^(४) ॥ एवं कुमारी कुमार्यौ कुमा-
 र्यः । खट्वा खट्वे खट्वाः ॥ अर्थस्य विभञ्जनाद्विभक्तय इति^(५) ॥

पञ्चादौ घुट् ॥३॥

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घुट्संज्ञकानि^(६) भवन्ति । सि
 औ जस् । अम् औ^(७) ॥ घुट्प्रदेशः । घुटि चासंबुद्धौ [का० २. २.
 १७] इत्येवमादयः ॥

जस्शसौ नपुंसके ॥४॥

नपुंसकलिङ्गे जस्शसौ घुट्संज्ञकौ भवतः । सामानि तिष्ठन्ति ।

१ S. adds here the terminations
 सि—सुप् ।

२ तस्माद्विङ्गात्पराः A.

३ D. E. write दृषत्^० throughout.

४ D. E. add the remaining forms
 of दृषद्, viz. दृषदे^०

५ विभक्तय उच्यन्ते ॥ D. E.

६ स्यादीनां विभक्तीनामादौ पञ्च
 वचनानि घुट्संज्ञानि E.

७ E. adds the corresponding cases
 of राजन्.

सामानि पश्य ॥ नपुंसके जसेव^(१) घुडिति नियमाद् वारिणी ।
जतुनी^(२) ॥

आमन्त्रिते सिः संवुद्धिः ॥ ५ ॥

सिद्धस्याभिमुखकरणमामन्त्रितम्^(३) । तस्मिन्नर्थे विहितः
सिः^(४) संवुद्धिसंज्ञो भवति । हे अस्व । हे वृत्^(५) ॥ संवुद्धिप्रदेशाः ।
संवुद्धौ च [का० २. १. ३६] इत्येवमादयः ॥

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्यात्परः ॥ ६ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोरनुपघातो। आगमः^(६) ॥ आगम उदनुबन्धो
ऽन्यात्स्वरात्परः^(७) परिभाष्यते । पद्यानि । पयांसि ॥ आगम
इति किम् । विद्युत्वान् ॥ उदनुबन्ध आगमस्य लिङ्गम् ॥

तृतीयादौ तु परादिः ॥ ७ ॥

आगम उदनुबन्धस्तृतीयादौ विभक्तौ परादिर्भवति । सर्वस्यै ।
सर्वेषाम् । वृक्षाणाम् ॥ तुशब्दस्तृतीयाद्यधिकारनिवृत्त्यर्थः^(८) ॥

इदुदगिः ॥ ८ ॥

इकार उकारश्चाग्निसंज्ञो भवति । अग्निम् । पटुम् ॥ इदु-
दिति किम् । सेनान्यम् । यवत्वम् ॥ अग्निप्रदेशाः । अग्नेरमो-
ऽकारः [का० २. १. ५०] इत्येवमादयः ॥

१ नपुंसकलिङ्गे जस्यसेव F.

२ यतुनी A.

३ सिद्धस्याभिमुखं करणम्° D.; सि-
द्धस्याभिमुखीकरणम्° E.

४ आमन्त्रितेऽर्थे सिः D.

५ हे अस्व D. E.; D. adds हे अस्व.

६ आगम उच्यते । D. E.

७ A. om. स्वरात्.

८ तृतीयाधिकार° D. E.

ईदूत् स्त्याख्यौ नदी ॥ ९ ॥

ईदूदित्येवं^(१) स्त्याख्यौ नदीसंज्ञकौ^(२) भवतः । नद्यै । वध्वै ॥
तपरकरणमसंदेहार्थम् ॥ स्त्याख्याविति किम् । सेनान्ये । यवत्वे ॥
नदीप्रदेशाः । नद्या ऐ आसासाम् [का० २. १. ४५] इत्येवमादयः ॥

आ अद्वा ॥ १० ॥

आकारो यः स्त्याख्यः स अद्वासंज्ञो भवति । अद्वा^(३) ।
माला ॥ स्त्याख्य इति किम् । कीलालपाः ॥ अद्वाप्रदेशाः । अ-
द्वायाः सिलोपम् [का० २. १. ३७] इत्येवमादयः ॥

अन्यात्पूर्व उपधा^(४) ॥ ११ ॥

जिङ्गस्य धातोर्वान्याद्वर्णाद्यः पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञो भव-
ति । राजन् अकारः । भिद् दूकारः । वृत् चकारः^(५) ॥ उपधा-
प्रदेशाः । अखोपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचदसु [का०
३. ६. ५] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥ १२ ॥

लिङ्गस्य धातोर्वान्याद्व्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो
भवति । विदुषः । अस्यते^(६) ॥ न इति किम् । ऊर्गभ्याम् ॥ अनुष-
ङ्गप्रदेशाः । अनुषङ्गस्याकुञ्चेत् [का० २. २. ३६] इत्येवमादयः ॥

१ ईत ऊत इत्येती D.

२ ०संज्ञी D. E. F.

३ D. E. add शाला ।

४ पूर्वोपधा ॥ B.

५ A. adds वृ वकारः ।; D. E. रा-
जा । भेत्ता । वर्तते ।

६ सस्यते । F.

धुङ् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ १३ ॥

अन्तःस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्मञ्जं भवति । पयांसि ।
अपक्त ॥ अन्तःस्थानुनासिकवर्जमिति^(१) किम् । चत्वारि । अमंस्त ॥
धुट्प्रदेशः । धुटश्च धुटि [का० ३. ६. ५१] इत्येवमादयः ॥

अकारो दीर्घं घोषवति ॥ १४ ॥

अकारो लिङ्गान्तो घोषवति विभक्तौ दीर्घमापद्यते । आ-
भ्याम् । वृत्ताय । वृत्ताणाम् ॥ घोषवतीति किम् । वृचः ॥

जसि ॥ १५ ॥

अकारो लिङ्गान्तो जसि परे दीर्घमापद्यते । वृत्ताः ॥ अकारे
लोपे^(२) ग्राप्ते वचनम् ॥

शसि सस्य च नः ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तः शसि परे दीर्घमापद्यते । सस्य च नो
भवति । वृत्तान्^(३) ॥ स्याद्यधिकारः किम् । अल्पशः^(४) ॥

अकारे लोपम् ॥ १७ ॥

विभक्तौ लिङ्गस्याकारो लोपमापद्यते । अकारे सामान्ये ।
वृचम् । युञ्जन् । यः । सः । उग्रना ॥

१ °अनुनासिकमिति° D. E.-

२ अकारलोपे D. E.; see, how-
ever, sūtra 17, below.

३ D. E. add सारसान्; E. also
देवान्.

४ D. E. add लोक्यः ।

भिसैस् वा ॥ १८ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा भवति । वृच्चैः^(१) ॥
वाशब्दः पदान्तरं सूचयति^(२) । एस् ऐस् वा ॥ ऐस्करणादति-
जरसैरिति केचित् ॥

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १९ ॥

अकारो लिङ्गान्तो बहुत्वे धुति परे एकारो भवति । एषु ।
वृच्चेभ्यः । परत्वादेवं स्यात् ॥ धुटीति किम् । वृच्चाणाम् ॥ तुशब्दो
विभाषानिवृत्त्यर्थः ॥

ओसि च ॥ २० ॥

अकारो लिङ्गान्त ओसि परे एकारो भवति । वृच्चयोः^(१) ॥

डसिरात् ॥ २१ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डसिर् आद् भवति । वृच्चात्^(१) ॥ दी-
र्घोच्चारणादतिजरसात्^(३) ॥

डस् स्य ॥ २२ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डस् स्यो भवति । वृच्चस्य^(१) ॥

इन टा ॥ २३ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परया इनो भवति^(४) । वृच्चे^(१) । टेनेति

१ D. E. add the corresponding
forms of देव viz. देवेः ।

२ तेन ऐस् D.; E. omits ऐस् वा ।

३ D. adds इति केचित् ।

४ परस्य टावचनस्य इनदिशो भ-
वति । D. E.

सिद्धे इनोच्चारणमग्रत इन एव^(१) । तेन । अतिजरमिन कुत्तेन ॥
पृथग्योगो बालावबोधनार्थः^(२) ॥

डेय्यः^(३) ॥ २४ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परस्य डेवचनस्य य आदेशो भवति ।
वृचाय ॥

सै सर्वनाम्नः ॥ २५ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परस्य डेवचनस्य सैर्भवति^(४) ।
सर्वसै । विद्यसै ॥ सर्वेषां नामेति किम् । विद्यो नाम कश्चित्^(५) ।
विद्यमतिक्रान्ताय विद्याय^(६) । अतिविद्याय ॥ तीयाद्वा वक्तव्यम् ।
द्वितीयसै । द्वितीयाय । तृतीयसै । तृतीयाय ॥ किं तत्सर्वनाम् ।
सर्वं विद्य उभ उभय अन्य अन्यतर इतर उत्तर उत्तम^(७) वृत् त्व
नेम मम ममि पूर्वापरावर दक्षिणोत्तरपराधराणि^(८) ॥ व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तरं वहिर्योगो-
पसंव्यानयोः ॥ वृत् । त्वद् तद् चद् एतद् अदम् इदम् किम् एक
द्वि^(९) युष्मद् अस्मद् भवन्तः^(१०) ॥

१ इन एव यथा स्यात् । D. E.

२ बोधार्थः । F.

३ डे यः । D. E.

४ सैरादेशो भवति D. E.

५ विद्यनाम कश्चित् A. B. D.

६ विद्यमतिक्रान्तः । विद्याय । A.

B. F.; विद्यमतिक्रान्तः । क-

श्चित् । असौ विद्व अतिविद्य ।

तसै विद्याय । अति० E.

७ कतर । कतम । E.

८ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरपराध-
राणि । D. E.

९ यद् अदस् इदम् एतद् एक किम्
द्वि D. E.

१० भवतः F.; भवन्तु A. B.

ङसिः स्मात् ॥ २६ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो ङसिः स्माद्भवति । सर्व-
स्मात् । विश्वस्मात् ॥ अकारान्तादिति किम् । भवतः ॥

ङिः स्मिन् ॥ २७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो ङिः स्मिन्भवति । सर्व-
स्मिन् । विश्वस्मिन् ॥ सर्वेषां नामेति किम् । समे देशे यजति ॥

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ २८ ॥

पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङमिद्धोः^(१) स्थाने स्मात्स्मिन्नौ विभाष्येते
प्राप्ते विभाषा । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे ॥ तीयाद्वा
वक्तव्यम् । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये ।
तृतीयस्मात् । तृतीयात् । तृतीयस्मिन् । तृतीये ॥

सुरामि सर्वतः ॥ २९ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्सर्वत आमि परे सुरागमो
भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम्^(२) । यासाम् । तासाम् ॥ उकारः
परादित्यर्थः^(३) ॥ प्रतिपदीक्यग्रहणात् । त्वाम् । युवाम् ॥

जस् सर्व इः ॥ ३० ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो जस् सर्व इर्भवति । सर्वे ।
विश्वे ॥ अकारान्तादिति किम् । सर्वाः ॥

१ पूर्वादेर्गणादकारान्तात्परयोः D.

तादपि स्मात् । सर्वासाम् ।

२ E. adds सर्वतोयग्रहणादाकारां-

३ परादित्यर्थः । B.

अल्पादेर्वा ॥३१॥

अल्पादेर्गणात्परो^(१) जस् सर्वं दर्भवति वा । अल्पे । अल्पाः । प्रथमे । प्रथमाः ॥ उभय इति नित्यं भाषायाम् ॥ अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय नेम अर्ध पूर्वादयश्च ॥

द्वन्द्वस्थाच्च ॥३२॥

द्वन्द्वस्थाच्च सर्वनान्नो लिङ्गादकारान्तात्परो^(२) जस् सर्वं दर्भवति वा । कतरकतमे । कतरकतमाः । द्वन्द्वकतमे । द्वन्द्वकतमाः^(३) ॥

नान्यत्सार्वनामिकम् ॥३३॥

चकारो ऽनुवर्तते^(४) । द्वन्द्वस्थस्य सर्वनान्नो लिङ्गस्योक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं न भवति । पूर्वापराय । पूर्वापरात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ॥

तृतीयासमासे च ॥३४॥

तृतीयायाः समासे ऽसमासे चोक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं न भवति । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । मासेनावराः । मासावराः ॥ श्रुतत्वात्सर्वनान्नैव समास इह स्यादक् । त्वयकाकृतम् । मयकाकृतम् ॥

१ अल्पादेर्गणालिङ्गादकारान्तात्परो D.

२ लिङ्गात्परो F.

३ दन्तकतमे । दन्तकतमाः ॥ D. E.

४ D. om. च.

बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

बहुव्रीहौ समासे^(१) सार्वनामिकं कार्यं न भवति । तत्कपि-
त्को मत्कपित्कः । अक् न स्यात् ॥ वस्त्वान्तरवसनान्तराः । अप्र-
धानादेव द्वन्द्वस्याच्च [का० २. १. ३२] इति वा न स्यात् ॥

दिशां वा ॥ ३६ ॥

दिशां बहुव्रीहौ समासे^(१) सार्वनामिकं कार्यं न भवति वा ।
उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ॥ दिशां बहुव्रीहौ वाविति किम् । दक्षि-
णपूर्वायै मुग्धायै ॥

अद्धायाः सिलोपम् ॥ ३७ ॥

अद्धासंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यते । अद्धा^(२) । माला ॥
अद्धाया इति^(३) किम् । कीलालपाः^(४) ॥ सिरदिति कृते^(५) जरा
जरस् स्यात् ॥

टौसोरौ ॥ ३८ ॥

टौसोः परयोः अद्धाया एत्वं भवति । तुलया । तुलयोः ॥

संवुद्धौ च ॥ ३९ ॥

अद्धायाः संवुद्धौ चैत्वं^(६) भवति । हे अद्धे^(२) । हे माले ॥

१ D. E. add उत्तमन्यच्च.

२ D. E. add the corresponding
cases of शाला.

३ अद्या इति E.

४ सोमपाः । D. E.

५ सिरत्कृते D. E.

६ E. omits च.

ह्रस्वोऽन्वार्थानाम् ॥ ४० ॥

अन्वार्थानां अद्वासंज्ञकानां संवुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम् । हे अक्^(१) ॥ अदन्वार्थानामिति सिद्धे ह्रस्व इति संज्ञापूर्वकत्वात्सु-
खार्थम् ॥^(२) वज्रखरत्वाद् डलकवतां^(३) न स्यात् । हे अम्वाडे ।
हे अम्वाले । हे अम्बिके ॥

औरीम्^(४) ॥ ४१ ॥

अद्वायाः पर औरीमापद्यते^(५) । अद्धे^(६) । माले ॥ दीर्घः
किम् । जरसी इति^(७) केचित् ।

ड्वन्ति ये यास् यास् याम् ॥ ४२ ॥

अद्वायाः पराणि ड्वन्ति वचनानि ये यास् यास् यामिति
यथासंख्यं भवन्ति । मालाचै । मालायाः । मालायाः । मा-
लायाम्^(८) ॥

सर्वनामस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ ४३ ॥

सर्वनामः अद्वायाः पराणि ड्वन्ति वचनानि ये यास् यास्
यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति । ह्रस्वपूर्वाश्च । उदनु-
बन्धः^(९) परादित्वार्थः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ॥
तुशब्दः स्वागमाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥

१ D. adds हे अक् ।

२ तेन वज्र० E.

३ डलकवतां D. E.

४ औरीम् ॥ A. E.

५ अदासंज्ञकात्परः औरीमा० E.

६ See Note २ p. ३३.

७ जरसीति E.

८ A. (and B. marg.) gives the
forms of अद्वा instead.

९ उकारः D. E.

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ ४४ ॥

अप्ताप्ते विभाषा । द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि ङवन्ति वचनानि ये यास् यास् यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति ह्रस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै^(१) ॥ तीया-
द्वेति सिद्धे द्वितीयातृतीयाभ्यामिति स्पष्टार्थम् ॥

नद्या ऐ आस् आस् आम्^(२) ॥ ४५ ॥

नदीसंज्ञकात्पराणि^(३) ङवन्ति वचनानि ऐ । आस् । आस् ।
आमिति यथासंख्यं भवन्ति । वा न स्मर्यते । नद्यै । नद्याः । नद्याः ।
नद्याम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ ४६ ॥

नद्याः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे वधु ॥ नद्या इति
किम् । हे ग्रामणीः । हे खलपूः ॥

अमृशसोरादिर्लोपम् ॥ ४७ ॥

नद्याः परचोरमृशसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् । नदीः ।
वधूम् । वधूः ।

ईकारान्तात्सिः ॥ ४८ ॥

नदीसंज्ञकेकारान्तात्परः^(४) सिर्लोपमापद्यते । नदी ।
मही^(५) ॥ ईकारोऽन्तो यस्मादिति^(६) किम् । लक्ष्मीः ॥

१ D. adds the remaining two forms
of each word.

२ आसासामां E.

३ नद्याः पराणि E.

४ नदीसंज्ञकादीकारान्तात् E.

५ E. adds भयी । सयी ।

६ यस्माद्विज्ञादिति D. E.

व्यञ्जनाच्च ॥ ४९ ॥

व्यञ्जनसंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यते । वाक् । तडित्^(१) ॥
संयोगान्तलोपे सिद्धं चेद् नादेर्घुटो^(२) लोपः स्यात् ॥ लिङ्गं चा-
नुवर्तते ॥

अग्नेरमोऽकारः ॥ ५० ॥

अग्निसंज्ञकात्परोऽमोऽकारो लोपमापद्यते । अग्निम् ।
पटुम् ॥ बुद्धिम्^(३) । धेनुम्^(३) ॥

औकारः पूर्वम् ॥ ५१ ॥

अग्नेः पर^(४) औकारः पूर्वस्वरमापद्यते । अग्नी । पटू । बुद्धी ।
धेनू ॥

शसोऽकारः सञ्च नोऽस्त्रियाम् ॥ ५२ ॥

अग्नेः परः शसोऽकारः पूर्वस्वरमापद्यते । सञ्च नो भवति ।
अस्त्रियाम् । अग्नीन् । पटून् ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्धीः । धेनूः ॥

टा ना ॥ ५३ ॥

अग्नेः परस्य टावचनस्य नादेशो भवति । अस्त्रियाम् ।
अग्निना । पटुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या । धेन्वा ॥

१ D. E. add चोपित् ।

२ चेत् । तप्त । आदे० D. E.

३ Om. A. E. F.

४ अग्निसंज्ञकात्परः E.

अदोऽमुश्च ॥ ५४ ॥

अदोऽमुरादेशो भवति । टावचनस्य च नादेशः । अस्त्रियाम् । अमुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । अमुया ॥

इरेदुरोज्जसि ॥ ५५ ॥

लिङ्गस्य^(१) इरेद् भवति । उरोच्च^(२) । जसि परे । अग्रयः । पटवः । बुद्धयः । धेनवः ॥

संबुद्धौ च ॥ ५६ ॥

संबुद्धौ च लिङ्गस्य इरेद्भवति^(३) । उरोच्च^(२) । हे अग्ने । हे धेनो ॥ अग्नेः संबुद्धावित्येके^(४) । हे नदि । हे वधु ॥

डे ॥ ५७ ॥

डयि परतो लिङ्गस्य^(५) इरेद्भवति । उरोच्च^(२) । अग्रये । पटवे । बुद्धये । धेनवे ॥ डे इत्यविकृतनिर्देशात् । बुद्धौ । धेनौ ॥

डसिङ्सोरलोपश्च ॥ ५८ ॥

अग्नेः^(६) परस्य डसिङ्सोरकारस्य लोपो भवति । इरेद्भवति^(७) । उरोच्च^(८) । अग्नेः । अग्नेः । धेनोः । धेनोः ॥

१ अग्निसंज्ञकस्य लिङ्गस्य D.

२ उरोद्भवति । D. E.

३ Om. E.; अग्निसंज्ञकस्य लिङ्गस्य

संबुद्धौ च इर° D.

४ संबुद्धाविति किम् । D.

५ Om. D. E.

६ Om. E.; अग्निसंज्ञकात्परयोः F.

७ लिङ्गस्य इर° A.

८ D. E. add भवति.

गोश्च ॥ ५९ ॥

गोशब्दात्परस्य ङसिङसोरस्य^(१) लोपो भवति । गोः । गोः ॥

डिरौ सपूर्वः ॥ ६० ॥

अग्निसंज्ञकात्परो डिः सह पूर्वेण स्वरेण और्भवति । अग्नौ ।
धेनौ ॥

सखिपत्योर्ङिः ॥ ६१ ॥

सखिपतिभ्यां परो डिरौर्भवति^(२) । सख्यौ । पत्यौ ॥ पुन-
र्ङिग्रहणं सपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

ङसिङसोरस्यः ॥ ६२ ॥

सखिपतिभ्यां परो ङसिङसोरकार उमापद्यते^(३) । सख्युः ।
सख्युः । पत्युः । पत्युः ॥ अग्रहणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ ६३ ॥

ऋदन्ताङ्गिज्ञात्परो^(४) ङसिङसोरकार उमापद्यते सह
पूर्वेण स्वरेण । पितुः । पितुः । मातुः । मातुः ॥ ऋदन्तादिति
किम् । स्त्रो धातोः^(५) ॥

१ °अकारस्य F.; गोशब्दाच्च पर-
योर्ङसिङसोरकारस्य E.

२ सखिपत्योर्ङिरेव और्भवति E.

३ °परयोर्ङसिङसोर उमापद्यते E.

४ °परयोर् E.; °ङ्गिज्ञात्परो F.

५ स्त्रोः धातोः B.

आ सौ सिलोपश्च ॥ ६४ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।
माता ॥

अग्निवच्छसि ॥ ६५ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्याग्निवद्भवति अग्निं परे । पितृन्^(१) ॥ तत्रा-
स्त्रियामिति प्रतिषेधात् । मातृः^(२) ॥

अङ्गौ ॥ ६६ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति ङौ परे । पितरि । मातरि ।^(३)
योगविभागात् । पितरस्त्पर्षयामास ॥

घुटि च ॥ ६७ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति घुटि परे । पितरौ । पितरः ॥
घुटीति किम् । पितृन्^(४) । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

धातोस्तृशब्दस्यार्^(५) ॥ ६८ ॥

धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य^(६) अत आर्भवति घुटि परे । अरो
ऽपवादः । कर्तारौ । कर्तारः ॥ धातोर्विहितस्येति किम् । यातरौ ।
यातरः । यत अन्दीर्घश्च^(७) ॥ तृशब्दस्येति किम् । ननान्दरौ ।

१ D. adds कर्तृन् ।

२ E. adds कार्यातिदेशो ऽयं ।

३ अङ्गाविति योग० D.

४ D. E. om. from घुटीति०

५ शब्दस्यारः । B.

६ Om. A. D. ; तृशब्दस्य B.

७ यतर्चन् दीर्घश्च । E. ; यतोर्चण
दीर्घश्च । F.

ननान्दरः । नञि च नन्देः^(१) ॥ क्रुगेस्तुन् घुटि स्त्रियां च नास्त्यौ-
णादिकत्वात् । क्रोष्टा । क्रोष्ट्री^(२) । तच्चा सिद्धम् । शसादौ तु^(३)
तजन्तस्य तुनन्तस्य च प्रयोगः । क्रोष्टृन् । क्रोष्टृन् । क्रोष्ट्रा । क्रो-
ष्टुना । इत्येवमादयः ॥

स्वसादीनां च^(४) ॥ ६९ ॥

स्वसादीनां च^(५) चत आर्भवति घुटि परे । स्वसारौ । नप्तारौ ॥

स्वसा नप्ता च नेष्टा च लष्टा चत्ता^(६) तथैव च ।

होता पोता प्रशास्ता^(७) च अष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥

आ च न संवुद्धौ ॥ ७० ॥

चदन्तस्य लिङ्गस्य संवुद्धावार आ च न भवति । अर्थादरेव ।
हे कर्तः । हे स्वसः ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिलोपम् ॥ ७१ ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः परः संवुद्धिः सिलोपमापद्यते । हे वृच ।
हे अग्ने । हे धेनो । हे नदि । हे वधु । हे अद्धे^(८) । हे माले ॥ संवु-
द्धिरिति^(९) किम् । वृचः ॥ नदीश्रद्धाग्रहणमुत्तरार्थमिदार्थं च ॥

१ नन्देर्द्धन् दीर्घस्य । E.; निञि च

नन्दे ऋणदीर्घस्य ॥ D.

२ क्रोष्टारौ । D.

३ B. adds स्वारौ पि.

४ स्वस्य स्वस्य B. F. throughout.

५ D. adds. लिङ्गानां च.

६ चत्ता A. B.

७ प्रशास्ता A. B.

८ D. E. add हे शाले ।

९ संवुद्धाविति E.

आमि च नुः ॥ ७२ ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः पर^(१) आमि परे नुरागमो भवति ।
वृक्षाणाम् । अग्नीनाम् । धेनूनाम्^(१) । नदीनाम् । वधूनाम् ।
श्रद्धाणाम् । मालानाम् ॥ श्रद्धासहचरितस्यामो ग्रहणाद्वा ।
नद्याम् । युवाम् ॥

चेस्त्रयश्च ॥ ७३ ॥

चेस्त्रयादेशो भवति नुरागमश्च । आमि परे । त्रयाणाम् ।
/ परमत्रयाणाम् ॥

चतुरः ॥ ७४ ॥

चत्वार इत्येतस्य आमि परे नुरागमो भवति । चतुर्णाम्^(२) ॥
अप्रधानादेव । अतिचतुराम् ॥

संख्यायाः प्लान्तायाः^(३) ॥ ७५ ॥

संख्यायाः षकारनकारान्ताया^(४) आमि^(५) परे नुरागमो
भवति । षण्णाम् । पञ्चानाम्^(६) ॥ अन्तग्रहणाद्भूतपूर्वनान्ताया
अपि^(७) । अष्टानाम् ॥ संख्याया इति किम् । विप्रुषाम् । यज्व-
नाम् ॥

१ Om. D. F.

२ D. E. add परमचतुर्णाम् ।

३ खान्तायाः B.; प्लान्तायाः E. F.

४ सकार° B.

५ °कारान्तायाश्चामि A. B.

६ D. E. add सप्तानाम् ।

७ °नान्ता अपि D.

कतेश्च जस्गसोर्लुक् ॥ ७६ ॥

कतेः संख्याया पकारनकारान्तायाश्च^(१) जस्गसोर्लुग्भवति ।

कति । कति । पट् । पट् । पञ्च । पञ्च ॥

नियो डिराम् ॥ ७७ ॥

नियः परो डिराम्^(२) भवति । नियाम् । ग्रामण्याम् ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ नान्नि चतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः^(३) ॥

न सखिष्टादावग्निः ॥ १ ॥

सखिस्थः सखिष्टादौ^(४) खरे नाग्निर्भवति । सख्या । सख्ये ॥

पतिरसमासे ॥ २ ॥

पतिस्थः पतिष्टादौ^(५) खरे नाग्निर्भवति । असमासे । पत्या ।
पत्ये ॥ असमास इति किम् । नरपतिना^(६) ॥

स्त्री नदीवत् ॥ ३ ॥

स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ । हे स्त्रि । स्त्रियै । स्त्रीणाम् ॥
विकल्पमपि बाधते ॥

१ सकार० B.; णान्तायाश्च F.;
पकारनकारान्तायाश्च पर-
योस् D. E.

२ डिरामो B. E.

३ D. E. omit नान्नि चतुष्टये.

४ सखिशब्दष्टादौ D. E.

५ पतिशब्दादौ D.; पतिशब्दष्टा-
दौ E.

६ D. E. add नरपत्ये ॥

स्याख्यावियुवौ वामि ॥ ४ ॥

स्याख्यावियुवस्थानावामि^(१) परे नदीवद्भवतो वा^(२) । श्री-
णाम् । श्रियाम् । भूणाम् । भ्रुवाम् ॥ स्याख्याविति किम् । यव-
क्रियाम् । कटग्रुवाम् ॥

ह्रस्वश्च ङ्वति ॥ ५ ॥

ह्रस्व इदुदेव । स्याख्यावियुवस्थानौ च^(३) ङ्वति परे नदी-
वद्भवतो वा^(२) । वुद्धौ । वुद्धये । धेनै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भ्रुवै ।
भ्रुवे । पट्वै । पटवे ॥ स्त्रियै वेति केचित् ॥ ङ्वतीति किम् । हे श्रीः ।
हे भ्रूः । अप्रसिद्धमुपमेयमिति ॥

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ ६ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः^(४) स्यमोर्लोपो भवति । तदुक्तं च कार्यं
न भवति । पयः । पयः । तत् । तत् । सुसखि । सुसखि ॥ नपुंस-
कादिति किम् । सुपथा गौः ॥

अकारादसंवुद्धौ मुश्च ॥ ७ ॥

अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति मुरा-
गमश्च । असंवुद्धौ । कुण्डम् । अतिजरम् ॥ असंवुद्धाविति किम् ।
हे कुण्ड ॥

१ °स्थानिनी आमि E.
२ E. om. वा.

३ Om. B. E.; ह्रस्वश्च D.; °स्था-
निनी E.

४ नपुंसकात्प° A. B.

अन्यादेस्तु तुः ॥ ८ ॥

अन्यादेर्गणान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्त्रमोर्लोपो भवति तुरा-
गमश्च^(१) । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् ॥
तुशब्दो ऽसंवृद्धिनिवृत्त्यर्थः । हे अन्यत्^(२) ॥

औरीम् ॥ ९ ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुण्डे । पचसी ॥

जम्शसोः शिः^(३) ॥ १० ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जम्शसोः स्थाने^(४) शिर्भवति^(५) ।
पद्मानि । पयांसि ॥

धुट्स्वराद् घुटि नुः ॥ ११ ॥

धुटः पूर्वः खरात्परो नपुंसकलिङ्गस्य घुटि परे नुरागमो
भवति । पयांसि । पद्मानि । सुकर्द्वणि^(६) । सुमखीनि ॥ कथं
सुकुञ्चि । गोमन्ति । सुवलि । धुटो व्यवहितत्वात् ॥ गोरञ्जीति
धुङ्जातित्वाददोषः ॥ वहर्जि । वहर्ज्जीति वा वक्तव्यम् ॥

नामिनः स्वरे ॥ १२ ॥

नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात्स्वरे परे नुरागमो भवति^(७) । वा-
रिणा^(८) । वारिणे ॥ नामिनः स्वर इति किम् । कुलयोः ॥

१ Om. A.

२ D. adds अन्य । अन्यतरत् । इत-
रत् । इतर । इतम ॥

३ सिः B. D. E.; जम्शसोः शिः । F.

४ Om. E.; स्थानो F.

५ सिर्भवति B. E.

६ Om. F.

७ नुर्भवति । D.

८ वारिणी D. E.; D. adds वतु-
नी.

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन्नन्तष्टादौ^(१) ॥ १३ ॥

नाम्यन्तानां नपुंसकलिङ्गानामस्थ्यादीनां^(२) टादौ खरे
ऽन्तो ऽन् भवति । अस्थ्या । दध्ना । सक्थ्या^(३) । अक्ष्णा । अत्य-
स्थ्या । अतिदध्ना क्वात्तेण ॥ अकारोच्चारणं किम् । अस्थि ।
अस्थनि वा स्यात् ॥

भाषितपुंस्कं पुंस्वद्धा ॥ १४ ॥

भाषितपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ खरे पुंस्वद्धवति
वा । कर्त्रा । कर्तृणा कुलेन । मृदवे । मृदुने वस्त्राय ॥ भाषि-
तपुंस्कमिति किम् । वारिणे ॥ नाम्यन्तमिति किम् । सोमपेन
कुलेन^(४) ॥ नपुंसकमिति किम् । कल्याण्यै ॥ भाषितपुंस्को^(५) ऽर्थ
दति किम् । पीलुने फलाय ॥

दीर्घमामि सनौ ॥ १५ ॥

नाम्यन्तं किङ्गं सनावामि परे दीर्घमापद्यते । अग्नीनाम् ।
धेनूनाम् । कर्तृणाम् ॥ सनौग्रहणमुत्तरार्थमिह^(६) कृते च न्वागमे
दीर्घार्थं च ॥

नान्तस्य चोपधायाः ॥ १६ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति । सनावामि परे ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् ॥ सनाविति किम् । वर्मणाम्^(७) ॥

१ शक्य° B. D. F.; स्क्थ्य° E.

२ नाम्यन्तात्तपुंसक° B.

३ शक्थ्या B. D. F.

४ Om. D. E.

५ अभाषित° D.

६ इहार्थं E.

७ चर्मणां E., orig. D.

घुटि चासंवुद्धौ ॥ १७ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति । घुटि परे । असं-
वुद्धौ । राजा । राजानौ । सामानि ॥ नान्तस्येति किम् । जनम् ।
जनौ ॥ असंवुद्धाविति किम् । हे राजन् ॥

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ १८ ॥

सान्तमहन् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति ।
घुच्यसंवुद्धौ । अयान् । अयांसौ । महान् । महान्तौ ॥ असंवुद्धा-
विति किम् । हे अयन् । हे महन् ॥ सान्तस्येति किम् । हंसम् ।
हंसौ ॥ महतः साहचर्याद्^(१) धातोर्न स्यात् । सुहिन् । सुहिंसौ ॥

अपश्च ॥ १९ ॥

अप् इत्येतस्य नोपधाया अनोपधायाश्च दीर्घो भवति ।
घुच्यसंवुद्धौ । आपः । खाम्पि तडागानि ॥ असंवुद्धाविति किम् ।
हे गृच्यप्^(२) ॥

अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ^(३) ॥ २० ॥

अन्तु । अस्^(४) इत्येवमन्तस्त्राधातोः^(५) श्रुतस्यातः^(६) साव-
संवुद्धौ दीर्घो भवति । भवान् । गोमान् । सुश्रोताः ॥ पुंस्यपि

१ महत्साह० D. E.

२ सुच्यप् A. B. D.

३ अन्त्वसन्तस्य धातोः सौ ॥ A.

४ अन्त्व अस D. E.

५ अन्तस्य धातोः A.; अन्तस्य चा-
धातोः F.

६ श्रुतस्य B.; D. om. श्रुतस्यातः

दीर्घाहो निदाघः^(१) ॥ अधातोरिति किम् । पिण्डग्रः । चर्मवः ॥
असंबुद्धाविति किम् । हे सुश्रोतः ॥

इनहनपूषार्यम्णां शौ च ॥ २१ ॥

इन् । हन् । पूषन्^(२) । अर्यमन् । इत्येतेषामुपधाया दीर्घो
भवति । शौ सौ च परे । असंबुद्धौ । सुदण्डीनि । सुवृत्रहाणि ।
सुपूषाणि । स्वर्यमाणि । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा ॥ अमं-
बुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् ॥ शौ सावेवेति नियमात् । दण्डि-
नौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ^(३) ॥ अस्मादेव हन उपधाया
दीर्घात्^(४) किपि न दीर्घः ॥

उशनःपुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥ २२ ॥

उशनस् । पुरुदंशस् । अनेहस् । इत्येषामन्तो ऽन् भवति ।
सावसंबुद्धौ । उशना । पुरुदंशा । अनेहा ॥ असंबुद्धाविति किम् ।
हे उशनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ॥ कथं^(५) हे उशनन् । हे
उशन । नञोऽनित्यत्वात्^(६) । अकार उत्तरार्थः ॥

सख्युश्च ॥ २३ ॥

सख्युरन्तो ऽन् भवति । सावसंबुद्धौ । सखा ॥ असंबुद्धाविति
किम् । हे सखे ॥

१ निदाघः A.

२ पूषण F.

३ पूषाणां । अर्यमाणां E.

४ Om. D. E.

५ Om. A. B.

६ नञानिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । D. E.

घुटि त्वे ॥ २४ ॥

सख्युरन्त ऐर्भवति घुटि परे । सखायौ । सखायः । सखा-
यम् । सखायौ ॥ घुटीति किम् । सखीन् ॥ तुशब्द उत्तरत्रासंबुद्धि-
निवृत्त्यर्थः ॥

दिव उट् व्यञ्जने ॥ २५ ॥

दिवो वकारस्य उट् भवति व्यञ्जने परे । द्युभ्याम् । द्युपु^(१) ।
द्युगतः । द्युलम् ॥ ये न स्यात् । दिव्यम् ॥

औ सौ ॥ २६ ॥

दिवो वकारस्य और्भवति सौ परे । द्यौः । हे द्यौः ॥

वाम्या ॥ २७ ॥

दिवो वकारस्य आ भवति वा । अमि^(२) परे । द्याम् । दि-
वम् । अतिद्याम् । अतिदिवम् ॥

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २८ ॥

युजिरः क्तिवन्तस्यासमासे^(३) नुर्भवति घुटि परे । युङ् ।
युञ्जौ । युञ्जः ॥ असमास इति किम् । अय्ययुक् ॥

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २९ ॥

इयमभ्यस्तं जचादियेति वक्ष्यति ॥ अभ्यस्तात्परो ऽन्तिरन-

१ D. adds व्यञ्जनमिह सामान्यम् ।

२ अमि B.

३ युजिर्क्तिवन्त° E.

कारको भवति घुटि परे । ददत् । दधत् । जजत् । जाग्रत् ॥
अभ्यस्तादिति किम् । लिहन् ॥

वा नपुंसके ॥ ३० ॥

अभ्यस्तात्यरो ऽन्तिरनकारको भवति वा । नपुंसके घुटि परे ।
ददति । ददन्ति^(१) । जाग्रति । जाग्रन्ति कुलानि ॥

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३१ ॥

तुद इत्यदन्तो ऽनुक्रियते । तुदभादिभ्यः^(२) परो ऽन्तिरन-
कारको भवति वा । ईकारे परे । तुदती । तुदन्ती स्त्री । तुदती ।
तदन्ती कुले । भाती । भान्ती स्त्री । भाती । भान्ती कुले ॥ तुद-
भादिभ्य इति किम् । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

हनेर्हर्घिरुपधालोपे ॥ ३२ ॥

हनेरुपधाया लोपे^(३) कृते हेः स्थाने घिर्भवति^(४) । वृत्रघ्नः ।
वृत्रघ्ना ॥ उपधालोप इति किम् । वृत्रहयति ॥

गोरौ घुटि ॥ ३३ ॥

गोर्मुख्यस्य और्भवति घुटि परे । गौः । गावौ । गावः ॥
गोर्घुटीति किम्^(५) । हे चित्रगो । हे चित्रगवः ॥

१ D. E. nidd दधति । दधन्ति [कु-
लानि E.] । जजति । जजन्ति
[कुलानि E.] ।

२ तुद भा इत्येवमादिभ्यः D. E.

३ उपधालोपे D.

४ B. nidds अघुटस्वरादी ।

५ गोमुख्यस्येति किम् D. E.

अमृशसोरा ॥ ३४ ॥

गोशब्दस्यान्त आ भवति । अमृशसोः परयोः । गाम् । गाः ॥
दीर्घः किम् । पुंसि स्त्रियाम् आद् आ न स्यात् ॥

पन्थिमन्थ्यूभुक्षीणां सौ ॥ ३५ ॥

पथ्यादीनामन्तो^(१) आ भवति सौ परे । पन्थाः । हे पन्थाः ।
मन्थाः । हे मन्थाः । च्छुचाः । हे च्छुचाः ॥

अनन्तो घुटि ॥ ३६ ॥

पथ्यादीनामन्तो^(२) ऽन् भवति घुटि परे । पन्थानौ । मन्थानौ ।
च्छुचानौ ॥

अघुट्स्वरे लोपम् ॥ ३७ ॥

पथ्यादीनामन्तो^(२) ऽघुट्स्वरे लोपमापद्यते । पथः । पथा ।
मथः । मथा । च्छुचः । च्छुचा ॥

व्यञ्जने चैषां निः ॥ ३८ ॥

एषां पथ्यादीनाम्^(२) अघुट्स्वरे व्यञ्जने च निर्लोपमापद्यते ।
पथः । पथिकः । पथयति । मथः । मथिकः । मथयति । पथिभ्याम् ।
पथितम् । मथिभ्याम् । मथितम्^(३) ॥ एषांग्रहणमघुट्स्वरव्यञ्जन-

१ पन्थादीनाम० D.

२ पंथादीनाम० E.

३ B. om. from पथिभ्याम्; पथित्ता ।
मथित्ता । D. E.

मात्रे^(१) निर्लोपार्थम् । तेन पथिगतः । पथ्युत्तमः । मथिगतः ।
मथ्युत्तमः ॥

अनुषङ्गश्चाकुञ्चेत् ॥ ३९ ॥

कुञ्चय । इच्चेति कुञ्चेदिति लुप्तविभक्तिकं^(२) पदम् ॥ अनु-
षङ्गसंज्ञको^(३) नकारो लोपमापद्यते । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः ।
कुञ्चेरिदनुबन्धस्य च^(४) न भवति । विदुषः । विदुषा । विदुषी ।
विदुष्यम्^(५) । महतः । महता । महद्भ्याम् । महत्सु । महत्ता ॥
अकुञ्चेदिति किम् । कुञ्चः । कुञ्चाम् । सुकंसः । सुकन्ध्याम् ॥

पुंसोऽन्शब्दलोपः ॥ ४० ॥

पुमन् इत्येतस्य अन्शब्दस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरव्यञ्ज-
नयोः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम्^(६) । पुंस्त्वम् । पुंस्त्वम् ॥ अघुट्-
स्वरव्यञ्जनयोरिति किम् । पुमांसौ ॥

चतुरो वाशब्दस्योत्त्वम् ॥ ४१ ॥

चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्त्वं भवति । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः ।
चतुरः । चातुरिकः । चतुर्थः । प्रियचतयति । चतुर्भिः । चा-
तुर्यम् ॥

१ A. nlds च; °व्यञ्जने च F.

२ °इच्च कुञ्चेत् इति° E.; °कुञ्चेत्-
प्त° F.; कुञ्च इच्च कुञ्चेदिति°
D.; कुञ्चय इच्च कुञ्चेत्पुं° B.

३ °संज्ञो E.

४ Om. E.

५ Om. A.; विदुषम् D. E.

६ E. nlds पुंसु।; पुंसः । पुंसा । पुं-
भ्याम् । पुंस्थ्याम् । D.

अनडुहश्च ॥ ४२ ॥

अनड्वाह इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं भवति । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः । अनडुहः । अनडुहा^(१) । अनडुहिकः । अनडुझाम् । अनडुझम्^(२) । अनडुही । अनड्वाही ॥ स्त्री वेत्येके^(३) ॥

सौ नुः ॥ ४३ ॥

अनड्वाह इत्येतस्य सौ परे नुरागमो भवति । अनड्वान् ॥ साविति किम् । अनड्वाही ॥

संवुड्वावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ४४ ॥

उभयोश्चतुरनडुहोः संवुड्वावु ह्रस्वो भवति । हे प्रियचलः । हे अनड्वन् ॥

अदसः पदे मः ॥ ४५ ॥

अदसः पदे सति दस्य मो भवति विभक्तौ । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ॥ विभक्ताविति किम् । अदस्यति । अदस्वम् । अदःपुत्रः ॥ अदमुयङ् । अमुयङ् । अमुयङ् । अदद्वड्डिति तत्तव्यम्^(४) ॥

अघुट्स्वरादौ मेढ्रस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्त्वम् ॥ ४६ ॥

अघुट्स्वरादौ प्रत्यये^(५) परे^(५) मेढ्रस्याप्यमेढ्रस्यापि^(५) वन्सेर्व-

१ Om. D.

२ E. adds आनडुह्यः; F. अनडुह्या ।

३ स्त्री वेति केचित् ॥ D.

४ अदद्वड्ड ॥ परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । उभयोः

केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः । इति वक्तव्यम् ॥ E. (and D. in the margin.)

५ D. om. प्रत्यये परे; E. om. the first अपि and writes वंसेः

शब्दस्य उत्वं भवति^(१) । पेचुषः । पेचुषा । पेचुषी । पैचुषम्^(२) ।
विदुषः । विदुषा । विदुषी । वैदुषम् ॥ ये च वक्तव्यम् । पैचुष्यम् ।
वैदुष्यम् ॥

अयुवमघोनां च ॥ ४७ ॥

अयन् युवन् मघवन् । इत्येतेषां वशब्दस्य उत्वं भवति । अघुट्-
स्वरादौ प्रत्यये^(३) परे^(३) । शुनः । शुना । शुनी । यूनः । यूना ।
यूनी । मघोनः । मघोना । मघोनी ॥ अयधिकारात् । शौवनं
मांसम् । यौवनं वर्तते । माघवनः स्यालीपाकः । तद्धिते लङ्गत्^(४) ।
उपशुनम् । शुनः संकोचः^(५) । शौवः ॥

वाहेर्वाशब्दस्यौ ॥ ४८ ॥

वाहेर्वाशब्दस्यौर्भवति । अघुट्स्वरादौ^(६) । प्रष्टौहः । प्रष्टौ-
हा । प्रष्टौही । प्राष्टौह्यम् ॥

अन्चेरलोपः^(७) पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४९ ॥

अन्चेरकारस्य^(७) लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । आन्तरत-
स्यात् । अघुट्स्वरादौ^(६) । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रतीची । प्राती-
च्यम् । गोचः । गोचा । गोची । गौच्यम् ॥

१ B. nlds विभक्ती ।

२ पैचुष्यम् D.

३ Om. A. F.

४ लङ्गितः । B.

५ शङ्कोचः F.

६ E. nlds प्रत्यये परे.

७ अन्चेर° E.; अन्चेर° D.

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ ५० ॥

तिर्यच्^(१) इत्ययं^(२) तिरश्चिर्भवति । अघुट्स्वरादौ^(३) । तिरश्चः । तिरश्चा । तिरश्ची । तैरश्च्यम् ॥

उदङ् उदीचिः ॥ ५१ ॥

उदच् इत्ययम्^(२) उदीचिर्भवति । अघुट्स्वरादौ^(३) । उदीचः । उदीचा । उदीची । औदीच्यम् ॥

पात्पदं समासान्तः ॥ ५२ ॥

समासस्यान्तः^(४) पाच्छब्दः^(५) पदमापद्यते । अघुट्स्वरादौ^(३) । व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । व्याघ्रपदी । वैयाघ्रपद्यम् । एकपदः । सुपदः ॥ कुम्भपदी ॥ असमासान्त इत्यपि । पदः^(६) पञ्च । पादसमानार्थः पादप्यस्तीति^(७) मतम् ॥

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ ५३ ॥

अनोऽकारस्य लोपो^(८) भवति । अघुट्स्वरादौ^(३) । स चेद्वमन्तात्संयोगात्परो न भवति । स चालुप्तवद्भवति^(९) । पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राज्ञः । राज्ञा । दध्नः । दध्ना । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्ना^(१०) ॥ अवमसंयोगादिति किम् । पर्वणः । चर्मणः ॥

१ तिरिअन्व F.; तिर्यच् D.

२ इत्येवं A. B.; इत्ययं शब्दः E.

३ E. adds प्रत्यये परे.

४ समासान्तः A. E.

५ पादशब्दः E.

६ पादः D.

७ पदप्यस्तीति E. F.

८ ऽकारलोपो A.

९ न चेद्वमन्तात्संयोगात्परो भवति D. E. (B. orig.); स चेद्वमसंयोगात्परो न भवति लुप्तावप्यलुप्तवच्च भवति । F.

१० प्रतिदध्नः । प्रतिदध्ना । B.

ईङ्योर्वा ॥ ५४ ॥

ईङी^(१) इत्येतयोः परयोरवमसंयोगात्परस्थानो^(२) ऽकारस्य लोपो भवति वा^(३) । स चालुप्तवद्भवति । पूर्वस्य वर्णस्य विधौ^(४) कर्तव्ये । साम्नी । सामनी । राज्ञि । राजनि ॥ डेः^(५) साहचर्याद् राज्ञीति नित्यम् ॥ अवमसंयोगादिति किम् । पर्वणी । चर्मणी ॥

आ धातोर्घुट्स्वरे ॥ ५५ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरे^(६) । कीलालपः । कीलालपा^(७) ॥ पुनरघुट्स्वरयहणं संवद्धाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन शङ्खध्मः । शङ्खध्मा^(८) ॥

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ ५६ ॥

धातोरीदूतोरियुवौ भवतः । विभक्तिस्वरे । ययामंख्यम्^(९) । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः ॥ विभक्तिस्वर इति^(१०) किम् । न्यर्थः । ल्वर्थः ॥ स्वायंभुवमिति^(११) वक्तव्यम् ॥

१ ईङि D. E.

२ D. E. om. परस्य.

३ E. F. om. वा ; A. adds स चेद्वमसंयोगात्परो न भवति ।

४ पूर्वविधौ E.

५ डिः D. ; om. E.

६ E. adds परे ; D. adds स्वरार्दाप्रत्यये ।

७ कीलालपाः D.

८ पाणिध्मः F.

९ Om. E.

१० विभक्ताविवि E.

११ स्वायंभुवमिति A. ; स्वायंभुव इति F.

सुधीः ॥ ५७ ॥

सुधीशब्द^(१) इयं प्राप्नोति विभक्तिस्त्ररे । सुधिचौ । सुधियः ॥
सुधीरिति किम् । प्रथौ । प्रथ्यः ॥

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ ५८ ॥

भूरुत्वं प्राप्नोति विभक्तिस्त्ररे । अवर्षाभूरपुनर्भूः^(२) । मित्र-
भुवौ । मित्रभुवः । अतिभुवौ । अतिभुवः ॥ अवर्षाभूरपुनर्भूरिति
किम् । वर्षाभौ । पुनर्भौ ॥

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ^(३) ॥ ५९ ॥

अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोर्यावीदृतौ तयोर्धातोरसंयोगात्पर-
योर् यवौ^(४) भवतः । विभक्तिस्त्ररे । यथामंख्यम्^(५) । ग्रामण्यौ ।
ग्रामण्यः । यवत्वौ । यवत्वः ॥ अनेकाक्षरयोरिति किम् । निचौ ।
लुवौ । असंयोगादिति किम्^(६) । यवक्रियौ । कटप्रुवौ ॥ अव्यय-
कारकाभ्यामेवायं विधिः^(७) ॥

भूर्धातुवत् ॥ ६० ॥

भूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । भ्रुवौ । भ्रुवः ॥ अति-
देशो^(८) ऽयम् ॥

१ सुधीशब्दस्य D.

२ वर्षामू पुनर्भू वर्जयित्वा । E.

३ ंख्यौ D. E.

४ परौ यवौ A.; यवौ D. E.

५ Om. D. E.

६ धातोरसंयोगाद् B.; A. om.
from निचौ.

७ D. adds परमनिचौ । परमलु-
वौ ॥

८ कार्यातिदेशो D.; and orig. E.

स्त्री च ॥ ६१ ॥

स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्शसोः ॥ ६२ ॥

स्त्रीशब्दो ऽम्शसोः परयोर्धातुवद्भवति वा । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः ॥

भवतो वादेस्त्वं संवुद्धौ ॥ ६३ ॥

भवतो ऽवयवस्य वादेस्त्वं भवति वा संवुद्धौ । हे भोः । हे भवन् ॥ संनिपातलक्षणत्वात्संवुद्धेर्लोपो न स्यात् ॥

अव्ययसर्वनामः स्वरादन्यात्पूर्वो ऽक् कः ॥ ६४ ॥

अव्ययानां सर्वनामां चान्यात्स्वरात्पूर्वो ऽक्प्रत्ययो भवति वा । कप्रत्ययश्च^(१) वज्रलम् । उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वकः । सर्वः । विश्वकः । विश्वः । युष्माकाभिः । युष्माभिः । अस्माकाभिः । अस्माभिः ॥ विभक्तेश्च पूर्व द्रव्यते । त्वयका । मयका ॥ आख्यातस्य च । पचतकि । पचति^(२) भिन्दकि । भिन्दि^(२) ॥ कप्रत्ययश्च^(३) । यावकः । मणिकः ॥ अज्ञाने^(४) कुत्सायां च । अश्वकः ॥ दयायाम् । वत्सकः । एहकि । एहि । इह नु ते धानाकाः^(५) ॥

१ कः प्रत्ययश्च F.

२ Om. D. E.

३ कः प्रत्ययश्च F.; E. F. add वज्रलं.

४ अज्ञाने D. E.; D. om. च.

५ एहकि पुचक इह नु ते गुडधानाकाः । D. E.

गृहादूरं मा गाः ॥ अन्ये । तैलकम् ॥ ह्रस्वे । वृचकः^(१) ॥ संज्ञा-
याम् । देवदत्तकः ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ ६५ ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते ।
सर्विका । उष्ट्रिका^(२) । पाचिका । पाठिका ॥ क इति किम् ।
चेतना^(३) ॥ प्रत्यय इति किम् । तका ॥ स्त्रीति किम् । पाचका-
भ्याम् । कृत इति किम् । पुत्रकाम्या ॥ वज्रलाधिकारात् । यका ।
सका । जीवका । नन्दका । आशिष्यकः^(४) ॥

॥ इति दौर्गन्धिनां वृत्तौ नान्नि चतुष्टये द्वितीयः पादः समाप्तः^(५)

युष्मदस्यदोः पदं पदान्पष्टीचतुर्थीद्वितीयासु वस्न-
सौ ॥ १ ॥

युष्मदस्यदोः पदं पदान्पष्टीचतुर्थीद्वितीयासु वज्रते
निष्पन्नं यथासंख्यं वस्नसौ प्राप्नोति वा^(६) । पुत्रो युष्माकम् । पुत्रो
ऽस्माकम् । पुत्रो वः । पुत्रो नः । पुत्रो युष्मभ्यम् । पुत्रोऽस्मभ्यम् ।

१ वृचो वृचकः । E.

२ Om. B.

३ तेचना A.

४ आशिष्यकः F.

५ D. E. om. नान्नि चतुष्टये.

६ प्राप्नोतः । B.; वस्नसाविती
प्राप्नोति वा । D. E.

पुत्रो वः । पुत्रो नः । पुत्रो युष्मान् । पुत्रोऽस्मान् । पुत्रो वः । पुत्रो नः^(१) ॥ युष्मदस्मदोरिति किम् । पुत्रस्तेषाम् ॥ पदादिति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

वाम्नौ द्वित्वे ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं यथासंख्यं वाम्नावित्वेतौ प्राप्नोति वा^(२) । ग्रामो युवयोः । ग्राम आवयोः । ग्रामो वाम् । ग्रामो नौ^(३) । एवं दीयते । पातु ॥ आस्थिति किम् । भद्रौ युवाम् । भद्रावावाम् ॥

त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्वितीयायाम्^(४) ॥ ३ ॥

एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोस्त्वनद्भूतयोः^(५) पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तेकत्वे निष्पन्नं यथासंख्यं ते मे द्वित्वेतौ^(६) प्राप्नोति^(७) वा । त्वा मा तु द्वितीयायाम् । पुत्रस्तव । पुत्रो मम । पुत्रस्ते । पुत्रो मे । एवं दास्यति^(८) । पुत्रस्त्वा । पुत्रो मा पातु ॥

१ A. om. from पुत्रो युष्मभ्यम् ।

२ प्राप्नोति । B; वस्तुसावित्वेतौ प्राप्नोति वा । D. E.

३ E. adds ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवभ्यां दीयते । ग्रामो वा० । ग्रामो नौ० । ग्रामो युवां पातु । ग्राम आवां० । ग्रामो वां० । ग्रामो नौ० ।

४ A. om. तु.

५ ०त्वन्मदीभूतयोः D. E.

६ इत्येतावादेशी E.; B. D. om. यथासंख्यं.

७ प्राप्नोति । B.; B. D. om. वा.

८ E. adds पातु । पुत्रस्तुभ्यं दास्यति । पुत्रो मत्त० । पुत्रस्ते० । पुत्रो मे० । पुत्रस्त्वां पातु । पुत्रो मां० ।; D. adds the last two of these.

न पादादौ ॥ ४ ॥

पादस्यादौ वर्तमानानां^(१) युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवानस्माकं^(२) पापनाशनः ॥ पादादाविति किम् । यान्तु वो नरसिंहस्तेत्यादि^(३) ॥

चादियोगे च ॥ ५ ॥

चादिना योग वर्तमानानां युष्मदस्मदादीनां^(४) पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रो ऽस्माकं च । एवमादि ॥ च । वा । ह । अह । एव^(५) ॥ गौणयोगे न स्यात् । ग्रामश्च^(६) ते स्त्रम् । नगरं च मे स्त्रम् ॥

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ६ ॥

विभक्तौ परतो वर्तमानानामेषामन्तस्त्र लोपो भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वान् । अतिमान् । त्वयि । मयि^(७) ॥ विभक्ताविति किम् । युष्मत्पुत्रः । त्वदीयः^(८) ॥

१ Om. E.

२ भगवान्नाथो ऽस्माकं D. E. F.

३ यान्तु वो नरसिंहस्त्र नखलाङ्गुल-
कोटयः । हिरस्त्रकसिपोर्वचः
चैत्रामृक्कर्ममाश्रयाः ॥ E. (and
marg. D.)

४ योगे [च D.] युष्मदादीनां D. E.

५ एवं F.

६ ग्रामश्च F.

७ E. P. add अतित्वयि । अतिम-
यि ।; A. has युष्मभ्यम् । अ-
स्मभ्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अ-
त्यस्मभ्यम् । त्वयि । मयि । अति-
त्वयि । अतिमयि । युष्मान् ।
अस्मान् । अतित्वान् । अति-
मान् ॥

८ युष्मदीयः । F.

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवाचिषु परतो^(१) युवावौ भवतः । यथासंख्यम् ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः ॥ अतयो-
र्द्विवाचिष्विति किम् । त्वां युष्मानतिक्रान्तौ । अतित्वाम् । अति-
युष्माम् ॥^(२) युवयोः पुत्रः ॥ युष्मत्पुत्रः ॥ युवयोरयम्^(३) । युष्म-
दीयः । प्रत्ययलोपलक्षणेनान्तालोपात् ॥

अमौ चाम् ॥ ८ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः^(४) परो ऽम् औ च आम् भवति । त्वाम् ।
माम् । युवाम् । आवाम्^(५) । द्विवाच्यधिकाराद्वासाहचर्यं^(६) न
स्यात् ॥

आम् शम्^(७) ॥ ९ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः^(४) परः शस आन् भवति । युष्मान् ।
अस्मान् । अतित्वान् । अतिमान् ॥

त्वमहम् सौ सविभक्तयोः ॥ १० ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च सौ सविभक्तयोस्त्वमहमित्येतौ भवतः ।

१ प्रत्ययेषु D. F.; E. om. परतो
and यथासंख्यम्.

२ D. nld. साषादिभक्ताविति किम् ।

३ Om. D. E.

४ युष्मदादिभ्यः D. E.

५ A. nld. अतित्वाम् । अतिमाम् ।
अतियुवाम् । अत्यावाम् ।

६ °अधिकारत्वात् सा० B.

७ आन्याशः ॥ D.

यथासंख्यम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्याहम् ॥ सविभक्त्यो-
रिति किम् । अधित्वत् । अधिमत् । लुक् ॥

यूयम् वयम् जसि ॥ ११ ॥

तन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च जसि सविभक्त्योर्यूयम् वयमित्येतौ
भवतः । यथासंख्यम् । यूयम् । वयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ।

तुभ्यम् मच्चम् ङयि ॥ १२ ॥

तन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ङयि सविभक्त्योस्तुभ्यम् मच्चमित्येतौ
भवतः । यथासंख्यम् । तुभ्यम् । मच्चम् । अतितुभ्यम् । अति-
मच्चम् ॥

तव मम ङसि ॥ १३ ॥

तन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ङसि सविभक्त्योस्तव मम इत्येतौ
भवतः । यथासंख्यम्^(१) । तव । मम । अतितव । अतिमम ॥ युवा-
वादिषु कृतेषु पञ्चादक् । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् ॥

अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ १४ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यो^(२) ऽद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । तत् ।
मत् । युष्मत् । अस्मत्^(३) । अतियुवत् । अत्यावत् ॥ अद्वित्व इति
किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम्^(४) ॥

१ Om. A.; orig. E.

२ अत्र परा A.; युष्मदादिभ्यो D.
E.; D. adds परो.

३ D. adds अतित्वत् । अतिमत् ।

४ Om. D.; A. and F. om. from
अद्वित्व°

भ्यसभ्यम् ॥ १५ ॥

युष्मदस्त्रदादिभ्यः^(१) । परो भ्यस् अभ्यम् भवति । युष्मभ्यम् ।
अस्त्रभ्यम् । अतिलभ्यम्^(२) । अत्यस्त्रभ्यम्^(३) ॥ अकारोच्चारणं
किम् । ध्रुयेत्वं मा भूत् ॥

सामाकम् ॥ १६ ॥

आभ्यां^(४) परः स्वागमयुक्त^(५) आम् आकम्भवति । युष्मा-
कम् । अस्माकम् ॥ सामिति किम् । प्रिययुष्मयाम् । अतिल-
याम्^(६) ॥

एत्वमस्थानिनि ॥ १७ ॥

स्थानं प्रमङ्गो वा ॥ अस्थानिन्यप्रमङ्गिन्यनादेशिनि^(७) स्था-
दावेषामन्तस्य एत्वं भवति । तया । मया । युवयोः । आवयोः ।
त्वयि । मयि । अतिल्वयि । अतिमयि ॥ अस्थानिनीति किम् ।
युष्मान् । अस्मान् ॥

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ १८ ॥

एषामन्तस्यात्वं भवति । अस्थानिनि व्यञ्जनादौ स्थादौ^(८) ।

१ एभ्यः B.; युष्मदादिभ्यः D. E.

२ अतियुष्मभ्यम् A.

३ अतिमाह्वम् E. F.

४ एभ्यः F.; युष्मदादिभ्यः D.; यु-
ष्मदस्त्रां E.

५ स्वागमायुक्त A.

६ D. adds प्रियस्त्रयाम् । अतिम-
याम् ।

७ अनादेशे B.; अप्रमङ्गि अ-
नादेशिनि E.; A. om. अस्था-
निनि.

८ Om. D.; B. om. अस्थानिनि.

युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः^(१) । अत्यावाभिः^(१) ।
अतिलासु । अतिमासु ॥ आदिग्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम्^(२) । तेन
युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रः^(३) । अधिलत् । अधिमत्^(४) । लुक् ॥

रैः ॥ १९ ॥

रैशब्द आत्वं प्राप्नोति^(५) । व्यञ्जनादौ स्यादौ । राः । रा-
भ्याम् । अतिराभ्यां कुलाभ्याम् ॥ साक्षादिति किम् । अतिरि-
कुलम्^(६) ॥

अष्टनः सर्वसु ॥ २० ॥

अष्टनो ऽन्तस्य आत्वं भवति^(७) । सर्वसु विभक्तिषु । अष्टा-
भिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टौ ॥

औ तस्माज्जम्भसोः ॥ २१ ॥

तस्मादष्टनः कृताकारात्परयोः सर्वयोर्जम्भसोः स्थान
और्भवति । अष्टौ^(८) । अष्टौ^(८) ॥ तस्माद्ग्रहणमात्रस्यानित्यार्थम् ।
तेन । अष्टभिः । अष्टसु^(९) । वा स्यात् ॥

१ Om. E. F.

२ साक्षाद्विभक्तिप्रपि० D. F.; B. E.
F. om. तेन.

३ लदीयः । B.; om. E. F.

४ अतिलत् । अतिमत् । A.

५ रैशब्दस्यात्वं भवति E.

६ Om. D. E.

७ अष्टन आ भवति D. E.

८ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पञ्च । D. E.

९ D. om. तेन and adds अष्टाभिः ।
अष्टासु ।

अर्वन्तर्वन्तिरसावनञ् ॥ २२ ॥

अर्वन्शब्दो ऽर्वन्तिर्भवति । असौ प्रत्यये परे । स चेदनञ् ।
अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तु । आर्वतम् । आर्वत्यम् । अर्वतो^(१) ॥
असाविति किम् । अर्वा ॥ अनञ्जिति किम् । अनर्वाणौ ॥

सौ च मघवान् मघवा वा ॥ २३ ॥

विभक्तौ सौ च परतो^(२) मघवन्शब्दो^(३) मघवन्तुर्भवति^(४)
वा । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तु ॥ तद्धिते स्वरं ये
च स्त्रीकारे^(५) । माघवतम् । माघवत्यम्^(६) । मघवती ॥ पचे
मघवा । मघवानौ ॥

जरा जरस् स्वरे वा ॥ २४ ॥

जराशब्दो जरस्^(७) भवति वा । विभक्तिस्वरं^(८) । जरे । जर-
सौ । जराः । जरमः ॥ गणपाठाच्च । उपजरममिति नित्यम् ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ विभक्तौ ॥ २५ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः^(९) तिसृ चतसृ । इत्येतौ
भवतः । विभक्तौ यथासंख्यम् । तिस्रः^(१०) । चतस्रः^(१०) । तिसृभिः ।
चतसृभिः । प्रियतिसृ । प्रियचतसृ कुलं वा ॥

१ अर्वतो स्त्री D.

२ परे D.; B. om. सौ च.

३ मघवान्शब्दो F.

४ मघवन्तिर्भवति E.

५ P. adds चः तद्धिते ये स्वरं स्त्री-

कारे च । D.

६ मघवत्यम् A.

७ जरमादेशो A. and corr. B.

८ विभक्तौ स्वरं D. E.

९ A. adds स्थाने.

१० Om. F.; E. om. यथासंख्यं.

तौ रं स्वरे ॥ २६ ॥

तौ तिसृचतस्रौ रं प्राप्तुतः । विभक्तिस्वरे^(१) । तिस्रः ।
चतस्रः^(२) ॥ बाधकबाधनार्थोऽयं योगः ॥

न नामि दीर्घम् ॥ २७ ॥

तौ तिसृचतस्रौ दीर्घं न प्राप्तुतः । सनावामि परे । तिसृ-
णाम् । चतसृणाम् ॥

नृ वा^(३) ॥ २८ ॥

नृशब्दो दीर्घं प्राप्नोति वा । सनावामि परे । नृणाम् ।
नृणाम् ॥

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ २९ ॥

त्यदादीनामन्तस्य अकारो भवति विभक्तौ । स्यः । त्यौ ।
सः^(४) । तौ^(४) । यत्र । तत्र ॥ सर्वनामान्तर्गणो द्विपर्यन्त इह^(५)
त्यदादिः ॥ विभक्ताविति किम् । त्यदीचः ॥

किम् कः ॥ ३० ॥

किमशब्दः को भवति विभक्तौ । कः । कौ^(६) । कदा ॥ वि-
भक्ताविति किम् । किंवान् ॥

१ स्वरे विभक्तौ । D.

२ F. adds तिसृभिः । चतसृभिः ।

३ नृ वा F.

४ Om. B.; त्ये । सा । ते । D.

५ द्विपर्यन्तमिह B.; द्विःप० F.

६ D. E. add के ।

दोऽद्वैर्मः ॥ ३१ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मो^(१) भवति विभक्तावदेः । दमौ ।
दमकौ ॥ अदेरिति किम् । दौ ॥

सौ सः ॥ ३२ ॥

त्यदादीनां दकारस्य सो^(२) भवति सौ विभक्तौ । अमौ ।
अमकौ ॥ साचात्साविति^(३) किम् । अमौ पुत्रोऽस्येति । अदः-
पुत्रः ॥

तस्य च ॥ ३३ ॥

त्यदादीनां तकारस्य सो^(४) भवति सौ विभक्तौ । स्यः ।
स्यकः । सः । सकः ॥ साचात्साविति^(३) किम् । तत्पुत्रः ॥

इदमियमयम् पुंसि ॥ ३४ ॥

इदम् इयम् भवति । अयम् च पुंसि । सौ विभक्तौ । इयं
स्त्री । अयं पुमान् ॥ इदं कुलमिति तदुक्तप्रतिषेधात् ॥ साचात्सा-
विति^(५) किम् । इदंपुत्रः ॥

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३५ ॥

इदमोऽग्वर्जितो^(६) ऽद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ । आभ्याम् ।

१ मकारो A.

२ मकारो A.

३ साचादिति D.

४ दकारस्य मकारो A.

५ साचादिति D.: सौ विभक्ता-
विति A.

६ इदम अग्वर्जितो A. F.: इदमो
अग्वर्जितस्य F.

एभिः ॥ अनगिति किम् । इमकैः ॥ साक्षादिभक्ताविति^(१) किम् ।

अस्य पुत्रः । इदंपुत्रः ॥

टौसोरन^(२) ॥ ३६ ॥

इदमोऽग्वर्जितस्य टौसोर्विभक्त्योरनादेशो^(३) भवति । अनेन ।

अनयोः ॥ अनगिति किम् । इमकेन । इमकयोः ॥

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैन^(२) ॥ ३७ ॥

एतस्येदमस्य टौसोर्विभक्त्योर्द्वितीयायां च कथितस्यैवानुक-
चनविषय एनादेशो भवति । एतं व्याकरणमध्यापय । अथो एनं
वेदमध्यापय ॥ इमं घटमानय । अथो एनं परिवर्तय ॥ एतेन
रान्त्रिरधीता । अथो एनेनाहरणधीतम्^(४) ॥ एतयोः शोभनं
शीलम् । अथो एनयोश्च प्रभूतं स्वमित्यादि योज्यम् ॥

तस्माद् भिस् भिर् ॥ ३८ ॥

तस्मादिदमः कृताकारात्परो भिस् भिर्भवति । एभिः ॥
केचित्तस्मादिति किम् । इमैर्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्गं गताः^(५) ॥

अदसश्च ॥ ३९ ॥

अदसोऽग्वर्जितात्^(६) परो भिस् भिर्भवति । अमीभिः ॥
अनगिति किम् । अमुकैः ॥ चकार उत्तरत्रानग्नितृत्त्यर्थः ॥

१ साक्षादिति D.; साक्षात्साविति A.

२ °अनः and °एनः D. E.

३ टौसोः परयोरनादेशो B.

४ एनेनेनाहर° E.

५ सङ्गं गताः B.; इमकैः ॥ A.;

इमैः ॥ F. and the above reading
in the margin.

६ अदसश्चाग्वर्जितात् D. E.

सावौ सिलोपश्च ॥ ४० ॥

अदसो ऽन्तस्य और्भवति सौ परे । सिलोपश्च । असौ । अस-
कौ ॥ (१)

उत्वं मात् ॥ ४१ ॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्य उत्वं भवति । अमुम् । अमू^(२) ।
अमून् ॥ मादिति किम् । अमुकाभ्याम् ॥

एद् बहुत्वे त्वी ॥ ४२ ॥

अदसो मात्परस्य^(३) वङ्गत्वे निष्पन्न एत ईर्भवति । अमी ।
अमीभ्यः^(४) ॥ वङ्गत्व इति किम् । अमू ॥ मादिति किम् । अमु-
केभ्यः ॥ तुगब्द उत्तरत्र वङ्गत्वनिवृत्त्यर्थः ॥

अपां भे दः ॥ ४३ ॥

अपां विभक्तौ भे दो भवति । अद्भिः ।^(५) स्वङ्गाम् ॥ वि-
भक्ताविति किम् । अभ्यारः ॥

विरामव्यञ्जनादिष्वनडुन्नहिवन्सीनां च ॥ ४४ ॥

विरामे व्यञ्जनादिषु चानङ्गाह्नहिवन्सीनां च लिङ्गाना-
मन्तस्य दो^(६) भवति । खनडुत्^(७) अनडुङ्गाम् । उपानत् । उपा-

१ A. and a later hand in D. add
साचात्साविति किम् । [अमी
पुत्रो ऽस्येति किम् । D.] अदःपु-
त्रः ॥

२ Om. D.

३ मात्परो E. F.

४ अमीभिः । D.; E. has both.

५ D. adds अद्भिः ।

६ लिङ्गानां च दो E.; *षन्ति इत्ये-
तेषां लि० D.

७ Om. F.; अनडुत् B. and or. A.;
D. adds खनडुङ्गाम् ।

नङ्नाम् । सुविद्वत्^(१) । विद्वङ्नाम् ॥ व्यञ्जनमिह सामान्यम् । अन-
ङुक्ता । उपानक्ता । विद्वक्ता^(२) । येनेत्यते । अनङुङ्नाम् । उपा-
नङ्नाम्^(३) ॥

ससिध्वसोश्च^(४) ॥ ४५ ॥

ससिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दो भवति ।
उखासत् । उखासङ्नाम् । उखासत्कल्पः^(५) । पर्णध्वत् । पर्ण-
ध्वङ्नाम् । पर्णध्वद्देशः ॥

हृषषष्ठान्तेजादीनां डः^(६) ॥ ४६ ॥

हृषषष्ठान्तानां यजादीनां^(७) च लिङ्गानामन्तस्य^(८) विरामे
व्यञ्जनादिषु च डो भवति । मधुलिट् । मधुलिङ्नाम् । मधुलिट्-
पागः । सुविट् । सुविङ्नाम् । सुविट्तरः^(९) । पट् । पङ्नाम् ।
पङ्गः^(१०) । पट्त्वम् । शब्दप्राट् । शब्दप्राङ्नाम् । शब्दप्राट्त्वम् ।
देवेट् । देवेङ्नाम् । देवेट्त्वम् । रज्जुसृट् । रज्जुसृङ्नाम् । रज्जु-
सृट्त्वम् ॥^(११) यज् । सृज् । मृज् । राज् । भ्राज् । ब्रश् ।
भ्रस्ज्^(१२) । परिव्राज् । एते यजादयः^(१३) ॥

१ विद्वत् B. F.; D. adds सुविद्वङ्नाम् ।

२ Om. F.

३ Om. F.; D. E. आनङुङ्नाम् instead.

४ B. D. E. F. write असि० अत्०
throughout.

५ उपाय० D. E.

६ हृषषष्ठान्ते यजादीनां डः B.

७ इजादीनां E.; हृषषष्ठान्तेजादी-
नां D.

८ D. E. om. अन्तस्य; E. adds च.

९ सुविट्तरः F.

१० A. E. F. om. पङ्नाम्; B. om.

पङ्गः

११ एवं नञ् E.

१२ भ्रस्ज् । ब्रश् । E. F.; B. om.
ब्रश्.

१३ इत्यादयः ॥ D.

दादेर्हस्य गः ॥ ४७ ॥

लिङ्गस्य हस्य दादेर्विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । गो-
धुक् । गोधुग्याम् । गोधुक्तम्ः^(१) ॥

चवर्गद्वगादीनां च ॥ ४८ ॥

चवर्गान्तस्य दृश इत्येवमादीनां च^(२) लिङ्गानामन्तस्य^(३)
विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । वाक् । वाग्ग्याम्^(४) । वा-
क्कल्पः । तप्णक् । तप्णग्ग्याम् । तप्णक्कम् । दृक् । दृग्ग्याम् ।
दृक्कम् ॥ दृग्^(५) । सृग् । मृग् । दधृप्^(६) । दिग् । उप्णिह् ।
अलिज् । सृज् । असृज्^(७) । एते^(८) दृगादयः^(८) ॥

मुहादीनां वा ॥ ४९ ॥

मुहादीनां लिङ्गानामन्तस्य^(३) विरामे व्यञ्जनादिषु च गो
भवति वा । मुक् । मुग्ग्याम् । मुक्कम् । मुट् । मुट्ट्याम् । मुट्त्वम् ॥
मुह् । द्रुह् । प्णुह् । प्णिह्^(९) । नग् । एते^(८) मुहादयः^(८) ॥

१ गोधुक्तम् । [दादेरिति किं E.]

दामलिट् ॥ D. E.

२ चवर्गातानां E.; B. D. E. om.

च.

३ D. E. om. अन्तस्य.

४ D. add: वाग्ग्यः ।

५ एयं दृग्° E.

६ दधृक् D.; दधृग् A. B. F. (F.

after दिग्); D. om. मृग्; E.

om. दिग् ।

७ A. om. अलिज्; A. D. E. F.

read सृज् । before which D.

add: यज.

८ Om. D.

९ मुह । गिर । D.

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत्
॥ ५० ॥

धातोर्वचस्य हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेरादिचतुर्थत्वं भव-
ति । विरामे व्यञ्जनादिषु च । तच्चाकृतवत्^(१) । निघुट् । निघु-
ञ्चाम् । निघुट्त्वम् । ज्ञानभुत् । ज्ञानभुञ्चाम् । ज्ञानभुत्वम् ॥
गर्दभयतेः क्तिप् । गर्धप्^(२) । गर्धञ्चाम् । गर्धत्त्वम्^(३) ॥ धातो-
रिति किम् । दामलिट् ॥ तृतीयादेरिति किम् । विकृत् ॥ अकृ-
तवदिति किम् । गोधुक् ॥

सजुषाशिषो रः ॥ ५१ ॥

सजुषाशिषोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च रो भवति ।
सजूः । सजूर्भ्याम् । सजूःपु^(४) । सजूस्ता^(५) । आशीः । आशी-
र्भ्याम् । आशीःपु^(६) । आशीस्ता^(७) ॥

इत्तरोरीत्तौ ॥ ५२ ॥

इत्तरोर्धातोर्विरामे व्यञ्जनादिषु च यथासंख्यमीत्तौ भव-
तः । गीः । गीर्भ्याम् । गीर्षु^(८) । गीस्तारा । धूः । धूर्भ्याम् । धूर्षु^(९) ।
धूस्तारा^(१०) ॥

१ ० अकृतवद्वति । D.

२ Om. D. ; गर्दभयते । गर्दप् E.

३ E. adds हचतुर्थान्तस्येति किं । सु-
गण् ॥

४ सजूर्षु E.

५ सजूस्तारा । D.

६ आशीर्षु E. ; आशीर्भ्याम् D.

७ आशीस्ताराम् ॥ D.

८ Om. D. ; E. om. यथासंख्यं.

९ धूर्षुस्तारा ॥ F.

अहः सः ॥ ५३ ॥

अहन् इत्येतस्य^(१) विरामे व्यञ्जनादिषु च सो भवति ।
अहः । अहोभ्याम्^(२) । अहस्त्वम् ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ ५४ ॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च । वि-
दान् । कटचिकीः । पुंभ्याम् । पुंसु^(३) ॥

संयोगादेर्धुटः^(४) ॥ ५५ ॥

संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च ।
मस्त्रेः^(५) । साधुमक् । साधुमग्भ्याम् । साधुमक्त्वम् ॥ तस्त्रेः^(५) ।
साधुतट् । साधुतट्ज्ञ्याम् । साधुतट्त्वम् ॥ विरामे व्यञ्जनादिष्विति
किम् । गोरक्षौ ॥ पुनः संयोगयच्छणमिह पूर्वस्मिंश्चानित्यार्थम् ।
तेन मांसपिपक् ॥ पूर्वस्मिंश्च रात्सस्यैव लोपः । ऊर्क् । ऊर्ग्भ्याम् ॥

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ ५६ ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च ।
सखा । राजभ्याम् । राजभिः । राजसु । राजत्वम् ॥ लिङ्गान्त-
नकारस्येति किम् । अहन्^(६) ॥ पुनर्लिङ्गयच्छणमुत्तरत्र सामा-
न्यार्थम् ॥

१ अहन् इत्य० B.

२ F. adds अहसु ।

३ पुंसु B.

४ संयोगेर्धुटः ॥ A.

५ मस्त्रे० तस्त्रे B.

६ D. E. add वृषान् ।

न संवृद्धौ ॥ ५७ ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति संवृद्धौ । हे राजन्^(१) ॥
पृथक्करणान्नपुंसकस्य वा । हे साम । हे सामन् ॥

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ ५८ ॥

नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यनुप्तवद्भवतः^(२) । पूर्वविधौ लि-
ङ्गान्तदीर्घादिके कर्तव्ये । राजभ्याम् । राजभिः । राजसु । विद्वान् ।
मुकभ्याम् ॥

इसुसदोषां घोषवति रुः^(३) ॥ ५९ ॥

इसन्तस्य । उमन्तस्य^(४) । दोम्शब्दस्य^(५) च घोषवति परे रो-
भवति । सर्पिर्भ्याम् । धनुर्भ्याम् । दोर्भ्याम् ॥ घोषवतीति किम् ।
सर्पिःपु । धनुःपु । दोःपु^(६) ॥ भे र इति मिद्वे घोषवतीत्युत्त-
रार्थं च ॥

धुटां तुतीयः ॥ ६० ॥

धुटां वर्णानां द्वितीयो भवति । घोषवति सामान्ये । घोषि-
शाम् । चित्रलिग्निभः । मज्जति । लज्जते । भृज्जति^(७) ॥

१ E. adds हे तच्चन् ।

२ भवति । B.; अनुप्तवतः । E.

३ ईषुषदोषां B.

४ ईगन्तस्य उपन्तस्य B.

५ दोम्शब्दस्य B.; दोः श० A.; E.
om. च.

६ [सर्पिष्यु E.] धनुष्यु दोष्यु । D.
E.; सर्पिःसु । धनुःसु । दोःसु । F.

७ वृज्जनि ॥ F.

अघोषे प्रथमः ॥ ६१ ॥

अघोषे परे^(१) धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । यट्सु । ज्ञान-
भुत्सु । इच्छति । गच्छति^(२) ॥

वा विरामे ॥ ६२ ॥

विरामे धुटां वर्णानां प्रथमस्तृतीयो भवति^(३) वा । विधप् ।
विधव् । वाक् । वाग् ॥

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ ६३ ॥

रेफसकारयोर्विसर्जनीयो^(४) भवति । विरामे शब्दच्छेदे
घोषवत्यघोषे च । गीः । धूः । वृचः । पयोभ्याम् । पयःसु^(५) ॥
वाधिकारादिभक्तियञ्जने रेफस्य^(६) न स्यात् । गीर्षु । धूर्षु । भवति
च मजूःपु । आशीःपु^(७) ॥

विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपिऽपि ॥ ६४ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमो-
र्लोपि^(८) ऽपि तद्भवति । तस्यैव श्रुतत्वात् । सुवाक् । सुवाग् । सुपथि ।

१ Om. A. F.

२ अछति D. E.

३ प्रथमस्तृतीयो B. ; प्रथमस्तृतीयो

भवतः । D. E. ; E. om. वा.

४ रेफसकारयोः स्थाने वि० E.

५ पयसु E.

६ Om. B. ; D. adds विसर्जनीयो.

७ आशीप्पु ॥ D. ; मजूःसु । आ-
शीःसु ॥ F.

८ E. om. परयोः ; नपुंसकात् स्य-
मो० A. F.

सुविदत् । सुपुम् । सुचतुः^(१) । सुद्यु^(२) ॥ एवम् उखास्रत्^(३) ।
देवेडित्यादयः ॥ अपिग्रहणं व्यभिचारार्थम् । तेनेदमत्वं^(४) न
स्यात् ॥

॥ इति दौर्गसिंद्धानां वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये तृतीयः पादः समाप्तः^(५) ॥

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनामपञ्चम्याः ॥ १ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्ताद्विभक्तीनां^(६) स्थाने ऽम् भ-
वति । अपञ्चम्याः । उपकुम्भम्^(७) ॥ अव्ययीभावादिति किम् ।
कष्टयितः^(८) ॥ विभक्तीनामिति किम् । उपकुम्भता ॥ अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भात् ॥

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ २ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः स्थाने
ऽम् भवति वा^(९) । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उपकुम्भम् । उप-
कुम्भे ॥

१ सुवगुः । D.

२ सुद्युः । B.

३ उखायत् B. D. F.; उपायत् E.

४ अत्वं D.

५ D. E. om. नाम्नि चतुष्टये.

६ अकारान्तात्परसां वि० D.

७ D. adds उपगङ्गम् ।

८ D. E. F. add अकारान्तादिति
किम् । after which उपनदि F.;
उपकर्तुं E.; अधिस्त्रि D.

९ A. om. परयोः and वा.

अन्यस्माल्लुक् ॥ ३ ॥

अकारान्ताद्यो ऽन्यो ऽव्ययीभावसमासस्तस्माद्विभक्तीनां^(१)
लुग्भवति ।^(२) उपवधु । उपकर्ह ॥

अव्ययाच्च ॥ ४ ॥

अव्ययमसंख्यम् । अव्ययाच्च^(३) विभक्तीनां लुग्भवति । स्वः ।
प्रातः । च । वा । ह । अह । एवमन्ये ऽपि ॥ पदमंजार्थमिदम् ॥

रूढानां बहुत्वे ऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ५ ॥

जनपदसमानशब्दानां चत्रियाणां रूढमंजा ॥ रूढानां
वज्रत्वे विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्यभिधेयस्य लुग्भवति । पञ्चाल-
स्यापत्यानि पञ्चालाः । एवं विदेहाः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।
मगधाः । सूरममाः^(४) । अणो लुक् ॥ प्रत्यययाः^(५) । कलकूटाः ।
अशकाः^(६) । दणो लुक् ॥ वज्रत्वं इति किम् । आङ्गः । आङ्गी ।
प्रियवाङ्गा इति समामो ऽत्र वज्रत्वे न प्रत्ययः ॥ अस्त्रियामिति
किम् । कालिङ्गः ॥ अपत्यप्रत्ययस्येति किम् । पञ्चालानामिमे
भृत्याः । पाञ्चालाः ॥

गर्गयस्कविदादीनां च ॥ ६ ॥

गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च वज्रत्वे विहितस्याप-

१ अकारान्ताद्यो ऽव्ययीभावसमासा-

त्वरसां वि० D.

२ D. E. add उपवधि ।

३ D. adds तत्रासां ।

४ सूरममाः 1.

५ प्रत्यययाः 1. A.

६ अशकाः 1 D. E.

त्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य लुग्भवति । गर्गाः । वत्साः । प्लस्य लुक् ॥
 यस्काः । लज्जाः^(१) । अणो लुक् ॥ विदाः । उर्वाः । अत्राप्यणो
 लुक् ॥ यस्कादयो नानापत्यप्रत्ययान्ताः । विदादयो ऽपि पौत्रा-
 द्यणन्ताः^(२) । प्रियगर्गः । प्रियचस्कः । प्रियविदः । प्रत्ययो ऽत्र वज्जते
 लुक् स्यादेव ॥ गार्ग्यकुलम्^(३) । गर्गकुलमिति गार्ग्यस्य द्वि यत्कुलं
 गर्गस्य^(४) गर्गाणामपि तत्कुलमित्यभेदेनोच्यते ॥

भृग्वचद्विरसूक्तसवसिष्ठगोतमेभ्यश्च^(५) ॥ ७ ॥

भृग्वादिभ्यो वज्जते विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य लु-
 ग्भवति । अत्रेरेयण् । इतरेभ्य चपिभ्यो ऽण् । भृगवः । अचयः ।
 अद्विरसः । सूक्ताः । वसिष्ठाः^(६) । गोतमाः ॥ अस्तित्यामिति
 किम् । भार्गव्यः ॥

यतो ऽपैति भयमादत्ते वा तदपादानम् ॥ ८ ॥

यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकम-
 पादानमंजं भवति । वृचात्पूर्णं पतति । व्याघ्राद्विभेति । चौरा-
 दुद्विजते^(७) । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति ॥ यत

१ लज्जाः B. F.; लज्जाः A.

२ लज्जाः F.

३ गार्ग्यकुलम् A.; कथं गार्ग्यं D.

४ For गर्गस्य E. reads गर्गस्यापिहि
 यत्कुलं; D. गर्गस्यापि तत्कुलम्।

५ °अद्विरसूक्त° B. F.; °अद्विरः-
 सूक्त° A.; °वसिष्ठ° A. B. E. F.

६ वसिष्ठाः । A. B. E.

७ °उद्विजते F.

इत्यवधिमात्रार्थम् । तेन^(१) धावतो ऽद्यात्पतितः । तथा^(१) । अध-
र्माञ्जुगुप्सते । अधर्मादिरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । अध्ययनात्परा-
जयते^(२) । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । गृह्णाच्छरो जायते । हिमवतो
गङ्गा प्रभवति । ग्रामादात्प्रेक्षते । आमनात्प्रेक्षते । कुतो भवान् ।
पाटलिपुत्रात्^(३) ॥

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ९ ॥

रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे यदीप्सितमनीप्सितं च तत्कार-
कमपादानमंजं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति । यवेभ्यो^(४) गां नि-
पेधति^(५) । शालिभ्यः शुकान्वारयति । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।
कृपादन्धं वारयत्यपि^(६) ॥ ईप्सिते कर्ममंजां^(७) बाधते ॥ अपा-
दानप्रदेशाः । अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

यस्मै दिप्ता रोचते धारयते^(८) वा तत् संप्रदानम् ॥ १० ॥

यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारकं
संप्रदानमंजं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते
मोदकः । यज्ञदत्ताय^(९) स्वदत्ते दधि^(१०) । विष्णुमित्राय गां

१ Om. E.

२ अध्ययतात् ॥ E.

३ ० पुचादिति ॥ A.

४ तिन्नेभ्यो E.

५ निपेधयति D., and D. E. om.

the next example.

६ वारयति । E.; वारयतीत्य-
पि । D.

७ कर्ममंजा E.

८ राधयते A.

९ देवदत्ताय E.

१० Om. A. B.

धारयते^(१) । कथं देवदत्ताय^(२) ज्ञायते । दत्ताय कृते^(३) । दत्ता-
त्ताय तिष्ठते कुमारी । दत्ताय शपते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति^(४) ।
दत्ताय राध्यति । दत्तायेक्षते । दत्ताय प्रतिशृणोति । दत्ता-
त्ताय शृणोतीति^(५) तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धम् । दत्ताय क्रुध्यति ।
मित्राय^(६) द्रुह्यति । मित्रायेर्यति^(७) मित्रायास्त्वयति ॥ यस्यै
कुप्यतीति वक्तव्यम् ॥ दातुमिच्छेति किम् । राज्ञो दण्डं ददा-
ति^(८) ॥ संप्रदानप्रदेशः । संप्रदाने चतुर्थीत्येवमादयः ॥

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ११ ॥

आध्रियन्ते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः^(९) ॥ आधारो यस्तद-
धिकरणसंज्ञं^(१०) भवति । कट आस्ते । तिलेषु तैलम् । दिवि
देवाः । तथा गङ्गायां घोषः । अङ्गुल्यये करिशतम् ॥ अधिकर-
णप्रदेशः । अधिकरणे सप्तमीत्येवमादयः ॥

येन क्रियते तत् कारणम् ॥ १२ ॥

कर्त्रा^(११) येन क्रियते तत्कारकं कारणसंज्ञं भवति । दात्रेण
धान्यं लुनाति^(१२) । मनसा मेरुं गच्छति । तथा पशुना रुद्रं

१ धारयति E.

२ दत्ताय B. E.

३ °अपहृते D. E.

४ स्पृहयति A.

५ दत्तायाः शृणोतीति A.

६ दत्ताय D.

७ मित्रायेर्यति F.; मित्रायेर्यति E.

८ D. F. add राजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

९ आध्रियन्ते यस्मिन् क्रिया [स D.]

इत्याधारः । D. E.

१० तत्कारकमधि° D.; आधारो
यत्कारकं तदधि° E.

११ येन क्रिया क्रियते° E.

१२ दात्रेण लुनाति । परशुना छि-
नन्ति । D. E.

यजते^(१) । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः ।
 समेन^(२) धावति । विपमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति ।
 पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । शतेन परिक्रीतः । शताय परिक्रीतस्त्वं
 मासं कर्म करिष्यसीति प्रधानक्रियापेक्षं^(३) तादर्थ्यम् ॥ करण-
 प्रदेशाः । करणे तृतीयेत्येवमादयः ॥

यत् क्रियते तत् कर्म ॥ १३ ॥

कर्त्ता यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति ।
 ओदनं पचति । आदित्यं पश्यति^(४) । तथा । अहिं लहयति ।
 ग्रामं गच्छन्वृक्षमूलान्युपमर्षति । तथा । स्लोकं पचति । गां दो-
 ग्धि पयः । पौरवं गां याचते । गामवरुणद्वि व्रजम् । क्वात्तं पन्यानं
 पृच्छति । पौरवं गां भिचते । वृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं
 धर्मं ब्रूते । शिष्यं धर्ममनुशास्ति । अजां नयति यामम् । ग्रामं
 वहति भारम् । हरते कुम्भां भारम्^(५) । ग्रामं क्वात्तशतं^(६)
 जयति । गर्गाञ्जितं दण्डयति । याममधिगते । याममधितिष्ठ-
 ति । वृक्षमध्यागते । धर्ममभिनिविशते^(७) । त्रिरात्रमुपवसति^(८) ।
 याममनुवसति । पर्वतमधिवसति । आवमयमावसति । अद्यान्दी-
 व्यति । अचैर्दीप्यतीति करणविवक्षा । मासं गुडधानाः । फौगं

१ यजति D.; जयति । D.

२ सोमेन A.

३ *क्रियापेक्षं A. B. D.

४ D. add. हिमपतं गृणीति ।

५ A. om. this example.

६ क्वात्तं शतं D.

७ वृष्टमभि० D.

८ *उपवसति । D.

कुटिला नदी । भवतेर्गम्यमानत्वात् ॥ कर्मप्रदेशाः । कर्मणि द्वि-
तीयेत्येवमादयः ॥

यः करोति स कर्ता ॥ १४ ॥

यः क्रियां करोति स कर्त्तृसंज्ञो भवति । क्वाच्चेण हन्यते । चैत्रेण
कृतम्^(१) ॥

कारयति यः स हेतुश्च ॥ १५ ॥

तमेव कर्तारं यः कारयति^(२) स हेतुसंज्ञो भवति । चकारा-
त्कर्त्तृसंज्ञकश्च । हारयति । पाचयति ॥ हेतुकर्त्तृप्रदेशाः । धातोश्च
हेतौ [का० ३. २. १०] इत्येवमादयः ॥ क्रियानिमित्तं कारकं
लोकतः सिद्धम् ॥

तेषां परमुभयप्राप्तौ ॥ १६ ॥

तेषां कारकाणामुभयप्राप्तौ^(३) सत्यां चत्वरं तद्भवति । ग्रा-
माय धनं^(४) दत्त्वा तीर्थं गतः । संप्रदानमेव ॥ कांस्वपात्र्यां^(५)
भुङ्क्ते । अधिकरणमेव ॥ मृदुना धनुषा शरान्निचपति । करणमेव ॥
तरुं त्यजति खगः । कर्मैव । तथा गां दोग्धि पयः^(६) ॥ त्यजति
दण्डं दण्डोति कर्तैव ॥ एवमन्येऽपि^(७) ॥

१ D. adds कर्तृप्रदेशाः । कर्तरि नृ-
तीयेत्येवमादयः ॥

२ क्रियां कारयति E.

३ तेषां [E. adds यट्] कारकाणां
मध्येऽभयं D.E.; D. om. सत्यां.

४ Om. D. E.

५ कांस्वपात्र्यां A. B. E. F.

६ E. om. this example.

७ इयनुसर्तव्याः । D.

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १७ ॥

अव्यतिरिक्तलिङ्गार्थवचने^(१) प्रथमा विभक्तिर्भवति । उच्चैः^(२) । नीचैः । वृक्षः । कुण्डम् । कुमारी । द्रोणः । खारी । आढकः । हस्तः । वितन्तिः । दीर्घम् । काष्ठम् । घृतम् । पलम् । एकः । द्वौ । बहवः । सर्वे ऽयमी लिङ्गार्था अन्वयित्वात्^(३) । एकमर्थं द्वौ बह्वन्वा वक्तव्यन्वर्थसंज्ञया^(४) । एकस्मिन्नर्थ एकवचनं द्वयोर्द्विवचनम् । वज्रपु वज्रवचनम्^(५) । संपन्नो यव इति जातावेकवचनम् । संपन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेपु वज्रवचनम् । वयमिति वाङ्माध्यात्मिकेषु भावेषु^(६) यथा । गुरुपु अहमिति पुनरभेदविवक्षाया-मेकवचनम् ॥

आमन्त्रणे च ॥ १८ ॥

आमन्त्रणे चार्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति । ऐ पुत्र । ऐ पुत्र । धिक् पुत्री । ऐ पुत्राः । षष्ठ्यपवादो ऽयम्^(७) ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १९ ॥

शेषा द्वितीयाद्याः पक्षिभक्तयः कर्मादिष्वर्थेषु पट्मु यथा-

१ अव्यतिरिक्तं D. E.	वज्रवचनम् । D. E. F.; यथा
२ उच्चैः । D.	संपन्नो E.
३ अन्वयित्वात् E.	६ D. E. add वज्रवचनम् । E. om.
४ संज्ञायाम् । D. E. : संज्ञिक-	लिङ्गं यथा*
सिक्तं D.	७ E. om. लिङ्गं षष्ठ्य*
५ तयोरेकयोर्द्विवचनम् । वज्रपक्षेपु	

संख्यं भवन्ति । कर्मणि । कटं करोति ॥^(१) करणे । परशुना द्वि-
नन्ति ॥ मंग्रदाने । गुरवे गां ददाति ॥ अपादाने । वृकाङ्गयम्^(२) ॥
स्वान्यादौ । देवदत्तस्य स्वामी । यज्ञदत्तस्य स्वम् । विष्णुमित्रस्य
संवन्धः ॥ अधिकरणे । कट आस्ते । अधीतो व्याकरणे । तथा ।
साधुर्मातरि । असाधुः पितरोत्येवमादयः^(३) ॥ निमित्तात्कर्ममं-
योगे सप्तमी वाच्या । चर्मणि दीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्ज-
रम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीनि पुष्कलको^(४) हतः ॥

पर्यपाङ्गयोगे^(५) पञ्चमी ॥ २० ॥

परि । अप । आङ् । एभिर्योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति ॥
इहापपरी^(६) वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ परि त्रिगर्तेभ्यो
वृष्टो देवः । अप पाटलिपुत्रादृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रादृष्टो
देवः ॥

दिगितरर्तेऽन्यैश्च ॥ २१ ॥

दिग् । इतर । ऋते । अन्य । एभिर्योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति ।
पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्मादसन्तः । इयमस्याः
पूर्वा दिक् । इतरो देवदत्तात् । ऋते देवदत्तात्^(७) ॥ ऋते

१ D. २०१३ ओदं पचति ।

२ मयं भवति F.

३ साधुः पितरि । इत्यादयः । E.

४ पुष्कलको A. B.

५ पर्यपाङ्गयोगे A.

६ अपपरि F.

७ A. om. this example.

देवदत्तमिति द्वितीयापीष्टा ॥ अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देव-
दत्तात् ॥^(१)

द्वितीयिनेन ॥ २२ ॥

एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । दक्षिणेन
ग्रामम् । उत्तरेण हिमवन्तम् । अदूर एनो ऽपञ्चम्याः ॥ चकारा-
धिकाराद् निकषाममयाद्वाधिगन्तरान्तरेणयुक्ता द्वितीया । नि-
कषा ग्रामम् । समया ग्रामम् । हा देवदत्तम् । धिग्देवदत्तम् ।
अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अन्तरेण पुरुषकारं^(२) न
किञ्चिन्नभ्यते ॥

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ २३ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्योगे^(३) लिङ्गाद् द्वितीया भवति । वृक्षमभि
विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति । माधुर्देवदत्तो मातर-
मभि । यदत्र मां परि स्यात्^(४) । यदत्र^(५) मां प्रति स्यात् । वृक्षमनु
विद्योतते विद्युत् । पर्वतमनु वमिता मेना । अन्वर्जुनं यो-
द्धारः । उपार्जुनं योद्धारः ॥ नक्षत्रवीषोत्थंभृते ऽभिर्भागे^(६) च
परिप्रती । अनुरेषु महार्थे च हीन उपस्य कथ्यते ॥ आधिपत्यायो-
पशब्दयोगे^(७) मप्तमी वाच्या । उप त्वार्या^(८) द्रोणः ॥ स्वान्दर्या-

१ D. E. add पृष्ठदेवदत्तात् ।

२ पुरुषाकारं D. E. : किञ्चित् ।

३ कर्मप्रवचनीयैश्च अभियोगे D.

४ D. om. this example.

५ तदत्र E.

६ भूतप्यभिर्भागे A. B. F.

७ शब्दसंयोगे A. F.

८ पार्था D.

धियोगे च। अधि ब्रह्मदत्तेषु पञ्चालाः। अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि (१) ॥ २४ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां कर्मण्यध्वनिर्जिते (२) द्वितीयाचतुर्थ्यौ (१) भवतः। ग्रामं गच्छति। ग्रामाय गच्छति। ग्रामं (३) ब्रजति। ग्रामाय (३) ब्रजति ॥ चेष्टायामिति किम्। मनसा मेहं (४) गच्छति ॥ अनध्वनीति किम्। अध्वानं गच्छति। पन्यानं गच्छति (५)। पन्यानं ब्रजति। मुख्यो ऽचध्वा गृह्यते (६) ॥

मन्यकर्मणि चानादरे ऽप्राणिनि ॥ २५ ॥

मन्यतेः कर्मणि प्राणिवर्जिते (७) द्वितीयाचतुर्थ्यौ (१) भवतः। अनादरे गम्यमाने। न त्वा द्रष्टुं मन्ये। न त्वा द्रष्टुमाय मन्ये। न त्वा वृषं मन्ये। न त्वा वृषाय मन्ये (८) ॥ अनादर इति किम्। अश्वानं दृश्यदं मन्ये (९) ॥ प्राणिसंज्ञा (१०) नावादेरिति। न त्वा

१ °चतुर्थ्यौ° A. B.

२ °अध्वनि वर्जिते E.

३ नगरं° नगराय D. E.

४ स्वर्गं E.

५ पन्यानं मृच्छति E.; A. om. this, B. E. the next example.

६ ऽचध्वा° D.; F. adds तेन चचा-
दुष्प्लुत्य गच्छति।

७ प्राणिवर्जिते D. E.

८ वृषं° वृषाय° E.

९ [अश्वानं D.] दृश्यदं° D. E.; अ-
श्वानं दृश्यदं मन्ये। मन्ये का-
ष्ठमुदूखलम्। अन्वायास्तं सुतं
मन्ये चस्त्र माता न पश्यति। F.

१० अप्राणिनीति किं। E.; which
places the above after नृगालं
मन्ये।

नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये^(१) । न त्वान्नं मन्ये । न त्वा शृगालं
मन्ये ॥ इह स्यादेव । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शूने मन्ये ॥ यदि
युग्मदः स्याच्चतुर्थी तदानादरो न गम्यते^(२) ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवपञ्चोगे चतुर्थी ॥ २६ ॥

नमश्चादिभिर्योगे^(३) लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवेभ्यः ।
स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं ममो ममाय ।
ममर्थो ममो ममाय । वपडिन्द्राय ॥

तादर्थ्ये ॥ २७ ॥

मो ऽर्थो ऽस्येति तस्मा इदमिति वा तदर्थः^(४) ॥ तदर्थभावे
द्योत्ये^(५) लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । यूपाय दारु । रन्ध्रनाय म्यान्ती ।
आङ्गाय निगल्हते^(६) । युद्धाय सन्नयते । पत्ये गेते । तथा मूत्राय
संपद्यते यवागूः । मूत्राय संकल्पते^(७) । वाताय कपिलिका विद्युत्^(८) ॥

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमा समानार्थभाववाचिनः^(९) प्रत्ययान्ताभिर्हाच्चतुर्थी

१ D. om. this example.

२ न गम्यत एव । D.; न गम्यत
इति । B.

३ Thus F.; नमश्चादिभिर्योगे A.
B. D.; नमश्चादियोगे D.

४ तदर्थ D. E.; F. om. the first
इति; D. om. वा.

५ तदर्थयोगे D.

६ निगल्हते F.

७ D. om. from युद्धाय; मुत्राय
संपद्यते यवागूः । A.; तथा मुत्र
मूत्राय संपद्यते यवागूः । B.

८ कपिलिका D.; D. E. add आतपा-
यातिनीहिनी । पीता पर्षाण्य
विद्येया । दुर्भणाय मित्ता (द-
ता D.) भवेत् ४

९ तुमा समानार्थादौ तुमर्मा D. E.
भाववाचिनः D. E. F.

भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रज-
ति ॥^(१) तुमर्थादिति किम् । पाकस्य । त्यागस्य ॥ एधेभ्यो^(२) व्रजति ।
फलेभ्यो व्रजति । तादर्थ्यविवक्षा^(३) ॥

तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहार्थेन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति । पुत्रेण सहागतः ।
पुत्रेण सह स्खलः । पुत्रेण सह गोमान् । पुत्रेण साकम् । पुत्रेण
सार्धम्^(४) । पुत्रेण समम् । तथा पुत्रेणागतः^(५) स्खलो गोमानिति
द्वतीयापि षष्ठीवदप्रधानादेव ॥

हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्तमानान्निङ्गात्तृतीया भवति । धनेन कुलम् । अन्नेन
व्रजति ॥ योग्यतामात्रविवक्षया करणेन सिध्यति^(६) ॥

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३१ ॥

कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानान्निङ्गात्तृतीया भवति । अक्षणा काणः ।
पादेन खञ्जः^(७) । पृष्टेन कुञ्जः^(८) । अक्षि काणमस्येति प्रधान-
त्वात्प्रथमैव ॥

१ D. E. add पचनाय व्रजति ।

२ कथमेधेभ्यो D. E.

३ ०विवक्षया । D. ; तादर्थ्यचतुर्थ्या
सिद्धम् । A.

४ A. om. this, E. the next, example.

५ तथा सह पु० E.

६ करणेन न सिध्यतीति वचनं ॥ F.

७ यज्ञः । D. E.

८ Om. D. ; E. has शरसा (!) य-
न्नाटः instead.

विशेषणे ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्तमानाङ्गिज्ञान्तृतीया भवति । जटाभिस्तापमम-
द्राचीत् । शिखया^(१) परित्राजकमपग्रत् ॥ विशेषण इति किम् ।
वृत्तं प्रति विद्योतनम् ॥ लक्षणमात्रे न स्यात् । नोलमुत्पलमिति^(२) ।
लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥

कर्तरि च ॥ ३३ ॥

कर्तरि च कारके वर्तमानाङ्गिज्ञान्तृतीया भवति । देवदत्तेन
कृतम् । चैत्रेण हन्यते^(३) ॥

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्तमानाङ्गिज्ञान्तृतीया^(४) भव-
ति । शरदि पुष्प्यन्ति^(५) मत्तच्छदाः । गोषु दुग्धमानाम्नागतः^(६) ।
दुग्धाम्नागतः ॥ कालभावयोरिति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते ।
यो भोक्ता स देवदत्त इति । माहचर्यादा प्रमिष्टा क्रियैव^(७) चि
विशेषणम्^(८) । रुदतः प्राप्ताजीदिति मन्वन्धविवक्षापि^(९) ॥

१ शिषया D. : शिषया E.

२ नीलोत्पलमिति । A. B. E.

३ यज्ञदत्तेन भुङ्क्ते ॥ D. E. : F. om.
this example.

४ विशिषणयोर्वर्तमानम् D. E.

५ पुष्प्यन्ति E. F.

६ दुग्धमानामु गतः D. E. F. : D.
om. the best example.

७ प्रमिष्टाहियेव A. E.

८ E. F. add रुदति प्राप्ताजीत ।

९ विशिषणमिति । A. : विशिषणम् E.

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च
॥ ३५ ॥

स्वामिन् । ईश्वर । अधिपति । दायाद । साचिन् । प्रतिभू ।
प्रसूत । एभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी भवति सप्तमी च । गवां स्वामी ।
गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोव्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गो-
व्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साची । गोषु
साची । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ॥
संवन्धोऽत्र स्फुट इति वचनम् ॥

निर्धारणे च ॥ ३६ ॥

निर्धारणे चार्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्षष्ठी भवति सप्तमी च । पुरु-
षाणां चत्त्रियः शूरः । पुरुषेषु चत्त्रियः शूरः । गवां कृष्णा संप-
न्नचीरा । गोषु कृष्णा संपन्नचीरा । गच्छतां धावन्तः शीघ्राः ।
गच्छन्तु धावन्तः शीघ्राः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ३७ ॥

हेतोः प्रयोगे वर्तमानाल्लिङ्गात्षष्ठी^(१) भवति । अन्नस्य हेतो-
र्वसति ॥ हेत्वर्थे द्वितीया प्राप्ते वचनम्^(२) ॥

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ३८ ॥

स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । मातुः

१ हेतुप्रयोगे लिङ्गात्षष्ठी A.

२ प्राप्नोति वचनम् । D.; प्राप्नोति ।
E.

स्मरति । पितुरध्येति^(१) ॥ उत्तरत्र नित्यग्रहणादनित्यमपि प्रकरणेऽस्मिन् । मातरं स्मरति ॥ कथं माता स्मर्यते । उक्तार्थत्वात् प्रथमैव^(२) । मातुः स्मर्यत इति यदि संवन्धोऽत्र^(३) विवक्ष्यते । तथा सर्पिषो दयते । मधुन ईदृष्टे^(४) । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । संभ्रान्तिज्ञाने सर्पिषोऽमतः^(५) करणत्वाभावात्संवन्ध एव पठ्यते । एवमन्येऽपि ॥

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ३९ ॥

मतो गुणान्तराधानं^(६) प्रतियत्नः ॥ करोतेः कर्मणि^(७) प्रतियत्ने गम्यमाने^(८) पठ्यते भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

हिंसार्यानामज्वरेः ॥ ४० ॥

हिंसार्यानां धातूनां ज्वरिवर्जितानां प्रयोगे^(९) कर्मणि पठ्यते भवति । चौरस्य रुजति । दास्या^(१०) आमयति । चौरस्योज्जामयति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति^(११) । चौरस्य प्रणि-

१ मातुराध्येति D.

२ D. E. F. तत्र. प्रथमैव.

३ इति D. : निवर्तते D. E.

४ इदृष्टे corr. F.

५ *ज्ञानेन सर्पिषोऽत इति करणम् D.

६ *आधादन D.

७ Om. F.

८ E. add. विज्ञात.

९ Om. E.

१० चौरस्य D.

११ D. E. D. corr. Om. example; F.

add. चौरस्य निग्रहयति.

इन्ति । चौरस्योन्नाटयति । चौरस्योत्काशयति^(१) । चौरस्य पि-
नष्टि ॥ अनित्यमपि । चौरं रजतीत्यादि ॥ हिंसार्थानामिति
किम् । धानाः पिनष्टि ॥ अञ्जरेरिति किम् । चौरं न्वरयति^(२) ।
चौरस्य संतापयतीतीव्यत एव^(३) ॥

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृत्ययोगे^(४) नित्यं षष्ठी भवति । भवतः शायि-
का । भवत आमिका^(५) ॥ कर्मणि च^(६) । अपां नष्टा । पुरां^(७)
भेत्ता ॥ कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे ना भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥
न निष्ठादिषु ॥ ४२ ॥

कर्तृकर्मणोर्निष्ठादिषु^(८) षष्ठी न भवति । देवदत्तेन कृतम्^(९) ।
ओदनं मुक्तवान् । ओदनं पचन्^(१०) । ओदनं पचमानः ॥
तत्र^(११) निष्ठादयः । क्त । क्तवन्तु । गन्तुङ् । आन^(१२) । वक्तु । कि ।
उदन्त । उकञ् । अव्ययउन्नर्थतृण^(१३) ॥ द्विषः शत्रौ वा वक्तव्यम् ।
चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ।

१ °उत्काशयति A.

२ D. E. add कर्कटी ।

३ संतापयतीत्यर्थः । E.; °तीत्यपि ।

D.

४ कृति प्रयोगे F.

५ आशिका A. D. F.

६ A. om. कर्मणि च; B. om. च.

७ पुरं A.

८ B. D. add प्रयोगे; E. कृत्ययो-
गेषु.

९ मुक्तम् । D.; E. adds ओदनं मुक्तः

१० D. om. this example.

११ Om. D. E.

१२ आनश्च D. E.; B. supplies स.

१३ °तृन् P.; °वन्नर्थस्तृण D.;
°वन्नर्थः । तृन् । E.

पडो णो ने ॥ ४३ ॥

पडो णो भवति । विभक्तौ ने परे । पणाम् ॥ विभक्ताविति किम् । पङ्गयनम् ॥

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ ४४ ॥

मनोरनन्ययोरनुस्वारो भवति धुटि परे । पुंसः । शा-
न्तिः । उञ्जिता । युञ्जौ । स्वाप्ति ॥ अनन्ययोरिति किम् । प्रगा-
च्छरोति ॥ स्यादि धुटि पदान्तवत्^(१) । पुम्याम् । पुंभ्याम् । प्रगा-
न्भ्याम् । सुकन्भ्याम् ॥ धुटीति किम् । गम्यते । हन्यते ॥

वर्गे वर्गान्तः ॥ ४५ ॥

अनन्त्यो^(२) ऽनुस्वारो वर्गे परे वर्गस्यान्तो भवति^(३) । गङ्गि-
ता । उञ्जिता । वञ्जिता^(४) । युञ्जौ । स्वाप्ति ॥ वर्ग इति किम् ।
आकंसते ॥

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गा ॥ ४६ ॥

तवर्गो ऽनन्यश्चटवर्गयोगे चटवर्गा प्राप्नोति^(५) । आन्तर-
स्यात् । मञ्जति । मञ्जति^(६) । मञ्जति^(६) । यज्ञः । याज्ञा ।

१ पटातपटायात् ।

२ Om. E.

३ तदनेत्यालो । E. : D. तन्. परे :

E. तन्. दुतमीव । E. दुतत्वात् ।

तमीव । D. तमीव युतत्वात् ।

४ गङ्गिता E. : Om. D. : E. P. ३३१

गङ्गिता ।

५ भवतः E. P.

६ Om. D. : E. ३३६ मञ्जति ।

राज्ञः ॥ टवर्गयोगे च । पणाम् । अट्टति^(१) । अट्टति^(१) । अट्टते^(१) ॥
 चटवर्गयोग^(२) इति किम् । विन्नः । प्रन्नः ॥ अनन्य इति किम् ।
 मधुलिट् तरति ॥

नामिकरपरः^(३) प्रत्ययविकारागमस्यः सिः^(४) घं नुवि-
 सर्जनीयपान्तरोऽपि ॥ ४७ ॥

नामिकरेभ्यः परः प्रत्ययविकारागमस्योऽनन्यः सिः^(४)
 पत्वमापद्यते । नुविमर्जनीयपान्तरः^(५) । अपिशब्दादनन्तरोऽपि ।
 नामिपरक्तावत् । अग्निषु । वायुषु ॥ कपरः । दिक्षु ॥ रपरः ।
 गीर्षु । धूर्षु ॥ विकारस्यः^(६) । एषः ॥ आगमस्यः । सर्वेषाम् ॥
 नुविमर्जनीयपान्तरः^(७) । मर्षीषि । धनूंषि । सुषीःषु । सुहःषु^(८) ॥
 रप्रकृतिरनामिपरोऽपीति रत्वे वा^(९) यथादीर्घरौ^(१०) । पर्षिष्यु ।
 धनुष्यु^(११) ॥ अपिशब्दस्य वङ्गनाथत्वात् समाप्ते । अट्टुलेः सङ्गस्य ।
 अट्टुलिपङ्कः । तथा भीरौः स्यान्मस्य । भीरुष्टानम् । अग्नेः स्तुतः ।
 अग्निष्टुत्^(१२) । दीर्घात्मोमस्य । अग्नीषोमौ । ज्योतिराद्युभ्यां च

१ B. F. om. अट्टति । D. om. अट्ट-
 ति । A. E. om. अट्टते ।

२ चवर्गः E.

३ करपरः A. E.

४ सः E.

५ पान्तरोऽपि E.

६ विकारागमस्यः P.

७ पान्तरोऽपि D. E.

८ F. adds दोःषु ।

९ रत्वे प्राप्ते वा E. ; D. F. om. वा.

१० D. adds पान्तरः ।

११ F. adds दोष्यु ।

१२ अपिशब्दः । P.

सोमस्य । ज्योतिष्टोमः^(१) । आयुष्टोमः^(२) । अग्निष्टोमः ॥ मसाम
इत्येव । ज्योतिः सोमं दर्शयतीत्येवमादयः^(३) ॥

रपृवर्णेभ्यो नो णमनन्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरो
ऽपि ॥ ४८ ॥

रेफपकारस्वर्णेभ्यः परो ऽनन्यो नकारो णमापद्यते^(४) ।
स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरो ऽपि^(५) ॥ स्वरान्तरस्तावत् । ऋरणम् ।
पुरुषेण । मातृकेण ॥ हान्तरः । अर्धेण ॥ यान्तरः । आर्येण^(६) ॥
वान्तरः । पर्वणा ॥ कवर्गान्तरः । अर्केण । मूर्ध्वेण ॥ पवर्गान्तरः ।
दर्पेण । रेफेण ॥ अनन्तरो ऽपि । शीर्णम् । तिसृणाम्^(७) ॥ स्वरत्वा-
दनुस्वारविसृष्टाभ्यामपि^(८) । वृद्धणम् । उरःकेण । उरःपेण ॥ विम-
र्जनीयोपचाराद् जिह्वामूलीयोपभानीयाभ्यामपि । उरःकेण^(९) ।
उरःपेण^(१०) ॥ अनन्य इति किम् । वृद्धान् ॥ कथम् अग्निर्नयति ।
यस्यैवानन्यो नकारस्तस्यैव रपृवर्णा गृह्यन्ते । श्रुतत्वात् ॥ अपि-
शब्दस्य वङ्गलाद्यन्तात् पूर्वपदस्येभ्यः संज्ञायाम् । सृपणस्यैत्या-
दयः^(१०) ॥

१ ज्योतिष्टोमः etc. A. B.

२ Om. D.

३ दर्शयतीत्यादयः । F.

४ लस्यनः A. : लकारसः D. B.

५ D. B. F. ७७३ अपिपदादयस्तरो

ऽपि ।

६ अर्धेण F.

७ D. ७७५ सतमृदा

८ विमर्जनीयाभ्यामपि D.

९ Om. B. D. : उरःपेण D. :

उरःपेण । F. : उरःपेण । D. F.

१० D. ७७३ मिज्ञाः । मूर्ध्वेण D. :

मूर्ध्वेणविशेषमादयः F. : मूर्ध्वेण-

दि D.

स्त्रियामादा^(१) ॥ ४९ ॥

स्त्रियां वर्तमानाङ्गिज्ञादकारान्ताद् आप्रत्ययो भवति ।
स्त्रीपुंनपुंसकानि लोकलिङ्गानुशासनगम्यानि^(२) । अजा । एङ-
का । चटका । मूषिका^(३) ॥

नदाद्यन्चिवाह्यन्त्यन्तृसखिनान्तेभ्य ई^(४) ॥ ५० ॥

नदादि । अच्चि^(५) । वाह् । उ । इ । अन्ति^(६) । अन्त् । च् । स-
खि । नान्तेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्य ईप्रत्ययो भवति । नदी । मही ।
भयो । भवी ॥ अच्चि^(७) । प्राची । अतिप्राची ॥ वाह् । प्रष्टौहो ॥
उदन्त । पट्टो ॥ इदन्त । दाचो ॥ अन्त्यन्त । विदुषो । अतिविदुषो ॥
अन्तन्त^(८) । पचन्ती । अतिपचन्ती । भवती^(९) । भगवती ॥ च्दन्त ।
कर्त्री । अतिकर्त्री ॥ मखि । सखी ॥ नान्त । दण्डिनी ॥^(१०) उतो
गुणवचनादखरुसंयोगोपधाद्वा । पटुः । पट्टो^(११) ॥ वज्रित्यपि
स्यात् ॥ खरुरियम् । पाण्डुरियमित्यतो न स्यात् ॥ इतश्च क्तिव-
र्जिताद्वा । धूलिः । धूली ॥ क्लेशु न स्यात् । पङ्क्तिः ॥ स्वप्ता । दुहि-
ता । ननान्दा । याता । माता । तिष्ठः । चतस्त्वं इति प्रत्ययेन

१ आदाः । E.

२ गम्यमानि । A.

३ F. adds अद्या । D. अद्यका [मू-
षिका].

४ नदाद्यन्चवा० D.; नदाद्यन्चवा० E.

५ अन्त् D.; अन्त् E.

६ अन्त् D.; अन्ति । अन्तु E.

७ अच् । १० E.; अन्त् । अन्ची ।

प्राची । प्रतीची । उदीची । अ-
तिप्रतीची । D.

८ अन्त् D. E.; अन्त् अन्त् A.; A.
F. om. अतिविदुषो.

९ भगवती E.; D. F. om. अतिप-
चन्ती ।

१० अप्रधिकाराद् उतो० E. F.

११ D. E. add वट्टो ।

विना स्त्रीत्वाभिधानात् । पञ्च मप्तेति स्त्रीत्वाभावादेव न भवति ॥
मखीति नित्यार्थम्^(१) ॥ नदादिराकृतिगणः^(२) ॥

ईकारे स्त्रीकृते ऽ लोप्यः ॥ ५१ ॥

ईकारे स्त्रियां कृते ऽकारो लोप्यो भवति । नदी । मही^(३) ॥
स्त्रियामिति किम् । कुण्डे ॥ कृत इति किम् । कुण्डेष्टा ॥

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ ५२ ॥

नपुंसके वर्तमानः स्वरान्तो^(४) ह्रस्वो भवति । सोमपम् ।
मेनानि । यवन्तु । अतिरि । अतिनु कुलम् ॥ स्वरो ह्रस्व इति
योगविभागाद्^(५) गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां चेति
ह्रस्वः^(६) । चित्रगुः । अतिस्त्रद्धः । निष्कौगाम्भिः^(७) । अतिकर-
भोरुः ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां वृत्तौ नापि चतुष्टये कारकपादः समाप्तः^(८) ॥

१ नित्यार्थपाठः । D. : नित्यार्थो
य । E. : नित्यार्थः । N.

२ *गलोऽर्थः E.

३ E. N. मही भयी । जयी ।

४ स्वरो D. E.

५ योगविभागोक्तं सो* D. : यो-
गविभागः । तेन गोर* N.

६ य ह्रस्वो भवति । D. N.

७ अतिपटुः । निष्कौगाम्भिः । D.

८ कारकः पादः* A. B. E. : *मा-

ग्रिचतुर्थः पादः समाप्तः । D. :

*तृतीया कारकप्रत्ययः समाप्तः

E. : तृतीया चतुर्थः कारकपा-

दः । N.

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ १ ॥

वस्तुवाचीनि नामानि ॥ मिलितं^(१) युक्तमुच्यते ॥ नाम्नां युक्तार्थः समाससंज्ञो^(२) भवति । ततोऽन्यद्वाक्यमिति रूढम् । संज्ञयैव^(३) वा विधिरन्वाख्यातः । स पुनरभिधानात् कचिद्विकल्पः कचिन्नित्यः कचिन्न स्यात् । तथा च वक्ष्यति^(४) ॥

तत्स्या लोप्या विभक्तयः ॥ २ ॥

तत्स्या युक्तार्थमात्रस्या विभक्तयो लोप्या भवन्ति । नीलोत्पलम् । राजपुरुषः । राजता । पुत्रीयति ॥ कचिन्न लुप्यन्ते^(५) ऽभिधानात् । कण्ठेकालः । उरमिलोमा । इत्येवमादयः ॥

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ३ ॥

स्वरान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य^(६) लुप्तासु विभक्तिषु प्रकृतिश्च^(७) भवति । सखा प्रियो ऽस्येति सखिप्रियः ॥ सखायं प्राप्तः । सखिप्राप्तः ॥ पितरि साधुः । पित्रसाधुः ॥ गां गतः । गोगतः ॥ चकारो लोपमपेक्ष्य^(८) । देवेन्द्रः । खरोढः । इति सन्धिः स्यादेव^(९) ॥

१ मिलितं D. E. N.; मितं B.

२ समासो E. N.

३ संज्ञयैव D.; स्वसंज्ञयैव E. N.

४ A. om. from तथा०

५ लुप्यन्ते D. E. N.

६ युक्तार्थमात्रस्यस्य A.; om. D. E. N.

७ D. om. च.

८ लोपमपेक्षते । D. E. N.; D. adds

तेन; E. देवानामिन्द्रो ।

९ यरोढः D.; D. E. N. om. एव ।

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्यन्य^(१) लुप्तासु विभक्तिषु सुभो-
र्यदुक्तं तद्भवति । सुपि मुख्यं कार्यं नास्तीति^(२) सुभोर्युगपदुक्तं
स्यात् । विद्वद्भवनम् । दिग्गतः^(३) । पडाकृतिः । ज्ञानभुदात्रयः ॥
अतिदेशोऽयम्^(४) ॥

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ५ ॥

यत्र समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो
विज्ञेयः । नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलम् ॥ कचिन्निवम-
मामः । कृष्णमर्षः । लोहितशालिः ॥ कचिदममामः । दीर्घदा-
रायणः । रामो जामदग्न्यः^(५) । व्यासः पाराशर्यः^(६) । अर्जुनः
कार्तवीर्यः ॥ तथैकाधिकरणत्वात् । कष्टमदीकृतः^(७) । किञ्चप्र-
कृतः । एकपुरुषः । सर्वान्नम् । जरदुमी । पुराणधान्यम् । नवो-
दकम् । केवलान्नम् ॥ तथा^(८) पूर्वपुकासममी । मञ्जोयम्^(९) ॥
मञ्ज्यापूर्वपदेऽपि । मन्त्रपथः । पक्षायाः ॥ तथा याशिकृति-
तवः । एवं पापकुलान्तः । अनजनापितः^(१०) ॥ कचिदुपमान-

१ युक्तार्थमात्रस्य A. : युक्तार्थमा-
त्रस्य D. E. N.

२ A. om. इति.

३ दुग्गतः E. N.

४ ज्ञायातिदेशो D. E. व्याप्ति-
कार्थः B. C. N. इति.

५ जामदग्न्यः B. D. E.

६ पाराशर्यः A. B. D. E. N.

७ कष्टमदीकृतः E. N.

८ O. B. D.

९ O. B. : मञ्जोति मं D. E. N.

१० अनजनापितः E. N. : अनज-
नापितः D.

भूतं विशेषणं । शस्त्रीव श्यामा । शस्त्रीश्यामा^(१) ॥ कचिदुपमा-
 नभूतं विशेषणं परं स्यात्^(२) । पुरुषो व्याघ्र इव । पुरुषव्याघ्रः ।
 एवं पुरुषसिंहः ॥ तथा पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः ।
 चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः^(३) । मध्यपुरुषः ।
 मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥ एवमश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणी-
 कृताः^(४) ॥ तथा कृताकृतम्^(५) । भुक्तापभुक्तम्^(६) । गतप्र-
 त्यागतम् । यातानुयातम्^(७) । अशितानशितम्^(८) । क्लिष्टा-
 क्लिष्टितम्^(९) । क्रयाक्रयिका । फलाफलिका । पुटापुटिका ।
 मानोन्मानिका ॥ तथा^(१०) सत्पुरुषः । महापुरुषः ॥ परम-
 पुरुषः । उत्तमपुरुषः । पुरुषोत्तम इति विशेषणं वा^(११) परं
 स्यात् । उत्कृष्टपुरुषः ॥ तथा गोवृन्दारकः । गोनागः । अश्व-
 कुञ्जरः ॥ कतरकठः । कतमकठः ॥ किंराजा ॥ इभ्यपोटा^(१२) ।
 इभ्ययुवतिः । अग्निस्तोक इति विशेषणं वा^(१३) परं स्यात् ॥ एवं
 दधिकतिपयानि^(१४) । गोयष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् ।

१ °विशेषणं पूर्वं स्यात् । शस्त्रीश्या-
 मा । D. E. H.

२ वा परं स्यात् A. E.

३ सामान्यपुरुषः D. E. N.

४ श्रेणिकृताः A.

५ कृतापकृतम् । D.

६ भुक्तापभुक्तम् । B.

७ यातानुयातं D.

८ असितानशितं N.; आसितान-
 शितं E.

९ °क्लिष्टितं D.; क्लिष्टिताक्लिष्टि-
 तम् । A.; क्लिष्टाक्लिष्टितं D.;
 क्लिष्टानुक्लिष्टितं N.; क्लिष्टम-
 क्लिष्टितं । क्लिष्टाक्लिष्टितं । E.

१० Om. D. E. N.

११ Om. B. N.

१२ इभ्यपोता F.

१३ Om. E. N.

१४ E. adds गोगर्भिणी । अजगर्भि-
 णी ।

गोवष्कयणी^(१) । कठप्रवक्ता । कठयोत्रियः । कठाध्यापकः । कठ-
धूर्तः ॥ गोप्रकाण्डम् । अश्वमतङ्गिका ॥ युवखलतिः । युवखलती^(२) ।
युवपलितः । युवपलिता । युववलिनः । युववलिना । युवजरन्^(३) ।
युवजरती ॥ भोज्योष्णम् । तुण्ययेतः । मद्गयेतः । गृहकृष्णः ।
गृहकृष्कः ॥ कुमारी च माश्रवणा चेति कुमारश्रवणा^(४) । कुमा-
रप्रमजितः । कुमारप्रमजिता । कुमारपण्डितः । कुमारपण्डिता ॥
गोगर्भिणी । अजगर्भिणी ॥ मयूर इव व्यंसकः । मयूरव्यंसकः^(५) ।
मयूरस्येव विगतावंभावस्येति वियहः^(६) । एवं क्वाप्तव्यंसकः ॥ क-
म्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । उच्चं च तदवचं चेत्युगावचम् ।
एवमुशनीचम् । न किञ्चन । अकिञ्चनम्^(७) । नाम्य वा किञ्चना-
स्तीत्यकिञ्चनम्^(८) ॥ पूर्वशर्मो काययेति पूर्वकायः । कार्यकदेने
कायः । एवम् अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । मध्य-
कायः । मध्यमकायः । मध्याह्नः^(९) ॥ अर्धं च तत्पिप्पली चेत्यर्ध-
पिप्पली^(१०) । पिप्पल्यर्धमिति^(११) पट्टीभमामोऽपि दृश्यते षि^(१२) ।
चैत्यर्धं^(१३) दक्षिणं मेरोः । गरार्धम् । चापार्धम् । चुम्बिकाभं-

१ गोवष्कयणी A.: गोवम्कयणी B.

२ युवपलिता । D. N. and orig. B.

३ युवजरन्: P.: यवजरन्: B.

४ *श्रवणा न कुमारश्रवणकुमार-
श्रवणा । N.

५ (Orig. A. B.)

६ विगतावंभावः B.: *मातिगहः A. B.

७ न किञ्चन N.: न किञ्चनमकिञ्चन

D. B.

८ नाम्य वा किञ्चनमास्ती* D. B.
N.

९ मध्याह्नकायः । B.: मध्याह्नः D.

१० D. N. and orig. पिप्पली.

११ अर्धः । इति D.

१२ (Orig. B. D. B.)

१३ तैत्त्यर्धं D. B. N.: तैत्त्यर्धं* A.

चैत्यर्धं B.

मिति^(१)। असमप्रविभागेऽपि। न हीदमर्धजरतीयं^(२) लभ्यमिति॥
 एवं द्वितीयभिचा। भिचाद्वितीयम्^(३)। तृतीयभिचा। भिचाद्व-
 तीयम्^(३)। चतुर्थभिचा। भिचाचतुर्थम्^(३)। तुरीयभिचा। भि-
 चातुरीयम्^(३)। तुर्यभिचा। भिचातुर्यम्^(३)॥ मामजातः^(४)।
 संवत्सरजातः। इति^(५) वज्रघ्रीहिणा सिद्धम्॥ न ब्राह्मणः।
 अब्राह्मणः^(६)॥ कर्मधारयप्रदेशः। कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो
 विधीयते [का० २. ५. २०] इत्येवमादयः॥

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः^(७)॥ ६॥

कर्मधारय इति संबन्धः। पञ्चसु कपालेयु^(८) संस्कृत ओदनः
 पञ्चकपाल ओदनः^(९)। पञ्च गावो धनमस्येति पञ्चगवधनम्^(१०)।
 पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली। तद्धितार्थोत्तरपदस-
 माहारेयु संज्ञेयम्॥

तत्पुरुषाबुभौ॥ ७॥

उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषसंज्ञौ ज्ञेयौ^(११)॥ तत्पुरुष-

१ खराद्वि। आर्याद्वि। तूलिकाद्वि।

E. N.; खराद्वि। चूडिकाद्वि। D.

२ ञ्जरयन्ती N.

३ भिचाद्वितीयः। १। भिचानृतीयः
 etc. A. B. F.

४ D. E. N. add मासो जातोऽस्ये-
 ति[ऽस्य D.].

५ Om. D. E. N.

६ E. adds इत्यादीनां कर्मधारयः।

७ संख्यापूर्वो A.

८ पञ्चकपालेयु A.

९ पञ्चकपालोदनः A. B.; संस्कृतं
 पञ्चकपालं हविः। D.

१० ०धनः E. N.; पञ्चगवन्धनम् D.

११ विज्ञेयौ N.; भवतः। महाराजः।
 M.; ०संज्ञकौ ज्ञेयौ A.; तत्पु-
 रुषसंज्ञेयौ B.

प्रदेशाः । नम्य तत्पुरुषे लोप्यः [का० २. ५. २२] इत्यधिकारे^(१) ॥
कृष्ट^(२) इति कङ्गावो वज्रग्रीही न स्यात् ॥

विभक्तयो द्वितीयाद्याः^(३) नाम्ना परपदेन तु । समस्यन्ते
समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ ६ ॥

(४) कष्टं श्रितः । कष्टश्रितः । एवं^(५) कान्तारातीतः । नर-
कपतितः । यामगतः । तरङ्गात्यमः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः^(६) ।
यामगमी । यामागामी^(७) । ओदनबुभुक्षुः^(८) । खट्वाण्डो जान्मः ।
अहरतिमृता^(९) मृहर्ताः । अष्टः संक्रान्ताः । रात्र्याण्डाः । मा-
मप्रमितचन्द्रमाः । मृहर्तमुखम् । सर्वरात्रकन्याणी ॥ कश्चिदा-
प्यमेव । ओदनं भुक्तवान् ॥

द्वितीया । गिरिणा काणः । गिरिकाणः । एवं धान्तायः । माम-
पूर्वः । पितृमदृशः । पितृममः । मामोनः । मामविकल्पः । अभि-
कल्पः । वाङ्मिपुणः । गुडमित्रः । याक्षक्षत्रः । तथा राजदतः ।
नयनिर्भिन्नः । काकपेया^(१०) नदी । वाप्यच्छेद्यानि क्षणानि ॥
कश्चिन्न स्यात् । काकेन पातया ॥ कश्चित्स्यात् । युषोपेक्षम्^(११) ।

१ इतिपमादयः E. D. M. : after
which अधिकार M.

२ कृष्टो इति D. E. M. N.

३ द्वितीया A.

४ यद्य ममाम इति भेदः E. D. E.
N. : यद्य ममाम M.

५ D. M. : १३ वातारामतीतः ।

६ दुःखापन्नः M.

७ यामागमी N. : याम आगमी
E.

८ ओदनं बुभुक्षुः D. E. M. N.

९ अहरतिमृता D. E. : अतिमृ-
ता ॥

१० काकपेया N

११ युषोः D. : युषोपेक्षम् E. : युषो-
पेक्ष ॥

घनघात्यम् । दध्नीपसिक्त ओदनः । दध्योदनः । गुडेन मिश्रा
धानाः । गुडधानाः ॥

चतुर्थी । गोभ्यो हितम् । गोहितम् । एवं गोसुखम् । कुवेर-
वलिः । गोरचितः । यूपाय दारु । यूपदारु^(१) । देवदेयं पुच्यम् ।
ब्राह्मणदेयं धनम् । वरप्रदेया कन्या ॥ क्वचिन्न^(२) स्यात् । ब्रा-
ह्मणाय दातव्यम् । ब्राह्मणार्थः पूपः^(३) । ब्राह्मणार्था प्रपा^(४) ।
ब्राह्मणार्थं पयः । नित्यसमास एव सर्वलिङ्गता च ॥

पञ्चमी । वृकाङ्गयम् । वृकभयम् । वृकभोतः । वृकभीतिः ।
वृकभीः । ग्रामनिर्गतः । सुखापेतः^(५) । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः ।
मञ्चपतितः । तरङ्गापन्नस्तः^(६) ॥

षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । आत्मषष्ठः । भिचादि-
तीयः^(७) । वर्तमानसामीप्यम् । चन्दनगन्धः । नदीघोषः । कन्या-
रूपम् । स्तनस्पर्शः । फलरसः ॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्^(८) । वृत्ति-
रपीय्यते । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । वाक्यमेव ।
तथा फलानां दण्डः । कात्तस्योच्चैर्गृहमिति सापेक्षत्वात् । पलाश-

१ D. adds रन्धनाय स्थाली ।

२ क्वचित् E.

३ पूपः E. M.; ०र्थं धनं N.

४ ०र्था यवागूः N.; ०र्थाः सूपाः ।
E. N.; ०पूपाः D. M.

५ शास्त्रापितः D. M. N.; शायापितः E.

६ E. N. add क्वचिन्न स्यात् । प्रासा-

दात्पतितः । and N. भोजनाद-
पन्नस्तः । अंतिकादागतः । अभ्या-
सादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कृच्छ्रादागतः ॥

७ ०द्वितीयं E. M. N.

८ ब्राह्मणकर्तव्यं । M. N. and marg.
E.

शातनम्^(१) । मातस्मरणम् । सुरेश्वरः । राजपूजित इत्यादिषु^(२)
संबन्धपष्ठ्या मसाम^(३) एव ॥

सप्तमी । अक्षेपु गीण्डः^(४) । अक्षगीण्डः । अक्षधूर्तः । अक्षकितवः ।
वने ऽन्तर्वमति । वनान्तर्वमति । तथा काम्पिष्मिद्धः^(५) । काया-
शृङ्गः । कुम्भीपक्षः^(६) । चारकबन्धः । तीर्थध्वान्नः^(७) । तीर्थ-
काकः । तथा पूर्वाङ्गमेयं^(८) माम । मामदेयमृणम् । पूर्वाङ्ग-
तम्^(९) । अपराङ्गतम्^(१०) । पूर्वाचरुतम् । अपरराचरुतम् ।
एवमन्ते ऽपि ॥

परपदेनेति किम् । गतो यामम् । कथं प्राप्नो जीविकाम् । प्राप्त-
जीविकः^(१) । एवम्^(१०) आपन्नजीविकः^(१) ॥ अत्यादयः प्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया । अतिक्रान्तः खट्वाम् । अतिखट्वः ॥ अवादयः कुष्टा-
द्यर्थे^(११) तृतीयया । अवकुष्टं^(११) कोकिनया । अवकोकिनं वनं ।
एवम्^(१०) अवमयूरम् ॥ पर्यादयो ग्नानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परिन्ना-
नो ऽध्ययनाय । पर्यध्ययनः ॥ निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या^(१२) ।
निर्गतः कीशाग्न्याः^(१३) । निर्गोशान्विः^(१४) ॥ मयम् । इति

१ शातनः B. M. N. ; मातस्मरा-
तम B.

२ M. N. एव.

३ मसाम B. N. ; मसाम A.
४ गीण्डः N.

५ काम्पिष्मिद्धः M. N. ; काम्पि-
मिद्धः B. N. ; काम्पिष्मिद्धः
मसाम B.

६ कुम्भीपक्षः B.

७ तीर्थध्वान्नः A. B. N.

८ पूर्वाङ्गमेयं मसाम B.

९ जीविकः M.

१० आपन्नजीविकः B. M. N.

११ कुष्टम् । अवकुष्टं B. M. N.

१२ पञ्चम्याः B. M.

१३ कीशाग्न्याः B.

१४ निर्गोशः B.

समासे पूर्वनिपातो ऽभिधानात् । यथा^(१) दन्तानां राजा ।
राजदन्त इति^(२) । कुब्राह्मण इत्यादीनां कर्मधारयः ॥

स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि । तान्यन्यस्य
पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ९ ॥

यत्र समास इति संबन्धः । आरूढो वानरो ऽयं^(३) स आरू-
ढवानरो वृत्तः । कृतः प्रणामो येन स वृतप्रणामो जनः^(४) ।
एवं^(५) दत्तभोजनो ऽतिथिः । उच्छन्नजनपदो^(६) देशः । चित्र-
गुर्देवदत्तः । वज्रदका नदी ॥ वज्रपदे ऽपि । मत्तवज्रमातङ्गं
वनम् । तथा उपगता दश एषाम्^(७) । उपदशाः । एवम् आप-
न्नदशाः^(८) । आसन्नदशाः^(९) ॥ अदूरदशाः । अधिकदशाः ।
ते^(१०) पुनर्नवैकादश वा ॥ त्रिर्दश^(११) परिमाणमेषाम् । त्रिद-
शाः । दशशब्दः संख्याने वर्तते । परिमाणशब्दसन्निध्यात् ॥ यथा
पञ्च परिमाणमेषाम् । पञ्चकाः शकुनयः ॥ द्वौ वा त्रयो वा
परिमाणमेषाम् । द्वित्राः ॥ भिन्नाधिकरणे ऽपि । उरसिलोमा ।
कण्ठेकालः । उच्चैर्मुखः ॥ अन्यपदार्थे प्रथमान्ते ऽपि । सह पुत्रे-

१ तथा D.; om. M.

२ E. adds तथा; D. M. N. यथा.

३ ऽयं वृत्तं D. E. N.

४ Om. E. M. N.

५ दत्तं भोजनं यस्मै अतिथये स E. M.

६ उच्छिन्न° E. N.; उत्सन्न° M.

७ येषां ते D. E. M. N.

८ Om. D. E. M. N.

९ Om. A. B.

१० तेन B. and corr. F.

११ त्रिदश B. F. M. N.

णागतः । सपुत्रकः^(१) । सह लोम्ना वर्तते । सलोमकः । विद्यमानलोमक इत्यर्थः । एवं सपुत्रकः । सकष्टकः^(२) ॥ सहैव^(३) दग्भिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इत्यनभिधानात्^(४) ॥ केकेषु च केकेषु च गृहीत्वा युद्धं^(५) वृत्तम् । केकाकेषु । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य^(६) युद्धं वृत्तम्^(७) । दण्डादण्ड ॥ वज्रग्रीहिप्रदेगाः । वज्रग्रीही [का० २. १. ३५] इत्येवमादयः ॥

विदिक् तथा ॥ १० ॥

तथा विदिगभिधेयो^(८) वज्रग्रीहिर्ज्यैः^(९) । अर्थादिस्वाचकयोः^(१०) शब्दयोः समामे मति^(११) । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरान्नं सा दक्षिणपूर्वा दिक् ॥

उन्मः समुच्चयो नामोर्वहूनां वापि यो भवेत् ॥ ११ ॥

यच्च समामे द्योर्नामोर्वहूनां वापि नास्यां यः^(१२) समुच्चयः स दम्भो भवेत्^(१३) । देवदत्तयज्ञादप्यो । धर्मगदिदपनागाः ।

१ सपुत्रकः । D. H. M. N.

२ M. ३६६६ ग्रीवाया वज्रग्रीही कः ।

३ सह A. B. D. E. F. H. M. N. and

others. D. has the line १३३

१३३३: एवंवापि मुपुष्येन मिही

म्यमिति निर्भयम् ।

४ इत्यभिः H. E. and others. D.

५ वर्त M.

६ प्रहृत्य H.

७ M. ३६६६ दण्डैश्च, and others

मुद्रागृही ।

८ अभिधे A.

९ शब्दयोः D. : शब्दयोः शब्दः

H. M.

१० तथा दिग्भागयोः H.

११ समामिति H.

१२ A. B. and others. D. M. and others.

१३ A. ३६६६ देवदत्तयज्ञाद यज्ञदत्तयज्ञः

वाग्दृशदम् । पीठच्छतोपानहम्^(१) ॥ इतरेतरयोगः समाहा-
रश्च समुच्चयस्यैव भेद इति^(२) ॥

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ १२ ॥

तत्र इन्द्रे समासे यदल्पस्वरतरं^(३) तत्पूर्वं निपतति । अचन्य-
ग्रोधम्^(४) । धवाश्वकर्णं ॥ तरग्रहणं द्विपदनियमार्थम् । तेन
शङ्खदुन्दुभिबीणाः ॥ व्यभिचरति च । उदूखलमुपले^(५) । तण्डु-
लकिण्डे । चित्ररयवाह्निकौ । इत्येवमादयः ॥

यच्चार्चितं द्वयोः ॥ १३ ॥

तत्र इन्द्रे समासे द्वयोर्यदचितं^(६) तत्पूर्वं निपतति । देवदै-
त्यौ । वासुदेवार्जुनौ ॥ व्यभिचरति च । नरनारायणौ । उमा-
महेश्वरौ । काकमयूरौ ॥

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ १४ ॥

समासस्येति संबन्धः । कारके स्त्रीव्यधिकृत्य कथा प्रवृत्ता^(७) ।
अधिस्रि^(८) ॥ समीपे । उपकुम्भम्^(९) ॥ चट्टौ । समुद्रम्^(१०) ॥

१ पीठचत्रो D.

२ समाहारः इन्द्रसमुच्चयस्यैव भेदः ॥
E.; D. E. F. om. इति.

३ द्वयोर्यदं A.

४ अनिग्रोधं M.

५ मुशले E. M. N.; उदूखलमुद्र-
पले । तण्डुलकीण्डे । D.

६ D. E. M. om. द्वयोर्; द्वयोः
पदयोर्मध्ये चट्टं N.

७ कथाः प्रवृत्ताः D.

८ अधिस्रि । B.

९ उपकुम्भे N.; M. adds कुम्भस्य
समीपं.

१० समुद्रं M.; समुद्रं B. D. N.

अभावे । निर्मलिकम् ॥ तथा गवदिकानामृद्धेर्विगमः । दुर्गवदि-
कम्^(१) ॥ गीतानामतिक्रमः । अतिगीतम्^(२) । अतितैस्कम् ।
तैस्कृणांमाच्छादनानां न संप्रत्युपभोगकालः^(३) ॥ शब्दप्रा-
दुर्भावेऽपि । इतिपाणिनि^(४) । तत्पाणिनि^(५) ॥ पद्यादर्थे^(६) ।
अनुरथम् ॥ यथार्थे । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यत्वम्^(७) । अर्थमर्थं
प्रति । प्रत्यर्थम् । यथाशक्ति । अनुज्येष्ठम् । गतपनतिक्रमेण ज्येष्ठा-
नुक्रमेणेत्यर्थः^(८) ॥ सादृश्ये । किख्याः^(९) सदृशम् । मकिखि ॥
माकन्ये । मत्तणमभ्यवहरति ।^(१०) माग्न्यधीते । एवमन्येऽपि ॥ अव्य-
यीभावप्रदेशाः । अव्ययीभावादकारान्तादिभाक्तीनामपस्रम्याः
[का० २. ४. १] इत्येवमादयः ॥

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥ १५ ॥

सोऽव्ययीभावममासो^(११) नपुंसकलिङ्गं स्यात् । तथा^(१२) चो-

- १ गवदिकः गवदिकानाम् दुर्ग-
वधिकम् A. B. : गवदिकानाम्
दुर्गवधिकम् D. M. N. : गुदीका-
नाम् दुर्गवधिकम् D. : G. : १५. १५.
२ गीतानाम् अतिगीतम् D. M. :
तथा गीतानामतिक्रमः : D.
३ संप्रत्युपभोगः A. : १५. १५. १५.
४ इतिपाणिनि D. : D. M. N. : १५.
५ तत्पाणिनि D. : D. M. N. : १५.
६ पद्यादर्थे A. : १५. १५. १५.
७ रूपस्य योग्यत्वम् D. : D. M. N. : १५.
८ अनुक्रमेणेत्यर्थः D. : D. M. N. : १५.
९ किख्या D. : D. N. : १५. १५. १५.
१० मकिखि D. : D. M. N. : १५. १५. १५.
११ सोऽव्ययीभावममासो D. : D. M. N. : १५. १५. १५.
१२ तथा D. : D. M. N. : १५. १५. १५.

- ६ रचय्य पद्यात् D. M.
७ D. N. and marg. D. add यो-
षायात् ।
८ गतिरनतिः D. N. : गतिरनु-
भूतः ज्येष्ठानामतिक्रमः : M. :
N. : १५. १५. १५. १५. १५. १५.
९ किख्या D. : D. N. : १५. १५. १५.
१० मकिखि D. : D. M. N. : १५. १५. १५.
११ सोऽव्ययीभावममासो D. : D. M. N. : १५. १५. १५.
१२ तथा D. : D. M. N. : १५. १५. १५.

दाहृतमुदाह्रियते च । समत्वं भूमेः । समंभूमि । समंपदाति ।
 तथा सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् । अपरत्वम्^(१) ।
 शोभनत्वं^(२) समस्येत्यादि वाक्यम् ॥ तथा प्रसृगम् । प्ररथम् ।
 प्रदक्षिणम् ॥ अव्ययपूर्वपदत्वादलिङ्गत्वैव प्राप्तेति वचनम्^(३) ॥

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ १६ ॥

द्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । प्रत्यष्ठात्कठकालापम् ।
 उद्गात्कठकौयुमम्^(४) । अर्कायमेधम् । पदक्रमकम् । आरा-
 शस्ति । गङ्गाशोणम् । कुरुकुरुचेचम् । मयुरापाटलिपुत्रम् ।
 अहिनकुलम् । तचायस्कारम् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाण-
 विकम् । हस्त्ययम् । यूकालिचम्^(५) । वदरामलकम् । अचन्य-
 योधम् । धवायकणम्^(६) । कुशकाशम् । तिलमापम् । रुरुष-
 तम्^(७) । हंसचक्रवाकम् । दधिघृतम् । सुखदुःखम् ॥

अनुवादे चरणानां स्त्रेणद्यतनीप्रयोगविषयाणाम्^(८)

अनपुंसकलिङ्गानां यजुःक्रतूनां च निकटपाठानाम् ।

अप्राणिजातिविसदृशलिङ्गनदीदेशनगराणाम्

शायतिकवैरिणाम् अथ कारूणां प्राणित्वर्यकाङ्गानाम् ॥ १ ॥

१ Om. A. F.; अपसमं B.; अवर-
 समं D. E. M. N.

२ शोभनस्य A.

३ प्राप्ता ॥ E. M. N.

४ °कालापकं । उद्गात्कठं D.

५ यूकालिखं F.; यूकालिखं A.;
 यूकालिखं B.

६ Om. E. F. M. N.

७ तिलमासं रुरुप्रसृतं A. B.

८ स्त्रेनोरद्यतं D.; °प्रयोगे B. D.

सेनाङ्गानां च वज्रत्वे भवति चुद्रजन्तुकफलानाम्
 वृत्तवर्णधान्यमृगशकुनिविशेषाणां^(१) विभाषैव ।
 व्यञ्जनविशेषकाणां^(२) साद्रव्याणां विरोधिनां च सम-
 ता तेषां च समाहारो दधिपयसां^(३) खलु भवेदन्यः ॥ २ ॥
 एकलमिति किम् । हस्यश्वौ । दधिघृताः^(४) ॥

तथा द्विगोः ॥ १७ ॥

तथा^(५) द्विगोरप्येकलं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पञ्चगवम् ।
 चतुष्टयम् । शोभनमिति विशेषणात्^(६) ॥ एकलमिति किम् ।
 पञ्चकपाल ओदनः ॥ अपात्रादिरदन्तो^(७) ऽयं स्त्यादन्तो वा
 द्विगुस्तथा । अनन्तश्च समाहारो नदादिषु निगद्यते^(८) ॥

पुंवङ्गाधितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे
 ॥ १८ ॥

स्त्रियां वर्तमानो भाधितपुंस्को ऽनूङ्^(९) पुंवङ्गवति । स्त्रियां
 वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिवजिते^(१०) पदे परतः । शोभ-
 नभार्यः । दीर्घजङ्घः ॥ अर्थात्पूर्वस्य परस्य च स्त्रियामिति विशेष-

१ °विशेषकाणां A. B. E. F. M. N.

२ विशेषाणां D.; B. D. F. add च;
 A. om. from विभाषा.

३ दधिघृतपयसां D.; दधिकतिप-
 यसां A.

४ °घृते N.; °घृतौ । A. B.

५ Om. F.

६ विशेषणत्वात् D. N.

७ अपत्रादि° A.

८ M. N. add पंचपूली.

९ °पुंस्कानूङ् all MSS. except F.;

°पुंस्कानूङ्शब्दः E.

१० पूरण्यादिगणव° E. M. N.

णात् । ग्रामणि कुनं दृष्टिरन्येति ग्रामणिदृष्टिः । कन्याणी
 ग्रधानमेयाम्^(१) । कन्याणीग्रधानाः^(२) ॥ भाषितपुंस्को ऽयं इति
 किम् । द्रोणीभार्यः ॥ अनूडिति किम् । ब्रह्मवन्मृभार्यः ॥ अपू-
 रण्यादिव्यति किम् । कन्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ मुख्यपूर-
 णीग्रहणात् । कन्याणपञ्चमीकः पचः ॥ आदियहणात् । कन्या-
 णीप्रियः ॥ प्रिया । मनोज्ञा^(३) । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
 सचिवा^(४) । स्वा^(५) । कान्ता^(६) । समा । वान्या^(७) । दुहिता ।
 वामना^(८) ॥

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ १९ ॥

इह पुंवन्मात्रं वर्तते । संज्ञापूरणीकोपधास्तु पुंवद्रूपा न
 भवन्ति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीयते ।
 पञ्चमीमानिनी । पाचिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः^(९) ॥ कथं पाक-
 भार्यः । भेकभार्यः । शुष्कभार्यः^(१०) इत्यभिधानात् ॥ वृद्धिनि-
 मित्तस्यारक्तविकारस्य न च तद्धितस्यापीदन्तस्य स्वाङ्गस्य न तन्मा-
 निनि । तथा जातेः ॥

१ उत्तरपदेनिति किं । कन्याणं प्र० N.

२ E. adds कुट्टविनः ।

३ मनोज्ञा E. N.; M. N. add क-
 न्याणी ।

४ सचिवा F.; सविता E. M.

५ Om. A. E.; स्वा N.

६ कान्ता चांता स्वकांता । E.; या-

ता । स्वकांता । M.; कांता चां-
 ता यांता मांता चमा N.

७ वान्या । D.; वली M.

८ N. adds चपला ॥

९ Om. A. B. D.

१० M. adds पाकमेकी शुष्कानां
 पुंवच्च.

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ २० ॥

भाषितपुंस्कानूङ्प्रतिषेधबाधको ऽयम् । कठी च सा^(१) भार्येति^(२) कठभार्या । एवं दत्तभार्या^(३) । पञ्चमभार्या^(४) । पाचकभार्या^(५) ॥ भाषितपुंस्क इति^(६) किम् । खट्वावृन्दारिका^(७) ॥ अनूङिति किम् । वल्लवन्धूदारिका ॥

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ २१ ॥

महादेवः । महावक्त्रः । अन्तरङ्गत्वान्नलोपे सत्याकारः । च्यन्तस्य न भवति । महद्भूतश्चन्द्रमाः ॥ योगविभागात् । महत्याघासः । महाघासः । एवं महाकरः । महाविशिष्टः^(८) ॥

नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥ २२ ॥

नस्य संबन्धिनि तत्पुरुषे^(९) नस्य संबन्धी नकारो लोप्यो भवति । दिनकारो^(१०) वा पाठः ॥ न सवर्णः । असवर्णः । न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते ऽघोषाः । ब्राह्मणस्याभावः । अब्राह्मणम् ॥ तत्पुरुष इहोपलक्षणम् ॥

१ चासौ N.

२ भार्या चेति F.

३ दत्तभार्यः E.; A. adds गुप्तभार्या, E. गुप्तभार्यः

४ पंचमभार्यः E.

५ पाचिकभार्या M.; पाचिकभार्यः।

मद्रिकभार्यः । E.; om. F.

६ भाषितपुंस्कमिति E.; °पुंस्को ऽर्थमिति M.

७ °वृन्दारका । B. N.

८ महावशिष्टः M.; महावसिष्टः N.

९ संबन्धितपुरुषे A.; E. F. add समासे.

१० दिनकारको D. E. M.

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ २३ ॥

नस्य तत्पुरुषे^(१) स्वरेऽक्षरविपर्ययो^(२) भवति । ^(३) अनजः ।
अनजम्^(४) । अनजकः^(५) ॥

कोः कत् ॥ २४ ॥

कुगब्धस्य तत्पुरुषे^(६) कङ्गवति । कुत्सितोऽयः । कदयः ।
एवं कदुद्रः ॥ तत्पुरुष इति किम् । कूप्त्रो देशः ॥

का त्वीपदर्थेऽद्यो ॥ २५ ॥

कुगब्धस्य तत्पुरुष ईपदर्थे वर्तमानस्य कादेशो भवति ।
अचगब्धे च परतः^(७) । ईपलवणम्^(८) । कालवणम् । काच्चम् ।
काच्चेण वीचते ॥ ईपदर्थे स्वरे तु परत्वात्कादेश एव^(९) ॥

पुरुषे तु विभाषया ॥ २६ ॥

कुगब्धस्य तत्पुरुषे पुरुषगब्धे च^(१०) परे विभाषया कादेशो
भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । इयमग्राप्ते विभाषैव^(११) ॥
ईपदुष्णम् । कोष्णं कवोष्णं कदुष्णमिति वक्तव्यम् ॥

१ E. adds समासः; नस्य संवन्धिनि°
B.; °संवन्धितपु° A.

२ ऽक्षरस्य वि° F.; D. om. अक्षर.

३ B. adds न अनजः ।

४ Om. B.; अनौद्यरः D.

५ M. adds न विद्यतेऽजा यस्मिन्.

६ F. N. add स्वरे; M. स्वरे परे;
E. समासः.

७ परे । D.; om. E. M. N.

८ Om. B. D.

९ ईपदर्थेषु स्वरे° B.; ईपदर्थे स्वर-
परत्वात्° D.; ईपदर्थस्वरे°
M.; E. om. तु.

१० तु E. M. N.; M. om. परे.

११ °ग्राप्तविभाषैव D.; M. om. एव.

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ २७ ॥

इत्थ आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः
समासे क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(१) । रेवतिमित्रः । रोहिणिमित्रः ।
भरणिमित्रः ॥ इष्टकचितम् । इष्टीकतूलम्^(२) । मालभारिणी^(३)
कन्या । एवमन्येऽपि^(४) ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ २८ ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(५) ।
दात्राकर्णः । द्विविधाकर्णः । द्विगुणाकर्णः । द्यङ्गुलाकर्णः । चि-
न्नस्यैव कर्णे दीर्घः ॥ क्वचिन्न स्यात् । पिष्टकर्णः । अष्टकर्णः ॥
नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु^(६) क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणा-
मेव दीर्घः । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् ।
चृतीषट् । परीतत् । एवमन्येऽपि ॥

अनव्ययविमृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ २९ ॥

अनव्ययविमृष्टस्तु कपवर्गयोः परयोः^(७) सकारमापद्यते । स-
मासे^(८) क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(९) । अयस्याशम्^(१०) । अयस्कल्पम्^(११) ।

१ °लक्षा° A. B. F. N. ; लक्षानि-
रोधात् M.

२ ईषिकतूलं A. F. ; इष्टीकतूलं N.

३ मालधारिणी E.

४ ऽप्यवगन्तव्याः ॥ D.

५ °लक्षा° A. B. F. M. N. [cf. Pāṇ.

i. 1. 57. Schol.]

६ नहिवृतिवृषिवृषि° D. ; M. (and
orig. E.) om. वृषि ।

७ Om. D.

८ Om. B. F. M. N.

९ क्वचित् । M. N. ; °लक्षा° A. B. F.

१० अयस्याशः A. D.

११ अयस्कल्पः A. ; शल्पम् D.

अयस्काम्यति । अयस्कम् । पाशकल्पकाम्यकेषु दृश्यते ॥^(१) रप्र-
 क्तेः काम्ये न भवति । गोःकाम्यति । धूःकाम्यति ॥ अयस्कारः ।
 अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः ॥
 छज्जकामिकंसकुम्भेषु^(२) समासेऽयमतः^(३) परः ।
 अनुत्तरे^(४) कुशाकर्ण्योर्भास्करादिषु लक्ष्यतः^(५) ॥
 नञा निर्दिष्टमनित्यम् । नमस्कर्तुम् । पुरस्कर्तुमित्यादयः ॥
 ॥ इति दौर्गसिंहां वृत्तौ नान्नि चतुष्टये समासपादः समाप्तः^(६) ॥

वाणपत्ये ॥ १ ॥

पृथ्यन्तान्नाम्नोऽपत्येऽभिधेयेऽण्प्रत्ययो भवति वा । उप-
 गोरपत्यम् । औपगवः ।^(७) पाण्डवः । आश्वपतः । शैवः । प्रौष्ठः ॥
 अपत्यसामान्यविवक्षायामाद्यप्रकृतेरेव^(८) । पौत्रादेस्तु प्रशस्य एवा-
 पत्ये^(९) स्त्रीवर्जितेऽणादयोऽभिधीयन्ते । वाग्रहणाद् उपगोर-
 पत्यम् । उपग्वपत्यं च स्यात् ॥

१ न दृश्यते । M.; °रप्रकृतिः E.

२ छज्जकामिकंसि° E. M. N. [°कन्ति D.]; छज्जकाम° F.

३ समासेष्वयमतः D.

४ A. B. F. add च.

५ लक्ष्यतः MSS.

६ समासः पादः° A. B. F. and com.

B. om. नान्नि; °वृत्तौ समासः समाप्तः D. N.; वृत्तौ समासप्रकरणं समाप्तं E. T.

७ A. B. add एवं; D. adds पाण्डो-रपत्यं° अश्वपतेरपत्यं ।

८ अपत्य इति सामान्य° A. B.

९ पौत्रादिद्य° A.; प्रशस्येवा° B.

गय गर्गादेः ॥ २ ॥

गर्गादेर्गणादपत्ये ऽभिधेये ण्यप्रत्ययो^(१) भवति । गर्गस्या-
पत्यम् । गार्ग्यः । एवं वात्स्यः ॥ गोत्रादिभूतादेव पौत्रादावेवा-
पत्ये^(२) ऽभिधानात्^(३) । अन्यत्र गार्गिः ॥ अनन्तरो ऽपि । रामो
जामदग्न्यः^(४) । व्यासः पाराशर्यः^(५) । अर्जुनः कार्तवीर्यः^(६) ॥
जामदग्न्यः^(४) । पाराशर^(५) इति च^(७) ॥ गर्गादिराकृतिगणो
ऽयम्^(८) ॥

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः ॥ ३ ॥

कुञ्जादेर्गणाङ्गोत्रादिभूतात्पौत्रादावेवापत्ये ऽभिधेय^(९)
आयनण्प्रत्ययो^(१०) भवति । ण्यश्च स्मृतस्तदन्तात्प्राङ्ङादेरव-
ज्जलेऽस्त्रियाम् । तदेतत्^(११) स्मृतग्रहणस्येष्टविषयत्वात् । कौञ्जा-
यन्यः । कौञ्जायन्यौ । ब्राह्मायन्यः । ब्राह्मायन्यौ ॥ स्त्रियां तु कौ-
ञ्जायनी ॥ वज्जले तु^(१२) कौञ्जायनाः ॥ नडादेस्तु । नाडायनः ।
चारायणः । मौञ्जायनः ॥ कुञ्जो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं

१ ण्यो F. N.

२ °भूतात्पौत्रा° M. N.; °भूतादे-
वापत्ये A.

३ ऽभिधेये F.; ऽभिधानं M. N.

४ यामद° B. D. and corr. A.

५ पारासर्यः and पारासर A. D.
F. M. N.

६ D. N. add इत्यपि दृश्यते.

७ इति च दृश्यते M.; D. om. च.

८ °आकृतिगणः । F.

९ Om. M.; स्त्रीवतेऽभिधेये N.

१० F. N. om. प्रत्ययो.

११ तदेतत्कथं स्मृत° F. M. N.

१२ च N.; om. M.

कौञ्चिः । प्रथमापत्यं च कौञ्चिः^(१) ॥ कुञ्जादिराकृतिगणो
ऽयम्^(२) ॥

स्त्यञ्चादेरेयण् ॥ ४ ॥

स्त्रियां विहितत्वात्स्त्री । स्त्रियामादादिभ्योऽञ्चादेऽपत्ये
ऽभिधेय^(३) एयण्^(४) भवति । वैनतेयः^(५) । सौपर्णेयः । कामण्डले-
यः । यौवतेयः ॥ आत्रेयः । शौचेयः ॥ आदिग्रहणात् । शौभ्रेयः ।
वैष्टपुरेयः^(६) ॥ अत्रिरयमप्रत्ययेदन्तद्विस्त्रोपलक्षणम्^(७) । तेन
मरीचेरपत्यं मारीचः^(८) । दाचेरपत्यं दाचायणः^(९) ॥ अञ्चा-
दिराकृतिगणः^(१०) ॥

इणतः^(११) ॥ ५ ॥

अकारान्तान्त्राक्तोऽपत्येऽभिधेय इण्^(१२) भवति । दक्ष-
स्यापत्यं दाक्षिः । एवं स्नाक्षिः । अस्यापत्यमिः ॥ अत इति^(१३)
किम् । कैलालपः ॥ ^(१४) अतसर्वकाकशुक्लवृद्धराजपुरुषमाधुर-

१ कुञ्जस्य प्रथमं O.; D. N. om. from
प्रथमा०

२ ०गणः ॥ B. D. F.

३ Om. D.

४ एयण्प्रत्ययो A.; एय० M.

५ वैणतेयः A. B. D.

६ वैष्णपुरेयः B.

७ ०प्रत्ययद्विस्त्रो० B.

८ मारीचिः M.

९ दक्षेरेपत्यं A.; M. corr. दक्षस्या-

पत्यं दाचायणः । In D. one
leaf (fol. 90) is missing, com-
prising from दाचायणः to कृ-
त्तिकासु in Sūtra 7.

१० Om. M.

११ इनतः B.

१२ इन् B.; इण्प्रत्ययो F. and
corr. A.

१३ अकारान्तादिति B.

१४ एकशतं M.; एकसितसर्वं N.

कारकेभ्यः^(१) संख्यादिभ्यो न भवत्यनभिधानात्^(२) ॥ कथं प्रदी-
यतां दाश्रयाय मैथिलीति^(३) तस्येदमित्यण्^(४) ॥

बाह्यादेश्व विधीयते ॥ ६ ॥

वाक्कादेर्गणादपत्येऽभिधेय इण्^(५) भवति^(६) । बाह्विः ।
औपवाह्विः । विन्दविः^(७) । औपविन्दविः^(७) ॥ गोत्रादिभूता-
देवेत्यते^(८) । वाङ्मर्नाम^(९) कश्चित् तस्यापत्यं बाह्वः ॥ वाक्कादि-
राकृतिगणोऽयम् ॥

रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य^(१०) देवता ।

तद् वेत्यधीते^(११) तस्येदमेवमादेरण् इत्यते ॥ ७ ॥

रागयोगाद्रागः । कौसुम्भम्^(१२) । हारिद्रम् । कुसुम्भेन^(१३)
हरिद्रया वा^(११) रक्तमित्यर्थः । कथं काषायौ^(१४) गर्दभस्य कर्णौ ।
हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति^(१५) तद्गुणाधारोपात् ॥ नक्षत्रस्य

१ °पुरुषगोमाथुर° M.; °कारक
एभ्यः N.

२ °अभिधानात् B. N.; संख्यादि-
भ्योऽनभिधानात् M.

३ त्यज स्वकोपं कुलकीर्त्तिनाशनं
भज स्वधर्मं कुलकीर्त्तिवर्द्धनं ।
प्रसीद जीवेम सवान्धवा वयं
प्रदीयतां दाश्रयाय मैथिली ॥
F. M. N.

४ इत्यन् B.; N. om. from तस्य°

५ इन् B.; इण्प्रत्ययो A.

६ विधीयते N.; M. N. add अणो
'ऽपवादः ।

७ विन्दविः । N.

८ N. om. एव; °एव स्यात् M.

९ वङ्मर्नाम N.

१० रागान्नक्षत्रयोगात्समूहा° A. B.
F.

११ A. B. F. add वा.

१२ कौशुम्भं A.

१३ कुशुम्भेन A.

१४ काषायौ N.

१५ M. om. इति; तद्गुणस्याध्या° N.

योगः^(१) । इन्दुनैव । तत्संवन्धात्कालो ऽभिधीयते^(२) । अण्विधिसु
 श्रुतादेव नचत्रशब्दात् । पौषमहः । पौषी रात्रिः^(३) । पुष्येण
 चन्द्रयुक्तेन युक्ता^(४) रात्रिरित्यर्थः । छत्तिकासु^(५) विशाखासु^(६)
 मघासु भरणीषु^(७) चेति नचत्रशब्दैरेवाभेदोपचारात् । यद्यपि
 कालाभिधानं तथाप्यण् नास्ति विकल्पनात् ॥ धर्मिणो ह्यभिन्नः
 समूहः । वायसम् । काकम् । भैक्षम् । यौवतम् ॥ शिवो देवता-
 स्येति शैवः । एवमैन्द्रं हविः । ऐन्द्रो मन्त्रः ॥ छन्दो वेत्यधीते वा ।
 छान्दसः । एवं वैचाकरणः ॥ मृगस्येदम् । मार्गं मांसम् । एवं
 शौकरम् ॥ एवमादिर्यस्येति शब्दार्थयोः संवन्धेन गणो गृह्यते ।
 चक्षुषा^(८) गृह्यते^(८) । चाक्षुषं रूपम् । एवं आवणः शब्दः ॥ दृश-
 दि^(९) पिष्टाः । दार्शदाः^(१०) शक्तवः ॥ उदूखले^(११) चुलाः । औ-
 दूखला मुद्राः ॥ अत्रैरुह्यते । आय्यो रथः ॥ चतुर्मिरुह्यते ।
 चातुरं शकटम् ॥ चतुर्दंशां दृश्यते । रक्षः चातुर्दंशम्^(१२) ॥
 तत्रभवस्तत्र जातस्ततो वागत^(१३) इत्यादिविग्रहः कार्यः ।^(१४)
 आकृतिगणो ऽयम् ॥

१ Om. M.

२ विधीयते M.

३ N. adds तैषमहः तैषी रात्रिः

४ युक्ता वा B.

५ छत्तिका A.; छत्तिकासु; see also
page 118, note 9.

६ विशाखासु D. M.

७ मघाद्राभरणीषु A.

८ Om. D.

९ दृषदि D. M. N.

१० दार्शदाः D. N.; शक्तवः MSS.

११ उदूखलेन A. D.

१२ चातुर्दिशं.

१३ M. N. om. तत्रभवः; D. om.

ततो वागतः; °तत्र आगतः
N.; तत्रजातस्तत आगत M.

१४ एवमादिराकृति° D.

तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।

पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ ८ ॥

तेन दीव्यति । तेन संसृष्टम् । तेन तरति । तेन चरत्यपि ।
अभेदोपचारवृत्तेः^(१) । पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च यथासंबन्धं^(२)
क्रीतादेरायुधादप्यभेदोपचारवृत्तेरिकण्प्रत्ययो भवति । अत्रै-
र्दीव्यति । आक्षिप्तः ॥ दध्ना संसृष्टम् । दाधिकम्^(३) । एवं मारी-
चिकम् ॥ गोपुच्छेन तरति । गौपुच्छिकः । एवं^(४) काण्डस्रविको
नद्याः । ^(४)आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायाः ॥ शकटेन चरति । शा-
कटिकः । एवं घण्टिकः^(५) । शृङ्गवेरेण चरति । शार्ङ्गवेरिकः^(६) ॥
ताम्बूलपण्ययोगात् ताम्बूलिकः । मृदङ्गशिल्पयोगाद् मार्दङ्गिकः ।
एवं पाणविकः ॥ द्वारनियोगाद् दौवारिकः । एवं शौल्कशा-
लिकः ॥ द्विसूर्येण क्रीतः ।^(७) द्विशौर्यिकः^(८) । एवं साहसिकः^(९) ॥
कार्षापणमर्हति । कार्षापणिकः ॥ तोमरायुधयोगात् तौम-
रिकः । एवं चाक्रिकः^(१०) ॥ क्रीतादेरप्यभेदमपेक्ष्य^(११) पञ्चमी क्रि-
याविर्भावश्च^(१२) स्पष्टार्थः । कुडालेन खनति । कौडालिकः ॥

१ D. N. om. from अभेद°; in M. a leaf is wanting here comprising from अपि to Sūtra 10.

२ संबंधक्रीता° N.

३ N. adds भांडं ।

४ D. adds काण्डस्रवेन तरति । and आश्वमेधेन तरति ।

५ घण्टिकः B. F. N. (see com. of Tril.); om. D. (M.); N. adds घंटया चरति.

६ शार्ङ्गवेरिकः N.

७ D. adds क्वचिदुत्तरपदस्य वृद्धिः ।

८ द्विसूर्येण क्रीतः । द्विसूर्यिकः । N.

९ B. D. om. from एवं.

१० चक्रायुधयोगाच्चाक्रिकः । N.

११ कृता° A.; क्रीत° D.; N. om. अपि.

१२ N. om. च.

आजःसहोऽन्ममा वर्तते । औजमिकः गृहः । साहमिकचौरः ।
आन्ममिको मत्स्य इत्यादि ॥

नावस्तार्ये विषाद्व्ये तुलया संमितेऽपि च ।
तत्र साधौ यः ॥ ९ ॥

नावस्तृतीयान्तात् तार्येऽर्थे । विषात्तृतीयान्ताद् व्येऽर्थे^(१) ।
तुलयेति द्वितीयान्तात् संमितेऽर्थे^(२) । तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधा-
वर्थे यप्रत्ययो^(३) भवति । नावा तार्यं नाव्यम्^(४) । विषेण व्यो^(५)
विव्यः । तुलया संमितं तुल्यम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः^(६) ॥ अपि
चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हन्तो^(७) गिरितुल्यः ॥ तुल्यः^(८)
सदृश इत्यन्ते । कुगन्तो योग्यो हितश्च साधुश्च्यते^(९) ॥

इयस्तु हिते ॥ १० ॥

हितेऽर्थे इयप्रत्ययो^(१०) भवति । वत्सेभ्यो हितो^(११) वत्सीयो
गोधुक् । एवम् अथोयः ॥ योगविभागात्स्वराणामादावाहृद्धिमतः
शेषेऽर्थे इयः स्यात् । ग्रान्तायां भवो जातो वा शान्तीयः । ऐति-

१ Om. D.

२ F. N. add अपि च ।

३ यः प्र० F. N.

४ नाव्यं वचं D.

५ D. adds हन्तो.

६ N. om. from कर्मणि.

७ Om. D.

८ हन्तितुल्यः D.

९ See p. 121, note 1.

१० इयः प्रत्ययो D.; इयो A. B.;

इयस्तु N.

११ M. adds देशी.

कायनस्येमे^(१) क्वात्ताः । ऐतिकायनीयाः^(१) । एवम् औपगवीयाः ।
एवमन्येऽपि ॥

यदुगवादितः ॥ ११ ॥

उवर्णान्ताङ्गवादिभ्यश्च^(२) हितेऽर्थे यत्प्रत्ययो^(३) भवति । कृक-
वाकुभ्यो हितं पयः कृकवाक्यम् । वधूभ्यो हितो देशो वधव्यः^(४) ।
गोभ्यो हितं वनं गव्यम् । एवं हविव्यास्तण्डुलाः ॥ सुगव्यम् ।
अतिगव्यमिति तदन्तविधिरिष्टः ॥ गो । हविम् । अष्टका^(५) ।
वर्हिस् । मेधा । सुच^(६) इत्यादयोऽप्यनुसर्तव्याः ॥ विवृतिवा-
चिनः^(७) शब्दात्प्रकृतावभिधेयायां यथोक्तं^(८) हितेऽर्थे प्रत्ययो^(९)
मन्तव्यः । अङ्गारीयाणि काष्ठानि । पिचव्यः^(१०) कार्पासः^(११) ॥

उपमाने वतिः ॥ १२ ॥

उपमतिरुपमानम् । उपमानेऽर्थे^(१२) वतिप्रत्ययो भव-
ति^(१३) । राजेव वर्तते । राजवत् ॥ ब्राह्मणस्येव वृत्तिरस्येति^(१४)

१ ऐतिकाय० M.; एतिकाय० N.

२ ंगवादिभ्यश्च A.

३ यद् F. M. N.

४ मधुभ्यो . . . मधव्यः । A.

५ इष्टिका M.; इष्टका N.

६ शुच A. F. M. N.; सुच D.; N.
adds सर्पिस् after मेधा ।

७ विवृतिवाचिनः A.; M. N. om.

शब्दात्.

८ Om. M.

९ ईयः प्रत्ययो N.; इयो D.

१० विपच्यः N.

११ कर्पासः D. M. N.; D. adds एव-
मन्येऽपि ।

१२ Om. N.

१३ वतिर्भवति । F.

१४ वृत्तमस्य D. M. N.

ब्राह्मणवत् ॥ मथुरायामिव पाटलिपुत्रे ग्रासादः^(१) । मथुरावत् ॥
 राज्ञेव व्यवहृतमनेन । राजवत् ॥ देवमिव^(२) भवन्तं पश्यामि ।
 देववत्^(३) ॥ पर्वतादिवासनादवरोहति । पर्वतवत् ॥ ब्राह्मणा-
 येव देवदत्ताय धनं^(४) ददाति । ब्राह्मणवत् ॥ अत्रापि तदर्ह-
 मिति परैरेष्टव्यमेव ॥ गुणसाम्येऽपि^(५) । देवदत्त इव स्थूलो^(६) ।
 देवदत्तवत् ॥ गुणहीनादपि । अन्धवत् । जडवत्^(७) ॥ द्रव्यसाम्ये
 ऽपि । देवदत्त इव गोमान्^(८) । देवदत्तवत् । सङ्गावात्^(९) क्रि-
 यासाम्यमस्तीति सर्वत्र भवितव्यमेव^(१०) ॥

तत्त्वौ भावे ॥ १३ ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । भावे ऽभिधेये^(१०) तत्त्वौ
 भवतः । शुक्लस्य पटस्य भावः । शुक्लता । शुक्लत्वमिति शुक्लगुणस्य
 भावः । शुक्लस्य गुणस्य भावः ॥ शुक्लता । शुक्लत्वमिति^(११) शुक्ल-
 गुणजातिः ॥ गोता । गोत्वमिति गोजातिः । एवं पाचकत्वम् ।
 दण्डित्वम् । विषाणित्वम् । राजपुरुषत्वमिति क्रियादिसंवन्धि-
 त्वम्^(१२) ॥ देवदत्तत्वम् । चन्द्रत्वम् । सूर्यत्वमित्यवस्थाभेदात् ॥

१ ग्रासादा म० M. N.

२ देवदत्त for देव N.

३ Om. F. M. N.

४ एवमन्येऽपि M.; om. N.

५ स्थूलेव D.; A. M. add गोमान्.

६ M. N. add मूकवत्.

७ देवदत्तगोमान् N.; M. om. from

देवदत्त०

८ Om. A.

९ वक्तव्यं । N.; D. M. om. एव ।

१० D. adds लिङ्गात्.

११ B. D. M. om. शुक्लगुणस्य भावः;

A. M. om. शुक्लस्य गुणस्य

भावः; F. M. om. शुक्लता;

M. om. शुक्लत्वमिति ।; N. om.

इति.

१२ ०संवन्धित्वात् । D. N.

आकाशत्वमिति प्रदेशभेदात् । अभावत्वमिति संबन्धिभेदात्^(१) ।
नानेत्यस्य^(२) भावो नानात्वम्^(३) ॥

यण् च प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

भावेऽभिधेये यण् च प्रकीर्तितः । चकारात् तत्तौ च^(४) ।
जडस्य भावो जाड्यम् । जडता । जडत्वम् ॥ ब्राह्मणस्य^(५) भावो^(५)
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणता । ब्राह्मणत्वम् ॥ एवं माणव्यम्^(६) । वाड-
व्यम् ॥ प्रकीर्तितग्रहणं लक्ष्यानुरोधार्थम्^(७) । तेन गुणवचनब्राह्म-
णादिभ्योऽन्येभ्यो^(८) ऽपि क्रियायामपि दृश्यते । जडस्य कर्म
जाड्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

तदस्यास्तीति मन्वन्त्वीन् ॥ १५ ॥

तदिति प्रथमान्तात् । अस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मन्तु । वन्तु । विन् ।
इन् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमान् ।
एवम् आयुष्मान् । लक्ष्मीवान् । किंवान्^(९) । विद्युत्वान् । पयस्वान् ।
भास्वान्^(१०) । कर्मवान् । वृक्षवान् । मालावान् । तेजस्वी । पयस्वी ।
दण्डी । मायी । मायावी ॥ इतिशब्दो^(११) विवक्षार्थः ॥

१ संबन्धिभेदात् M.

२ नानेहास्यं F.; नानेत्येतस्य M.N.

३ नानात्वमिति A. F.

४ तत्तौ भवतः B. D. M.

५ Om. F. M. N.

६ मानव्यं A. B. F.

७ लक्ष्यानु० A.B.F.; लक्ष्यानिरो० N.

८ Om. F.; गुणवचनादिभ्यो ब्रा०

A.

९ Om. M.

१० Om. D. M. N.; A. B. om. the
next word.

११ शब्दोऽत्र A. F.

भूमनिन्दाप्रशंसासु^(१) नित्ययोगेऽतिशयने ।
 संसर्गेऽस्तिविवक्षायां मन्त्रादयो भवन्त्यमी ॥ १ ॥
 तथा मोपधमान्ताच्च^(२) धुडन्तादशिडन्तः^(३) ।
 अवर्णोपधतश्चापि वन्तुरवर्णतस्तथा ॥ २ ॥
 मायाशीर्षात्स्वरूपाच्च^(४) त्रीहेरर्थात्स्वरूपतः ।
 यथा त्रीहीति शालीति इन्नेकस्वरादतः ॥ ३ ॥
 मायाम्मेधास्वजो^(५) विन् स्यादाधिकारादिभाषया ।
 विहिताः सर्व एवैते शेषेभ्यो मन्तुरिव्यते ॥ ४ ॥
 इन्दनिन्दितरोगेभ्यः प्राणिस्थेभ्य इनेव हि ।
 कटकवल्लयी^(६) कुष्ठी स्यात्काकतालुकी यथा ॥ ५ ॥
 स्यात्स्वाङ्गान्तु^(७) यथाप्राप्तं स्तनकेशवतो यथा ।
 कः स्वार्थे नित्यमेवैषां वातोऽस्यास्तीति वातकी ॥ ६ ॥
 अतीसारक्यपीदृक् स्यात् पिशाचकी तथा स्मृतः ।
 कसलसोन्मत्तत्वे^(८) पिशाचशब्दोऽभिधीयते ॥ ७ ॥
 वयसि गम्यमाने च पूरणान्तादिनेव हि ।
 पञ्च दिनानि मासा वा^(९) पञ्चमी बालको यथा ॥ ८ ॥

१ भूमनिन्दा° B. D. N.

२ °मान्ताच्च F.

३ शिडन्तरः । B.

४ °शीर्षास्व° M. N.

५ मायामेधा° D. M.

६ °कुवल्लयी N. and orig. M.

७ स्वाङ्गाच्च D. M. N.

८ कसल° N.

९ सामाच्च N.

सुखादिभ्य इनेव स्याद् बाह्वरुभां वलादपि^(१) ।
 सुखी दुःखी अलीकी च करुणी कृपणी हली ।
 तृप्ती^(२) कृच्छ्री प्रतीपी च सोढ्याश्चस्तीत्युदाहृतम्^(३) ॥ ९ ॥
 बाहुवल्थूरुवली च सर्वादेर्नित्यमिंस्तथा ।
 विज्ञेयं सर्वबीजीति सर्वकेशीत्युदाहृतम्^(४) ॥ १० ॥
 स्याद्धर्मशीलवर्णान्तादिन्नेवेति विवचया ।
 ब्रह्मधर्मी सुशीली च ब्रह्मवर्णीत्युदाहृतम् ॥ ११ ॥
 जातौ तु हस्तदन्ताभ्यां कराच्चैव^(५) इनेव हि ।
 हस्ती दन्ती करी ज्ञेयो वर्णादिन्ब्रह्मचारिणि ॥ १२ ॥
 सुब्रह्मचरणाद्धेतोर्वर्णिनो ब्राह्मणास्तथः ।
 ब्रह्मचर्यं विनापि स्युः संभवाद्ब्राह्मणा इति ॥ १३ ॥
 पुष्करोत्पलपद्मेभ्यो नडविसतमालतः^(६) ।
 कपित्थकुमुदाभ्यां च मृणालात्कर्दमात्पथः-^(७) ॥ १४ ॥
 शालूककरीषेभ्यश्च हिरण्याद्रूढदेशके ।
 विवचायामिन्नेवेति यथा पुष्करिणीति च ॥ १५ ॥
 मन्त्रन्तमान्तशब्देभ्यः संज्ञायामिन्नेवेष्ट्यते^(८) ।
 अप्राप्तिनियमार्थं च दामिनी सोमिनी यथा ॥ १६ ॥

१ N. om. from बाह्व०

२ तृप्ती A.

३ सोऽस्यास्त्री० D.; सोऽस्यास्त्री० F.;
सोऽस्यास्त्री M.; सोऽस्यास्त्रीत्यु० N.४ N. om. this and the preceding
half-sloka.

५ कराच्चैव F.

६ नलविष० D.; लडविष० F.; न-
डविष० M.; नडविष० N.

७ कर्दमावृतः ॥ D.

८ इति वेष्ट्यते N.; इतितीष्यते। D.;
इतिवेष्ट्यते M.

इन्विषय इको वाच्यः प्रागुक्तान्वियमार्थतः^(१) ।

स्वार्थे कः स्वान्न वाच्यो ऽयं दण्डोव दण्डिको यथा ॥ १७ ॥

संज्ञामाले ऽष्टकावीणामेखलावडवाशिखा- ।

वलाकाभ्यः पताकाया इन्विभाषा विधीयते ॥ १८ ॥

वा कर्मचर्मवर्मभ्यश्चूलोत्साह्वलोद्दाम-^(२) ।

मूलदलकुलायामारोह^(३) प्रयामउपयाम-^(४) ॥ १९ ॥

व्यायामावरोहणाम्^(५) ॥

इन्नन्तानां सदैतेषां^(६) स्वार्थे को नेव्यते वुधैः ॥ २० ॥

एवमन्ये ऽपि^(७) ॥

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ १६ ॥

संख्यायाः पूरणे ऽर्थे डमौ भवतः । व्यवस्थितवाधिकाराद्वासं-
ख्यादेर्नान्तायाश्च^(८) मो भवति । शेषाच्च^(९) डः । एकादशानां
पूरणः । एकादशः । एकादशी । एवं पञ्चमः । पञ्चमी ॥ संख्यायाः
पूरण इति किम् । एकादशानां पञ्चानां वोप्त्रिकाणां पूरणो घटः ॥

द्वेस्तीयः ॥ १७ ॥

द्वेः पूरणे ऽर्थे तीथो^(१०) भवति । द्वयोः पूरणः । द्वितीयः ॥

१ प्रागुक्तो नि० D.; प्रागुक्ता नि० M.

२ वर्मभ्यः शूलोत्साह० corr. F.; शू-
लोत्साह० M. N.; ०वल्लोद्गमे B.

३ ०यामावरोह A. O.; ०कुलाया-
मामवरोह F.; कुलायामाव-
रोहणामिनन्तानां० B.

४ प्रायाम० F.O.; प्रयामोप० D.M.;
प्रयामोपायामव्ययाम० A.

५ ०वरोहणां M. N.; ०वरोहणा-
नाम० D.

६ सदैवैषां D. M. N.

७ N. om. from एवम०

८ D. om. च; असंख्यादेर्नान्ताश्च
M.; असंख्यादिः संख्याया मो N.

९ शेषाच्च F.; शेषायाच्च D. M. N.

१० तीथः प्रत्ययः F.

त्रेस्तृ च ॥ १८ ॥

त्रेः पूरणे ऽर्थे तीयो^(१) भवति । त्र्यादेशश्च^(२) । त्र्याणां
एणः । तृतीयः ॥

अन्तस्थो डे षोः^(३) ॥ १९ ॥

रपोरन्तश्च यो भवति । डे परे । चतुर्णां पूरणः । चतुर्थः ।
वं पठः ॥ आगमत्वाद्विसर्गो^(४) डत्वं च^(५) न स्यात् ॥

कतिपयात्कतेः ॥ २० ॥

कतिपयात्कतेश्च पूरणे ऽर्थे यो भवति । कतिपयथः । कतिथः ॥

विंशत्यादेस्तमः ॥ २१ ॥

विंशत्यादेः पूरणे ऽर्थे तमश्च भवति । विंशतेः पूरणः । विंश-
तितमः । विंशतितमी । त्रिंशत्तमः । त्रिंशत्तमी ॥ उत्तरत्र नित्य-
ग्रहणाद्विकल्पो लभ्यते । विंशः । त्रिंशः ॥

नित्यं शतादेः ॥ २२ ॥

शतादेः पूरणे ऽर्थे नित्यं तमश्च भवति । एकशततमः । एक-
सहस्रतमः^(६) । एककोटितमः ॥

१ तीयः प्रत्ययो F.; तृतीयो D.

२ त्र्यादेशश्च B.; तृत्र्यादेशश्च M.

३ डे रपोः ॥ A.

४ आगमाद्वि० M.

५ डत्वं च A.; त्वं च B.

६ M. N. add एकलक्षतमः ।

पष्ठ्याद्यतत्परात् ॥ २३ ॥

तन्त्राः परस्मात्परः । संख्यायाः परः^(१) इत्यर्थः । पष्ठ्यादेर-
संख्यापरान्नित्यं तस्य भवति पूरणे^(२) ऽर्थे^(३) । पष्ठितमः । सप्त-
तितमः । अशीतितमः । नवतितमः ॥ अतत्परादिति किम् ।
एकपष्ठः । एकमपतः^(३) ॥

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये ।

अद्यादेः सर्वनामस्ते बहोश्चैव पराः स्मृताः ॥ २४ ॥

श्रुतत्वात्सर्वनामकार्यं प्रत्येव^(४) विभक्तिसंज्ञा । तेन यदा^(५) ।
कदेति घोषवति न दीर्घः ॥ वज्रगब्धो ऽत्र संख्यावचनः सर्वनाम-
साहचर्यात् ॥

तत्रेदमिः ॥ २५ ॥

तेषु विभक्तिसंज्ञकेष्विदमिकारो^(६) भवति । इतः । इह ।
इदानीम् । अधुना ॥

रथोरेतेत् ॥ २६ ॥

रथोः परतः^(७) इदम् एत । इत् । इत्येतौ प्राप्नोति^(८)
ययासंख्यम् । एतर्हि । इत्यम् ॥

१ M. om. from संख्यायाः

२ Om. A. F. M. N.

३ एकपष्ठितमः M. N.; om. D.

४ प्रत्येकं N.; प्रति M.

५ तदा M. N.

६ °संज्ञिविद्° D. F.; °संज्ञिके-
ष्विद्° M.; संज्ञिकेषु तकारा-
दिषु इद्° A.

७ पर A.

८ भवतः F.

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ २७ ॥

तेषु तकारादिष्वेतदकारतां^(१) प्राप्नोति । अतः । अत्र ॥
तकारादिष्विति किम् । एतथा^(२) ॥

पञ्चम्यास्तम् ॥ २८ ॥

सर्वनाम्नो ऽद्यादेर्बहोश्चैव^(३) पञ्चम्यन्तात् तस्प्रत्ययो भवति
वा^(४) । सर्वस्मात् सर्वतः । तस्मात् ततः । बज्जभ्यो बज्जतः ॥
अद्यादेरिति किम् । द्वाभ्यां भवतः ॥ उगवादितः प्रयोगतश्चेति
ज्ञापकादसर्वनाम्नो^(५) ऽप्यवधिमात्रे तस् वक्तव्यः । ग्रामात् ।
ग्रामतः ॥ हाग्रहोरवधौ न भवति^(६) । युष्मद्भ्यते । सार्था-
द्धीनः । पर्वतादवरोहति ॥

च सप्तम्याः ॥ २९ ॥

सर्वनाम्नो^(७) ऽद्यादेर्^(८) बहोश्चैव^(९) सप्तम्यन्तात् त्रप्रत्ययो
भवति वा । सर्वस्मिन् सर्वत्र^(१०) । बज्जषु बज्जत्र ॥ अद्यादेरिति
किम् । द्वयोः । त्वयि । मयि ॥ आद्यादिभ्यस्^(११) तस् वक्तव्यः ।

१ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञ-
केषु एतद० F.; °विभक्तिसंज्ञेषु
एतदकारं D.; तेषु विभक्ति-
संज्ञिकेषु एतदकारतां M.

२ M. adds अकारवचने तथा॥

३ F. M. om. from सर्वनाम्नो; D.
N. om. बहोश्चैव.

४ तस् भवति बहोश्च वा N.

५ ज्ञापयति । असर्वं D. M. N.

६ स्यात् A. B.

७ A. adds लिङ्गादकारान्ताद्;
om. M.

८ द्वादिवर्जितात् N.; om. M.

९ च F.; M. N. om. from बहो०

१० F. adds तस्मिन् । तत्र।; O.
यत्र । तत्र ।

११ D. adds सप्तम्यन्तेभ्यस्.

आदौ । आदितः । मध्ये । मध्यतः । अन्ते । अन्ततः । पृष्ठे । पृष्ठतः ।
मुखे^(१) । मुखतः^(१) । पार्श्वे । पार्श्वतः ॥ आकृतिगणो ऽयम् ॥

इदमो हः ॥ ३० ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा^(२) । अस्मिन् । इह^(३) ॥

किमः ॥ ३१ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा^(४) । कस्मिन् । कुह ॥ इन्द्र-
स्येवेत्यन्ये^(५) ॥

अत् क्व च ॥ ३२ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् भवति । क्वादेशश्च^(६) । कस्मिन् । क्व ॥

तहोः कुः ॥ ३३ ॥

तकारहकारयोः^(७) परयोः^(८) किं^(९) कुर्भवति । कुतः ।
कुह ॥

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ३४ ॥

एभ्यः काले वर्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो भवति^(१०) ।

१ Om. B. M.; F. adds अग्रे । अग्रतः ।

६ क्वादेशश्च M. N.

२ Om. B. D. F. N.

७ तहोः B.

३ M. adds तस्मात्पवादो ऽयम् ।

८ Om. A. M.

४ Om. D. F. M. N.

९ किमः D. F. N.

५ °इत्येके F.; °इत्येवमादयः D.; १० भवति वा A.

छांदसावित्येके M.

कस्मिन्काले । कदा । एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा ॥
काल इति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो ह्यधुना दानीम् ॥ ३५ ॥

काले वर्तमानादिदमः सप्तम्यन्ताद् हि । अधुना । दानीम् ।
इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अस्मिन्काले । एतर्हि । अधुना । इदानीम् ॥

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ३६ ॥

काले वर्तमानान्तदः सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ प्रत्ययौ^(१)
स्मृतौ । तस्मिन्काले^(२) । तदा । तदानीम् ॥

सद्यश्चाद्या निपात्यन्ते ॥ ३७ ॥

(३) समाने ऽहनि । सद्यः । समानस्य सभावो द्यश्च^(४) परवि-
धिः ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि^(५) । परादेरेद्यवि^(६) ॥ अस्मिन्नहनि ।
अद्य । इदमो ऽज्ञावो द्य च परविधिः^(७) ॥ परत् । परारि । पूर्व-
पूर्वतरयोः पर उदारी च ॥ अस्मिन्संवत्सरे । ऐषमः । इदमः सम
सिण्^(८) ॥ पूर्वस्मिन्नहनि । पूर्वेद्युः । पूर्वादेरेद्युस् । एवमपरेद्युः^(९) ।

१ Om. A. N.

२ Om. D. M. N.; A. om. काले ।

३ D. M. N. add सद्य [सद्यस् N.;
अद्यस् M.] आद्याः शब्दाः काले
ऽभिधेये निपात्यन्ते ।

४ द्यश्च A. B.

५ परेद्यविः A. B. M.; °विस् N.;
D. om. from परस्मि°

६ °द्यविः A. B.; परादेर्द्यवसि
M.; om. D. N.

७ द्यश्च° N.; D. om. from अस्मिन्°
८ सिन् A. B. D.

९ परेद्युः A.; पूर्वान्यान्यतरापरा-
धरोत्तरेभ्य एद्युस् । अपरेद्युः ।
M.

अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः । उभये-
द्युः । उभयाद् द्युश्च^(१) ॥ किमन्ययत्तद्भ्यो^(२) ऽनद्यतनवृत्तिभ्यो^(३)
र्हिर्वा । कस्मिन्काले^(४) । कर्हि । कदा । अन्यर्हि । अन्यदा । यर्हि ।
यदा । तर्हि । तदा^(५) । अद्यतने ऽपि^(६) ॥ एवं पुरस्तादादयो
ऽप्यनुसर्तव्याः^(७) ॥

प्रकारवचने तु या ॥ ३८ ॥

सर्वनाम्नो ऽङ्गादेः प्रकारवचने तु याप्रत्ययो भवति । सा-
मान्यस्य भेदकः प्रकारः । सर्वेण प्रकारेण । सर्वथा । एवं यथा ।
तथा ॥ वाक्यार्थवशेन^(८) सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेयः ॥ या इति वङ्गव-
चनं^(९) वा । तेन संख्यायाः प्रकारे धा । एकधा । द्विधा । त्रिधा । च-
तुर्धा । पञ्चधा । सप्तधा^(१०) ॥ द्वित्रिभ्यां धमुण् एधा^(११) च । द्वैधम् ।
द्वेधा । त्रैधम् । त्रेधा ॥ एकाद्विमुण्^(१२) वा । ऐक्यम्^(१३) । एकधा ॥

इदम्किभ्यां यमुः कार्यः ॥ ३९ ॥

इदम्किभ्यां प्रकारवचने यमुः कार्यः । अनेन प्रकारेण ।
इत्थम् ॥ केन प्रकारेण । कथम् ॥

१ यस् च A. B.

२ °यत्तदेतद्भ्यो D. M.

३ Om. A.; °र्हि वा M.

४ Om. D. F. M. N.

५ M. adds एतर्हि । एतदा ।

६ A. adds तर्हि; D. om. from अद्य°

७ A. N. om. अपि; पुरस्तादयद्यानु°
B. D.; पुरस्तादित्यादयो° M. N.

८ °अर्थविशेषेण N.

९ वङ्गवचनान्तं D. M. N.

१० वङ्गधा D. N. and marg. M.

११ धसण्धा N.

१२ एकाद्विमुण् N.; एकाद्विमुण् A.

१३ ऐक्यम् । A.; B. adds ऐकेन
प्रकारेण.

आख्याताच्च तमादयः ॥ ४० ॥

नाम्न आख्याताच्च तमादयः प्रत्यया^(१) निपात्यन्ते^(२) ।
 आख्यातं क्रियाप्रधानम् । आढ्यतरः । आढ्यतमः । प्रकृष्ट आढ्य
 उच्यते निपातनख्येष्टविषयत्वात्^(३) । तथा^(४) पचतितराम् । पच-
 तितमाम् । किन्तराम् । किन्तमाम् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्नेत-
 माम्^(५) । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्त्वमाम् ॥ आख्यातकिमेकारान्ता-
 व्ययेभ्यः क्रियागुणप्रकर्षवृत्तिभ्य एव तराम् तमाम् ॥
 तथा गुणादिष्टेयन्सौ^(६) वा ॥ पटिष्ठः । पटीयान् । पटुतरः ।
 पटुतमः ॥
 प्रकर्षे रूपः^(७) ॥ प्रकृष्टं पचति । पचतिरूपम् । प्रकृष्टो वैयाकरणः
 वैयाकरणरूपः ॥
 ईषदसमाप्तौ^(८) कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटु-
 देशीयः । पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् ॥
 कुत्सितवृत्तेर्नाम्न एव पाशः ॥ कुत्सितो वैयाकरणः । वैयाकरण-
 पाशः ॥
 भूतपूर्ववृत्तेस्वरट् ॥ भूतपूर्व आढ्यः । आढ्यचरः । आढ्यचरी ॥
 षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽभिधेये^(९) रूप्यश्च ॥ देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः ।
 देवदत्तरूप्यः^(१०) । देवदत्तचरः^(११) ॥

१ प्रत्ययान्ता A.

२ भवन्ति M.

३ निपातनात् । D. F. M. N.

४ Om. M. N.; A. adds आख्या-
ताच्च.

५ पूर्वैतमाम् । D.

६ ०यन्सौ F. M. N.; ०यन्सु A. B.

७ तथा प्रकृष्टे रूप्यश्च ॥ D. F. N.;
om. M.

८ ईषदपरिसमाप्तौ D. M. N.

९ ०भूपाभिधेये A.; ०भूतेऽभिधेये
B. D.

१० देवदत्तस्य रूप्यः M.

११ A. B. add देवदत्तचरी.

वज्रन्यायार्थात्कारकाच्छम् वा मङ्गले गम्यमाने ॥ वज्र देहि । वज्र-
शो देहि । एवं प्रभृतं^(१) देहि^(१) । प्रभृतशो देहि ।^(२) अन्यशो
देहि ।^(२) श्लोकशो देहि ॥

संख्यैकार्याभ्यां वीक्षायाम् ॥ द्वौ द्वौ देहि । द्विशो देहि । एवं^(३)
कार्पापणशो देहि । कुडवशः । पादशः ॥

कतिगणवन्तूनां संख्यावत् ॥ कतिशः । गणशः । तावच्छः ॥

वारस्य संख्यायाः कृत्वम् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । पञ्चकृत्वः । कति-
कृत्वः । गणकृत्वः । तावत्कृत्वः । शतं वारान् भुङ्क्ते । शतं^(४) वा-
राणां वा भुङ्क्ते । शतकृत्वः ॥

वहोरविप्रकर्षे^(५) धा च ॥ वङ्गन् वारान् भुङ्क्ते । वज्रधा दिव-
सस्य^(६) । वज्रकृत्वः ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्^(७) ॥ द्वौ वारौ भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥

प्रभृतवृत्तेर्मयट् ॥ अन्नं प्रभृतम् । अन्नमयम् । एवं यवागूमयो ॥

प्रकृतेर्विकारे ऽवयवे बाभचाच्छादनयोः^(८) ॥ अग्नमयम् । भस्म-

मयम् । सुवर्णमयम् ॥ भचाच्छादनयोस्तु^(९) । मौद्गः सूपः ।

कार्पासमाच्छादनम् । मयटा ऽण् न बाध्यते ॥

एकस्वरान्नित्यम्^(१०) ॥ वाङ्मयम् । तङ्मयम्^(११) । मृन्मयम् ॥

१ Om. A. F.

२ D. N. add अन्यं देहि । श्लोकं
देहि ।

३ B. D. add कार्पापणं देहि.

४ Om. A.

५ वहोरपि प्रकर्षे A. and orig. B.

६ Om. F.

७ संख्यावारि सुच् । D. M. N.

८ वा ऽभचाच्छादं A. D. M.;

D. adds अरमनो विकारः ।

९ भचा० A. M.; तु न भवति । D.

१० नित्यं मयट् M.; नित्यमयट् N.

११ तन्मयं A. B.

अभूततद्भावे कृभस्तिषु विकाराच्चिः ॥ अणुक्तं णुक्तं करोति ।
 णुक्तीकरोति ॥ अणुक्तः णुक्तीभवति । णुक्तीभवति । णुक्तीस्यात् ॥
 अरुर्मनश्चक्षुषेतोरहोरजोभ्यः ॥ कृतसलोपेभ्य एवायं विधिः । नि-
 पातनस्येष्टविषयत्वात् । अनरुररुः करोति । अरुकरोतीत्यादि^(१) ॥
 अभिव्याप्तौ संपद्यतौ च सातिर्वा ॥ वर्षासु लवणमुदकं संपद्यते ।
 उदकसात्संपद्यते । उदकसात्करोति^(२) । उदकसाङ्गवति । उद-
 कसात्स्यात्^(३) ॥

स्वाम्यर्थादायत्ते^(४) ॥ राजायत्तं करोति । राजसात्करोति ।
 राजसाङ्गवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ॥

देये चा च ॥ देवाय देयं करोति । देवत्रा करोति । देवत्रा
 भवति । देवत्रा स्यात् । देवत्रा संपद्यते^(५) । एवमन्येऽपि ॥

अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरादनितौ डाच् ॥ पटत्पटत्करोति^(६) ।
 पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटासंपद्यते । पटपटास्यात् ॥
 द्वितीयतृतीयशम्बबीजेभ्यः^(७) कृषिविषये^(८) करोतौ ॥ द्वितीयाक-
 रोति । तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति^(९) । बीजाकरोति^(१०) ॥

१ °इत्येवमादयः ॥ D.; M. N. add
 some more examples.

२ वर्षासु लवणमुदकसात्संपद्यते° ।
 D. N.; वर्षासु लवणं अनुदक-
 मुदकं करोति । उदकसात्करो-
 ति । M.

३ D. adds पक्षे उदकीकरोतीत्या-
 दि.

४ °आयत्ते च ॥ D.; °आयते । M.
 ५ D. adds देवसात्करोति ।

६ Om. D. M. N.; अपटत्पटत्°
 B. F.

७ संव° (संव) MSS. except M.

८ °विषयेभ्यः D.

९ A. adds क्षेत्रं.

संख्यादेर्गुणात् ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति चेन्नम् ॥

समयाद् व्यापनायाम् ॥ समयाकरोति ॥

सपत्रनिष्पन्नाभ्यामतिव्यथने^(१) ॥ सपत्राकरोति । निष्पत्राकरो-
ति मृगम् ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् ॥

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति । सुखाकरोति ॥

दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥ दुःखाकरोति ॥

शूलात्पाके ॥ शूले^(२) पचति मांसम् । शूलाकरोति ॥

सत्यादशपथे ॥ सत्याकरोति वणिग्माण्डम्^(३) ॥

मद्रभद्राभ्यां वपने ॥ मद्राकरोति । भद्राकरोति^(४) ॥

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥ ४१ ॥

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता निपात्यन्ते^(५) ।

अत्यत्ययो वा ऽदन्तो वा^(६) येषामिति विग्रहः । अवयवावयवो^(७)

ऽपि समासस्यावयवः । तेनोपराजम् । अध्यात्मम् । अव्ययीभा-

वाद्^(८) विभक्तीनामम्^(९) ॥ द्विपुरी । त्रिपुरी । द्विगोर्नदादि-

१ अतिव्यथने ॥ D.

२ नूलेन A.

३ वणिकं म० B.

४ F. adds समादिराष्टतिगणोऽयं ।

५ अदन्ता निपात्यन्ते B. D.

६ Om. A.; अत्यत्ययो ऽन्तो वा D.

M.; एवांतो N.

७ अवयवो M.; अवयवा अवय-
वो N.

८ D. N. add अकारान्ताद्.

९ अव्ययीमावादित्यम् F.

त्वादी^(१) ॥ सत्त्वचिनी । द्वन्द्वनिन्दितरोगेभ्य इतीन्^(२) । एव-
मन्येऽपि ॥

प्रणम्य रुद्रस्य हरेर्भवाद्या
वाण्या गणेशस्य च पादपद्मम् ।
तनोति रत्नेश्वरचक्रवर्ती
राजादिवृत्तिं पठतां हिताय ॥

राजन् अहन् सखि ॥ १ ॥ प्रागुक्ती विधिस्तत्पुरुष एव वक्ष्यति ।
एते तत्पुरुषे राजादयो भवन्ति । राजादित्वाददन्ता स्यादित्यर्थः । म-
हाराजः । परमाहः । ब्रह्मः । विबुधसखः ॥ तत्पुरुष इति किम् । शोभनराजा-
मगधः । दीर्घाहो निदाघः । वायुसखा राजा ॥

गौरतद्धिताभिधेये ॥ २ ॥ तद्धिताभिधेयं वर्णयित्वा तत्पुरुषे गौ-
राजादिर्भवति । राजगवः । परमगवः ॥ अतद्धिताभिधेय इति किम् ।
पञ्चगुः । अन्यत्र चित्रगुः ॥

उरःप्रधानार्थम् ॥ ३ ॥ प्रधानार्थ उरःशब्दो राजादिर्भवति ।
अश्वीरसम् । हस्त्युरसम् । अश्वानां हस्तिनां च प्रधानमित्यर्थः ॥ प्रधाना-
र्थमिति किम् । अश्वीरः । अश्वानां वच इत्यर्थः ॥

अनस् अग्नन् अयस् सरस् जातिसंज्ञयोः ॥ ४ ॥ जातौ संज्ञायां
च एते चत्वारो राजादयो भवन्ति । उपगतमनः । उपानसम् । जातिः ॥
महानसम् । संज्ञा ॥ अमृताश्रमः । जातिः ॥ कृशाश्रमः । संज्ञा ॥ पिण्डाय-
सम् । जातिः ॥ लोहितायसम् । संज्ञा ॥ मण्डूकसरसम् । जातिः ॥ जलस-
रसम् । संज्ञा ॥ अनयोरिति किम् । बृहदन् इत्यादि ॥

ग्रामकौटाभ्यां तच्चन्^(३) ॥ ५ ॥ आभ्यां तच्चा राजादिर्भवति ।
ग्रामतच्चः । कौटतच्चः ॥ आभ्यामिति किम् । राजतच्चा ॥

अत्रेः यन् ॥ ६ ॥ अतिपूर्वः या राजादिर्भवति । अतिशो वराहः ।
वेगवानित्यर्थः ॥ अतिश्वः सेवकः । सुखामिभक्त इत्यर्थः ॥ अतिश्वो सेवा ।
निष्ठष्टेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिनि ॥ ७ ॥ अप्राणिविषय उपमानं यः । स रा-
जादिर्भवति । आकर्षः श्वेव । आकर्षश्वः ॥ फलकः श्वेव । फलकश्वः ॥ अप्राणि-
नीति किम् । व्याघ्रः श्वेव । व्याघ्रश्वः ॥

मृगपूर्वोत्तरेभ्यश्च सक्थि^(१) ॥ ८ ॥ एभ्य उपमानाच्च सक्थि रा-
जादि भवति । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । उत्तरसकथम् । फलकसकथम् ॥

अतद्वितार्थे द्विगोनौः ॥ ९ ॥ तद्वितार्थं वर्जयित्वोत्तरपदे समा-
हारे च द्विगोः संवन्धिनी नौ राजादिर्भवति । द्विनावं धनम् । पञ्चनावं
धनम् ॥ अतद्वितार्थ इति किम् । पञ्चनौः ॥ द्विगोरिति किम् । परमनौः ॥

अर्धाच्च ॥ १० ॥ अर्धशब्दाच्च परानी राजादिर्भवति । अर्धनावम् ॥
लिङ्गस्य लोकाग्रयत्वान्नपुंसकत्वमेव ॥

वा खारी ॥ ११ ॥ अर्धात्परा । अतद्वितार्थे द्विगोः खारी राजा-
दिर्भवति वा । अर्धखारम् । अर्धखारी । अर्द्धिधानवत्तान्न स्त्रीत्वम् ॥ द्वि-
खारधनम् । द्विखारी । अतद्वितार्थे द्विगोः स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेर्नास्ति
आवृत्तिः । पञ्चभिः खारीभिः क्रीतः । पञ्चखारः ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ १२ ॥ आभ्यां परोऽञ्जलिशब्दो राजादिर्भ-
वति वा । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । त्र्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलि । द्व्यञ्जलप्रियः^(२) । द्व्य-
ञ्जलिप्रियः । त्र्यञ्जलप्रियः । त्र्यञ्जलिप्रियः^(२) ॥ उत्तरपदेऽतद्वितार्थं
नेच्छन्त्यन्ये ॥ अतद्वितार्थे द्विगोरिति किम् । द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः ॥

जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ १३ ॥ जनपदवाचकाच्छब्दात्परो ब्रह्मन् रा-
जादिर्भवति । अवन्तिषु ब्रह्मा । अवन्तिब्रह्मः ॥ वा न वर्तते परत्र वाग्रह-
णात् ॥

कुमहृद्भां वा ॥ १४ ॥ आभ्यां ब्रह्मन् राजादिर्भवति वा । कुत्सितो ब्रह्मा । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥ आभ्यामिति किम् । परमब्रह्मा ॥

उक्तेषु^(१) स्त्रीत्वसंभवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ एतेऽत्प्रत्ययान्ताः स्त्रियां वर्तन्ते चेत्तदा नदादौ द्रष्टव्याः । ईप्रत्ययान्ता भवन्तीत्यर्थः । यथा राजानमतिक्रान्ता । अतिराजी । इत्यादि ॥ संभव इति किम् । अर्धनावम् । अर्धखारम् ॥

संख्याव्ययाद्यङ्गुलिः^(२) ॥ १६ ॥ संख्याव्ययावादी यस्येति विग्रहः । संख्याव्ययाद्यङ्गुलिशब्दो राजादिर्भवति । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः । द्व्यङ्गुलम् ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । द्व्यङ्गुलं दारु ॥ तद्धिताभिधेये द्विगुरयम् । तेन तमादिविहिताः प्रमाणे द्वयसदृघ्नट्मात्रप्रत्यया न भवन्त्युक्तार्थत्वात् । यथा अङ्गुलिः प्रमाणमस्य । अङ्गुलिद्वयसम् । अङ्गुलिदघ्नम् । अङ्गुलिमात्रम्^(३) ॥ अव्ययादि । निरङ्गुलम् ॥

अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घादिभ्य^(४) रात्रिः ॥ १७ ॥ एतेभ्यः संख्याव्ययादिभ्यश्च रात्रिशब्दो राजादिर्भवति । अहोरात्रः । सर्वरात्रः ॥ पूर्वरात्रः । अपररात्रः । एकदेशे वर्तमानस्य पूर्वादिशब्दस्यैकदेशत्वात्कर्मधारयः । अन्यत्र पूर्वरात्रिः । अतिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थः ॥ संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः ॥ संख्याव्ययादिभ्यः । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥ एभ्योऽहोऽति नलोपो न दृश्यते । पूर्वाह्ण इत्यादि ॥ संख्याताद्वा । संख्याताहः । संख्याताहः ॥ समाहारद्विगौ नलोपः । द्वहः । त्र्यहः ॥

प्रागुक्तो विधिस्तत्पुरुष एव ॥ १८ ॥ राजन्नहन् सखीत्यादिर्यो

१ Om. D. M. N.

३ Trill. adds. काष्ठम् ॥

२ संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलिः D. and
corr. F.; °व्ययाभ्यां द्वाङ्गुलिः B.

४ दीर्घादिभ्यश्च D.

विधिः स तत्पुरुष एव राजादिर्भवतीति वेदितव्यः । तेन वज्रग्रीह्यादौ न भवतीत्यर्थः । इन्द्रः सखा यस्य । इन्द्रसखा ॥ उपसखि । राजाहसखायः । इत्यादि ॥

पन्थ्यप्पुरः ॥ १८ ॥ एते समासमात्रे राजादयो भवन्ति । स्थूल-
चासी पन्थायिति स्थूलपथः ॥ विमला आपो यत्र । विमलापं सरः । ललाटं
पूरिव । ललाटपुरम् ॥

धुरनक्षत्र ॥ २० ॥ अक्षसंवन्धिनीं धुरं वर्जयित्वा धुरशब्दो राजा-
दिर्भवति । राजधुरा^(१) । महाधुरा ॥ अनक्षसिति किम् । अक्षधूः । दृढधू-
रक्षः ॥

अक्ष् ॥ २१ ॥ समासमात्र अक्षशब्दो राजादिर्भवति । अर्धर्चः ।
सप्तर्चः ॥

नञ्वक्त्रादिश्च माणवकचरणयोः^(२) ॥ २२ ॥ चकारः समुच्चय-
मात्रे । नञ्वक्त्रादिश्च अक्षशब्दो^(३) राजादिर्भवति । माणवकचरणयोः ।
अनृचो माणवकः । वङ्गचरणः ॥ अनयोरिति किम् । अनृक्षं साम ।
वङ्गक्षं सूक्तम् । शेषादिति कप्रत्ययः ॥

प्रत्यन्त्रवेभ्यः^(४) सामलोमनी ॥ २३ ॥ प्रति । अनु । अव । एभ्यः
सामलोमनी राजादौ भवतः । प्रतिष्ठामम् । प्रतिलोमम् ॥ अनुसा-
मम् । अनुलोमम् ॥ अवसामम् । अवलोमम् ॥ प्रतिगतं साम इत्यादि-
वाक्यम् ॥

अचक्षुरक्षि ॥ २४ ॥ अचक्षुर्विषये वर्तमानम् अक्षि राजादि भवति ।
लवणमक्षीव । लवणाक्षः । गवाक्षः ॥ अचक्षुरिति किम् । ब्राह्मणाक्षि ॥

१ MS. orig. राजधुरः; corr. into

राजधुरं Triloch. as above.

२ माणवकचरणयोः F. and orig. M.

३ Om. MS.

४ अस्यन्व० M.

ब्रह्महस्तिराजपत्न्येभ्यो^(१) वर्चम् ॥ २५ ॥ एभ्यो वर्चो राजादि भवति । वर्चो दीप्तिः ॥ ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पत्न्यवर्चसम् ॥ एभ्य इति किम् । देववर्चः ॥

अन्धसमवेभ्यस्तमम् ॥ २६ ॥ एभ्यस्तमो राजादि भवति । अन्धं करोतीति । अन्धम् ॥ अन्धं च तमश्चेति । अन्धतमसम् ॥ सन्तर्तं तमः । सन्तमसम् ॥ अवचीणं तमः । अवतमसम् ॥ एभ्य इति किम् । महातमः ॥

श्वसोऽवसीयस् ॥ २७ ॥ श्वस इत्यस्मात्परम् अवसीयो राजादि भवति । शोभनमवसीयः । श्वोऽवसीयसं कल्याणमिति ॥

निसश्च^(२) श्रेयस् ॥ २८ ॥ चकारः श्वसोऽनुकर्षणार्थः । निसः श्वसश्च परं श्रेयो राजादि भवति । निःश्रेयसम् । श्वःश्रेयसम् । कल्याणमित्यर्थः ॥

अन्ववर्ततेभ्यो^(३) रहस् ॥ २९ ॥ एभ्यो रहो राजादि भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्तरहसम् ॥

प्रतेरुरम् आधारयेत् ॥ ३० ॥ यद्याधारः स्यात् तदा प्रतेः पर उरसशब्दो राजादिर्भवति । उरसि वर्तते । प्रत्युरसम् । उरसीत्यर्थः ॥ आधार इति किम् । प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामवति ॥ ३१ ॥ आयामो दीर्घम् ॥ अनुगवम् अत्रत्ययान्तं निपात्यते दीर्घं चेत । गवामनुयातं शकटम् । अनुगवम् ॥ आयामवतीति किम् । गवां पश्चात् । अनुगु । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥

उपसर्गाद्ध्वन् ॥ ३२ ॥ प्रादेः परोऽध्वनशब्दो राजादिर्भवति । प्रगतोऽध्वानम् । प्राध्वो रथः । अत्यध्वं शकटम् ॥ उपसर्गग्रहणं सुखार्थं प्रादेरिति सिद्धत्वात् ॥

१ °पत्न्येभ्यो A.; °पापेभ्यो D.; °प-
त्न्येभ्यो N. and om. ब्रह्महस्ति.

२ निश्च N.; निरश्च M.

३ °तलेभ्यो M.

उदकपाण्डुछप्तेभ्यो^(१) भूमिः ॥ ३३ ॥ एभ्यो भूमी राजादि-
र्भवति । उदीची भूमिर्यत्र । उदग्भूमः । एवं पाण्डुभूमः । छष्टभूमो देशः ॥

संख्याया नदीगोदावर्यौ च ॥ ३४ ॥ एकादयः संख्या । अस्याः
परा नदी गोदावरी भूमिश्च राजादयो भवन्ति । पञ्चनदम् । पञ्चगोदा-
वरम् । नदीवाचकानां समाहार अव्ययीभावो दृश्यते । द्वे भूमी यस्य ।
द्विभूमः प्रासादः ॥

उक्तेषु स्त्रीत्वसंभवे स्त्रियामादा ॥ ३५ ॥ उक्तेषु पञ्चपपुर इत्या-
दिष्वत्त्रत्ययान्ते स्त्रीत्वसंभवे सति स्त्रियामादा भवतीत्यर्थः । स्थूलः पञ्चा
यस्याः सा स्थूलपथा नगरी ॥ स्त्रीत्वसंभव इति किम् । ललाटे पुरम् ॥

समाहारद्वन्द्ववर्गदपहान्तः^(२) ॥ ३६ ॥ समाहारद्वन्द्वसमास-
स्याद्यवर्गान्तदानयान्तहान्ता राजादयो भवन्ति । वाक्त्वचम् । श्रीस्रजम् ॥
दकारान्त । समिद्दृशदम् ॥ यान्त । वाग्द्वियम् ॥ हान्त । पीठच्छात्रोपा-
नहम् ॥ समाहारद्वन्द्वस्यादिति किम् । रक्तत्वचा ॥

इतोऽव्ययीभावः ॥ ३७ ॥ इतः परो वङ्गव्रीहेः प्राग्यो विधिः स
राजादयो वक्ष्यन्ते । तेऽव्ययीभावसमासे भवन्तीत्यधिक्रियते ॥

शरद्विपाश्वयम्चेतस्मनस्उपानह्विदः संज्ञायाम्^(३)
॥ ३८ ॥ एतेऽव्ययीभावसमासान्ताः संज्ञायां राजादयो भवन्ति । शरदः
समीपम् उपशरदम् । उपविपाश्वम् । उपायसम् । उपचेतसम् । उपमन-
सम् । उपोपानहम् । उपविदम् ॥

द्विसवन्त् द्विधा^(४) ॥ ३९ ॥ एतौ राजादी भवतः । उपद्विस-
वतम् । उपद्विधम् ॥

१ °छष्टेभ्यो A.

२ °द्वन्द्ववर्गदपहान्ताः A.

३ °उपानह्विदन्स ॥ N. ; °उपानह-

द्वित्रिविद ॥ D. ; उपानह सह

M. ; [विपास् M. N.].

४ D. om. द्विधा.

अनङ्गाह् विश् चलार् यद् तद् ॥ ४० ॥ अव्ययीभावसमास
एते राजादयो भवन्ति । उपानङ्गहम् । उपविशम् । उपचतुरम् । उपयदम् ।
उपतदम् ॥

जरा जरश्च ॥ ४१ ॥ जराशब्दो राजादिर्भवति निर्दिष्टस्य जरा-
शब्दस्य जरसादेशश्च । उपजरसम् ॥

प्रतिसमनुभ्यो ऽचि ॥ ४२ ॥ एभ्यो ऽचिशब्दो राजादिर्भवति । प्र-
त्यक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

उपश्वन्^(१) ॥ ४३ ॥ उपादेव श्वन्शब्दो राजादिर्भवति । नान्य-
क्षादिति । उपश्वनम् ॥ नियमः किम् । अधिश्व ॥

सहरजस्^(२) ॥ ४४ ॥ सहात्परो रजसशब्दो राजादिर्भवति । सर-
जसमभ्यवहरति । साकल्ये ऽव्ययीभावः ॥

अन्नन्तः^(३) ॥ ४५ ॥ अन्नन्तशब्दो राजादिर्भवति । अध्यात्मम् ।
उपरान्तम् ॥

नपुंसकं^(४) वा ॥ ४६ ॥ नपुंसकलिङ्गमनन्तं राजादि भवति वा ।
उपचर्मम् । उपचर्म ॥

धुङन्तः ॥ ४७ ॥ नपुंसकमिति न वर्तते । अधिकारस्त्रेष्टविषय-
त्वात् । धुङन्तशब्दो राजादिर्भवति वा । उपसमिधम् । उपसमिद् । उप-
दृशदम् । उपदृशत् ॥

गिरि नदी पौर्णमासी आयहायणी ॥ ४८ ॥ एते चलारो
राजादयो भवन्ति वा । उपगिरम् । उपगिरि । उपनदम् । उपनदि । उप-
पौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपायहायणम् । उपायहायणि ।

१ उपाङ्कन् M.N.; उपानत् श्वन् D.

३ अन्नन्तं M. N.; om. D.

२ रजसम् D.

४ अनपुं० D.

इतो वज्रग्रीहिः ॥ ४८ ॥ इतः परं य अदन्ता वच्यन्ते ते वज्रग्रीही
समासे भवन्तीत्यर्थः ॥

सक्यचिणी स्वाङ्गे^(१) ॥ ५० ॥ एतां स्वाङ्गे वर्तमाना रानादी
भवतः । दीर्घं सक्यस्य । दीर्घसक्यः । एवं विशालाचः ॥ स्वाङ्ग इति किम् ।
दीर्घसक्यः । स्थूलाचिरिचुः । अप्राणिस्त्वत्वाद्स्वाङ्गता ॥

दारुण्यङ्गुलिः ॥ ५१ ॥ दारुणि वर्तमानोऽङ्गुल्यन्तो वज्रग्रीही
रानादिर्भवति । द्वे अङ्गुली यस्य । द्यङ्गुलं दारु ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धन् ॥ ५२ ॥ आभ्यां मूर्धन्शब्दो वज्रग्रीही रानादि-
र्भवति । द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः । एवं त्रिमूर्धः ॥

उक्तेषु स्त्रीत्वसंभवे^(२) नदादित्वादी ॥ ५३ ॥ उक्तेषु सक्यचिणी
स्वाङ्ग इत्यादिषु य अदन्तास्तेभ्यो नदादित्वाद् ईप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । दी-
र्घसक्यो । विशालाचीत्यादि ॥

पूरणीप्रमाण्यौ ॥ ५४ ॥ पूरणप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी । पूरणीप्र-
माणीशब्दौ रानादी भवतः । सा चेद्वज्रग्रीहितस्यामेव पूरण्यामन्यप-
दार्थत्वे न वर्तते ॥ तदेतन्मुखपूरणीग्रहणात् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥
मुखपूरणीति किम् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।
प्रमाणशब्देनैव सिद्धे कप्रत्ययवाधनार्थो^(३)ऽयम् । यथा कल्याणपञ्चमीकः
पक्षः ॥

अन्तर्वहिर्भ्यां लोमन् ॥ ५५ ॥ आभ्यां लोमन्शब्दो रानादिर्भ-
वति । अन्तर्लोमः । वहिर्लोमः ॥

१ N. om. from स्वाङ्गे to पूरणी in
54.

२ स्त्रिधां B. D. M.

३ कप्रत्ययो वाधनार्थो MS.

नक्षत्रान्नेह ॥ ५६ ॥ नक्षत्रमश्विन्यादि । नक्षत्रवाचकाच्छब्दात्परो
नेतृशब्दो राजादिर्भवति । मृगनेत्रा रात्रिः । पुष्यनेत्रा ॥ नक्षत्रादिति किम् ।
देवदत्तनेत्रकः ॥

नञ्सुव्युपनिभ्यश्चत्वारः^(१) ॥ ५७ ॥ एभ्यश्चत्वारःशब्दो राजा-
दिर्भवति । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुरः । त्रिचतुरः ॥ एभ्य
इति किम् । पञ्चचत्वारः ॥

संज्ञायां नाभिः ॥ ५८ ॥ वज्रग्रीही नाभी राजादिर्भवति । सं-
ज्ञायां गम्यमानायाम् । पद्मनाभः । वज्रनाभः ॥ संज्ञायामिति किम् । पद्मना-
भिः ।

नञ्सुदुर्भ्यः सक्थि वा ॥ ५९ ॥ एभ्यः सक्थि राजादि भव-
ति वा । असक्थः । असक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । दुःसक्थः । दुःस-
क्थिः ॥

॥ इति रत्नेश्वरचक्रवर्तिविरचितराजादिवृत्तिः समाप्ता ॥

राजादिराकृतिगणो ऽयम् ॥

डानुबन्धेऽन्यस्वरादेर्लोपः ॥ ४२ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परे ऽन्यस्वरादेरवयवस्य लोपो भवति ।
चत्वारिंशतः पूरणः । चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशः । सरमिजम् ।
जलजम् । सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥

तेर्विंशतेरपि ॥ ४३ ॥

डानुवन्धे प्रत्यये परे विंशतेरपि तेल्लोपो भवति । विंशतेः
पूरणः । विंशः ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४४ ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति । तद्धिते स्वरे^(१) ये च प्रत्यये
परतः^(२) । आच्रेयः । द्रौणेयः । दाक्षिः । आक्षिः^(३) । गाङ्गेयः ।
गार्ग्यः । तुल्यः^(४) ॥ पुनर्लोपग्रहणादव्ययानामन्यस्वरादेर्लोपो
लक्ष्यतः^(५) । साचंप्रातर्भवः । साचंप्रातिकः ।^(६) यौनः पुनिकः ।
वाङ्ममित्यादयः ॥

नस्तु क्वचित् ॥ ४५ ॥

नकारस्य लोपो भवति^(७) क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(८) । तद्धिते
स्वरे परे^(९) । औडुलोमिः^(१०) । आग्निशर्मिः^(११) । द्वे अहनी^(१२)
समाहृते । ब्रह्मः । अहः ॥^(१३)

१ तद्धितस्वरे A.; D. om. ये च; N.
om. from तद्धिते to °अन्यस्व-
रादेर्लोपो.

२ परे F. M.

३ Om. F. M.

४ Om. A.

५ लक्षितः F.; लक्षतः A. B. M.

६ M. adds पुनःपुनर्भवः ।

७ F. adds समासे.

८ °लचा° A. B. F. N.

९ तद्धितस्वरे A.; D. F. M. N. om.
from तद्धिते.

१० और्द्धलोमिः (और्द्ध°?) A. B. F.;
और्द्ध° D.

११ अग्निशर्मिः A. B.

१२ अहनी M. N.

१३ N. adds क्वचिन्नहणादुपधालो-
पः । आह्निकं.

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४६ ॥

उवर्णस्त्वोत्वमापादनीयः । तद्धिते खरे ये च प्रत्यये पर-
तः^(१) ॥ औपगवः । बाभ्रव्यः^(२) ॥

एयेऽकट्वास्तु लुप्यते ॥ ४७ ॥

उवर्णस्तु लुप्यते । एये-प्रत्यये^(३) परे । न तु कट् शब्दस्य ।
कामण्डलेयः । माद्रवाह्येयः^(४) ॥ अकट्वा इति किम् ॥ काद्रवेयां
नागाः ॥

कार्याववावावादेशावौकारौकारयोरपि ॥ ४८ ॥

ओकारौकारयोः स्थानेऽवावावादेशौ कार्यौ । तद्धिते खरे
ये च प्रत्यये परे । औपगवः । गव्यम् । नाव्यम् ॥

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४९ ॥

खराणां मध्य^(५) आदौ खरस्य वृद्धिर्भवति । सणकारानु-
बन्धे तद्धिते प्रत्यये परे^(६) । शैवः । औपगवः । कार्ष्ण्यम् ॥ कथं
वासिष्ठः^(७) । आदावित्याकारप्रक्षेपात् ॥ कचिदधिकारादुत्तर-
पदस्यापि लक्ष्यतः^(८) । अवयवाद्वृत्तनाम्^(९) । पूर्ववार्षिकम् । अप-

१ परे । D. F. M. ; N. om. from च.

२ काद्रव्यः । B. ; D. adds भार्गव्यः ।

N. adds कौशिके पत्ये णः ।

वधव्यः ॥

३ Om. A. D. .

४ माद्रवहियः । D.

५ Om. D. M. N.

६ परतः B. D. ; om. M. ; D. M.
om. प्रत्यये.

७ वाशिष्ठः A. F. N. ; वयशस्तु । B.

८ लक्षतः A. B. F. ; लक्षितः N. ;

वृद्धिर्लक्षतः M.

९ Om. M.

रहेमन्तम् । वर्षेकदेशे हेमन्तैकदेशे वर्षाहेमन्तौ^(१) ॥ सुसर्वाधेभ्यो
जनपदस्य च । सुपाञ्चालिकः^(२) । सर्वपाञ्चालिकः^(२) । अर्धपा-
ञ्चालिकः^(२) ॥ क्वचिदुभयपदस्यापि^(३) । सौभाग्यम् । सौहा-
र्दम् । सक्तुप्रधानाः^(४) सिन्धवः । तत्रभवः साक्तुसैन्धवः^(५) । एव-
मन्येऽप्यनुसर्तव्याः^(६) ॥

न व्योः पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥ ५० ॥

इह प्रतिषेधो विधिय गम्यते । आदिशब्दः समीपवचनः^(७) ।
पदस्याद्योर्यकारवकारयोः समीपे वृद्धिर्न भवति । तयोश्चादौ
वृद्धिरागमो भवति । मणकारानुवन्धे^(८) तद्धिते^(९) । स्थानेऽन्तर-
तम इति न्यायाद्^(१०) यकारस्यैकारो वकारस्यौकारः ॥ व्यसने
भवः । वैयसनः^(११) । व्युदयस्यापत्यम् । वैयुदयः^(१२) । स्वयस्याप-
त्यम् । सौवन्धिः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैद्याकरणः^(१३) ॥ व्योः
समीप इति किम् । दाध्यन्धिः । माध्यन्धिः । तन्निमित्तो वृद्धिरा-

१ °हैमन्तौ M. N.

२ °पाञ्चालिकः D. F.

३ M. adds वृद्धिः; N. वृद्धिर्लक्षिता;
F. om. क्वचिद्.

४ शक्तु° B. D. F.; सक्तुः प्र° A.

५ शक्तु° B. F.; चक्तु° D.

६ एवमन्येऽपि । F.

७ समीप्य° N.

८ पण° F.

९ A. adds प्रत्यये परे; B. प्रत्यये
परतः ।

१० Om. D. M. N.; °न्तरतम्यात् । F.

११ मवं । वैयसनं । M. N.

१२ व्युदासस्यापत्यम् । वैयुदसः । B.;
व्युदयस्यायं । ° M. N.; व्युद-
स्यायम् । व्युदसः D.

१३ व्याकरणमधीते । वै° N.; om.
M.

गमो न स्यात्^(१) ॥ पुनर्द्विग्रहणं वर्धनाद्वृद्धिरिति^(२) ज्ञाप-
नार्थम्^(३) ॥ क्वचिदधिकाराद्^(४) द्वारादीनां चापदाद्योरपि
वृद्धिप्रतिषेधो^(५) वृद्धिरागमश्च^(६) । द्वारे नियुक्तो^(७) दौवा-
रिकः^(८) ॥ द्वार^(९) । द्वारपाल^(१०) । खर । व्यल्कस । खलि ।
खर्^(११) । खर्गमन । स्फ्यकृत^(१२) । खादुमृदु^(१३) । श्वन् । ख^(१४) ।
एवमन्ये ऽप्यनुसर्तव्याः ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये तद्धितपादः समाप्तः^(१५) ॥

१ तन्निमित्तौ० N.; ०गमो ऽपि न

स्यात् D. M. N.

२ वर्धना वु० B. D. and corr. F.

३ व्युत्पत्त्यर्थं N.

४ क्वचिदपीत्यधिकाराद् M. N.

५ A. om. अपि; चापदाद्योरपि०

D.; चापदाद्योरपि चोर्वृद्धि०

M. N.

६ A. F. add स्यात्.

७ द्वारनियोगाद् D.; om. A. F.

८ दौवारिकः A. D. and orig. F.;

दौवारपालिकः B.

९ Om. A. D.

१० द्वारपालकः D.

११ F. om. from व्यल्कस.

१२ स्फ्यकृत N.; स्फकृतः M.; om.
D.

१३ खादु । F.

१४ श्व A.; खन खयाम N.; श्वनसु ।
B.

१५ तद्धितः पादः० MSS. except M.;

M. N. om. नाम्नि चतुष्टये; D.

om. चतुष्टये; ०तद्धितप्रकरणं

समाप्तं । M.

॥ अथाख्यातम् ॥

अथ परस्मैपदानि ॥ १ ॥

अथानन्तराणि त्यादीनि स्यामहिपर्यन्तानि परस्मैपदसंज्ञ-
कानि भवन्ति । नव पराण्यात्मन इत्युक्तिवाधया पूर्वाणि नवैव^(१)
वचनानि सर्वासां विभक्तीनामिति ॥ अर्थस्य विभञ्जनादिभक्त्य
इति । ति तस् अन्ति । सि यस् य । मि वस् मस् । एवं सर्वत्र ।
परस्मैपदप्रदेशः । शेषात्^(२) कर्तरि परस्मैपदम् [का० ३. २. ४७]
इत्येवमादयः ॥

नव पराण्यात्मने ॥ २ ॥

अथ पराणि^(३) नव नव वचनान्यात्मनेपदसंज्ञकानि^(४) भव-
न्ति । पदानीति गम्यते ॥ ते आते अन्ते । से आये ध्वे । ए वहे महे ।
एवं सर्वत्र ॥ आत्मनेपदप्रदेशः । आत्मनेपदानि भावकर्मणोः
[का० ३. २. ४०] इत्येवमादयः ॥

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ३ ॥

परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथ-
ममध्यमोत्तमसंज्ञकानि भवन्ति यथासंख्यम् । ति । तस् । अन्ति ।

१ नव नव B.

२ शेषाः A.

३ अथानन्तराणि पराणि A.

४ संज्ञानि A.

इति प्रथमः ॥ मि । थस् । थ । इति मध्यमः ॥ मि । वस् । मस् ।
 इत्युत्तमः ॥ ते । आते । अन्ते । इति प्रथमः ॥ से । आथे । ध्वे ।
 इति मध्यमः ॥ ए । वहे । महे । इत्युत्तमः । एवं सर्वत्र ॥ संज्ञाप्र-
 देशः । नान्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अस्म-
 द्युत्तमः [का० ३. १. ५-७] इत्येवमादयः ॥

युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥ ४ ॥

युगपदेककालार्थः । युगपद्वचन एकक्रियाकालाभिधाने पुरु-
 षाणां मध्ये यः परः स भवति । स च त्वं चाहं च पचामः । स च
 त्वं चाहं चापाक्ष्म । स च त्वं चाहं च पक्ष्यामः ॥ वचनमतन्त्रम् ।
 स च त्वं च पचथः । त्वं चाहं च पचावः ॥ युगपद्वचन इति किम् ।
 स पचति । त्वं पच्यसि । अहमपाक्षमिति भिन्नकालोक्तौ वयमपा-
 क्ष्येति मा भूत्^(१) ॥ वचनग्रहणं युगपद्विषये मा भूत् । स पचति ।
 त्वं पचसि । अहं पचामीत्येवं प्राप्नोति ॥ अप्रवृत्तौ पर्याये वा प्राप्ते
 परिभाषेयम् ॥

नान्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ ५ ॥

नान्नि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवति ।
 स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । स पचते । तौ पचते । ते पचन्ते ।
 एवं पच्यते घटः । पच्येते घटौ । पच्यन्ते घटाः ॥ अप्रयुज्यमाने
 ऽपि । पचति । पचतः । पचन्ति । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं

किम् । धातुना युक्ते यथा स्यात् । तेन देवदत्तेन हन्यसे त्वम् ।
मध्यम एव युष्मद्योगात् ॥

युष्मदि मध्यमः ॥ ६ ॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो भवति ।
तं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि ।
पचथः । पचथ । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं किम् । तया पच्यत
ओदनः ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ ७ ॥

अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषो भवति ।
अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि ।
पचामि । पचावः । पचामः । एवं^(१) सर्वत्र^(१) ॥
अतं तं संपद्यते । अनहमहं संपद्यते । तद्भवति । मद्भवतीति भवि-
त्यमेव । युष्मदस्मदोर्गौणत्वात् । तन्मदी तु शब्दमात्राश्रय-
त्वात्^(२) ॥ एहि मन्ये रयेन यात्यसि ॥ यातस्ते पितेति । स्वविषय
एव^(३) मध्यमोत्तमौ ॥

अदाव् दाधौ दा ॥ ८ ॥

दाप्दैपौ वर्जयित्वा दाधावित्येतौ^(४) दासंज्ञकौ^(५) भवतः ।

१ Om. B.

२ शब्दमाश्रयत्वात् B.

३ Om. A.

४ दा घा इत्येतौ F.

५ संज्ञौ B.

दीयते । धीयते । ॥ अदाविति किम् । दायन्ते व्रीहयः । निदा-
यन्ते भाजनानि । पकारो ऽयं गणे प्रतिषेधार्थ एव निर्दिश्यते ॥

क्रियाभावो धातुः ॥ ९ ॥

यः शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स धातुसंज्ञो भव-
ति । भवति । अस्ति । जुहोति । दीव्यति । सुनोति । तुदति ।
रुणद्धि । तनोति । क्रीणाति । चोरयति^(१) ॥ क्रियत इति क्रिया
साध्यमुच्यते । सा च पूर्वापरीभूतावयवैव ॥ कथं तर्हि । अस्ति ।
नश्यति । श्वेतते प्रासादः । संयुज्यते । समवैति । सत्ता नित्यता ।
अभावो नाशः । श्वेतसंयोगावपि गुणौ । समवायो ऽप्यर्थान्तरम् ।
सत्यमिह हि साधनायत्तोदयं^(२) सर्वम् अतस्तदधीनतया सिद्ध-
मपि क्रियात्वेनावभासते^(३) । क्रियाकारकव्यवहृतेर्बुद्ध्यवस्थानिब-
न्धनात् । तथा गतिवदनैकदेशे विध्यवयवे^(४) ऽपि । अङ्कुरो जायत
इति जन्म चाभूत् । प्रादुर्भाव एवेति । अथवा जायते विशेषेणो-
पलभ्यते । अतो ऽङ्कुरस्य कर्तृत्वम् । तथा चोक्तम् ।

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

धातुप्रदेशाः । धातोश्च हेतौ [का० ३. २. १०] इत्येवमादयः ॥

काले ॥ १० ॥

काल इति सप्तम्यन्तमनुक्तम् । काल इत्यधिकृतं वेदित-

१ B. adds चिन्तयति ।

२ साधनात्तो° A.

३ °अवभासते MSS.

४ विदि अवयवे F.

व्यम् । तेन साधने वर्तमाने ऽतीते भविष्यति च न स्यात् । ग्रामं
गतो गमिष्यति चायं देवदत्तः । रामो वनमगच्छत् । वलिरिन्द्रो
भविष्यति ॥ वर्तमानादिभिः किम् । घातोर्विशेषणं द्रव्यस्य वेति
संदेहे ऽयमधिकारः । नित्यो व्यापो संप्रतिभूतभविष्यत्क्रियायो-
गादाकाशकल्प एको द्रव्यस्यो भिद्यते कालः ॥

संप्रति वर्तमाना ॥ ११ ॥

संप्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । पचति । यजते ॥ स्वसं-
ज्ञैव कालो विशिष्यते ॥ संप्रतीति किम् । तस्युः । स्यास्यन्ति
गिरयः ॥

स्नेनातीति ॥ १२ ॥

स्मशब्देन^(१) योगे ऽतीते काले वर्तमाना विभक्तिर्भवति ।
दहति स्म त्रिपुरं हरः । इति स्म जनः कथयति ॥ अतीतविषया-
णां बाधको ऽयम् ॥

परोक्षा ॥ १३ ॥

अतीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । जघान कंसं किल वा-
सुदेवः । कटं चक्रे देवदत्तः ॥

भूतकरणवत्यश्च ॥ १४ ॥

भूतकालः करणं तद्विद्यते यासामिति । पारिश्रेय्याद् ह्यस्त-

न्यद्यतनीक्रियातिपत्तय एव रूढाः । एता भूतकरणवत्यस्तिस्त्रो विभक्तयो ऽतीते काले भवन्ति । अकरोत् । अकार्षीत् । अकरि-
ष्यत् ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥ १५ ॥

भविष्यति काले भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यस्तिस्त्रो विभक्तयो भव-
न्ति । कटं करिष्यति । शक्रं वध्यात् । ओदनं भोक्ता ॥

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ १६ ॥

तासां वर्तमानादीनां स्वसंज्ञाभिः कालस्य विशेषो ज्ञेयः ।
तेन वर्तमाने काले वर्तमाना । वर्तत इति वर्तमानः । प्रारम्भो
ऽपरिसमाप्तिः ॥ मांसं न खादति । इह कुमाराः क्रीडन्ति । तिष्ठ-
न्ति पर्वताः । कदागतो ऽसि । एष आगच्छामि । कदागमिष्यसि ।
एष गच्छामि ॥

परोचे ऽतीते काले परोचेति । अक्षाणां परं परोक्षम् । इन्द्रिया-
णामविषय इत्यर्थः ॥ कथं सुप्तो ऽहं किं विललाप । मत्तो ऽहं किं
विचचार । चित्तस्य विक्षेपात् ॥ नाहं कलिङ्गं जगाम । इति गम-
नदोषभयात्प्रत्यक्षमप्यपङ्क्तुते ॥ परोचे लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शन-
योग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां ह्यस्तन्यपि । अयजत् । दयाज ।
सतो ऽपि चाविवक्षा । यथानुदरा कन्येति ॥

ह्यस्तने ऽतीते काले ह्यस्तनी । ह्योभवः कालो ह्यस्तनः । अद्य ह्यो
वाभुक्षद्वाहीति व्यामिश्रे संनिधानादद्यतनी ॥

अद्यतने ऽतीते मात्रे^(१) ऽद्यतनी । अद्यभावो ऽद्यतनः । आ न्या-
 व्यादुत्यानादा न्याव्याच्च संवेशनादहः । उभयतो ऽर्धरात्रं^(२) वा
 लोकतः सिद्धम् ॥ कथम् अमुत्रावात्सं सकलां रात्रिं जागरितः ।
 रात्रेरप्रभावत्वादद्यतनमिव^(३) कालं मन्यते । यो मुहूर्तमपि सुप्तः
 सो ऽनद्यतनं^(४) जानन् अमुत्रावसमित्याह ॥ अगमाम घोषान् ।
 अपाम पय इति ह्यस्तनस्याविवचैव । ह्यो ऽगमाम घोषानिति
 पदार्थह्यस्तने ह्यस्तनी न वाक्यार्थ इति मतम् ॥

क्रियातिपत्तावतीते काले क्रियातिपत्तिरिति । एधांश्चेदलप्यत ।
 ओदनमपच्यत् । भविष्यति क्रियातिपतने भविष्यन्त्येव ॥

भविष्यति^(५) काले^(५) भविष्यन्ती^(५) । भविष्यत्कालस्य भविष्यद्विशे-
 षणात् । अद्य श्यो वा गमिष्यतीति श्यस्तनीमपि वाधते ॥

आशीर्युक्ते भविष्यति काल आशीः । अनागतस्तेष्टार्थस्य लाभेना-
 विष्करणमाशीः । अर्थाद्भविष्यद्विषयैव । यदस्या भविष्यद्विधानं^(६)
 तत् सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

शोभवः कालः श्यस्तनः । स चार्थाद्भविष्यन् । यदस्या भविष्यद्वि-
 धानं^(६) तत्सामान्यप्रतिपत्त्यर्थम्^(७) । श्यो गमिष्यति । मासेन गमि-
 ष्यतीति पदसंस्कारात् ॥ अन्वर्थसंज्ञायाः^(८) प्राचोवृत्तित्वात् शङ्क-
 रः^(९) स्यादिति । परिभाषेयम् ॥

१ काले B.

२ उभयतोरर्धरात्रं F.

३ रात्रेरभावत्वाद° B.; °ग्रभात-
 त्वाद° A.

४ ऽद्यतनं B.

५ Om. B.

६ यदस्याद्भवि° B.

७ सामान्यभविष्यत्प्रतिपत्त्यर्थं B.;
 सामान्यसुखप्रति° F.

८ संज्ञया A.

९ सङ्करः F.

प्रयोगतश्च ॥ १७ ॥

प्रयुज्यत इति प्रयोगः । प्रयोगादवधेः कालस्य विशेषो
 ज्ञेयः । अर्थात्पदान्तरसंबन्धे । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति । भविष्यन्ता
 गम्यते । भविष्यन्तीविवक्षायां तु यावच्छब्दस्याप्रयोग एव ॥ अधीक्ष्य
 माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । क्षिप्रं कुरु कटं पुरा गच्छसि
 ग्रामम् । वर्तमानसामीप्यस्य^(१) तद्ग्रहणेन ग्रहणम्^(२) । पुराशब्दा-
 द्भविष्यदवगमे सति तदा तस्य वर्तमानता वा^(३) ॥ कदाकर्हिद्योगे
 वर्तमानाभविष्यन्तीश्चस्तन्यः । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा
 भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥ ^(४)भविष्यति
 परोचादयोऽपि । कदा बुभुजे । कदा भुक्तः । कदा भुक्तवान् ॥
 तथा किमो विभक्तिदतरडतमान्तस्य प्रयोगे लिप्तायां गम्यमा-
 नायाम्^(५) । भविष्यति^(६) भविष्यति सामान्ये । को भवतां भिचां
 ददाति दास्यति दाता वा । कतरो भवतां^(७) कतमो भवतां
 भिचां ददाति दास्यति दाता वा ॥ भूतविहिता अपि दृश्यन्ते ।
 को भवतां^(८) पाटलिपुत्रमगच्छत् । अगमदिति वा ॥ तथा लि-
 प्यमानात्^(९) सिद्धावपि । यो भवतां भिचां ददाति दास्यति
 दाता वा स स्वर्गलोकं याति यास्यति याता वा । यो भवतां भि-
 चामदात् स स्वर्गलोकमगमदिति^(१०) । एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

१ वर्तमाने सा० A.

२ ग्रहणात् F.

३ Om. A. B.

४ एवं भ० F.

५ Om. B.

६ Om. F.

७ भवतः A.

८ B. adds भिचां ददाति.

९ लिप्यमाना B.

१० °इति वा B.

पञ्चम्यनुमतौ ॥ १८ ॥

कर्तुमिच्छतो ऽनुज्ञानुमतिः । सा च वर्तमानभविष्यद्विष-
यैव^(१) । अनुमतौ वर्तमानाद्भातोः पञ्चमी भवति । एवं कुरु ।
कटं कुरु । दृष्ट्वां किञ्चि । भज चमाम् । कुरु दयाम् ॥

समर्थनाशिषोश्च ॥ १९ ॥

परैरशक्यस्य वस्तुनो ऽध्यवसायः समर्थना । इष्टार्थस्याशंस-
नमाशीः । समर्थनाशिषोश्च वर्तमानाद्भातोः पञ्चमी भवति ।
पर्वतमप्युत्पाटयानि ॥ समुद्रमपि शोषयाणि^(२) । कश्चिदाह ।
समुद्रः शोषयितुमशक्यः । स आह । समुद्रमपि शोषयाणीति सम-
र्थयति मतमस्य ॥ आशिषि च । जीवतु भवान् । नन्दतु भवान् ।
अपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रमिति विधौ
सप्तमी । अपिशब्दो ऽत्र संभावने^(३) प्रयोगतश्चेति सिद्धम् ॥ नन्वि-
ष्टाशंसनमपि प्रार्थनमेव । सत्यम् । आशीर्विभक्त्या वाधिता पञ्चमी
यथा स्यादिति वचनम् ॥

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ २० ॥

विध्यादिषु वर्तमानाद्भातोः सप्तमी भवति पञ्चमी च^(४) ।
विधिरज्ञातज्ञापनमेव । कटं कुर्यात् । कटं करोतु भवान् ॥ यत्र
प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमित्तणम्^(५) । इह भुञ्जीत । इह भुङ्क्षां

१ वर्तमानाभ० A.

२ शोषयाणीति B.

३ F. adds वर्तते.

४ च भवति F.

५ प्रत्ययवाय० A.

भवान् ॥ यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम् । इहासीत् ।
 इहास्तां भवान् ॥ सत्कारपूर्वको व्यापारो ऽध्वेषणम् । माणवक-
 मध्यापयेद् अध्यापयतु^(१) भवान् ॥ निरूपणा संप्रश्नः । किं नु खलु
 भो व्याकरणमधीयीय^(२) । उत च्छन्दो ऽधीयीय^(२) । किं नु खलु
 भो व्याकरणमध्ययै^(३) । उत च्छन्दो ऽध्ययै^(३) ॥ याज्जा प्रार्थना ।
 लभेय भिचाम् । देहि मे भिचाम् ॥ प्रैष्यप्राप्तकालयोरपि सप्तमी
 पञ्चमी^(४) स्यादेवेति मतम् । प्रेषितस्त्वं ग्रामं गच्छेः । ग्रामं गच्छ ।
 प्राप्तस्ते कालः कटकरणे । कटं कुर्यात् कटं करोतु भवान् ॥
 कथं विदधात् । निमन्त्रयेत् । आमन्त्रयेत् । अधोच्छेत् । संपृ-
 च्छेत् । प्रार्थयेत् । कृत्यरूपेषु विध्यादिषु तयोर्विधानात् । यदा
 तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्तव्यता तदा विदधातीत्यादयः सिद्धाः ॥

क्रियासमभिहारे^(५) सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं पञ्च-
 म्याः ॥ २१ ॥

क्रियायाः समभिहारः^(५) पौनःपुन्यं शृणुष्ये वा । क्रिया-
 समभिहारे^(५) वर्तमानाद्भातोः सर्वक्रियाकालेषु मध्यमैकवचनं
 भवति पञ्चम्याः । लुनीहि लुनीहि । इत्येवायं लुनाति । लुनीतः ।
 लुनन्ति । लुनासि । लुनीयः । लुनीथ । लुनामि । लुनीवः ।
 लुनीमः । अलुनात् । लुविष्यति ॥ अधीष्वाधीष्व । इत्येवायम-

१ Om. A.

२ °अधीय । A.

३ °अध्यै । A.

४ सप्तम्यपि B.

५ °समविहारे etc. A.

धीते । अध्येत^(१) । अध्येयते ॥ सर्वक्रियाकालेष्विति वचनात्संख्या-
विशेषो^(२) न गम्यत इत्यनुप्रयोगः । प्रत्यासत्तेस्तेनैव धातुना
कारकेणेति सुखार्थमेवेदम् । अन्यथा । एवमसौ त्वरावान् अद-
न्यानपि प्रेरयन् क्रियां करोतीति विवक्षया^(३) सिध्यति ॥ तथा ।
लुनीत लुनीत । इत्येवायं यूयं लुनीथ^(४) । अधीध्वमधीध्वमित्ये-
वायं यूयमधीध्वे ॥ तथा भ्राष्ट्रमट । मठमट । खदूरमट । स्था-
न्यपिधानमट । इत्येवायमटतीत्यादयो विवक्षाः^(५) ॥

मायोगेऽद्यतनी ॥ २२ ॥

माशब्देन योगे^(६) धातोरद्यतनी भवति । मा कार्षीत् ।
मा भवान्याचीत् ॥ कथं मा भवतु । तस्य पापं मा करिष्यतीति
निरनुबन्धग्रहणात् ॥ ङानुबन्धमायोगे^(७) न स्यादिति केचित् ॥
वर्तमानभविष्यद्विषयाणां बाधको ऽयम् ॥

मासयोगे ह्यस्तनी च ॥ २३ ॥

मासशब्देन योगे^(८) धातोर्ह्यस्तनी भवति । चकाराद्यत-
नी च । मा स करोत् । मा स कार्षीत् ॥ व्यस्तेऽपीच्छन्ति
केचित् । स करोन्मा ॥ पृथग्योगात् केवलमायोगे न स्यात् ॥

१ अध्येत । A. F.

२ संख्यादिविशेषो B.

३ विवक्षा B.

४ लुनीथ लुनीथ A.

५ विवक्षा A. B.; घानमट अटती-
त्यादयो विवक्षाः ॥ F.

६ माशब्दयोगे A.

७ °ग्रहणे° A.; °नानुबन्ध° B.

८ F. adds वर्तमानाद्.

वर्तमाना ॥ २४ ॥

ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् ॥ ते आते अन्ते ।
 से आथे ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि वर्तमानासंज्ञकानि
 भवन्ति ॥ वर्तमानाप्रदेशाः । संप्रति वर्तमाना [का० ३. १. ११]
 इत्येवमादयः ॥

सप्तमी ॥ २५ ॥

यात् याताम् युस् । यास् यातम् यात । याम् याव याम ॥
 ईत ईयाताम् ईरन् । ईयास् ईयायाम् ईध्वम् । ईय ईवहि
 ईमहि ॥ इमानि वचनानि सप्तमीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ सप्तमीप्र-
 देशाः । विधादिषु पप्तमी च [का० ३. १. २०] इत्येवमादयः ॥

पञ्चमी ॥ २६ ॥

तु ताम् अन्तु । हि तम् त । आनि आव आम ॥ ताम्
 आताम् अन्ताम् । ख आयाम् ध्वम् । ऐ आवहै आमहै ॥ इमा-
 नि वचनानि पञ्चमीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ पञ्चमीप्रदेशाः । पञ्चम्य-
 नुमतौ [का० ३. १. १८] इत्येवमादयः ॥

ह्यस्तनी ॥ २७ ॥

दि ताम् अन् । सि तम् त । अम् व म ॥ त आताम् अन्त ।
 थास् आयाम् ध्वम् । इ वहि महि ॥ इमानि वचनानि ह्यस्त-
 नीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ ह्यस्तनीप्रदेशाः । मास्ययोगे ह्यस्तनी
 [का० ३. १. २३] इत्येवमादयः ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ २८ ॥

एवमेवाद्यतनी भवति ॥ अद्यतनीप्रदेशः । मायोगेऽद्यतनी
[का० ३. १. २२] इत्येवमादयः ॥

परोक्षा ॥ २९ ॥

अट् अतुस् उस् । यल्^(१) अयुस् अ । अट् व म ॥ ए आते
द्वरे । से आये ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि परोक्षासंज्ञ-
कानि भवन्ति ॥ परोक्षाप्रदेशः । परोक्षा [का० ३. १. १३] इत्ये-
वमादयः ॥

श्वस्तनी ॥ ३० ॥

ता तारौ तारस् । तासि तास्यस् तास्य । तास्मि तास्वस्
तास्वस् ॥ ता तारौ तारस् । तासे तासाये ताध्वे । ताहे तास्वहे
तास्वहे ॥ इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ श्वस्तनी-
प्रदेशः । भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः [का० ३. १. १५] इत्ये-
वमादयः ॥

आशीः ॥ ३१ ॥

यात् यास्ताम्^(२) यासुस् । यास् यास्तम् यास्त । यासम्
यास्व यास्त ॥ सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्ठास् सीयास्याम्^(३)
सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि ॥ इमानि वचनान्याशीःसंज्ञकानि

१ यस् A.

२ याताम् । A.

३ सीयास्तां MSS.

भवन्ति ॥ आशीःप्रदेशाः । आशिषि च परस्मै [का० ३. ५. २२]
इत्येवमादयः ॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ ३२ ॥

धातोः पराणि स्तेन संहितानि^(१) त्यादीनि भविष्यन्तीसंज्ञ-
कानि भवन्ति^(२) । स्यति स्यतस् स्यन्ति । स्यसि स्यथस् स्यथ । स्यामि
स्यावस् स्यामस् ॥ स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे
स्यामहे^(३) ॥ भविष्यन्तीप्रदेशाः । भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः
[का० ३. १. १५] इत्येवमादयः ॥

द्यादीनि^(४) क्रियातिपत्तिः ॥ ३३ ॥

धातोः पराणि स्तेन संहितानि^(५) द्यादीनि^(६) क्रियाति-
पत्तिसंज्ञकानि भवन्ति । स्यत् त्यताम् स्यन् । स्यस् स्यतम् स्यत ।
स्यम् स्याव स्याम ॥ स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् ।
स्ये स्यावहि स्यामहि ॥ क्रियातिपत्तिप्रदेशाः । अङ् धात्वादिर्ह्य-
स्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु [का० ३. ८. १६] इत्येवमादयः ॥
एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः संज्ञा^(६) अन्वर्था इह ज्ञायन्ते^(७) ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ ३४ ॥

षष्ठां विभक्तीनामाद्या वर्तमानासप्तमीपञ्चमीह्यस्तन्यः^(८) सा-

१ स्यसंहितानि A.

२ B. om. धातोः०

३ B. adds इमानि वचनानि भवि-
ष्यन्तीसंज्ञकानि भवन्ति ।

४ त्यादीनि A.

५ स्यसंहितानि A. F.

६ Om. B.

७ ज्ञायन्ते B.

८ B. adds चतस्रो विभक्तयः

वर्धातुकमंज्ञा^(१) भवन्ति ॥ सार्वधातुकप्रदेशाः । जुहोत्यादीनां
सार्वधातुके [का० ३. ३. ८] इत्येवमादयः ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तावाख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

प्रत्ययः परः ॥ १ ॥

प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति रूढिः । यथाप्रत्ययात्प्रथमं
क्रियत इति प्रकृतिः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो वेदितव्यः । वृचः ।
अश्वकः । यावकः । खट्वा । औपगवः । जुगुप्सते । गोपायति ।
कर्ता । कर्तव्यः ॥ अनियमे प्राप्ते परिभाषेयं विध्यङ्गशेषभृता वा ॥

गुप्तिज्किञ्चः सन् ॥ २ ॥

गुप्तिज्किञ्चः^(२) सन् परो भवति स्वार्थे । जुगुप्सते माम् ।
तितिच्चे तपस्तापसः । विचिकित्सति मे मनः । चिकित्सत्यात्तुरं
वैद्यः । रिपुं चिकित्सति । चिकित्स्यानि^(३) चेत्त्रे दृष्टानि ॥

गुपो वधेऽश्व निन्दायां क्षयायां च तथा तिजः ।

संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥

अकारोच्चारणं किम् । खरादेर्दितीयस्य [का० ३. ३. २] इति द्वि-
र्वचनार्थम् । तेनार्थान्प्रतीषिषति ॥

मानवधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ ॥ १

मानादिभ्यः सन् परो भवति स्वार्थे । दीर्घश्चैषामभ्यासस्येतो
भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते ॥ अभ्यासवि-
कारेष्वपवादो नोत्सर्गं बाधते ॥ कथम् अवदानम् । निशानमि-
ति द्यतेः श्यतेश्च युटा^(१) सिद्धम् ॥ चौरादिकेन मानः । मानयति ॥
दान् शान् उभयम् । कित्परस्मै ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ४ ॥

वा तुमन्तो यस्येति विग्रहः । वा तुमन्ताद्धातोरिच्छतिनै-
ककर्तृकात् सन् परो भवति । कर्तुमिच्छति । चिकीर्षति । भोक्तु-
मिच्छति । बुभुक्षते ॥ सना द्योतितत्वादिषेरप्रयोगः । केचित्
सनि चानिटि [का० ३. ५. ७] इति ज्ञापकात् तुमविषयादि-
त्याहुः ॥ धातोरिति किम् । प्राचिकीर्षत् ॥ तुमन्तादिति किम् ।
भोजनमिच्छति ॥ इच्छायामिति सिद्ध एककर्तृकादिति स्पष्टा-
र्थम् ॥ इच्छासनन्तात्सन्न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ॥ कथं
नदोकूलं पिपतिषति । आ मुमूर्षति । यथा वाक्यं तथेदं विवक्षये-
ति^(२) मतम् ॥

नाम्न आत्मेच्छायां यिन् ॥ ५ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे यिन् परो भवति । पुत्रमिच्छति ।
पुत्रीयति । एवं घटीयति ॥ आत्मशब्दो ऽत्राध्यात्मवचन एव

मन्दधियां सुखार्थः । भ्रातुः पुत्रमिच्छति । महान्तं पुत्रमिच्छ-
ति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति सापेक्षत्वात् । भ्रातृपुत्रीयतीति
युक्तार्थत्वात् ॥ इच्छया^(१) नाम्नः संवन्धाद् दात्रेणेच्छतीत्यकर्म-
णो न स्यात् सापेक्षत्वात् ॥ व्यवस्थितवास्सरणाद् मान्ताव्ययाभ्यां
न स्यात् । किमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

काम्य च ॥ ६ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे काम्यः परो भवति । चकाराद्यिञ्च ।
एतच्चोत्तरार्थमेवानन्तरः काम्यो मा भूदिति^(२) । पुत्रमिच्छति ।
पुत्रकाम्यति । इदंकाम्यति^(३) । स्वःकाम्यति^(३) ॥

उपमानादाचारे ॥ ७ ॥

(४) उपमानान्नाम्न आचारे ऽभिधेये यिन् परो भवति । पुत्र-
मिवाचरति । पुत्रीयति माणवकम् । माणवकादिशेषे द्वितीया
नोक्तार्थेति ॥ आधारादपि स्याद् निरपेक्षत्वात् । कुप्यामिवाच-
रति । कुटीयति प्रासादे ॥

कर्तुरायिः सलोपश्च ॥ ८ ॥

कर्तृरुपमानान्नाम्न आचारे ऽभिधेय आयिः परो भवति
सलोपश्च यथासंभवम्^(५) । श्येन इवाचरति । श्येनायते । एवं

१ इच्छाया F.

२ मा भूत् । A.

३ Om. A.

४ उपमितिरुपमाणं । उप० F. ;

कर्तृरुप० B.

५ Om. F.

सारसायते^(१) । ओजायते । अपरायते । पयायते । पयस्यते । वा-
शब्दस्तेष्टार्थत्वात् ॥ आयेस्व लोपः । गर्दभ इवाचरति । गर्दभति ।
अयतीति मतम् ॥ कथं गल्मते । क्लीवते^(२) । होडते । एत आत्म-
नेपदिनः । प्रत्ययान्तत्वादामिष्यत एव ॥

ओजसो ऽपरासो नित्यं पयसो तु विभाषया ।

आयिलोपस्य विज्ञेयो न चाग्नौ गर्दभत्यपि^(३) ॥

तथा च्छर्थे भृशादेस्तसोर्लोपस्येति । अमृशो मृशो भवति । मृशा-
यते । एवम् उन्मनायते । दुर्मनायते ॥ वेहत् । वेहायते ॥ शयत् ।
शयायते ॥ वावचनाच्चिरपि^(४) । मृशीभवति^(५) । अमृशो यो
मृशो भवति स मृश इवाचरति । सादृश्यादभेदो वस्तुन इति
मतम् । तलोपेष्टिरिति ॥ तथा^(६) डाज्जलोहितादिभ्यश् च्छर्थे ।
पटपटायति । पटपटायते । लोहितायति । लोहितायते । यजा-
दिषु पाठ इष्यते ॥ कष्टाय कर्मणे क्रामति । कष्टायते । एवं पापा-
यते । कष्टायते । सत्रायते^(७) । गहनायते ॥ पापवृत्तिभ्यो ऽन्यत्र
न भवति । कष्टाय तपसे क्रामति ॥ रोमन्थं वर्तयति । रोम-
न्यायते गौः । हनुचलन^(८) एवेह न स्यात् । कीटो रोमन्थं
वर्तयति ॥ वाष्पमुद्धमति^(९) । वाष्पायते^(१०) । एवमुष्मायते^(११) ।

१ परायते । B.

२ क्रीमते A.

३ गर्दभित्यपि B.

४ ंचीरपि A.

५ Om. A.

६ तथा च B.

७ शत्रायते B.; कृच्छ्रायते F.

८ हनू° A.

९ वास्यमुद्धमयति A.; वास्यमुद्ध-
मयति B.

१० पास्यायते A. B. F.

११ ऊष्मायते A. F.

फेनायते ॥ सुखादीनि वेदयते । सुखं^(१) वेदयते^(१) । सुखायते ।
 एवं^(१) दुःखायते ॥ शब्दादीनि करोति । शब्दं^(१) करोति^(१) ।
 शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते ॥ नमस्तपोवरिवसस्तु यिन् ।
 नमस्करोति । नमस्यति देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् । वरिव-
 स्यति गुरुन् ॥ चित्रङ् आय्यर्थे । आय्यर्थं चित्रं करोति । चित्री-
 यते ॥ कण्ड्वादिभ्यो यन्^(२) । कण्डूञ्^(३) । कण्डूं^(४) करोति । कण्डू-
 यति^(५) । कण्डूयते ॥ महीङ् । महीयते । इत्यादयो ऽप्यनुसर्तव्याः ।
 एतत्सर्वं वाशब्देन^(६) वञ्जलार्थेन वा सिद्धम् ॥

इन् कारितं धात्वर्थे ॥ ९ ॥

धात्वर्थे^(७) क्रियानाम् इन् परो भवति धात्वर्थे स च कारि-
 तसंज्ञकः । हलिं कलिं गृह्णाति । हलयति । कलयति । एवं कृतय-
 ति । वर्णयति । त्वचयति ॥ त्वस्तानि^(८) विहन्ति । वित्वस्तयति^(९) ॥
 वस्त्रं समाच्छादयति । संवस्तयति ॥ वर्मणा संनहति । संवर्म-
 यति ॥ चूर्णैरवध्वसते । अवचूर्णयति^(१०) ॥
 तत्करोति । तदाचष्टे ॥ मुण्डं करोति । मुण्डयति । एवं मिश्र-
 यति । झञ्जयति^(११) । लवणयति । सूत्रयति^(१२) । पयो व्रतय-

१ Om. B.

२ यण् F.

३ कण्डूञ् B.; om. F.

४ कण्डूं B.

५ Om. B.

६ Om. A.

७ धात्वर्थः F.

८ तुस्तानि B.

९ वित्वस्तयति B.

१० F. adds तूलैरवकुप्याति । अव-
तूलयति ।

११ झञ्जयति A.

१२ Om. A.

ति । पयो भुङ्क्ते इति गम्यते । वृषलान्नं व्रतयति । भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥
 सत्यमाचष्टे । सत्यापयति । एवम् अर्थापयति । वेदापयति ॥ प्रि-
 यमाचष्टे । प्रापयति । आवागमश्च ॥ तेनातिक्रामति । हस्तिना-
 तिक्रामति । अतिहस्तयति ॥ कर्तृकरणार्थे । वीणयोपगायति ।
 उपवीणयति^(१) । त्वलैरवकुण्णाति^(२) । अवतूलयति^(३) । श्लोकै-
 रुपस्तौति । उपश्लोकयति । सेनयाभियाति । अभिषेणयति ॥
 कदाचिद्दर्शने । रूपं पश्यति । निरूपयति । बज्रलमेतन्निदर्शनम् ॥
 तथा । दूतङ्^(४) अङ्गनिरसने ऽपि । हस्तौ निरस्यति । हस्तयते ॥
 पादौ^(५) निरस्यति^(६) । पादयते ॥ एवं पुच्छमुत्क्षिपति । उत्पु-
 च्चयते गौः ॥ पुच्छं परिचिपति । परिपुच्छयते ॥ एवं भाण्डानि
 समाचिनोति । संभाण्डयते वणिक् । चीवरं संमार्जयति परिद-
 धाति वा । संचीवरयते भिक्षुः ॥ दिङ्मात्रमिदं गणकारवचना-
 दप्युद्धम् ॥

धातोश्च हेतौ ॥ १० ॥

हेतुशब्देन हेतुकर्तृव्यापारो ऽर्थाद्गम्यते । धात्वर्थं वर्तयन्त्यन्ये ।
 हेतुकर्तृव्यापारे वर्तमानाद्धातोश्चेन् परो भवति^(१) स च कारि-
 तसंज्ञकः । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते । कारयति ॥ पचन्तं प्रयुङ्क्ते । पाचयति ॥
 तथा भिक्षां वासयति । कारीषो^(२) ऽध्यापयति ॥

१ उपवीणायति B.

२ Om. F., see note 10, page 170.

३ इनिङ् F.; इनिज् A.

४ एवं B.

५ A. adds धात्वर्थे.

६ कारीषो B.

तथा कचकः कंसं^(१) घातयति । सीतां हारयति । राजानमागम-
ति^(२) । तथा च किं^(३) गतेन हतः कंस^(४) इति लोकविवक्षा ॥ तथा
रात्रिं विवासयति । विपूर्वो वसिरतिक्रमे^(५) ॥ उज्जयन्याः प्रस्थितो
माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति । तथा पुष्येण चन्द्रं योजयति ॥

चुरादेश्च ॥ ११ ॥

चुर् इत्येवमादिभ्यश्चेन् परो भवति । स्वार्थे । स च कारि-
तसंज्ञकः । चोरयति । चिन्तयति ॥ कारितप्रदेशः । कारित-
स्थानामिद्विकरणे [का० ३. ६. ४४] इत्येवमादयः ॥

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्यस्वरादेर्लोपः ॥ १२ ॥

स्वराणां मध्ये यो ऽन्यस्वरादिस्तस्यावयवस्येति^(६) विग्रहः ।
न चरति । न चलतीति प्रधानत्वादचरं स्वर उच्यते । इनि
परे लिङ्गस्यानेकाक्षरस्य यो^(७) ऽवयवो ऽन्यस्वरादिस्तस्य लोपो
भवति । अतिहस्तयति । उपवीणयति ॥ अनेकाक्षरस्येति किम् ।
वाचयति ॥ श्वेताश्वश्वतरगालोडितङ्गरकाणामश्वतरेतकलोप-
स्येति गणकारवचनादेव । श्वेताश्वमाचष्टे । श्वेतयति ॥ अश्वतर-
माचष्टे । अश्वयति ॥ गालोडितमाचष्टे^(८) । गालोडयति^(९) ॥

१ कंसं B.

२ F. adds यथा बाह्यं तथेदं विवक्ष-
येति ।

३ B. om. किं.

४ कंस B.

५ अतिक्रमे वर्तते । F.

६ स्वराणां मध्ये यो ऽन्यः स आदि-
र्यस्यावयवस्येति F.

७ Om. F.

८ गलो A.

करकमाचष्टे । करयति ॥ तददिष्टेमेयः सु वज्जलम् । पटिष्ठः ।
पटिमा । पटीयान् ॥ मन्तुवन्तुवीणां^(१) लुक् चेति गणे । ईष्मन्त-
माचष्टे^(२) । ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे^(३) । सुचयति^(३) । सग्वि-
णमाचष्टे^(४) । सजयति^(४) ॥

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ १३ ॥

व्यञ्जनादेर्लिङ्गस्थानेकाचरस्य ऋतो लघो रशब्दादेशो
भवति । इनि परे । पृथु प्रथयति । मृदु मृदयति । दृढ द्रढयति ।
कृश क्रशयति । भृश भ्रशयति । परिवृढ परिव्रढयति । एषामे-
वाभिधानम् ॥

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ १४ ॥

क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । क्रियासम-
भिहारे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दः परो भवति । स च
चेक्रीयितसंज्ञकः । पुनःपुनः पचति । पापच्यते । भृशं ज्वलयति ।
जाज्वल्यते ॥ पाकादीनां प्रधानक्रियाणां पौनःपुन्यं प्रधानक्रियो-
पकारकाणामधिश्रयणादीनां^(५) च भृशता फलातिरेको वा ।
व्यवस्थितवाधिकारादेकस्वरात् । तेन पुनःपुनर्जागर्ति ॥ ऋप्रभृति-
भ्यश्च । अरार्यते । अटाय्यते । अश भोजने । अशाश्यते । प्रोर्णो-
नूयते । सोसूच्यते । मोमूच्यते ॥ शुभिरुचिभ्यां न स्यात् । भृशं

१ °विनां A.

४ अ° A. B.

२ ईष्मान्तम्° A.

५ °अधिश्रयादीनां B.

३ Om. B.; सग्वन्तमाचष्टे । सजयति.

शोभते । भृशं रोचते ॥ गत्यर्थात्^(१) कौटिल्य एव । भृशं पुनःपु-
नर्वा कुटिलं क्रामति । चंक्रम्यते ॥ लुपादेर्गर्ह्यात् । भृशं पुनःपुनर्वा
गर्हितं लुम्यति । लोलुप्यते । एवं सासद्यते । चंचूर्यते । जंजप्यते ।
जंजभ्यते । दंदह्यते । दंदश्यते । निजेगिल्यते ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनेराय^(२) ॥ १५ ॥

गुपूप्रभृतिभ्य आचः^(३) परो भवति स्वार्ये । गोपायति । धूपा-
यति । विच्छायति । पणायति । पनायते^(४) । पनिसहचरित इह
पणिः स्तुत्यर्थं इत्यन्ये ॥ ऋतेर्नीयङ्^(५) वक्तव्यः । ऋतीयते । डकार
आत्मनेपदार्थः । नकारो^(६) ऽगुणार्थः ॥ कमेरिनङ् कारितं च ॥
कामयते । व्यवस्थितवाधिकारादाद्यादयो ऽसार्वधातुके वा भव-
न्ति । गोपायिता । गोप्ता । गोपाया । गुप्तिः । ऋतीयिता । अर्ति-
ता । कामयिता । कमिता ॥

ते धातवः ॥ १६ ॥

ते सनाद्यन्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । जुगुप्सते । मीमांसते । चि-
कीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रकास्यति । श्येनायते । उपवीणयति^(७) ।
पापच्यते । गोपायति । ऋतीयते । कामयते ॥ धातुत्वाद्धातु-

१ गत्यर्थत्वात् A.

२ ०पनेरायः ॥ B.

३ आचं F.

४ पनायति F.

५ ऋतेर्णीयङ् F.

६ नकारो F.

७ F. adds कारयति । चोरयति ।

कार्यम् । अशुद्धक्रियत्वादचनम् । इतरेषां गणे ऽप्रसिद्धत्वात्सु-
खार्थम् ॥

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य^(१) आम् परोक्षायाम् ॥ १७ ॥

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य^(१) आम् परो भवति परोक्षा-
याम्^(२) । चकासांचकार^(३) । कासांचक्रे^(३) । लोलूयांचक्रे ।
चिकीर्षांचकार ॥ चकासग्रहणमनेकस्वरोपलक्षणम् ॥ तेन दरि-
द्रांचकार । चुलुम्पांचकार^(४) ॥ प्रत्ययान्तग्रहणमेकस्वरार्थमपीति
मतम् । तेन खमिवाचचार^(५) । खांचकार ॥

दययासश्च^(६) ॥ १८ ॥

दय । अय । आस । एभ्य आम् परो भवति परोक्षायां पर-
भूतायाम्^(७) । दयांचक्रे । पलायांचक्रे । आसांचक्रे ॥

नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ १९ ॥

नाम्यादेर्गुरुमतो धातोर्ऋवर्जितादाम् परो भवति परो-
क्षायां परतः^(८) । ईद्वांचक्रे । उद्वांचकार । उच्छ्वांचकार ॥ कथ-
मियेष । उवोष । ^(९)धातुसंज्ञातो नित्यं गुरुमान् ॥ अनृच्छ इति
किम् । आनर्च्छ ॥ व्यवस्थितवाधिकारात् प्रोर्णुनाव ॥

१ चकाशकाश° B.

२ Om. B.; परोक्षायां परतः । F.

३ चकाशाश्चक्रे B.

४ Om. B.

५ खमिवाश्चचार । B.

६ दययासाश्च A.; दययासश्च B.

७ परतः F.

८ Om. F.; परभूतायाम् । B.

९ नायं धातु° F.

उपविद्जागृभ्यो वा ॥ २० ॥

उपादिभ्य आम् परो भवति वा परोच्चार्या परतः^(१) । जा-
गृतिना सहचरितो विदिरदादिः । उपांचकार । उवोप ॥ वि-
दांचकार । विवेद ॥ जागरांचकार । जजागार ॥

भीह्रीभृहुवां तिवच्च ॥ २१ ॥

एपां परोच्चार्याम् आम् परो भवति वा । स च तिरिव । तेन
द्वितमिलं चेति । विभयांचकार । विभाय ॥ जिह्रयांचकार । जि-
ह्राय ॥ विभरांचकार । वभार ॥ जुहवांचकार । जुहाव ॥

आमः कृजनुप्रयुज्यते ॥ २२ ॥

आमन्तस्य धातोः कृज् अनुप्रयुज्यते परोच्चार्याम् । ईहांचक्रे ।
चक्रामांचकार^(२) ॥ प्रयुज्यत इति स्यष्टार्थम् ॥ आमो मकारस्या-
नुस्वारो भवत्यन्तलात् । तद्वर्गपञ्चमो वा स्यात् ॥

असभुवौ च परस्मै ॥ २३ ॥

आमन्तस्य धातोरसभुवावनुप्रयुज्यते परोच्चार्याम् । परस्मै-
पदं चातिदिश्यते । ईचामाम । ईचांवभूव । चक्रामाम^(३) ।
चक्रामांवभूव^(३) ॥ अन्वाचयगिष्टोऽयमादेशोऽर्थस्यान्तरतस्यात् ।
तेन । ईचामामे । ईचांवभूवे कन्या क्त्वात्तेण । ईहां व्यतिवभूवे क्त्वा-

१ Om. F.; परभूतायाम् । B.

लुयाश्चक्रे । चिकीर्षाश्चकार । A.

२ चक्राशश्चकार । A. adds लो- ३ चक्राश्च B.

क्षः ॥ अस्तेर्मून स्याद् विधानबलात् प्रकृतेः^(१) । अतश्चकार आदेशेन सह संबध्यते ॥ विद आमृ कृञ् पञ्चम्यां वा । विदां करोतु । विदांकरवाणि । वेत्तु । वेदानि^(२) ॥

सिञ् अद्यतन्याम् ॥ २४ ॥

अद्यतन्यां परभूतायां धातोः सिच् परो भवति । अनैषीत् । अचैषीत् । अपाचीत् ॥ व्यवस्थितवाधिकारात् स्पृशिमृशिक्षि^(३) त्वपिदृपिभ्यो वा । अस्पर्चीत्^(४) । अस्पृचत् । अमार्चीत् । अमृचत् । अकार्चीत् । अकृचत् । अताप्सीत् । अत्वपत् । अदाप्सीत् । अदृपत् ॥ पचे शिङन्तात्^(५) सण्^(६) पुषादित्वात् । त्वपिदृ-
ष्योरण् ॥

सण्^(७) अनिटः शिङन्तान्नाम्युपधाददृशः^(५) ॥ २५ ॥

^(५)शिङन्तान्नाम्युपधादनिटो^(८) धातोर्दृशवर्जितात् सण्^(९) परो भवति । अद्यतन्यां परतः । अलिचत् । अकुचत् ॥ अनिट इति^(१०) किम् । अकोषीत्^(११) ॥ कथम् अघुचत् । गुह्यरनिडेकपचे ॥ शिङन्तादिति किम् । अभुक्त ॥ नाम्युपधादिति किम् । अधा-
चीत् ॥ अदृश इति किम् । अद्राचीत् ॥

१ प्रकृतेः F.

२ विदानि F.

३ कृशि A.

४ अस्पर्चीत् A.

५ शिङन्तात् B.

६ सन् B. F.

७ सन् A. B.

८ उपधाच्च अनिटो B.

९ सन् B.

१० अनिटिति B.

११ अकार्षीत् A.

(१) अिद्रुसुकमिकारितान्तेभ्यश्चण्(२) कर्तरि ॥ २६ ॥

(१) अिद्रुसुकमिकारितान्तेभ्यश्चण्(२) परो भवति । कर्तृच्य-
तन्यां परतः । अशिच्यत् । अद्रुवत् । असुवत्(३) । अच-
कमत(४) । अचीकरत् । अपोपचत् ॥ कर्तरीति किम् । समा-
अधिषातां राजानौ गृहे(५) देवदत्तेन ॥

अधिषातो वक्तव्यः । अशिच्यत् । अच्योत् । अदधत् । अधामोत् ॥

अण्(६) असुवचिख्यातिलिपिसिचिह्नः ॥ २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो ऽण्(७) भवति । कर्तृच्यतन्यां परतः । अपा-
स्यत्(८) । अवोचत् । अख्यत् । अलिपत् । अमिचत् । अकृत् ॥ व्यव-
स्थितवाधिकारान्निपादीनामात्मनेपदे वा । अलिपत् । अलिप्त ।
अमिचत् । अमिक्त । अकृत । अकृत् ॥ कर्तरीति किम् । अलि-
प्तातां कुक्षे देवदत्तेन ॥ असुरित्युकारः । अम् भुवि अम् दीप्तौ ।
आभ्यां(९) मा भूदिति ॥

पुपादिद्युताद्युकारानुबन्धान्तिसन्तिशास्तिभ्यश्च(१०) प-
रस्मै ॥ २८ ॥

पुपादिद्युताद्युकारानुबन्धान्तिसन्तिशास्तिभ्यो(१०) ऽण्(७) भ-

१ अिद्रुसु B.; अिद्रुयु P.

२ °चन B.

३ अनुवत् B. F.

४ अचकमत MSS.

५ Om. P.

६ अन० B.

७ अन परो B.

८ अपास्यत् B. F.; अपास्य A.;
cf. notes.

९ °असदीप्ताभ्यां A. F.

१० सास्तिभ्य B.

वति । अद्यतन्यां^(१) परस्मैपदे परतः ॥ पुषादि गृधु अभिकाङ्क्षा-
यां यावत् । अपुषत् । अणुषत् ॥ द्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् ॥
लृकारानुबन्धः । अगमत् । अघसत् ॥ ऋ सृ गतौ । आरत् ।
असरत् ॥ शासु अनुशिष्टौ । अशिषत् ॥ परस्मा इति किम् ।
व्यद्योतिष्ट ॥ द्युतादीनामात्मनेपदमप्यस्तीति^(२) ॥

दूरनुबन्धाद्वा वक्तव्यम् । अरुधत् । अरौत्सीत् ॥

जृश्चिस्त्स्नुस्त्रुचुस्त्रुचुग्लुचां वा वक्तव्यम् । जृ । अजरत् । अजारीत्^(३) ॥
श्चि । अश्चत् । अश्चयीत् ॥ स्तन्भु सौत्रोऽयं धातुः । अस्तभत्^(४) ।
अस्तम्भीत् ॥ अस्त्रुचत् । अस्त्रोचीत् ॥ अस्त्रुचत् । अस्त्रोचीत् ॥ अग्लु-
चत् । अग्लोचीत् । स्त्रेये गतावपि वर्तते ॥

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥ २९ ॥

पदेर्धातोरिच् परो भवति । कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथ-
मैकवचने परतः^(५) । उदपादि । समपादि ॥ इच् ते पदेरिति^(६)
सिद्धे गुरुकरणं योगविभागार्थम् । तेन दीपजनबुधपूरिताचि-
ष्याचिभ्यो वा । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबो-
धि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अताचि । अताचिष्ट । अष्याचि ।
अष्याचिष्ट ॥

१ कर्तर्यद्यतन्यां A.

२ °अस्तीति मतं । A.

३ B. ndds द्विवद्वक्तव्यम् ।

४ अस्तभत् B.

५ Om. A. .

६ पदेरिति B.

भावकर्मणोश्च ॥ ३० ॥

सर्वस्माद्धातोरिच् परो भवति । भावकर्मणोर्विहिते प्रत्यये^(१) परे^(१) । अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचे परतः^(२) । अस्यायि भवता । अकारि कटो भवता ॥ व्यवस्थितवाधिकाराद् नानो-
स्तपः । अन्वतप्त ॥

सार्वधातुके यण्^(३) ॥ ३१ ॥

सर्वस्माद्धातोर्यण्^(३) परो भवति भावकर्मणोर्विहिते सा-
र्वधातुके परे ।^(४) श्यते भवता । ग्रामो गम्यते भवता ॥ कृञः
श् च [का० ४. ५. ७७] । क्रिया ॥ चकारात् तपेस्तपःकर्मकात्
कर्तरि भवति^(५) । तप्यते तपस्तापसः । तपो ऽर्जयतीत्यर्थः ॥ रुचा-
दिरत्रार्थे ऽनोस्तु न स्यात् । अनुतपते तपस्तापसः ॥

अन् विकरणः कर्तरि ॥ ३२ ॥

धातोरन् परो भवति । स च विकरणसंज्ञकः । कर्तरि वि-
हिते सार्वधातुके परे । भवति । भवन् ॥ विकरणप्रदेशाः । अन्नि
च विकरणे [का० ३. ५. ३] इत्येवमादयः ॥

दिवादेर्यन् ॥ ३३ ॥

दिवादेर्गणाद् यन् विकरणसंज्ञकः^(६) परो भवति^(७) कर्तरि

१ Om. F.

२ Om. A.

३ यन् B.

४ B. adds आगच्छते भवता ।

५ कर्तरि च भवति F.

६ Om. A. F.

७ F. adds स च विकरणसंज्ञकः ।

विहिते सार्वधातुके परे । दीव्यति । सीव्यति ॥ ^(१)भ्राशभ्लाशभ्रमु-
क्रमुचसिचुटिलषियसिसंयसिभ्यश्च ^(२) वा । भ्राश्यते । भ्राशते ^(३) ।
भ्लाश्यते । भ्लाशते ^(३) । भ्राम्यति । भ्रम्यति । भ्रमति । भौवादि-
कोऽपि भ्रमिरस्तीति । क्राम्यति । क्रामति । त्रस्यति । त्रसति ।
चुव्यति । चुटति । लष्यति । लषति ^(४) । यस्यति । यसति । संयस्य-
ति ^(५) । संयसति ^(५) ॥

नुः स्वादेः ॥ ३४ ॥

स्वादेर्गणाद् नु विकारणसंज्ञकः परो भवति कर्तरि विहिते
सार्वधातुके परे । सुनोति । सुन्वन् । चिनोति । चिन्वन् ^(६) ॥ यो-
गविभागादचतेर्वा । अक्ष्णोति । अक्षति ॥ तनूकरणे तक्षतेश्च ।
तक्ष्णोति । तक्षति ॥ तनूकरण इति किम् । संतक्षति वाग्भिः
शिष्यम् । निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ३५ ॥

श्रुवो धातोर्नु विकारणसंज्ञकः परो भवति आदेश्य कर्तरि
विहिते सार्वधातुके परे । श्रुणोति । श्रुण्वन् । उभयं विधेयं
भौवादिकत्वात् ॥

धिन्विहण्योर्धि कृ चेति वक्तव्यम् । धिनोति । कृणोति ॥

१ आसभ्लास° F.

२ लसि MSS.; जसिसंजसिभ्यश्च F.

३ Om. B.; आस्यते । आसते । भ्ला-
स्यते । भ्लासते । F.

४ लस्यति । लसति । MSS.

५ Om. A.; B. twice संयस्यति; सं-
जस्यति । संजसति । F.

६ चिन्वानः । F.

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ४० ॥

धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । आस्यते भवता । शय्यते भवता ॥ भावः सत्ता । औत्सर्गिकमेकवचनमेवा-
संख्यत्वात् ॥ कर्मणि च । क्रियते कटो देवदत्तेन । मास आस्यते^(१) ।
क्रोशौ^(२) गुडधानाभिर्भूयते । ओदनपाकः शय्यते । नदी सुय्यते ।
कालाध्वभावदेशानां कर्मसंज्ञा सिद्धेति^(३) ॥

कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ४१ ॥

कर्मचासौ कर्ता चेति कर्मकर्ता । कर्मकर्ता कर्मवद्भवति ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः खैर्गणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तदिदुः ॥

लूयते केदारः स्वयमेव । अभेदि कुशूलः^(४) स्वयमेव । कर्मवद्भा-
वादात्मनेपदम् । वत्करणं स्वाश्रयार्थम् । तेन भावे ऽपि । पच्यत
ओदनेन स्वयमेव । त्यादित्वान्न तव्यादिषु कर्मवद्भावः । कर्तव्यं
कटेन स्वयमेव । ईषत्करः कटेन स्वयमेव ॥ कर्मकर्तेत्यभेदाद् भेदे
तु न स्यात् । भिद्यमानः कुशूलः^(४) पात्राणि भिनत्ति । तथा ।
अन्योन्यमाश्लिष्यतः । आत्मानं हन्यात्मेति द्विविधो ह्यत्रात्मा^(५) ॥
तथा । पचत्योदनं राध्यति स्वयमेव । धातुभेदात् ॥ गच्छति ग्रा-
ममसौ स्वयमेव । गम्यत इति न स्यात् । क्रियाश्रयः कर्तेव केवलं

१ मासास्यते B.

२ मासं B.

३ सिद्धेवेति.

४ कुशूलः A.

५ B. om. हि.

कर्मेति भेदात् । उक्तार्थतापि कर्मकार्यम् । तेन न द्वितीया धा-
त्वधिकाराच्च^(१) ॥ कर्मकर्तेति किम् । साध्वमिच्छन्ति । साधु
स्यान्ती पचति ॥ कथम् । व्रूते कथा स्वयमेव । अचीकरत कटममौ
स्वयमेव । वचनं प्रेषणादि च कर्तव्यमेव । आत्मनेपदं तु^(२) फल-
वद्विवचयेति^(३) मतम् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् ॥

कर्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ४२ ॥

रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्तर्यभिधेय आत्मनेपदानि भव-
न्ति । रोचते । वर्धते ॥ गीङ् । शेते ॥ चच्छिङ् । आचष्टे ॥ रुच-
इत्यनुदात्तानुबन्धोपलक्षणम् । ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तः । तदि-
परीतश्चानुदात्तः । उदात्तानुदात्तयोर्मिश्रश्च^(४) समाहारो लो-
कोपचारात् । तेन रुचप्रकारेभ्यो भवन्ति^(५) ॥ आदिग्रहणाच्च ।
निविशते । परिक्रीणीते ॥

नेर्विश ॥ १ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रीञ् ॥ २ ॥ विपराभ्यां जिः ॥ ३ ॥
आङो दाञ् अनात्मप्रसारणे ॥ ४ ॥ गमिन् चान्तौ ॥ ५ ॥ नु-
प्रक्षौ ॥ ६ ॥ अनुपरिभ्यां च क्रीङ् ॥ ७ ॥ समोऽकूजने ॥ ८ ॥
अपस्क्रि ॥ ९ ॥ गत्यनुकरणे ङ् ॥ १० ॥ आशिषि नाथ ॥ ११ ॥
शपथे शप ॥ १२ ॥ प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु स्या ॥ १३ ॥ सम-
वप्रतिभ्यः^(६) ॥ १४ ॥ उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम्^(७) ॥ १५ ॥ उपान-

१ धात्वाधि० A.

२ तत् F.

३ °विवचेति B.

४ उदानु० A.

५ ऽपि भवन्ति । F.

६ °प्रविभ्यः F.

७ ऽनूर्ध्व० F.

न्नेण ॥ १६ ॥ पथ्याराधनयोश्च ॥ १७ ॥ वा लिप्तायाम् ॥ १८ ॥
 अकर्मकश्च ॥ १९ ॥ समो गमृक्षिप्रक्षिस्तृ^(१)श्रुवेत्त्यतिदृशः ॥ २० ॥
 उपसर्गादस्यत्पूहौ^(२) वा ॥ २१ ॥ आङो यमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ
 च ॥ २२ ॥ व्युज्ज्ञां तपः ॥ २३ ॥ तपःकर्मकः ॥ २४ ॥ निसंव्युपे-
 भ्यो क्ता ॥ २५ ॥ स्यद्धायामाङः ॥ २६ ॥ सूचनावक्षेपणसेवन-
 साहसयत्नकथोपयोगेषु कृञ् ॥ २७ ॥ अघेः शक्ती ॥ २८ ॥ वेः
 शब्दकर्मकः ॥ २९ ॥ अकर्मकश्च ॥ ३० ॥ पूजोत्प्रेषणोपनयनज्ञा-
 नभृतिविगणनव्ययेषु णीङ्^(३) ॥ ३१ ॥ कर्तृस्थामूर्तकर्मकश्च ॥ ३२ ॥
 वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः ॥ ३३ ॥ परोपाभ्याम् ॥ ३४ ॥ आङो
 ज्योतिरुद्गमे^(४) ॥ ३५ ॥ वेः पादाभ्याम् ॥ ३६ ॥ प्रोपाभ्यामा-
 रम्भे ॥ ३७ ॥ अनुपसर्गे वा ॥ ३८ ॥ निष्कवे ज्ञा ॥ ३९ ॥ अकर्मकश्च
 ॥ ४० ॥ संप्रतिभ्यामस्मृतौ ॥ ४१ ॥ ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः
 ॥ ४२ ॥ अनोरकर्मकः ॥ ४३ ॥ विमतौ ॥ ४४ ॥ व्यक्तं^(५) सहोक्तौ
 ॥ ४५ ॥ तयोर्वा ॥ ४६ ॥ अवाङ्गिरः ॥ ४७ ॥ समः प्रतिज्ञायां
 ॥ ४८ ॥ किरादिअन्यसनन्ताः कर्मकर्तृस्थाः ॥ ४९ ॥ दुहः ॥ ५० ॥
 अद्यतन्यां खरान्तश्च वा ॥ ५१ ॥ स्तुनमौ खयम् ॥ ५२ ॥ उदः
 सकर्मकश्चरः^(६) ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तः ॥ ५४ ॥ दाण् सा चेच्च-
 तुर्थर्थे ॥ ५५ ॥ उद्वाहे उपयम^(७) ॥ ५६ ॥ शदिरनि ॥ ५७ ॥

१ स्तु B.; स्तु F.

२ °अस्यत्पूहौ A. B.

३ णीङ् A.; णीङ् F.

४ ज्योतिरुपगमे । A. B.

५ व्यक्तं F.

६ सकर्मकश्च । F.

७ उपयमे B.

आशीरद्यतन्योश्च मृडः ॥ ५८ ॥ अग्ने भुजि ॥ ५९ ॥ समः क्षुः
॥ ६० ॥ स्वरद्यन्तादुपसर्गादयज्ञपात्रेषु युजिर् ॥ ६१ ॥ हेतुकर्त्तृभी-
ष्योरिन्^(१) ॥ ६२ ॥ प्रलम्भने^(२) गृधिवज्रोः ॥ ६३ ॥ पूजाभिभव-
योश्च क्षातेः ॥ ६४ ॥ मिथ्यायोगे^(३) ऽभ्यासे कृञ् ॥ ६५ ॥ अनियमे
चागतिहिंसाशब्दार्थहंसः ॥ ६६ ॥

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४३ ॥

चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पापयते ।
लोत्तूयते ॥

आय्यन्ताच्च ॥ ४४ ॥

आयिप्रत्ययान्ताच्च धातोः^(४) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
हंसायते । पचायते । पयस्यते ॥ अन्तग्रहणादायिलोपे^(५) न स्या-
दिति मतम् । तेन दरिद्रति । घटति ॥

इन्जयजादेरुभयम् ॥ ४५ ॥

इन्ताद् अनुवन्धाद्यजादेश्चोभयपदं भवति कर्तरि^(६) । का-
रयति । कारयते । सुनोति । सुनुते । यजति । यजते । पचति ।
पचते ॥ समाहारानुवन्धा ये ते यजादयः^(७) ॥ अफलवति कर्तर्या-
त्मनेपदं च दृश्यते । यथा । वृक्षं परिवारयन्ते कण्टकाः । शोषयते
ब्रीहिनातपः^(८) । तव दर्शनं किं न धत्ते । कमलवनोद्घाटनं कुर्वते

१ इण् D.

२ णि F.

३ मिथ्यामियोगे B.

४ Om. F.

५ आयिलोपे A.

६ कर्तर्यभिधेये B.

७ यजादय उच्यन्ते । B.

८ ब्रीहिनातपः B.

ये । माणवकं ब्रूते । मरीचीन्वितनुते^(१) ॥ फलवति कर्तरि परस्मैपदं
च दृश्यते । खं कटं कारयति^(२) । खमङ्गं^(३) कण्डूयति^(३) । खं
यज्ञं यजति । खं पुत्रमपवदति^(४) । खमश्वं जानाति ॥ अपदान्त-
रद्योत्येऽपि दृश्यते । तनोति शुभ्रं^(५) गुणसंपदा यश्च इति ॥
यजेरपि विवक्षया^(६) भवितव्यमेवेति मतम् ॥ गणकारवचनप्र-
माणार्थमिदम् ॥

पूर्ववत् सनन्तात् ॥ ४६ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तद्वत् । सनन्तादपि तत्पदं भवति । रुरो-
चिषते । अधिजिगांसते । पापचिषते । शिश्नेनाचिषते । पिपचति ।
पिपचते ॥ स्मृदृशी च सनन्तौ तु रुचादौ श्रुनाङ्प्रतिः ।
अननुज्ञाश्च^(७) विज्ञेयो यथा सुसूर्षत^(८) इति ॥

शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ४७ ॥

येभ्य आत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यः शेषः । शेषाद्धातोः कर्तरि^(९)
परस्मैपदं भवति । भवति । अन्ति । जुहोति । दीव्यति । तुदति ।
रुणद्धि^(१०) । विशति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति । गोपायति^(११) ॥ पुनः

१ मरीचिन पि० B.

२ करोति । B.

३ Om. A.

४ पुत्रमुपवदति B.

५ शुभ्रं B.

६ विवक्षया B.

७ अननुज्ञश्च A.

८ सुसूर्षत F.; सुसूर्षत B.

९ A. adds पदं.

१० Om. B.; तनोति F.

११ B. adds गोपायते ।

कर्तरीति किम् । भिद्यते कुपूलः^(१) स्वयमेव । नायं शुद्धः कर्ते-
ति ॥ कथम् अनुकरोति । पराकरोतीति^(२) नित्यं वक्तव्यम् ॥ प्रति-
क्षिपति । अभिक्षिपति । अतिक्षिपति^(३) । परस्मैपदमेव । तथा च
प्रवहति । परिमृष्यति । विरमति । आरमति । परिरमति । देव-
दत्तमुपरमति । नात्मनेपदम्^(४) । यजादे रुचादेश्च गणकृतस्या-
नित्यत्वात् ॥

॥ इति दौर्गमिच्छां वृत्तावाख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १ ॥

धातोर्वचनवक्ष्यानभ्यामस्यैकस्वरस्याद्यस्य द्विर्वचनं भवतीत्य-
धिष्ठतं^(५) वेदितव्यम् । पपाच । जुहोति ॥ वचनग्रहणं द्वे रूपे
भवत इति स्थानित्वाशङ्कानिरासार्थम् । तेन जिघांसति । आटि-
टत् । घलकारितलोपप्रतिपत्तिगौरवं^(६) स्यात् ॥ अनभ्यासस्येति
किम् । जुगुप्सिपते । वोभूयिपते । प्रतिनिमित्तं द्विरुक्तिर्न स्यात् ॥
एकस्वरस्येति बह्वग्रीहिः किम् । व्यञ्जनेन सह द्विर्वचनार्थम् ।

१ कुपूलः A.

२ A. om. पराकरोति.

३ ०क्षिपतीति F.

४ B. om. न.

५ B. om. इति.

६ ०लोपः प्रति० B.

तेन दिदरिद्रासति ॥ कथम् इयाय । आर । एकस्यापि स्वरस्या-
द्यन्तवदुपचारात्^(१) । तथा । आट । अनेनिजुः । समुदायस्यापि
द्विर्वचनमभ्यस्तकार्यं चेति ॥ कथं वृचं वृचं परिषिञ्चति । ग्रामो
ग्रामो रमणीयः । गृहे गृहेऽग्राः । वीक्षायां^(२) वर्तमानस्य पदस्य
लोकत एव द्विरुक्तिः सिद्धा^(३) ॥ तथा^(४) । परि परि त्रिगर्तेभ्यो
वृष्टो देवः । परेर्वर्जने द्योत्ये विभाषैव ॥ तथा^(५) । उपर्युपरि ग्रा-
मम् । अधोऽधो नगरम् । अध्यधि स्थापयति । उपर्यधोऽधीनां
सामीप्य एव ॥ तथा^(५) । एकैकं जुहोति । आदेरेकस्य विभक्तेर्लुक् ॥
तथा । हा प्रिया मे गतगता नष्टनष्टा । सति संभवे पुंवद्भावो
ऽपि^(६) । पीडायां गम्यमानायाम् ॥ तथा । पटुपटुः । पटुपट्वी ।
पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता^(७) । सादृश्ये गुणवचनस्यागुणव-
चनस्यापि^(८) । भीतभीतः । चकितचकितः ॥ तथा प्रियप्रियेण द-
दाति । सुखसुखेन पश्यति । अप्राणिविषय एव । तथान्येऽप्यनुस-
र्तव्याः ॥ तथाभीक्ष्णे^(९) । पचति पचतितराम् । पचति पचतित-
माम् । गच्छति गच्छतितराम् । गच्छति गच्छतितमाम् । तमा-
दयः पश्चात् ॥ तथा^(१०) डाच्यव्यक्तानुकरणस्य^(११) च । पटपटा-
करोति । पटपटायते ॥

१ °आद्यन्तत्वद्भावात् F.

२ विष्मायां A.

३ सिद्धेति A.

४ Om. B.

५ Om. A.

६ सति संभवोऽपि A.

७ पण्डितपण्डिताः B.

८ गुणवचनस्यापि । B.

९ तथाभीक्ष्णे A.; F. om. तथा.

१० Om. F.

११ डाच्यक्ता° B.; F. corr. डाच्य-
क्ता°

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

येन नाग्राप्तिन्यायेन पूर्वस्य बाधकोऽयम् । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्थानभ्यासस्य द्विर्वचनं भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । आशिश्त् । अटाय्यते । अरिरिषति ॥ स्वरादेरिति किम् । पापच्यते ॥ धातोरिति किम् । आटतुः ॥ स्वरादेरिति कर्मधारयात्पञ्चम्या सिध्यति ॥ द्वितीयग्रहणमिहोपलक्षणम् । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण कण्डूयादीनां द्वितीयस्यापि । कण्डूयिचिषति ॥ ईर्यतेरिचिषद्स्य सनो^(१) वा द्विर्वचनम् । ईर्यितुमिच्छति^(२) । ईर्यिचिषति । सनो^(१)ऽपि । ईर्यिषिषति ॥ नामधातोराद्यस्य द्वितीयस्य द्वितीयस्य क्रमेण युगपद्वा । पुपुत्रीचिषति । पुतित्रीचिषति । पुत्रीचिचिषति । पुपुतित्रीचिचिषति^(३) ॥ कचिद् द्वितीयद्वितीययो-रपि^(४) । अग्नियीचिषति । अयीचिचिषति ॥

न नवदराः संयोगादयोऽये ॥ ३ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्थानभ्यासस्य नवदराः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । न तु ये परे । उन्दिदिषति । उज्जि-
जिषति । अज्जिदिषति । अर्चिचिषति ॥ नामधातुष्वपि । इन्द्रीयि-
तुमिच्छति । इन्दिद्रीचिषति^(५) । एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः^(६) ॥

१ सणो F.

२ ईर्यतुमि० A.; ईर्यितुमिच्छ-
ति B.; ईर्यितुमि० F.

३ पुपुत्रीचिचिषति A.

४ B. adds अग्निचितुमिच्छति । B.

५ इन्द्रिद्रीचिषति F.

६ एवमन्येपि । F.; om. A.

अय इति किम् । अरार्थते । अर्थमाख्यातवान् । आरर्थदित्यपि
स्यात् ॥ कथं प्रोणीनूयते । नायं चे परतः । खरादाद्याद् द्विती-
योऽवयवो वचनाद्भवति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

धातोर्द्विरुक्तस्य यः पूर्वः सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच ।
देहि ॥ अभ्यासप्रदेशाः । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् [का०
३. ३. ६] इत्येवमादयः ॥

द्वयमभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

धातोरभ्यास इतरस्य द्वयमभ्यस्तसंज्ञः^(१) भवति । ददति ।
ऐयर्ः^(२) ॥ द्वयमिति किम् । परमात्रस्य^(३) मा भूत् । अन्यथा
जुह्वतीत्यत्राभ्यस्तस्य च [का० ३. ४. १५] इत्यभ्यासस्य^(४) संप्रसा-
रणं न स्यात् ॥ अभ्यस्तप्रदेशाः । अभ्यस्तानामाकारस्य [का०
३. ४. ४२] इत्येवमादयः ॥

जप्तादिश्च ॥ ६ ॥

जप्तादिरनभ्यस्तोऽप्यभ्यस्तसंज्ञो^(५) भवति । जक्षति । जा-
ग्रति । दरिद्रति । चकासति^(६) । शासति^(७) ॥ पञ्चैते भाषायां
व्यवस्थिता इति^(८) ॥

१ संज्ञो B.

२ ऐयर्ः B.

३ परमात्र A.

४ अभ्यासे B.

५ संज्ञं A.

६ चकासति B. F.

७ शासति F.

८ व्यवस्थिताः ॥ A.

चरणपरोक्षाचेक्रीयितसननेषु^(१) ॥ ७ ॥

चणाद्यन्तेषु^(१) द्विर्वचनं भवत्यधिकारवशात्^(२) । अपीप-
चत् । औन्दिदत् । पपाच । पापच्यते । प्रोणोन्नूयते । पिपचति ।
अटिटिषति ॥ अन्तग्रहणं मञ्चेक्रीयितचोरपि द्विर्वचनार्थम् । तेना-
र्थान्प्रतीपिषति । अटाच्यते ॥

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ ८ ॥

जुहोत्यादीनां^(३) सार्वधातुके परे द्विर्वचनं भवति । जुहो-
ति^(४) । अजुहोत् । जुह्वानि । जजनानि । जजन्यात् । अज-
जन् ॥ चिक्लिदचक्रमचराचरचलाचलपतापतवदावदघनाघन-
पाटुपटा^(५) वा । इति नामभूताः संज्ञा रूढाः । न च क्लिदेर्ना-
म्युपधत्तात् कः । ^(६) क्लिदिचरिचलिपतिवदिहनिपाटयतिभ्यो नाच्-
प्रत्ययो द्विर्वचनं निपातनं चेति ॥

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥ ९ ॥

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यं रचणीयं भवति । अनादिर्लोप-
नीयमित्यर्थः^(७) । शिग्राय । जग्नौ । वंभ्रम्यते ॥ व्यञ्जनग्रहणमना-
दिवर्णमात्रस्य लोपो^(८) मा भूत् । कथम् आटतुः । अभ्यासजाते-
रवगतं शेष्यम् । शेष्यशब्दो निवृत्तिप्रधानां^(९) स्थितिमाहेत्यन्ये ॥

१ चन० B.

२ भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । B.

३ F. adds घातनां.

४ F. adds विभेति.

५ पटुपटा F.

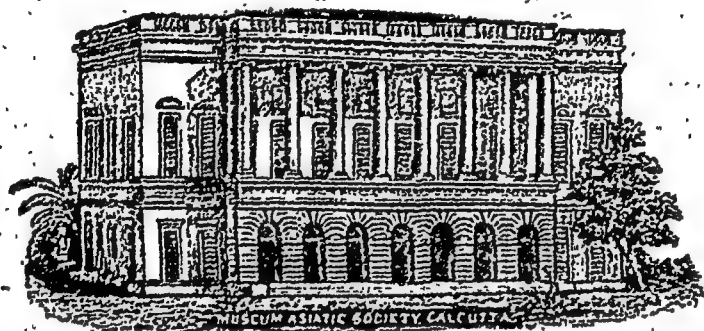
६ क्लिदि० B.

७ लोपनीय इत्यर्थः । A.

८ Om. F.

९ प्रधानं B.

BIBLIOTHECA INDICA:
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
 NEW SERIES, NOS. 308 AND 309.

कातन्त्रम्

THE KÂTANTRA,

WITH THE

COMMENTARY OF DURGASIMHA.

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELING,

SECRETARY OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY;

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY COLLEGE, LONDON.

FASCICULI III. IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1874.

शिट्परोऽघोषः ॥ १० ॥

शिटः परो^(१)ऽघोषोऽवशेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः ।
चुस्थोत^(२) । तिष्ठेव । चस्कन्द ॥ शिट्पर इति किम् । पश्यौ ॥
अनाद्यर्थोऽयमारम्भः ॥

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ ११ ॥

अभ्यासद्वितीयचतुर्थयोः स्थाने प्रथमतृतीयौ भवतः । यथा-
संख्यमान्तरतम्यात् । चखान । चिच्छेद । टिठकारयिषति । तस्थौ ।
जुघोष । पफाल । डुढौके । दध्यौ । वभार ॥ कथम् ऊढमाख्या-
तवान् । औजढत् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येके ॥

हो जः ॥ १२ ॥

अभ्यासद्वकारस्य जकारो भवति । जघान । जुहोति ॥

कवर्गस्य चवर्गः ॥ १३ ॥

अभ्यासकवर्गस्य^(३) चवर्गो भवति यथासंख्यम्^(४) । चकार ।
चखान । जगाम । जघास । जुहुवे ॥

न कवतेश्चेक्रीयते ॥ १४ ॥

कवतेरभ्यासस्य चवर्गो न भवति चेक्रीयते परे । कोकूयते
खरः ॥ खविकरणनिर्देशात् कौतिकुवत्योर्मा भूत् । चोकूयते ॥

१ शिट्परो B.

२ चुस्थोत A.

३ अभ्यासे क० A.

४ Om. A.

ह्रस्वः ॥ १५ ॥

स्वरान्तस्याभ्यासस्य^(१) ह्रस्वो भवति । तस्यौ । लुलूपति ।
डुढौके ॥

ऋवर्णस्याकारः ॥ १६ ॥

अभ्यास ऋवर्णस्य अकारो भवति । ववृधे । चक्रतुः ॥

दीर्घ इणः^(२) परोक्षायामगुणे ॥ १७ ॥

इणो^(२) धातोरभ्यासस्य परोक्षायामगुणे दीर्घो भवति ।
ईयतुः । ईयुः ॥ ह्यते द्विर्वचन इयो बाधकं यत्वमिति वचनम् ॥
अगुण इति किम्^(३) । इयचिद्य ॥

अस्यादेः सर्वत्र ॥ १८ ॥

परोक्षायां सर्वत्र गुणिन्यगुणे चाभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भव-
ति ।^(४) आटिथ । आटतुः ॥ अस्वेति किम् । इयेष । उवोष^(५) ॥
आदेरिति किम् । पपाच ॥

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ १९ ॥

तस्माद्दीर्घाभृतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति । धा-
तोरन्तयेत् संयोगः स्यात् । परोक्षायां परतः । आनर्च्छ । आन-

१ दीर्घान्तस्य० A. B. against
Tika.

२ इजः B.

३ F. adds इयाच.

४ B. adds आट.

५ Om. F.

र्च्छतुः । आनर्च्छुः । आनञ्च । आनञ्चतुः । आनञ्चुः ॥ तस्मादिति
किम् । आञ्क् । आञ्क्तुः । आञ्कुः । नायमकारलोपस्य वा-
धको दीर्घः ॥ अन्तश्चेत्^(१) संयोग इति किम् । आटतुः ॥

ऋकारे च ॥ २० ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति
परोच्चायाम्कारे च परतः । आनृधे । आनृधाते । आनृधिरे ॥
कथम् आरधुः । निमित्ताभावात्^(२) ॥

अश्रोतिश्च ॥ २१ ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासादश्रोतिश्च^(३) परादिर्नकारागमो
भवति । परोच्चायां परतः^(४) । व्यानशे । व्यानशाते । व्यानशिरे ॥
स्विकरणनिर्देशाद् अश्रोतेर्न स्यात्^(५) । आशतुः ॥

भवतेरः ॥ २२ ॥

भवतेरभ्यासस्य परोच्चायामकारो भवति । वभूव । वभू-
वतुः । वभूवुः ॥

निजिविजिविषां^(६) गुणः सार्वधातुके ॥ २३ ॥

निज्यादीनाम्^(७) अभ्यासस्य सार्वधातुके गुणो भवति ।

१ धातोर्नन्तश्चेत् B.

२ °अभावादिति B.

३ °अश्रोतेः B.

४ Om. B.

५ स्विकरणनिर्देशात् । B.

६ °विषां B.

७ निज्यादीनाम् ° B.

अर्यादिकारस्य । नेनेक्ति । नेनिज्यात् । वेवेक्ति । वेविज्यात् । अने-
नेक् । अवेवेक् । वेवेष्टि । वेवेष्टु ॥

भृञ्हाङ्माडाभित्(१) ॥ २४ ॥

भृञ्हाङ्माडाभित्(२) सार्वधातुके पर इद् भवति ।
विभर्ति । विभृचात् । जिहीते । अजिहीत । मिमीते । अमिमित ॥

अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ २५ ॥

अनयोरभ्यासस्य(३) इद् भवति सार्वधातुके परे । इयर्त्ति ।
इयृचात् । पिपर्त्ति । पिपृचात् ॥ पृथग्योगो वैचित्र्यार्थः(४) ॥

सन्यवर्णस्य ॥ २६ ॥

सनि परे यो ऽभ्यासस्तस्यावर्णस्य इद् भवति । पिपचति । पि-
पासति ॥ सन्यभ्यासस्येति किम् । पापचिपते(५) ॥

उवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे(६) ॥ २७ ॥

सनि परतो(७) यो ऽभ्यासस्तस्योवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपर-
स्यावर्णे पर इद् भवति । जु(८) इति सौत्रो ऽयं धातुः । जिजा-
वचिषति(९) ॥ जु । चिचावचिषति । चिचविषति ॥ रु । रिरावचि-

१ मृङ् F.

२ मृडादीनामभ्यासस्य F.

३ अर्त्तिपिपत्योश्चाभ्यासस्य B.

४ वैचित्र्यार्थः A. B.

५ पापचिपति A.

६ उवर्णस्तान्तस्या° A.

७ परे A.

८ जु F.

९ F. adds जिजविषति ।

षति^(१) ॥ लू । लिलावयिषति^(१) ॥ पूज्^(२) । पिपावयिषति ।
पूङ्सु । पिपविषते^(३) ॥ भू । विभावयिषति ॥ उवर्णस्येति किम् ।
बोभविषति^(४) ॥ वचनमिदं ज्ञापनार्थम् । इति यत्कृतं तत् सर्व-
स्थानिवदिति तेन जुहावयिषतीत्यादयः सिद्धाः ॥

श्रुसुद्रुप्रसुच्युङां^(५) वा वक्तव्यम् । शिश्रावयिषति । श्रुश्रावयि-
षति । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रा-
वयिषति । विप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्त्रावयिषति । पुप्त्रा-
वयिषति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति ॥

गुणश्चेक्रीयते ॥ २८ ॥

चेक्रीयते यो ऽभ्यासस्तस्य गुणो भवति । चेकीयते^(६) । पो-
पूयते । बेभिदिता^(७) ॥ वर्णान्तत्वाद्^(८) नामिन एव ॥

दीर्घोऽनागमस्य ॥ २९ ॥

चेक्रीयते यो ऽभ्यासस्तस्यानागमस्य दीर्घो भवति । पाप-
च्यते ॥ अनागमस्येति किम् । वनीवच्यते । वरीवृश्च्यते ॥ अनाग-
मस्येति वचनमभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गं बाधत इति ज्ञाप-
नार्थम् । तेन भीमांसते ॥

१ B. adds respectively रिरविषति ।

लिलविषति ।

२ पुज B. ; पिज A.

३ पुङ्सु° A. B. ; पिपविषति F.

४ बोभविषते । A.

५ A. om. प्र.

६ चेकीयते F.

७ B. adds बोभविता.

८ वर्णान्तविधित्वान् A.

वन्चिस्रन्सिञ्चन्सिभ्रन्सिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी
॥ ३० ॥

एषां चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो^(१) नीर्भवति । वनी-
वच्यते । मनीञ्चस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते ।
पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्क्यते ॥ दीर्घविधानाद्गुणो ना-
शङ्कते ॥

अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ३१ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोश्चेक्रीयते परे^(२) योऽभ्यासस्तस्यातो
ऽन्तोऽनुस्वारो भवति । वंभण्यते । वंभणिता । चंभ्यते । चंभि-
ता ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणात् । वाभास्यते^(३) ॥
पुनरन्तग्रहणमनुस्वारस्यापि स्थित्यर्थम् ॥

जपादीनां च ॥ ३२ ॥

जप इत्येवमादीनां^(४) चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो
ऽनुस्वारो भवति । जंजप्यते । जंजपिता । जंजभ्यते । जंजमिता ॥
जप । जम । दह । दग्^(५) । भञ्ज । पश । पडते जपादयः ॥

चरफलोर्लुच्च परस्यास्य ॥ ३३ ॥

चरफलोश्चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भव-

१ तस्मान्तो B.; इत्थे A.

२ Om. B. F.

३ वा भास्यते A.; वा भास्यते B.

४ जपजम इ० A.

५ दग्ग A.; दन्त B. F.

ति । परस्यास्योश्च^(१) भवति । चंचूर्यते । चंचुरिता । पंपुल्यते ।
पंपुलिता ॥

ऋमतो रीः^(२) ॥ ३४ ॥

ऋमतो धातोश्चेक्रीयिते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो रीर्भव-
ति^(३) । नरीनृत्यते । परीपृच्छते^(४) ॥

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चणपरे ॥ ३५ ॥

समानसंज्ञकस्यालोपे सति लघुनि धात्वचरेऽभ्यासस्य इति
चणपरे सन्वत्कार्यं भवति । अपीपचत् । अलीलवत् । अशिअवत् ॥
अलोपे समानस्येति किम् । अचकथत् ॥ कथं पटुमाख्यातवान् ।
अपीपटत् । वृद्धौ सन्ध्यचरलोपः ॥ लघुनीति किम् । अततचत् ॥
कथम् अजीजागरत् । अनेकवर्णव्यवधानेऽपि लघुनि स्यादेवेति
मतम्^(५) । अत् त्वरादीनां च [का० ३. ३. ३७] इति वचनात्^(६) ॥
इनीति किम् । अचकमत^(७) ॥ इनीति जातिनिर्देशात् । वादि-
तवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद् वीणां परिवादकेनेति । इनीनो^(८)
लोपेऽपि स्यात् ॥ चणपर इति किम् । रिरमयिषति । दीर्घो
लघोर्मा भूत् ॥

१ °स्योश्च B.

२ ऋः A.

३ ऋर्म° A.

४ A. adds वरीवृक्ष्यते ।

५ Om. A.

६ अतत्त्वरादिवचनात् । F.

७ अचकमत B. F.

८ इनी B.; इनीनो F.

दीर्घो लघोः ॥ ३६ ॥

समानसंज्ञकखालोपे सति लघ्वन्तस्याभ्यासस्य लघुनि धा-
त्वचर इनि चण्परे दीर्घो भवति । अपीपचत् । अजूहवत् ॥ लघो-
रिति किम् । अतिचपत् ॥

अत् त्वरादीनां च ॥ ३७ ॥

त्वरादीनामभ्यासस्य^(१) लघुनि धात्वचर इनि चण्परे ऽद्
भवति । अतत्वरत् । असम्भरत् ॥ त्वर । स्मृ । ह । प्रथ । म्वद । स्तृ ।
स्यश् ॥ वा वेष्टिचेष्टी ॥ ईच्च^(२) गणः ॥

इतो लोपोऽभ्यासस्य ॥ ३८ ॥

इतः सूत्रादारभ्याभ्यासस्य लोपो भवत्यधिकृतं^(३) वेदित-
व्यम् । तेन पूर्वोक्ते^(४) सन्वद्भावे सत्ययं न स्यात् । अमीमपत् ।
अदीदपत् ॥ पुनरभ्यासग्रहणं समस्तलोपार्थम् ॥

सनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस्^(५) स्वरस्य
॥ ३९ ॥

मिडादीनां^(५) स्वरस्य सनि पर इसादेशो भवति । अभ्यास-
लोपश्च । डुमिङ्^(६) । मित्सति । मीज् मीङ् वा । प्रमित्सति । प्रमि-
त्सते ॥ मा इति मेङ्माङोरपि ग्रहणम् । प्रमित्सते^(७) । उपमित्सते ॥

१ त्वरादीनाम्नाभ्यास A.

२ ईच्च F.

३ भवतीत्यधिकृतं F.

४ पूर्वोक्ति A.

५ ऽद् A. ; ईस् B.

६ मीजादीनां B.

७ डुमिज् B.

८ उपमित्सति । A.

दासञ्जकः । दित्सति । धित्सति ॥ रभ । आरिप्सते ॥ लभ । आलि-
प्सते ॥ शक् शक । शित्सति ॥ पतू पित्सति ॥ पद पित्सते ॥ कथं
पिपतिषति । सनीति द्विसकारो ऽयं निर्देशो व्यक्तिर्वेति ॥
प्रतिरित्सतीति वक्तव्यम् । प्रतिपूर्वो राधो हिंसायामिति ॥

आप्नोतेरीः ॥ ४० ॥

आप्नोतेः खरस्य ईर्भवति सनि परे ऽभ्यासलोपश्च । ईप्सति ॥
अधिज्ञप्नोरीरीतौ वक्तव्यौ^(१) सनि सकारादौ । ईर्त्सति । ज्ञीप्सति ॥

दन्भेरिञ्च ॥ ४१ ॥

दन्भेः खरस्य इद् भवति । चकारादीञ्च^(२) । सनि सकारा-
दौ । अभ्यासलोपश्च । धिप्सति । धीप्सति ॥
मुचो ऽकर्मकस्यौद्वा^(३) वक्तव्यः । मोचते वत्सः स्वयमेव । मुमुचते
वत्सः स्वयमेव । आनुकूल्यात् कर्मकर्तृत्वम् ॥

दिगि दयतेः परोक्षायाम् ॥ ४२ ॥

देङ्^(४) परोक्षायां दिग्यादेशो भवति । अभ्यासलोपश्च ।
तिपा धातुरेव^(५) निर्दिश्यते । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे ॥ दय
दान इत्यस्याभाव्यवधानात् । दयांचक्रे ॥

॥ इति दौर्गसिञ्चां वृत्तावाख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ अधिज्ञप्नोर् A.

२ °दीश्च B.

३ कर्मस्यौद्वा F.

४ देङो धातोः A.

५ धातुपरे A.

सपरस्वरायाः संप्रसारणमन्तःस्थायाः ॥ १ ॥

सह परेण धातुखरेणान्तःस्थायाः संप्रसारणं भवत्यधिकृतं वेदितव्यम् । परेणैव सस्वरत्वं लोकोक्तः सिद्धम् । परग्रहणं स्पष्टार्थम् । संप्रसारणं व्यूतोऽन्तःस्थानिमित्ता^(१) नित्यत्वेन स्थिता अन्वाख्यास्यन्ते ॥ अन्तःस्थाग्रहणमभ्यासविकारवाधनार्थम् । तेन विव्यथे । विव्याधे । इत्यादीनां यस्याभ्यासे संप्रसारणं सिद्धम् ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिप्रश्चिभ्रस्जीनामगुणे ॥ २ ॥

ग्रह्यादीनाम्^(२) अन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं भवति । अगुणे प्रत्यये परे । गृह्यते । गृह्णाति ॥ जीयते । जिनाति ॥ जयतुः । जयुः । न वाञ्छ्योरगुणे च [का० ३. ४. ६] इति प्रतिषेधवाधनार्थं वेजो वचिरुच्यते ॥ विध्यते^(३) । विध्यति ॥ ऊशुः । उग्रन्ति^(३) ॥ विच्यते । विचति । कुटादित्वादगुणत्वम्^(४) । कथम् उरुव्यचाः । असुन्त्रौणादिकत्वात् ॥ पृच्छ्यते । पृच्छति । कथं प्रश्नः । प्रश्नाख्यानयोः [का० ४. ५. ६०] इति वचनात् ॥ वृज्यते । वृजति ॥ मृज्यते^(५) । मृजति^(६) ॥ अगुण इति किम् । ग्रहीता ॥

१ F. adds इति.

२ B. adds धातूनाम्.

३ विव्याध । विविध्यते । ऊपुः । ऊपन्ति । B.

४ ०गुणः । B.; कुटादित्वात् । F.

५ मृज्यते B. F.

६ मृज्यति B.

स्वपिवचियजादीनां यण्परोक्षाशीःषु ॥ ३ ॥

स्वपिवच्योर्घजादीनामन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं भवति । यणि परोच्चायामाशिपि चागुणे परतः^(१) । सुष्यते । सु-
षुपतुः । सुष्यात् ॥ उच्यते । ऊचतुः । उच्यात् ॥ इज्यते । ईजतुः ।
इज्यात् ॥

यजो वपो वह्न्यैव वेज्ज्येजौ क्लयतिस्तथा ।

वद्वसौ श्रयतिस्त्रैव नव यजादयः स्मृताः ॥

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ४ ॥

उभयेषां ग्रहादिस्वपादीनामभ्यासस्थान्तःस्थायाः सपरस्व-
रायाः संप्रसारणं भवति । परोच्चायां परतः । गुणर्थोऽयम् ।
जयाह । जयहिथ । जिज्यौ । जिज्यिथ । उवाय । उवचिथ ॥ स्वपा-
दीनां च । सुष्वाप । सुष्वपिथ । उवाच । उवचिथ । द्रयाज ।
द्रयजिथ ॥ परोच्चायामिति किम् । विवक्षति । वावच्यते ॥

व्यथेष्ट ॥ ५ ॥

व्यथेरभ्यासस्थान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं भवति
परोच्चायां परतः । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे ॥ परोच्चा-
यामिति किम् । वाच्यथ्यते ॥

न वाष्व्योरगुणे च ॥ ६ ॥

वेज् । शि । इत्येतयोरभ्यासस्थान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः

संप्रसारणं न भवति । परोक्षायाम् अगुणे गुणिनि च^(१) । ववौ ।
वविथ । ववतुः । ववुः । शिथ्याच । शिथ्यचिथ^(२) । शिथ्यितुः । शि-
थ्यिचुः ॥ अगुण इति वचनाद्^(३) वेजो ऽनभ्यासो ऽपि गृह्यते ॥ अथ-
तेर्वा [का० ३. ४. १२] इति परस्य विभाषास्त्येव ॥

स्वपित्यमित्येजां चेक्कीयिते ॥ ७ ॥

स्वपित्यमित्येजामप्राप्तं संप्रसारणं भवति^(४) चेक्कीयिते परे ।
सोपुष्यते । सेसित्यते । वेवीयते ॥

स्वापेश्वणि ॥ ८ ॥

स्वापेरिनन्तस्य चणि परतः^(५) संप्रसारणं भवति । असुपुषत् ॥
स्वापेरिनन्तस्येति किम् । स्वापमकरोत् । असुपुषत्^(६) ॥

यहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ ९ ॥

एषां सनि परे संप्रसारणं भवति । जिघृक्षति । सुपुषति ।
पिष्टच्छिपति ॥

चायः किश्चेक्कीयिते ॥ १० ॥

चायश्चेक्कीयिते परे किर्भवति । चेक्कीयते ॥

१ अगुणे गुणे च B.; A. adds

२ Om. F.

परतः; F. adds प्रत्यये परे.

४ परे A.

२ शिथ्यचिथ । F.

६ असुपुषत् B. F.

३ अगुणवचनाद् A.

प्यायः पिः परोक्षायाम् ॥ ११ ॥

प्यायश्चेक्रीयिते परे^(१) परोक्षायां च पिर्भवति । पेपीयते ।
आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ॥

श्रयतेर्वा ॥ १२ ॥

श्रयतेश्चेक्रीयिते परे^(१) परोक्षायां च संप्रसारणं भवति वा ।
शोशूयते । शेशीयते । शूशाव । शूशूवतुः । शिश्याय । शिश्वियतुः ॥

कारिते च संश्रयोः ॥ १३ ॥

श्रयतेः संश्रणोर्यत् कारितं तस्मिन्^(२) संप्रसारणं भवति वा ।
शूशावयिषति । शिश्याययिषति । अशूशवत् । अशिश्वयत् ॥ इनि
कृतस्य स्थानिवद्भावाच्चुद्धिर्वचनम्^(३) ॥

ह्रयतेर्नित्यम् ॥ १४ ॥

ह्रयतेः संश्रणोर्यत् कारितं तस्मिन् नित्यं संप्रसारणं भवति ।
जुहावयिषति । अजूहवत् ॥ द्विर्वचननिमित्ते कारितव्यवधान एव
यथा स्यादिति वचन् । क्लायकयितुमिच्छति । जिक्लायकयिषति ।
अजक्लायकत् । इति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ १५ ॥

ह्रयतेरभ्यस्तमात्रस्यान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं
भवति । जुहाव । जोह्रयते । जुह्रषति ॥

द्युतिस्वाथोरभ्यासस्य ॥ १६ ॥

द्युतिस्वाथोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । दिद्युते । दिद्युत्यते ।
दिद्योतिपते^(१) । अदिद्युतत् । सुव्यापयिषति ॥ स्वापेरिनन्तस्य
ग्रहणाद् न घञादौ^(२) । तेन मिष्वपयिषति^(३) ॥

न संप्रसारणे ॥ १७ ॥

संप्रसारणे कृते पुनः संप्रसारणं न भवति । विव्यते । वेविव्यते ।
विव्ये । विविधतुः । विविधुः । संविव्यतुः । संविव्युः ॥ एकदेशवि-
द्यतस्यानन्यवद्भावाद् व्यक्तौ जातौ च^(४) वचनम् ॥

वगेश्वेक्रीयिते ॥ १८ ॥

वगेश्वेक्रीयिते परे संप्रसारणं न भवति । वावग्यते ॥

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ १९ ॥

प्रच्छिन्नश्चिन्नञ्जीनां परोक्षायां संप्रसारणं न भवति । पप्र-
च्छतुः । पप्रच्छुः । वप्रच्छतुः । वप्रच्छुः । वभ्रञ्जतुः । वभ्रञ्जुः ॥

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारेऽविकारणे ॥ २० ॥

सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनामविकरणविषय आकारो भवति ।

१ दिद्योतिपति A.; दिद्युतिरे । ३ मिष्वपयिषति । P.; शिष्यापयि-
षति । B.
२ य घञादौ A.; न न घञादौ B. ४ B. om. च.

धेट् । धाता ॥ ग्लै । ग्लाता ॥ स्रै । स्नाता ॥ दो । दाता ॥ सुग्लः ।
सुस्रः । उपमर्गे त्वातो^(१) डः स्यात् ॥ अन्तग्रहणं धातुमंज्ञाकाले
मन्ध्यचरार्थम् । तेन चेता । स्तोता ॥ अविकरण इति किम् ।
ग्लायति । स्नायति ॥

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥ २१ ॥

व्येजो धातोः परोक्षायामाकारो^(२) न भवति । संविव्याय ।
संविव्ययिथ ॥ अगुणे संप्रसारणमस्येव^(३) ॥

मीनातिमिनोतिदीडां^(४) गुणवृद्धिस्थाने ॥ २२ ॥

एपां गुणवृद्धोः प्रसङ्ग आकारो भवति । मीञ् । प्रमाता ।
प्रमापयति ॥ डुमिञ् । निमाता । निमापयति ॥ दीङ् । उपदाता ।
उपदापयति । उपदायो वर्त्तते ॥ इडाभ्यां चेति^(५) घञ् स्यात् ॥
गुणवृद्धिस्थान इति किम् । प्रमीयते ॥ वर्णान्तविधित्वादभ्यामस्य^(६)
न स्यात् । प्रमेमीयते ॥

सनि दीङः ॥ २३ ॥

दीङः मन्याकारो भवति । उपदिदामते । नास्यन्तानाम-
निटाम् [का० ३. ५. १७] इत्यगुणत्वाद् वचनम् ॥

१ उपसर्गान्तातो B.

२ °अकारो A.

३ A. ndls तेन संविव्यतुः

४ °दिडां B.

५ चेत्यधिकरणे F.

६ °विधिरित्वाद्° A.; वर्णान्तस्य

विधित्वाद्° B.

स्मिजिक्कीडामिनि ॥ २४ ॥

एषामिनि पर आकारो भवति । विस्मापयते । जापयति ।
 क्रापयति । अध्यापयति ॥ हेतुकर्तृभये स्मिङोऽभिधानात् । कुञ्चि-
 कचैनं^(१) विस्माययति । करणाद् भये न स्यात् ॥ भातिरिनन्तो
 हेतुभये^(२)ऽपि वर्तते । मुण्डो भापयते ॥ भीषिचिन्ति० [का० ४.
 ५. ८३] इति वचनाद् भियः पान्तता^(३) । मुण्डो भीषयते ॥ वि-
 स्फुरणं विस्फारः । तं करोतीत्यिन् । विस्फारयति । विस्फोरय-
 ति^(४) ॥ हेतुविवक्षायाम्^(५) इन् ॥ चप सान्त्वने चयनेऽपि वृत्तिः ।
 चापयति । चित्रस्तु चाययति ॥ डुवपि प्रजनेऽपि । पुरोवातो
 गाः प्रवापयति ॥ वी^(६) प्रजने । प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥
 तपः साधयति । धर्मं साधयतीति पारलौकिकेऽपि साधिना भवि-
 तव्यमेव ॥ मिधु गत्यामित्यनेन च । अन्नं सेधयति । ग्रामं सेधयतीति
 भवितव्यमेव ॥ मिध्यतिनापि । तपस्तापनं सेधयति ॥ कस्त्वामुक्ता-
 पयते । ग्रेनो वर्त्तिकामुक्तापयते । लातेरेवायं प्रयोगः । विसंवा-
 दाभिभवयोर्लिङ्यः कारिते प्रयोगो नास्त्यनभिधानात् । रुचादि-
 रयम् । विलाता । विलेता । विलास्यते । विलेय्यते । विलाय ।
 विलीय । लातेर्लिङ्यः प्रयोगो^(७)ऽनेकार्थत्वाद्वातृनामिति ॥

१ कञ्जिकचैनं A.

२ हेतुकर्तृभये B.

३ सान्तता B.

४ Om. A.

५ हेतुकर्तृविवक्षायाम् F.

६ वि B. F.

७ प्रयोगे A.

सृजिदृशोरागमोऽकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धि-
स्थाने ॥ २५ ॥

सृजिदृशोः स्वरात्परो धुडादौ प्रत्यये^(१) गुणवृद्धिस्थाने^(२)
ऽकारागमो भवति । खष्टा । अखाचीत् । द्रष्टा । अद्राचीत् ॥
धुटीति किम् । ससर्ज । ददर्श ॥ गुणवृद्धिस्थान इति किम् ।
खचीष्ट । दृचीष्ट ॥

योगविभागात् स्पृशादीनां वा । स्पृश । स्पृष्टा । अस्प्राचीत् ॥
मृश । मृष्टा । अम्राचीत् ॥ कृष । क्रष्टा । अक्राचीत् ॥ तप । तप्ता ।
अत्राशीत् ॥ दृप । द्रप्ता । अद्राशीत् ॥ पचे । स्पृष्टा । अस्पार्ची-
दित्यादि ॥

दीङो^(३)ऽन्तो यकारः स्वरादावगुणे ॥ २६ ॥

दीङो^(३)ऽन्तो यकारो भवति । खरादावगुणे प्रत्यये परे ।
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीचिरे ॥ दीङो^(३)ऽवयव-
त्वेन^(४) द्विर्वचनं स्याद् आत्वं च न स्यात् ॥

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । असार्वधातुके खरादाव-
गुणे प्रत्यये परे । पपुः । तस्युः । गोदः । संस्या ॥ असार्वधातुक
इति किम् । यान्ति ॥ खरादाविति किम् । ग्लायते ॥ अगुण इति
किम् । दानम् ॥

इटि च ॥ २८ ॥

धातोराकारस्य ङोणे भवति । इटि परे । पपिय । ददिय ॥
इटोति किम् । पपाय । गुण्यमिदम् ॥

दासागायतिपिवतिस्यास्यतिजहातीनामीकारो व्य-
ञ्जनादौ ॥ २९ ॥

दानंजक्रमात्पगायतिपिवतिस्यास्यतिजहातीनामन्त ईका-
रो भवति । व्यञ्जनादावगुणे प्रत्यये^(१) परे^(२) । दीयते । धीयते ।
मीयते । गीयते ॥ गायतीति निर्देशाद् गाङ् गतादित्यस्य^(३) गा-
यत इति भवितव्यमेव^(४) ॥ पीयते । पातेत्यु^(५) पायते ॥ श्योयते ।
उवसीयते ॥ स्यतीति निर्देशात् । नायते । दासायते । मनोतेर्य
वाचम् ॥ ह्रीयते । हाङ्नु दायते ॥ .

आगिष्येकारः ॥ ३० ॥

दानादीनामागिष्यगुणे^(१) व्यञ्जनादौ परत एकारो भव-
ति । देयात् । धेयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । स्वेयात् । उव-
सेयात् । हेयात् ॥ उगुप् इति किम् । दामोष्ट । मामोष्ट ॥
वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम् । ग्लेयात् । ग्लायत् ॥ स्वेयात् ।
स्वायात् ॥ अय्य इति किम् । स्वेयात् ॥

१ उपादेशात्किम् ॥
२ P. ३२३ न स्यात् ।

३ यस्या भवितव्यम् P.
४ आदिषि चागुणे ॥

अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ ३१ ॥

सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भूवर्जितेभ्यः परस्मान् उस् आदेशो भवति । सिच् । अकार्षुः । उदगुः । अदुः । परस् न लुग्लोप इति ॥ अभ्यस्ते । अददुः । अजुह्वुः । अनेनिजुः ॥ विदादि । विद् ज्ञाने । आदन्त । द्विष ॥ अविदुः । अरुः । अलुः । अद्विपुः ॥ गणकृतम-
नित्यमिति वा स्यात् । ह्यस्तन्यन एवार्थात् । अविदन् । अरान् । अलान् । अद्विषन् ॥ अभुव इति किम् । अभूवन् ॥

इचस्तलोपः ॥ ३२ ॥

इचस्तप्रत्ययस्य सर्वस्य लोपो भवति । अपादि । अलावि ॥ इचस्त इति किम् । अकारितराम् ॥

हेरकारादहन्तेः ॥ ३३ ॥

धातोर्विहितस्य हेरकारात्परस्य लोपो भवति । अहन्तेः । पच । पठ । भव । दीव्य ॥ हेर्यक्तित्वात् । पचतात्^(१) ॥ अकारा-
दिति किम् । याहि ॥ अहन्तेरिति किम् । जहि शत्रून् । संनिपा-
तलक्षणस्य वर्णग्रहणे निमित्तत्वात् ॥

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ३४ ॥

नोश्च विकरणादसंयोगात्परस्य हेलोपो भवति । चिनु । सुनु ॥ विकरणादिति किम् । नुहि ॥ असंयोगादिति किम् । रा-
भ्रुहि ॥

उकाराच्च ॥ ३५ ॥

उकाराच्च विकरणात्परस्य हेलोपो भवति । तनु । कुरु ॥
विकरणादिति किम् । नुहि ॥

उकारलोपो वमोर्वा ॥ ३६ ॥

असंयोगस्थ^(१) विकरणस्योकारस्य लोपो भवति वा वमोः
परतः । सुन्वः । सुन्मः । सुनुवः । सुनुमः । तन्वः । तन्मः । तनुवः ।
तनुमः ॥ आद्यन्तवद्भावात् । सुनोमि । तनोमीति परत्वात् खरा-
देगत्वाद्वा सिद्धम् ॥

करोतेर्नित्यम् ॥ ३७ ॥

कृञः^(२) परस्य विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति वमोः
परतः । कुर्वः । कुर्मः ॥

ये च ॥ ३८ ॥

करोतेर्नित्यं^(३) विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति च
प्रत्यये परे^(४) । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ ३९ ॥

करोतेरकारस्यागुणे सार्वधातुके पर^(५) उकारो भवति ।

१ असंयोगात्परस्य F.

२ करोतेः A.

३ F. om. नित्यं.

४ ये च परतः । F.; B. om. प्रत्यये.

५ Om. A.

कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् । गुणो नैव स्वरूपनिर्देशात् ॥ सार्वधातुक इति किम् । संचस्करः ॥ अगुण इति किम् । करोमि ॥

रूधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ ४० ॥

रूधादेर्यो विकरणस्तस्यान्तावयवस्य^(१) लोपो भवति । अगुणे सार्वधातुके परे । रुद्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति ॥ अगुण इति किम् । रुणद्धि ॥

अस्तेरादेः ॥ ४१ ॥

अस्तेरादेरकारस्यागुणे^(२) सार्वधातुके परे लोपो भवति । स्तः । सन्ति ॥ अगुण इति किम् । अस्ति ॥

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ ४२ ॥

अभ्यस्तमंज्ञकानामाकारस्य लोपो भवति । अगुणे सार्वधातुके परे । मिमते । मिमताम् । जिहते । जिहताम् । दत्ते । धत्ते ॥ अगुण इति किम् । जहाति ॥

क्र्यादीनां विकरणस्य ॥ ४३ ॥

क्र्यादीनां धातूनामगुणे सार्वधातुके^(३) विकरणाकारस्य^(४) लोपो भवति । क्रीणते । क्रीणन्ति । प्रीणते । प्रीणन्ति ॥ कथं स्तम्भ-

१ तस्यावयवस्य F.; रूधादेर्विकरणान्तस्यावयवस्य B.
२ अदेरवयवस्य A.

३ F. adds परे.
४ विकरणान्तस्य A.

नीत्युपलक्षणत्वात्॥ क्र्यादीनामिति किम् । दीव्यामः । सीव्यामः^(१)॥
विकरणस्येति सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अगुण इति किम् । क्रीणाति ॥

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ ४४ ॥

राग्यपेक्षयोभयशब्दो व्यक्त्यपेक्षया वङ्गवचनम् । उभयेषा-
मभ्यस्तक्र्यादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य^(२) व्यञ्जनादा-
वगुणे सार्वधातुक^(३) ईकारो भवति । मिमीते । जिहीते । लुनीते ।
पुनीते ॥ व्यञ्जनादाविति किम् । मिमते । क्रीणते ॥ अगुण इति
किम् । जहाति । क्रीणाति ॥ सार्वधातुक इति किम् । जालायते ॥
अद इति किम् । दत्से । धत्से ॥

इकारो दरिद्रातेः ॥ ४५ ॥

दरिद्रातेराकारस्यागुणे सार्वधातुके व्यञ्जनादाविकारो
भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः ॥ अगुण इति किम् । दरिद्रा-
ति ॥ सार्वधातुक इति किम् । दरिद्राणम् । दरिद्रायकः । दि-
दरिद्रासति^(४) ॥

भियो वेति वक्तव्यम् । विभितः । विभीतः ॥

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ ४६ ॥

जहातेरन्तस्य सप्तम्यामगुणे^(५) लोपो भवति । जह्यात्^(६) ।
जह्याताम्^(६) ॥

१ दीव्यावः । सीव्यावः । A.

२ दारवर्जितानाम् B.

३ F. adds परे.

४ Om. A.

५ A. adds परतो.

६ जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः । B.

व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुक इत्वं वा^(१) वक्तव्यम् । जहितः । जही-
तः ॥ हौ चालमित्वमीत्वं चेष्टम् । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ४७ ॥

हन्तेर्धुडादौ सार्वधातुकेऽगुणेऽन्तस्य^(२) नकारस्य लोपो
भवति । हतः । हयः । आहते । आहताम् ॥ धुटीति किम् ।
हन्वः । हन्मः ॥ अगुण इति किम् । हन्ति ॥ प्रतिपिद्धेष्टां मध्ये हन्ते-
रेव सार्वधातुके संभवदर्शनार्थमिदम्^(३) ॥

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ ४८ ॥

शासेरुपधाया इद् भवति । अणि व्यञ्जनादावगुणे^(४) । अन्व-
शिपत् । शिष्यते । शिष्टः^(५) ॥ कथं मित्रं शास्तीति मित्रशीः । वि-
लोपात् खरादेशो विधिर्वलवान्^(६) ॥ अणा सहचरितः शासु-
रिह^(७) गृह्यते । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ कथम् आशीः ।
ज्ञापकात् ॥

हन्तेर्ज हौ ॥ ४९ ॥

हन्तेर्जकारो भवति हौ परे । जहि शत्रून् ॥ हेर्व्यक्तित्वाद्
हतात् । परत्वान्तातन्^(८) ॥

१ इह्या F.

२ Om. F.

३ सार्वधातुक इति संभव० B. ;

F. om. इदम्.

४ F. adds प्रत्यये परे.

५ F. adds शिष्टयान् ।

६ °वलवानिति F.

७ °इहेति F.

८ आशिपि तु ह्योस्तातण् A.

दास्त्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥ ५० ॥

दामंजकस्यास्त्येयं हौ परेऽन्तस्यैवं भवति । अभ्यासलोपश्च
यथामंभवम् । देहि । धेहि ॥ अस । एधि ॥ अलोपश्चेति मिद्धे
ऽभ्यासग्रहणं समस्तलोपार्थम् ॥

अस्यैकव्यञ्जनमध्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ५१ ॥

अगुणे परोक्षायां परतोऽनादेशादेर्धातोरस्यैकव्यञ्जनम-
ध्यगतस्यैवं भवति । अभ्यासलोपश्च । पेचतुः । नेमतुः । सेहे ॥

चकाराधिकारात्^(१) क्वचिद् दीर्घोऽपि गृह्यते । राधो हिंसायां ।

अपरेधतुः ॥ हिंसायामित्येव । आरराधतुः ॥

राजिभ्राजिभ्राशिभ्राशीनां^(२) वा वक्तव्यम् । रेजतुः । रराजतु-

रित्यादि । अन्यत्र न भवति । चकागे ॥ यलि च मेय्यप्येवम् ।

रेजिथ^(३) । रराजिथ^(३) ॥

असहायव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् । ततश्चतुः ॥ अनादेशादेरिति
किम् । वभणतुः ॥ अगुण इति किम् । अहं पपच ॥

यलि च सेटि ॥ ५२ ॥

यलि च सेटि परतोऽनादेशादेर्धातोरस्यैकव्यञ्जनमध्यग-
तस्यैवं भवति । अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । नेमिथ ॥ सेटीति किम् ।

१ चकारात् A.

२ भ्रासिभ्रासीनां B. F.

३ Om. A.

पपक्य ॥ अनादेशादेरिति किम् । वभणिथ ॥ एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् । विव्यचिथ ॥

तृफलभजत्रपश्रन्थियन्थिदन्भीनां च^(१) ॥ ५३ ॥

तृप्रभृतीनामत एत्वं भवति । अभ्यासलोपश्च । परोच्चायामगुणे थलि च सेटि परतः । गुण्यादेशादिसहायव्यञ्जनत्वाद् वचनम् । तेरतुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । अथतुः । अथतुः । देभतुः ॥ अनुषङ्गलोपिनां^(२) मध्ये दन्भेरेवेति नियमात् । समर्थान् ॥ निरनुषङ्गः साहचर्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थिथ । ददन्भिथ । इत्यनुषङ्गिणां न स्यात् ॥ अगुण इति किम् । अहं ततर ॥

जृभ्रमुत्रसिखनफणस्यमां^(३) वा वक्तव्यम् । जेरतुः । जजरतुः । जेरिथ । जजरिथेत्यादि ॥

न शसददवादिगुणिनाम् ॥ ५४ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणिनां च^(४) धातूनामेत्वमभ्यासलोपश्च न भवति । अगुणे परोच्चायां थलि च सेटि परतः । विशशसतुः । विशशसिथ^(५) ॥ दददे । दददाते ॥ ववसतुः । ववसिथ ॥ विशशरतुः । विशशरिथ^(६) निनचिथ ॥

१ °दभीनां च A.

२ °लोपानां A.

३ जृभ्रमु० A. B.

४ Om. F.

५ विशशसतुः । विशशसिथः । A.

६ F. adds एवं.

स्वरादाविवर्णो वर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ५५ ॥

स्वरादावगुणे प्रत्यये परे धातोरिवर्णो वर्णान्तस्य इयुवौ भवतः । निर्दिष्टस्य स्थानिन एवान्तरतम्यात् । शिञ्जितुः । चि-
क्रियतुः । चुचुवतुः । पुपुवतुः । पुवन्ति । रुवन्ति । लुवन्ति^(१) ॥
स्वरादाविति किम् । त्रीयात् । लूयात् ॥ अगुण इति किम् ।
अयिता । लविता ॥ धातुग्रहणमप्युत्तरार्थमेव ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ५६ ॥

इवर्णो वर्णान्तस्याभ्यासस्यासवर्णे^(२) स्वर^(३) इयुवौ भवतः ।
इयेष । उवोष । इयूयात् ॥ असवर्ण इति किम् । ईषतुः । ऊषतुः ॥

नोर्विकरणस्य ॥ ५७ ॥

नोर्विकरणस्योकारस्यागुणे स्वरादावुव् भवति । आन्तरत-
म्यात् । प्राप्नुवन्ति । प्राप्नुवन्तु । शक्नुवन्ति । शक्नुवन्तु ॥ नोरिति
किम् । ञ्णन्ति ॥ विकरणस्येति किम् । तन्वन्ति ॥

य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥ ५८ ॥

अनेकाक्षरस्य धातोर्य इवर्णस्तस्यासंयोगपूर्वस्य यकारो भव-
ति । अगुणे स्वरादौ । विच्यतुः । विव्युः । निच्यतुः । निव्युः । दि-
ग्यिरे । निच्यिरे ॥ असंयोगपूर्वस्येति किम् । शिञ्जितुः । चिक्रि-
यतुः ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरिति^(४) किम् । अधीयते ॥

१ B. adds शुवन्ति ।

२ °अभ्यासस्यासवर्णे A.

३ खरे परे B.

४ अनेकाक्षरस्येति F.

इणश्च ॥ ५९ ॥

इणो धातोरगुणे खरादौ चकारो भवति । यन्ति । यन्तु ॥
चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन इको ऽपि स्यात् । अधियन्ति ।
अधियन्तु ॥

नोर्विकारो विकरणस्य ॥ ६० ॥

नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्य^(१) खरादावगुणे वकारो भवति ।
सुन्वन्ति । चिन्वन्ति ॥ विकरणस्येति किम् । नुवन्ति । नोनुवः ॥
असंयोगपूर्वस्येति किम् । तच्छुवन्ति ॥

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ ६१ ॥

जुहोतेरुकारस्य सार्वधातुके खरादावगुणे प्रत्यये^(२) परे^(२)
वकारो भवति । जुहति । जुहत्तु ॥ अगुण इति किम् । जुह्वा-
नि ॥ सार्वधातुक इति किम् । जुहुवुः ॥ खरादाविति किम् ।
जुहुयात् ॥

भुवो वो ऽन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ ६२ ॥

भुवो धातोरन्तो वकारो भवति परोक्षाद्यतन्योः खराद्योः
परतः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । अभूवन्^(३) ।
अभूवम् ॥ पुनर्विकारो गुणवृद्धिवाधनार्थः । नित्यच्चेदगुणाधि-

कारः स्यात् ॥ स्वराद्योरिति किम् । अमृत् । वमृवान्^(१) ॥ वमृ-
वुष इत्यभिङ्गं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

गोहेरुपधायाः^(२) ॥ ६३ ॥

गोहेः छतगुणस्य स्वरादौ परत उपधाया ऊद्^(३) भवति ।
गृहयति । गृहिता । गृहकः ॥ गोहेः छतगुणस्येति^(४) किम् ।
जुगुहुः ॥ उपधाग्रहणमुत्तरार्थ^(५) च ॥

दुषेः^(६) कारिते ॥ ६४ ॥

दुषेर्यधाया ऊद्^(३) भवति कारिते परे^(७) । दूषयति ॥
कारित इति किम् । दोषो वर्तते ॥ कारित इति संज्ञापूर्वकत्वाद्
वा चित्तविकारे । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूष-
यति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मानुवन्धानां ह्रस्वः ॥ ६५ ॥

घटादयो मानुवन्धा अन्वाख्याताः^(८) । तेषामुपधायाः का-
रिते परे ह्रस्वो भवति । घटयति । व्यययति ॥
ह्रगे ह्रगे सगे स्यगे संवरणे^(९) ॥ कगे नोचते । अस्यायमर्थ इति
च^(१०) नोचते । कगयति ॥ चन् च । वनु च नोचते । चन् च

१ अमृवान् A.

२ गोहेरुद् B.

३ उद् B.

४ गोहेरिति F.

५ उपधाया ग्रहणं A.

६ दुषे A.

७ ०८८ A.

८ इत्यन्वाख्याताः F.

९ A. २८८८ च.

१० F. ०८८ च.

हिंसार्थः । वनु च कगेवत्^(१) । चनयति । वनयति ॥ स्मृ आधाने ।
 स्मरयति । चिन्तायामन्यत्र न भवति । विस्मारयति ॥
 जनी जृप्^(२) क्त्वा रन्जो ऽमन्ताश्च^(३) । जनी प्रादुर्भावे । जनयति ॥
 जृप्^(२) । जरयति ॥ क्त्वा क्त्वा ऋणे । क्त्वा क्त्वा ऋणे । रन्ज रागे । रजयति
 मृगान् । रन्जेर्द्धगरमणे ऽनुपङ्गलोपः ॥ अमन्ताश्च^(३) । रमयति ।
 अमयति ॥

ज्वलकलहलनमो ऽनुपसर्गा वा । सोपसर्गास्तु नित्यं मानुबन्धाः ।
 ज्वल दीप्तौ घटादिः । प्रज्वलयति ॥ तथा कल हल चलने ।
 प्रकलयति । प्रहलयति ॥ अमन्तत्वात्^(४) । उपनमयति^(५) ॥
 ग्लास्त्रावनुवमश्च । अनुपसर्गा इति किम् । प्रग्लापयति । प्रस्त्राप-
 यति । उपवनयति । उद्धमयति ॥ न कस्यमिचमः ॥
 शमो ऽदर्शने । शमयति रोगान् । दर्शने तु न भवति । निशाम-
 यति रूपम् ॥

स्त्रादिरवपरिभ्यां^(६) च । अवस्त्रादयति । परिस्त्रादयति^(७) ॥ अव-
 परिभ्यामेवेति नियमादन्योपसर्गान्न भवति । प्रस्त्रादयति । उप-
 स्त्रादयति ॥

फण गतौ पथ्यते मानुबन्धश्च । गतेरन्यत्र न भवति^(८) । फणय-
 ति^(९) फण्टम् ॥

१ कगेवदिति A.

२ जृप् MSS.

३ ऽमन्ताश्च F.

४ अमन्ताश्च B.; अमन्तात् F.

५ उपरमयति A.

६ स्त्रादिरप० B.

७ A. adds नमो ऽपरिवेगने ॥

८ F. om. from गतेर०

९ फणयति F.

अन्ये मुगसा इति नोदाहृताः । कथम् उद्धाटितः कपाटः (१) ।
चौरस्योक्ताथयति । घञन्तादिन् ॥ संक्रामयतीति शृन्तृङन्ता-
दिन् ॥

इचि वा ॥ ६६ ॥

मानुवन्थानां धातूनां (२) कारित इचि परे ह्रस्वो भवति
वा । अघटि । अघाटि । अव्यधि । अव्याधि ॥ वृजि गतौ दाने
च । दच हिंसायामिति घटादिपाठवन्तादनुपधाया अपि दीर्घ-
त्वम् । तेन अचञ्चि । अचाञ्चि ॥ अदचि । अदाचि ॥

जनिवध्योश्च ॥ ६७ ॥

इज्माचमिह (३) वर्तते (४) । जनिवध्योरिचि परे (५) नित्यं
ह्रस्वो भवति । अजनि । अवधि ॥ यद्यपि वन्थने वधिष् तथापीचि
हिंसायाम् । तथा च भक्षकस्येनास्ति वधको ऽपि न विद्यते ॥
वधिः (६) प्रकृत्यन्तरमित्येके ॥

ओतो यिन्त्रायी स्वरवत् ॥ ६८ ॥

ओतः परौ यिन्त्रायी स्वरवद् भवतः । गव्यति । गव्यते ॥
अवो ऽपि न स्यात् । गवाजिनवदिष्टत्वात् ॥

१ कपाटन् B.

२ Om. B. F.

३ इज्माच° A. F. and MSS. Tril;

इज्माच° B.

४ स्यते A.

५ °वध्योश्चेति परे F.

६ (६) None of the MSS. distinguish
between व and द.

औतश्च ॥ ६९ ॥

औतः परौ चिन्त्रायी खरवद् भवतः । नाव्यति । नाव्यते ।
यथासंख्यभयात् पृथगुच्यते ॥

नाम्यन्तानां यण्आयियिन्आशीश्चिवचेक्रीयितेषु^(१)
ये दीर्घः ॥ ७० ॥

नाम्यन्तानां धातूनां^(२) यणादिपु^(३) चे^(२) चौ च परत
आन्तरतम्याद् दीर्घो भवति । चीयते । मन्तूयति^(४) । अग्नोयते ।
पटूयति^(५) । चीयात् ॥ चौ च । पटूकरोति ॥ चेचीयते ॥ च इति^(६)
किम् । कृषीष्ट । नामीति संभवदर्शनार्थमिदम् ॥

इणो^(७)ऽनुपसृष्टस्य ॥ ७१ ॥

इणो^(७) धातोरनुपसृष्टस्यैवाशिपि ये^(८) दीर्घा भवति ॥
ईयात् । ईयास्ताम् ॥ अनुपसृष्टस्येति^(९) किम् । अन्वियात् ॥^(१०)
यणो व्यवहितपाठान्नेष्टानुवृत्तिरिति गम्यते । तेन समीयते । नि-
यमो न स्यात् ॥

ऋत ईदन्तश्चिवचेक्रीयितयिन्आयिषु ॥ ७२ ॥

ऋदन्तस्य चिवचेक्रीयितयिन्आयिषु परत ईदन्तो भवति ।

१ यनायीयिना० B.

२ Om. F.

३ यणादिपु A. F.

४ नूयते । मन्तूयति । B.

५ पटूयति । A.

६ यनादिष्विति । B.

७ इणो B.

८ Om. B. ; A. om. धातोः

९ ऽनुपसृष्टस्येति A.

१० यणो व्यवहितत्वात् पा० B.

मात्रोक्तोति । जेहोयते । खखोयति । दुहित्रीयते^(१) ॥ चत इति
किम् । चेकीर्यते^(२) ॥

इरन्यगुणे ॥ ७३ ॥

चदन्तस्थानि विकरणे^(३) ऽगुण इकारो भवति । आद्रियते ।
आप्रियते ॥ चत इति किम् । किरति । गिरति ॥ अगुण इति
किम् । सरति । आदेशादागमो विधिर्वलवानिति^(४) ॥

यणाशिषोर्ये^(५) ॥ ७४ ॥

चदन्तस्य यणाशिषोर्ये^(५) पर इकारो ऽन्तो^(६) भवति ।
क्रियते । क्रियात् ॥ य इति किम् । कृषीष्ट ॥

गुणो ऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७५ ॥

अर्तेः संयोगादेश्च धातोर्चणाशिषोर्ये^(७) परे गुणो भवति ।
अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् ॥ असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग
इति संस्क्रियते । संस्क्रियात् ॥

चेक्रीयिते च ॥ ७६ ॥

अर्तेः संयोगादेश्च धातोश्चेक्रीयते^(८) परे गुणो भवति । अरा-
र्यते । साम्प्रत्यते ॥

१ दुहित्रीयति F.

२ कृ चे० F.; चेकीर्यते B.

३ चदन्तस्थाकरणे B.; F. om.
अगुणे.

४ ० वलीयानिति A.

५ यना० B.

६ Om. B.

७ धातोर्चतो च० F.

८ धातोर्चतचेक्री० B.; अर्तिसं-
योगाद्योर्चतचे० F.

प्राध्मोरी ॥ ७७ ॥

(१) प्रा । ध्रा । इत्येतयोश्चेक्रीयिते पर ईकारो भवति^(२) ।
जेघ्रीयते । देघ्रीयते ॥ हन्तेर्घीर्वा वक्तव्यम् । जेघ्रीयते । जंघन्यते ॥

यिन्यवर्णस्य ॥ ७८ ॥

यिनि परेऽवर्णस्य ईकारो^(३) भवति । वस्त्रीयति । माली-
यति ॥ चो च । दीर्घीभवति^(४) । मालीस्यात् ॥
अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासाकाङ्क्षासु निपाता^(५) रूढाः ।
अशनमिच्छति भोक्तुम् । अशनायति ॥ उदकमिच्छति पातुम् ।
उदन्यति ॥ धनमिच्छति दृप्णक् । धनायति ॥

अदेर्घसू सनद्यतन्योः ॥ ७९ ॥

अदेः स्थाने सनद्यतन्योः परतो घमूरादेशो भवति । नृद्
अणर्थः । जिघत्सति । अघसत् ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ८० ॥

परोक्षायां परतोऽदेर्घमूरादेशो^(६) भवति वा । आद ।
आदतुः । जघाम । जचतुः ॥ घमू अदने^(७) । मौत्रोऽयं भाषा-
यां मरन्विषय एव ॥

१ प्राध्मोरित्ये० B.

२ ईर्भवति F.

३ ऽवर्णस्येद् B.

४ दीर्घो भ० F.

५ ०काङ्क्षासुनिपाता F.

६ अदेः स्थाने घमू० B.

७ घमूरदने B.

वेजश्च वयिः ॥ ८१ ॥

वेजो धातोः परोक्षायां परतो वचिर्भवति^(१) वा । उवाय ।
जयतुः । ववौ । ववतुः ॥ इकारः स्वरूपग्राहकः ॥

हन्तेर्वधिराशिषि ॥ ८२ ॥

हन्तेर्वधिर्भवति^(२) । आशिषि परतः । वध्यात् । वध्यास्ताम् ॥

अद्यतन्यां च ॥ ८३ ॥

हन्तेरद्यतन्यां च परतो वधिर्भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् ॥
अनान्तत्वादिति ह्येते वा दीर्घा न स्यात् । इङ्निर्देशस्य^(३) स्वरू-
पग्राहकत्वात् ॥ वाशब्दो व्यवस्थावाचीह स्मर्यते । तेनात्मनेपदे
वा । आहत । आहयाताम् । आवधिष्ट । आवधिषाताम्^(४) ॥

इणो गा ॥ ८४ ॥

इणो धातोर्द्यतन्यां^(५) गादेशो भवति । अगात् । अगा-
ताम् ॥ इण्वद् इकोऽपि । अद्यगात् ॥

इङः परोक्षायाम् ॥ ८५ ॥

इङः परोक्षायां^(५) गादेशो भवति । अधिजगे । अधिज-
गाते । अधिजगिरे ॥ इङ इति किम् । इट् गतौ । उदियाय ॥

१ परोक्षायां वचिरादेशो भवति F.

२ वधिरादेशो भवति B.

३ इङ्निर्देशस्य MSS.

४ अवधिष्ट । अव० F.

५ F. adds परतो.

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्वा गीरादेश^(१) द्यते^(२) । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट^(३) । अध्यगीयत । अध्यैयत^(३) ॥ इनि संश्लेषोरपि गायते-
रध्यने^(४) ऽपि वृत्तिः । अधिजिगापयिषति । अध्यजोगपत्^(५) ॥
इङ्क्षु । अध्यापिपयिषति । अध्यापिपत्^(६) ॥

सनीण्डडोर्गमिः ॥ ८६ ॥

सनि परे इण्डडोर्गमिरादेशो भवति । ग्रामं जिगमिषति ।
वेदानधिजिगांसते ॥ इको^(७) ऽपि । अधिजिगमिषति ॥ गमू बो-
धने सनि नाभिधीयते चेत् तयायमपि । अर्थान् प्रतीपिषति ॥
इट्^(८) गतौ बोधने ऽपि दृश्यते^(९) । गमयति । अधिगमयति ।
गमिनैव मिद्धम् । अर्थान् प्रत्याययति । शास्त्रमध्यापयतीति
भवितव्यमेव^(१०) ॥

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अस्तेर्भूरादेशो भवति । असार्वधातुकविषये । भविता ।
भूतः । भविष्यति । भव्यम् । स्वरान् यः [का० ४. २. १०] ॥ तिपा
निर्देशः किम् । अमिता ॥

१ गिरादेश F.

२ उच्यते A.

३ अध्यैष्ट । १। अध्यैयत A. F.

४ गीयतेर° F.

५ अध्यजिगपत् A.

६ अध्यापीपत् F.

७ इकारो A.

८ अट पट कट इट F.

९ वृत्तिः । B.

१० °एवेति F. : °अध्यापयतीत्यत

एय इ B.

ब्रुवो वचिः ॥ ८८ ॥

ब्रुवो धातोर्वचिर्भवति । असार्वधातुकविषये । वक्ता । वक्ष्य-
ति । वाच्यम् । च्चवर्णव्यञ्जनान्ताद् व्यण् [का० ४. २. ३५] ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ८९ ॥

चक्षिडः^(१) ख्याञादेशो भवति । असार्वधातुकविषये । आ-
ख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । अनुबन्धत्वादुभयपदम् ॥
आख्येयम् । आत्खनोरिच्च [का० ४. २. १२] इति^(२) ॥ कथं संच-
क्ष्यो^(३) दुर्जनो । वर्जनीय इत्यर्थः । नृचचा राक्षसः । असून^(४) ।
औणादिकत्वात् । विचक्षणो विद्वान् लोकतः सिद्धः ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ९० ॥

चक्षिडः परोक्षायां^(५) ख्याञादेशो भवति वा । आचख्यौ ।
आचख्ये । आचचक्षे ॥

अजेर्वी ॥ ९१ ॥

अजेर्वीरादेशो भवति । असार्वधातुकविषये । विव्यतुः ।
वचनीयम् । वीतः । वीतवान् ॥ व्यञ्जनादौ वेति केचित् । प्रा-
जिता । प्रवेता । प्राजिष्यते । प्रवेष्यते । प्राजितुम् । प्रवेतुम् ॥

१ चक्षिडो धातोः A.

२ इति स्थात् A.

३ संचक्षो F.

४ असून B.

५ A. adds च.

घञ्अल्क्यप् च^(१) न स्यात् । समाजः । उदंजः । समज्या । प्रा-
जनो दण्डः । वाधिकारादियमिष्टमिद्धिः^(२) ॥

अदादेर्लुग् विकरणस्य ॥ ९२ ॥

अदादेर्गणाद् विकरणस्य लुग् भवति । अन्ति । हन्ति ।
जुहोति । विभेति । जुहुतः । विभीतः ॥ लुग्लोपत्वान्न गुणः ॥
विकरणस्येति किम् । अन्नन् ॥ अदाद्यन्तर्गणो जुहोत्यादिरिति ॥

इणस्यादापिवतिभूभ्यः सिचः परस्मै ॥ ९३ ॥

इणादिभ्यः परस्य सिचो लुग् भवति परस्मैपदे परतः ।
अगात् । अधगात् । अस्यात् । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् ॥
पिवतेरिति किम् । पा रच्णे । अपासीत् ॥ परस्मा इति किम् ।
समस्त्रिपत । अदिषत् ॥
घ्राणाक्षामाघेटां वा वक्तव्यम् । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अशात् ।
अशासीत् । अच्चात् । अच्चासीत् । असात् । असासीत् । अधात् ।
अधासीत् ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां वृत्तावाख्याते चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ १ ॥

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणचोरन्तरतमो गुणो भवति^(१) । अ-
र्थात्प्रत्यये परे । एता । चेता । नेता । स्तोता । कर्ता । भविता ।
सुनोति । तनोति ॥ नाम्यन्तयोरिति किम् । उन्मिता । क्रीणाति ॥
स्लायति^(२) । क्षायति^(२) । ऐकारोपदेशवत्तान्न गुणः^(३) ॥ नो-
भ्याम् । लूभ्यामिति गौणत्वात् ॥

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ २ ॥

धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणो भवति । कोषिता^(४) ।
कोषियते । वर्तिता । वर्तियते ॥ भेत्ता । ह्येत्तेति प्रत्यये परे
धातोरुपधैव ॥ चकार उत्तरार्थः ॥

अनि च विकरणे ॥ ३ ॥

नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य चान्येव विकरणे गुणो भवति^(४) ।
रोचते । वर्तते । भवति । नयति ॥ अन्येव विकरण इति किम् । नृत्य-
ति । सुनोति । क्रीणाति । पुपाण ॥ विकरण इति किम् । अदुहन् ॥

करोतेः ॥ ४ ॥

करोतेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । करोति । करोतु^(५) ॥
तनाद्युपलक्षणं^(६) करोतिरिति केचित् । तेन समर्णोति ॥

१ °विकरणयोर्गुणो भवति । आन्त-
रतम्यात् । A.

२ Om. A.

३ इत्यैकारोपदेशान्न गुण इति । F.

४ B. om. from कोषिता to गुणो
भवति (S. 3).

५ कुपते । F.

६ °उपलक्षणत्वात् B.

मिदेः ॥ ५ ॥

मिदेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । मेद्यति ॥ भौवादिकस्य
मेदतेरनि सिद्ध एव^(१) ॥

अभ्यस्तानामुसि^(२) ॥ ६ ॥

अभ्यस्तानामुसि^(३) परे नामिनो^(४) गुणो भवति । द्वित्ववज्ज-
त्वयोश्च परस्मा इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अविभयुः । अजु-
द्युः । अविभरुः । अजागरुः ॥ अभ्यस्तानामुसीति किम् । जुद्युः ॥

न एकारानुबन्धचेत्क्रियितयोः^(५) ॥ ७ ॥

नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च एकारानुबन्धे चेत्क्रियिते च^(६)
परे गुणो न भवति । अशिञ्चियत् । अपुपत् । अघुचत्^(७) । नी-
यते । दुष्यते ॥ नरीनृत्यते । लोलूयते ॥

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्व-
धातुके ॥ ८ ॥

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके
परे गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् ॥ विशेषनामिद्य-
णज् जजनानीत्यलोपो न स्यात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥
गुणिनीति किम् । गुणिन्यपि गुणो मा भूत् । अनेनिजुः ॥

१ सिंहमेव ॥ A.

२ °उपि B.

३ अभ्यस्तसंज्ञकानामुपि B.

४ नामिन एव B.; om. F.

५ एकारानुबन्धे B. F.

६ Om. F.

७ अद्युचत् । B.; A. add. दीयते,

F. चीयते.

सनि चानिटि ॥ ९ ॥

नामिन उपधाया अनिटि सनि गुणो न भवति । विभित्सति ।
दित्सा । वुमुचते । जिघृचति ॥ चकारादनामिनो ऽपि कचित् ।
तेन धीप्सति । नलोपः स्यात् ॥ अनिटोति किम् । चुकोषिषति ॥

सिजाशिषोश्चात्मने ॥ १० ॥

नामिन उपधायाः सिचात्मनेपद^(१) आशिषि चानिटि
गुणो न भवति । अभित्त । अच्चित्त । अभित्साताम् । अदुक्कहि ।
अदुग्घ । अदुग्घाः । दुहदिहलिहगुहामात्मने वतवर्गे वा सण्वेव
तत्र व्यवस्थितवानुवृत्तेः सिचो ऽद्यतन्युपलक्षणत्वात् सिद्धम् ॥ भि-
त्सोष्ट । भुचोष्ट ॥ अनिटोति किम् । अवर्धिष्ट । वर्धिषोष्ट ॥
इहात्मनेग्रहणं गुणवाधिका वृद्धिरिति ज्ञापनार्थम् । तेन न्यनु-
वीत् । न्यधुवीत् । कुटादित्वादगुणे वृद्धिर्न स्यात् ॥

चृदन्तानां च ॥ ११ ॥

चृदन्तानां च धातूनां^(२) सिजाशिषोश्चात्मनेपदे ऽनिटि
गुणो न भवति । अकृत । अकृषाताम् । कृषोष्ट ॥ अनिटोति किम् ।
प्रावरिष्ट । प्रवरिषोष्ट^(३) ॥ कथं ह । अतीर्यं । तोषीर्यं । स्तृ ।
अस्तोर्त्यं^(४) । स्तोषीर्यं । पृ । अपूर्यं । पूर्षीर्यं । सिजाशिषोश्चात्मने
इद्विकल्पेष्टिरित्युकारस्योपलक्षणत्वात् ॥

१ सिचात्मनेपदे A.

२ Om. A.; B. om. च.

३ Om. F.

४ अस्तार्थे A.

स्यादोश्च ॥ १२ ॥

स्यादामञ्जकयोश्च^(१) नामिनः सिच्यात्मनेपदे^(२) गुणो न भवति । समस्थिपत । समस्थिपाताम् । अदित । अदिपाताम् । अधित । अधिपाताम् ॥ नामिन इति किम् । स्यासीष्ट । दासीष्ट ॥

भुवः सिज्जुकि ॥ १३ ॥

भुवो धातोः^(३) सिज्जुकि मति गुणो न भवति । अभूत् । अभूताम् ॥ भुव इति किम् । अस्यात् ॥ सिज्जुकीति वचनान्नामिनो निवृत्तिर्वेति^(४) गच्छते ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १४ ॥

सूतेः पञ्चम्युत्तमे^(५) गुणो न भवति । सूङ् । सुवै । सुवावचै । सुवामचै ॥

दीधीवेव्योश्च ॥ १५ ॥

हान्दमावेतौ धात्व इत्येके । पञ्चम्यामिति नेहानुवृत्तिः पृथग्योगात् । दीधीवेव्योश्च गुणो न भवति । आदीध्ये^(६) । आवेव्यै^(७) । आदीध्यनम् । आवेव्यनम् । आदीध्यकः^(८) । आवेव्यकः ॥

१ स्यादोश्च F.

२ सिच्यात्मनेपदे A.

३ Om. B.

४ नामिनो वृत्तिः F.

५ A. add: षदे.

६ आदीध्ये F. आदीध्ये B.

७ आवेव्ये F.

८ आदीध्यमम् आदीध्यकः । B.

रुदविदमुषां सनि ॥ १६ ॥

रुदादीनां सनि गुणो न भवति । रुरुदिपति । विविदिपति । मुमुषिपति ॥ पारिषेय्याद् विदिर्ज्ञानार्थः ॥ सनि व्यञ्जनादेर्व्युप-
धत्वाद् विकल्पेष्टौ वचनं नित्यर्थम् ॥

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ १७ ॥

नाम्यन्तानां धात्वनामनिटां^(१) सनि गुणो न भवति । चिची-
पति । निनीषति । तुष्टूषति । लुलूषति । चिकीर्षति । वुभूर्षति^(२) ॥
अनिटामिति किम् । शिथ्यथिपति ॥ जीप्सतीति नित्यत्वात् कारि-
तलोपः स्यात् ॥

दीर्घाणां च कृतो दीर्घो गुणं बाधेत चेत्तदा ।

दीर्घजाविरुरौ नाम इना लोपस्तु दुर्लभः^(३) ॥

सर्वेषामात्मने सार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ १८ ॥

सर्वेषां धात्वनां विकरणानां च नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य
च सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जित आत्मनेपदे गुणो न भवति ।
दुग्धे । स्तुते । चिनुते । कुरुते ॥ सार्वधातुक इति किम् । धोक्ष्यते ।
स्तोय्यते ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् । स्तुवै । करवै ॥

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ १९ ॥

सर्वेषां धात्वनां चिकरणानां^(४) च चार्वधातुके^(५) पञ्चम्यु-

१ नाम्यन्तानामनिटां A.

२ वुभूर्षति A.

३ दुर्लभ इति A.

४ A. adds नामिन उपधाया ना-
म्यन्तस्य च.

५ F. adds नरे.

त्तमवर्जिते द्वित्ववज्जत्वयोश्च परस्मैपदे गुणो न भवति । दुग्धः ।
 दुहन्ति । स्तुतः । स्तुवन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । कुरुतः । कुर्वन्ति ॥
 द्वित्ववज्जत्वयोरिति किम् । दोग्धि । स्तौति । करोति । चिनोति ॥
 अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् । दोह्याव । दोह्याम । चिनवाव ।
 चिनवाम ॥

परोक्षायां च ॥ २० ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च^(१) द्वित्ववज्जत्वयोश्च परस्मैपदे
 गुणो न भवति । दुदुहतुः । दुदुङ्गः । विव्यतुः । विव्युः ॥ द्वित्ववज्ज-
 त्वयोरिति किम् । दुदोह । निनयिथ ॥

सर्वत्रात्मने ॥ २१ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) परोक्षायां च सर्वस्मिन्नात्मनेपदे^(२) गुणो
 न भवति । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरि । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे^(३) ॥

आशिषि च परस्मै ॥ २२ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) सर्वत्राशिषि परस्मैपदे गुणो न भवति ।
 चीयात् । चीयास्ताम् । दुह्यात् । दुह्यास्ताम् ॥ परस्मा इति
 किम् । चेपीष्ट । धोपीष्ट^(४) ॥

१ A. om. from सर्वेषां.

२ सर्वत्रात्मनेपदे F.

३ F. om. from चक्रे.

४ धोपीष्ट B. F. : [धोपीष्टेति
 धून् कल्पने Tril.].

सप्तम्यां च ॥ २३ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) सप्तम्यां च परस्मैपदे^(२) गुणो न भवति ।
श्रुयात् । चिनुयात् । दुह्यात् ॥

हौ च ॥ २४ ॥

सर्वेषां धातूनां हौ^(३) परे गुणो न भवति । नुहि । दुग्धि ।
प्राप्नुहि ॥ चिनु । मुनु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् ॥ कथम् एहि ।
आङ् एत्वमिति ॥

तुदादेरनि ॥ २५ ॥

तुदादेरनि गुणो न भवति । तुदति । नुदति ॥

आमि विदेरेव ॥ २६ ॥

विदेरेवामि परे गुणो न भवति । विद जाने । विदाञ्चकार ॥
विदेरेवेति किम् । ओषाञ्चकार^(४) । जागराञ्चकार ॥

कुटादेरनिनिचट्सु ॥ २७ ॥

कुटादेर्गणस्य इन्द्रच्अटो वर्जयित्वा न्येषु प्रत्ययेषु गुणो न
भवति । उत्कुटिता । उत्कुटितुम् । उत्कुटिय्यति । उत्पुटिता ।
उत्पुटितुम् । उत्पुटिय्यति ॥ कुटादेरिति किम् । लेखनीयम् ॥

१ A. adds विकरणानां च.

२ Om. F.; B. om. च.

३ B. adds च.

४ Om. B. F.

अनिनिचटिखति किम् । उत्कोटयति । उदकोटि । उच्चुकोट ॥
कथं पृच्छनीयम्^(१) । रूढित्वात् ॥

विजेरिटि ॥ २६ ॥

विजेरिटि परे गुणो न भवति । ओविजी । उद्विजिता ।
उद्विजितुम् । उद्विजियते^(२) ॥ कथम् उद्वेजिता । इना मिद्धम् ॥

स्थादोरिद्यतन्यामात्मने ॥ २९ ॥

स्थादासंज्ञकयोरद्यतन्यामात्मनेपद दर्भवति । समस्थित ।
समस्थिपाताम् । अदित । अदिपाताम् । अधित । अधिपाताम् ॥
आत्मन इति किम् । अस्यात् । अदात् । अधात् ॥

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ ३० ॥

मुचादेर्गणस्य स्वरात्परो नकारागमो भवति । अनि विक-
रणे^(३) परे । मुञ्चति । लुग्यति ॥ विकरण इति किम् । अमुचन् ॥

मस्जिनंशोधुटि ॥ ३१ ॥

मस्जिनशोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे ।
मङ्गा^(४) । मङ्ग्यति । नंष्टा^(५) । नङ्ग्यति ॥

१ प्रच्छनीयम् B.

२ उद्विजियति F.

३ Om. B.; A. om. परे.

४ मङ्गलता A.

५ मष्टा A.; नंष्टा B.

रधिजभोः स्वरे ॥ ३२ ॥

रधिजभोः खरात्परो नकारागमो भवति खरे परे । रन्ध्र-
यति । अरन्धि । जम्भयति । अजम्भि ॥

नेटि रधेरपरोक्षायाम् ॥ ३३ ॥

रधेरिटि परे नकारागमो न^(१) भवति । अपरोक्षायाम् ।
रधिता । रधिष्यति । रधितव्यम् ॥ अपरोक्षायामिति किम् ।
ररन्ध्रिव । ररन्ध्रिमः ॥

रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ॥ ३४ ॥

रभिलभोः खरात्परो नकारागमो भवति । अविकरणप-
रोक्षयोः खरे परे । आरन्ध्रयति । आरन्धि । आरन्ध्रो वर्तते ।
आलन्ध्रयति । आलन्धि^(२) ॥ अविकरणपरोक्षयोररिति^(३) किम् ।
आरभते । आलभते । रेभे । लेभे ॥

हुधुङ्भ्यां हेर्धिः ॥ ३५ ॥

हुधुङ्भ्यां परस्य हेर्धिर्भवति । जुहुधि । चकाङ्घ्रि । भिन्धि ।
क्षिन्धि ॥ भिन्तात् । क्षिन्तात्^(४) । परत्वात् तातण् ॥ भिन्धकि ।
क्षिन्धकि^(५) । पञ्चादक् ॥ कथं रुदिहि^(६) । खपिहि । सेट्कत्वात् ॥

१ A. B. om. च.

२ अलन्धि A.; B. om. from आल-
न्ध्रयति.

३ अविकरणसंज्ञयोरिति B.

४ भिन्ध्यात् । क्षिन्ध्यात् । B.

५ भिन्धकि । क्षिन्धकि । B.

६ रुधिहि B.

अस्तेः ॥ ३६ ॥

अस्तेः परस्य हेर्धिर्भवति । अम । एधि । नित्यत्वादन्तरङ्ग-
त्वादेवे मति वचनम्^(१) ॥

शां शास्तेश्च ॥ ३७ ॥

शास्तेः परस्य हेर्धिर्भवति । शास्तेश्च शा^(२) भवति । शाधि ॥
अच्चेति कृत इत्वं स्यात् ॥

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ३८ ॥

अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति । ददति । ददतु ।
जाग्रति^(३) । जाग्रतु^(३) ॥ नलोपः माध्य इत्यनुक्तः ॥

आत्मने चानकारात् ॥ ३९ ॥

अनकाराच्चात्मनेपदेऽन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । कुर्वते ।
कुर्वताम् । लुनते । लुनताम् । व्यतिलाते । व्यतिलाताम् ॥ अन-
कारादिति किम् । पचन्ते^(४) । पच्यन्ते ॥

जेते रिरन्तेरादिः ॥ ४० ॥

जेतेः परस्यान्तेरादि रिर्भवति^(५) । जेरते । जेरताम् । अजे-
रत ॥ अन्तिग्रहणमन्तिनो^(६) रिरादिर्मा भूत् ॥
वेत्तेर्वा वगव्यम् । मंविदते^(७) । मंविद्रते ॥

१ °अन्तरङ्गत्वाद्वा एत्व° II.; °अन्त-
रङ्गत्वादित्यमिति वचनम् ॥ I.

२ शादेर्गो II.

३ जग्रति । जग्रतु । I.

४ पचन्ते A. B.; MS. Tril. E.

५ Thus A. B.; °आदि रिर्भवति I.

६ अन्तिग्रहण° A.

७ मंविद्रते II.

आकारादट औ ॥ ४१ ॥

आकारात्परस्य अट^(१) और्भवति । पपौ । तस्यौ ॥

आशिषि तुह्योस्त्रातण्^(२) वा वक्तव्यम् । जीवतु । जीवतात् । जीव-
तम् । नन्दतु । नन्दतात् । नन्द तम्^(३) । छिन्तात्^(४) । कुरु-
तात् ॥ एकातो ऽ गुणार्थः ॥

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४२ ॥

ऋदन्तस्य धातोः श्रुतस्य स्थानिनो ऽन्तरतमो ऽगुणे प्रत्यये
पर^(५) इर्भवति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । तितीर्षति ॥ ऋदन्तस्येति
किम् । चक्रतुः ॥ कीर्तीषोः क्तिञ्च [का० ४. ५. ८६] इति निर्देशात् ।
कीर्तयति ॥

उरोष्ठ्योपधस्य^(६) च ॥ ४३ ॥

ओष्ठ्योपधस्य^(७) धातोर्ऋदन्तस्यागुणे प्रत्यये पर उर्भवति ।
पुपूषति । मुमुषति । वुभूषति । वोभूषति ॥ दन्त्योष्ठ्यादपि । प्रा-
वुवूषति । संवुवूषति ॥ धातोरोष्ठ्योपधस्येति किम् । च गतौ ।
समीर्णः ॥

१ पर अट F.

२ तातन् B. F.; तुह्यो तन् A.

३ B. om. from नन्दतु.

४ भिन्त्यात् । छिन्तात् । B.; F. om.

from नन्द तम्; F. adds एवं

B. कथं before कुरुतात्.

५ A. om. प्रत्यये पर.

६ उरुष्ठोपधस्य A.; उरुष्ठ्योपधस्य
B.

७ उरुष्ठोपधस्य A.

इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ ४४ ॥

अविद्यमानसमानलोपोपधाया ह्रस्वो भवति । इनि चण-
परे^(१) । अचीकरत् । अजीजपत् । अलीलवत् ॥ इत्यहणमिन्मा-
मान्यार्थम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवददीणां परि-
वादकेन । इत्यसमानलोपतैव ॥ असमानलोपोपधाया इति किम् ।
अससामत् ॥ उपधाया इति किम् । अचकाङ्क्षत् ॥ कथं गोनाव-
माख्यातवान् । अजुगोनत् । श्रीतः स्थानिवद्भावात् ॥

न शास्वृदनुबन्धानाम् ॥ ४५ ॥

शासोर्चदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति । इनि
चणपरे । अशशासत् । अडुढीकत्^(२) ॥ शासोरिति किम् । आङ्-
शाम इच्छायाम् । आशीशमत्^(३) ॥ ओणेर्चदनुबन्धो ज्ञाप-
नार्थः ॥ नित्यमपि द्विर्वचनं ह्रस्वत्वेन वाध्यते । तेन मा भवानटि-
टत्^(४) ॥

भाजू । भासृ । भासृ^(५) । एषामृदनुबन्धो नाद्रियते^(६) । भाज
अविभ्रजत् । भास अविभ्रसत्^(७) । भास अवीभसत् । दीप अदी-
दिपत् । जीव अजीजिवत् । मील अमीमिनत् । पीड अपीपिडत् ।
कण अचीकणत्^(८) । वण अवीवणत् । भण अवीभणत् । अण

१ चपरे । A.

२ A. adds अनुर्वाकत् ।

३ आङ् शाम आशीशमत् ।

४ A. adds इति सिद्धं ।

५ भाजू । भासृ । A.; A. B. om. भासृ.

६ एष अदृ A.; अदृदनुबन्धा ना-
द्रियते ।

७ भास अविभ्रजत् A.

८ कण अचीकणत् ।

अशीअणत् । हेठ अजीहिठत् । लुप् अलूलुपत् ॥ भ्राजनं भ्राजम्
तमचीकरत् । अवभ्राजत् । समानलोपत्वात्^(१) । तेन भ्राजा-
दीनां वेति न वक्तव्यम् ॥

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४६ ॥

पिवतेरूपधाया लोपो भवति । अभ्यासस्येच्च भवति । इनि
चण्परे । अपीपत् ॥ पिवतेरिति किम् । पै ओवै । अपीपयत् ॥
पा रचणे^(२) । अपीपलत् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ४७ ॥

ह्रस्व इकारोऽभ्यासस्येह । तिष्ठतेरूपधाया इद् भवति । इनि
चण्परे । अतिष्ठिपत् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ४८ ॥

जिघ्रतेरूपधाया इद् भवति वा । इनि चण्परे । अजिघ्रिपत् ।
अजिघ्रपत् ॥ कथम् अवीवृधत् । अववर्धत् । अमोमृजत् । अम-
मार्जत् । अचीकृपत् । अचकल्पत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत्^(३) ।
इनि चणि^(४) ऋवर्णस्य संज्ञापूर्वकत्वात् कीर्तीषोः क्तिञ्च [का० ४.
५. ८६] इति ज्ञापकस्यानित्यत्वात् ॥

॥ इति दौर्गसिंद्ध्यां वृत्तावाख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः ॥ १ ॥

अनिदनुबन्धानां धातूनामगुणे प्रत्यये परेऽनुपङ्गलोपो भवति । अस्थते । ध्वस्यते । नष्टः । नष्टवान् ॥ अनिदनुबन्धानामिति किम् । शङ्क्यते । वक्ष्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां नोऽस्तीति ॥ तथा च वृंहणमिति स्वरान्तत्वान्नत्वं स्यात् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यात्^(१) ॥

लङ्गिकन्थोरुपतापशरीरविकारयोः स्यात् । विलगितः । विकपितः ॥

तृष्णादीनां शृङ्खलान्तानामनि न च लुप्यते । तृफ तृष्क तृष्णौ । तृष्कतीत्यादि^(२) ॥

नशब्दाच्च विकरणात् ॥ २ ॥

अनिदनुबन्धानां^(३) चकारेण योगः । परेऽगुण इति सामान्यम् । इदनुबन्धानामनिदनुबन्धानां च^(४) गुणिन्यगुणे च नशब्दाच्च विकरणादनुपङ्गस्य लोपो भवति । भनक्ति । भङ्गः । भञ्जन्ति । हिनस्ति । हिंस्रः । हिंसन्ति ॥

परोक्षायामिन्धिअन्ययन्धिदन्भीनामगुणे ॥ ३ ॥

दन्धादीनां परोक्षायामगुणे परतोऽनुपङ्गस्य लोपो भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । वचनादाम् नास्ति ॥ अथेतुः ।

१ निर्दिष्टमनित्यात् B.

२ P. reads दृष्क° दृष्क°

३ P. adds धातूनां.

४ B. adds धातूनां.

ग्रेयतुः । देभतुः ॥ इन्ध्यादीनामेवेति नियमात् । श्रथंसे^(१) ।
वभञ्जतुः ॥

दन्शिसन्जिस्वन्जिरन्जीनामनि^(२) ॥ ४ ॥

दन्ध्यादीनाम्^(३) अनि विकरणेऽनुपङ्गस्य लोपो^(४) भवति ।
दशति । संजति । परिस्वजते । रजति ॥ कथं परिस्वजेते । अन्त-
रङ्गत्वात् स्थानिवद्भावाच्च ॥ दन्श^(५) दशन इति निर्देशात्^(६) ।
दशनम् ॥ कथम् अभञ्जि । अभञ्जि । भजेरिचि भञ्जनेऽपि
वृत्तिः ॥

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ ५ ॥

धातोरुपधाया अस्य दीर्घो भवति । नामिनां च वृद्धिर्भव-
ति । इन् । इच् । अट् । एपु परतः । पाचयति । अपाचि^(७) ।
पपाच । लावयति । अलावि । लुलाव । नाचयति । अनाचि^(७) ।
निनाय । कारयति । अकारि । चकार ॥ धातोरिति किम् ।
त्वचयति^(८) ॥ कथं पटुमाख्यातवान् । अपीपटत् । वृद्धौ सन्ध्यच्-
रलोपः । धातोर्नामिनो^(९) गुणे सत्युपधाया दीर्घः सिद्धः ॥ ना-
मिग्रहणं लिङ्गार्थमेव वक्तव्यं वा ॥ कथम् अचकलत् । अजह-
लत् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धिरनित्येति समानलोपत्वात् सन्वद्भावात्

१ श्रथंसे B.

२ दन्ति° MSS.

३ दन्ध्या° MSS.; A. adds धातूनाम्.

४ अनुपङ्गलोपो.

५ दन्त F.

६ ज्ञापकात् A.

७ अपचि । १० अनचि । A.

८ Om. A.

९ °नामिनां F.; नामिने B. and
om. गुणे.

न स्यात् ॥ तथा । अद्युत्तमे वा । अहं पपच । अहं पपाच । अहं
निनय । अहं निनाय । अहं लुलव । अहं लुलाव । अहं चकर ।
अहं चकार ॥

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ ६ ॥

परस्मैपदे सिचि परतः स्वरान्तानां धातूनां^(१) वृद्धिर्भवति ।
नामिन एव । अरावीत् । अलावीत् । अचैषीत् । अनैषीत् ॥ अर्थात्
स्वरान्तग्रहणमुपदेशार्थं तेन । उदवोढाम् ॥ सिचीति किम् ।
नवाव ॥ परस्मा इति किम् । अच्योष्ट ॥
ऊर्णोतेर्वा । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णवीत् ॥

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ ७ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनामनिटां ना-
मिनो वृद्धिर्भवति । उपधाया एव । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् ।
अताप्सीत्^(१) ॥ अनिटामिति किम् । अकोषीत् ॥

अस्य च दीर्घः ॥ ८ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम्^(२) अनि-
टामस्य च दीर्घो भवति । अपाक्षीत् ॥ पृथग्योगात् । अभाक्षीत् ॥

वदप्रजरलन्तानाम् ॥ ९ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो वदिप्रज्यो रलन्तानां धातूनामस्य^(३)

च दीर्घो भवति । अवादीत् । अब्राजीत् । अचारीत् । अचालीत् ॥
 कथम् अवभ्रीत् । अश्वलीत् । नाकारस्य रलन्ततेति ॥
 व्यञ्जादीनां सेटामनेदनुवन्धह्यन्तचण्यसां वेति । अरणीत् ।
 अराणीत् ॥ एदनुवन्धादीनां^(१) च । कगे । अकगीत् ॥ ग्रह ।
 अग्रहीत् ॥ टुवम । अवमीत् ॥ व्यय । अव्ययीत् ॥ चण । अचणीत् ॥
 यष । अयमीत् ॥ अनिटामिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

श्रिजायोगुणः ॥ १० ॥

सिचि परस्मैपदे श्रिजायोगुणो भवति । अश्रयीत् । अजाग-
 रीत् ॥ वृद्धेरपवादः ॥

अर्तिसत्योरणि ॥ ११ ॥

अर्तिसत्योरणि^(२) गुणो भवति । मा भवानरत् । असरत् ॥
 कथम् अजरत् । अदर्शत् । ऋवर्णस्योपलक्षणत्वात्^(३) ॥

जागर्तेः कारिते ॥ १२ ॥

जागर्तेः कारिते परे गुणो भवति । जागरयति ॥

यणाशिषोर्ये ॥ १३ ॥

जागर्तेर्यणाशिषोर्य परे गुणो भवति । जागर्यते । जागर्यात् ॥
 य इति किम् । जागरिषीष्ट । इद्धेज्वचेति वृद्धिः स्वात् ॥

१ एदनुवन्धानां A.

२ A. adds परे.

३ ऋकारस्योप० A.

परोक्षायामगुणे ॥ १४ ॥

जागर्तेः परोक्षायामगुणे गुणो भवति । जजागरतुः । जजा-
गरुः ॥ अगुण इति किम् । जजागार ॥

चतुश्च संयोगादेः ॥ १५ ॥

संयोगादेर्धातोर्द्धतश्च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । मस्म-
रतुः । मस्मरुः ॥ कथं मंचस्करतुः । मंचस्करुः । अमिद्धं वहिर-
ङ्गमन्तरङ्गमित्यनित्येयम् ॥

चृदन्तानां च ॥ १६ ॥

चृदन्तानां च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । तेरतुः । तेरुः ।
विशगरतुः । विशगरुः । विददरतुः । विददरुः । निपपरतुः ।
निपपरुः ॥ कथं विशत्रुतुः । विशत्रुः^(१) । विदद्रुतुः^(१) । विदद्रुः ।
निपप्रतुः । निपप्रुः । शृष्टृप्रामर्थ्ये आद्राप्राश्च वर्तन्ते ॥

चृच्छ चतुः ॥ १७ ॥

पुनर्यहणं गुण्यर्थम् । चृच्छ चतुः स्याने परोक्षायां गुणि-
न्यगुणे च गुणो भवति । आनर्तुः । आनर्तुतुः । आनर्तुः ॥ कथम्
आरतुः । नित्यत्वान्निमित्ताभावाद्वा नागमविधानः स्यात् ॥

शीडः सार्वधातुके ॥ १८ ॥

शीडः सार्वधातुकेऽगुणे गुणो भवति । एकवर्णत्वाद्दर्शनान्ते ।
शेते । शयीत । शेताम् । अशेत^(२) ॥

अयीर्ये ॥ १९ ॥

शोड ईकारोऽय् भवति^(१) ये परे । गच्यते । अधिगच्य गतः ॥
कथं समुच्चते । समुच्च गतः । ऊह्यर्थे^(२) वहिरिति ॥ अगुणे ये तु
सोपमर्गस्य ऊहतेर्निवृत्तिरभिधानात् । तेन ह्रस्वो न वाच्यः^(३) ॥

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ २० ॥

आदन्तानां धादनामिचि पर आयिर्भवति निर्दिष्टस्यातः
स्याने । अस्याचि । अदाचि^(४) । दाचियते । अदाचिपत^(५) ।
दाचिपीष्ट । दाचिता । इद्वेज्जचेति ॥

गाद्यासाहाय्यावेपामिनि ॥ २१ ॥

गाद्यासाहाय्यावेपाम्^(६) इनि पर आयिर्भवति । शो गाय-
यति । छो छाययति । मो माययति । द्वेज्^(७) क्काययति । ब्येज्^(८)
मं व्याययति^(८) । वेज् वाययति^(९) । पा पाने । पै ओवै^(१०) । पा-
ययति ॥

अतिहीज्लीरीकूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः^(११) पो यलो-
पो गुणश्च नामिनाम् ॥ २२ ॥

अर्थादीनामादन्तानां च इनि परे पकारोऽन्तो भवति ।

१ B. adds अगुणे.

२ ऊह्यर्थे F.

३ B. om. from तेन.

४ B. adds स्याचियते ।

५ अदाचियत A.; om. B.

६ F. adds आदन्तात्.

७ द्वेज् वेज् B.

८ व्याययति A.

९ F. om. from वेज्

१० पै ओवा A.; पै ओ F.

११ कूयी° MSS.

यथासंभवं यत्लोपो गुणश्च नामिनाम् । तिपा धातुरेव^(१) निर्दि-
श्यते । अर्पयति । ह्येपयति । ह्येपयति । री रेपणे रीङ् अवणे वा ।
रेपयति । क्रोपयति । क्षापयति । स्थापयति^(२) । प्रापयति ।
अध्यापयति ॥

पातेर्लोऽन्तः ॥ २३ ॥

पातेरिनि परे लकारोऽन्तो भवति । पालयति । पल रचणे
चौरादिकोऽप्यस्ति पातेराधिः स्यादिति वचनम् ॥ पुनरन्तयच्-
णम् आदेशो वा स्यादिति ॥

धूज्प्रीणात्योर्नः^(३) ॥ २४ ॥

धूज्प्रीणात्योरिनि^(३) परे नकारोऽन्तो भवति । धूनयति ।
प्रीणयति ॥ धूज्प्रीणात्योरिति किम् । धू विधूनने । विधावयति ।
प्रीङ् प्रीती । प्राययति ॥

घृतं विलीनयति । विलीनं करोतीतीन्^(४) । घृतं विलानयति ।
तल्लते रूपं । खेच्छद्भीकरणे लियः कारिते वृत्तिर्वाक्यनभिधा-
नात्^(५) ॥

पचेणोपवाजयतीति वजते रूपम् । बाधातोः कम्पने कारिते न^(६)
वृत्तिः ॥

मत्यार्थवेदानामन्त आप्^(७) कारित एव चुरादौ । मत्यापयति ।

१ नामिनां भवति तिपा धातुमात्रं ।

२ Om. A. : P. add. विस्थापयति.

३ एतः १० इति A.

४ करोतीत्यर्थः । A.

५ वृत्तिर्वाक्यं । P. : 'याम्दभि-

धानात् A.

६ H. om. कारिते न.

७ आप्ति A.

अर्थापयति । वेदापयति ॥ कथं कारापयति । वर्णापयति^(१) ।
शब्दापयति । आपनमापः कारस्वापः कारापः तं करोतीतीन् ।
हेतौ साधुयेदक्तव्यं वा ॥

स्फायेर्वादेशः ॥ २५ ॥

स्फायेरिनि परे वादेशो भवति । स्फावयति । आगमः स्फा-
दित्यादेशवचनम् ॥

शदेरगतौ तः ॥ २६ ॥

शदेरगत्यर्थस्य इनि परे त आदेशो भवति । फलानि शा-
तयति^(२) ॥ अगताविति किम् । गाः शादयति । गमयतीत्यर्थः ॥
रुद्धये रुपिरिति ब्रीहीन् रोपयति^(३) । कायमधारोपयति ।
अर्थ^(४) समारोपयति ॥ रुहेस्तु । रोहयति । आरोहयति हस्ती
हन्तिपकम्^(५) ॥

हन्तेस्तः ॥ २७ ॥

हन्तेरिनि परे तकारोऽन्तो भवति^(६) । घातयति ॥ पुन-
स्तयद्वणं गत्यर्थम्^(७) । तेन शस्याद् गां घातयति^(८) । गमयती-
त्यर्थः ॥

१ Om. A.

२ शतयति A.

३ ब्रीहीमारोपयति A.

४ अन्नं F.

५ हस्तौ हस्तीपकं B.

६ परे नकारस्य तकारो भवति B.

७ गत्यर्थं स्थात् B.

८ F. om. शस्याद्; B. om. शगां.

हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ॥ २६ ॥

हन्तेर्हस्य इनिचोः परतो घिर्भवति । धातयति । अघानि ॥
हान्तस्य धातोर्विशेषणं स्यादिति पुनर्हन्तिग्रहणम्^(१) ॥

लुप्तोपधस्य च ॥ २७ ॥

हन्तेर्लुप्तोपधस्य च हस्य घिर्भवति । प्रन्ति । आप्रते ॥ लुप्तोप-
धस्येति किम् । क्लेशापहः । तमोपहः^(२) ॥

अभ्यासाच्च ॥ ३० ॥

अभ्यामात्परस्य हन्तेर्हस्य घिर्भवति । जघान ॥ हन्तेरभ्यामा-
दिति किम् । हननीयितुमिच्छति^(३) । जिह्ननीयिषति ॥
हेरचणीति वक्तव्यम् । जिघीषति । प्रक्षाययितुमिच्छति । प्रजि-
घाययिषति ॥ अचणीतिवचनात् । प्राजीहयत् ॥

जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३१ ॥

जयतेः सन्परोक्षयोर्गिर्भवति । जिगीषति । जिगाय । विजि-
ग्ये ॥ जिनातेर्लाक्षणिकत्वात् । जिज्यतुः ॥

चेः किं वा ॥ ३२ ॥

चिजः सन्परोक्षयोः फिर्भवति वा । चिजीषति । चिचीषति ।

१ A. add. ग्रहयति.

३ हननीतुम् A.

२ B. add. अघात् भिक्षतमसोरिति दः।

चिकाय । चिचाय । चिच्चे । चिच्चे ॥ कि कित ज्ञाने परस्मैपदी-
ति वचनम् ॥

सणोऽलोपः स्वरेऽवहुत्वे ॥ ३३ ॥

सणोऽकारस्य लोपो भवति । अवहुत्वे स्वरे । अधुचाताम् ।
अधुचाथाम् । अधुच्चि ॥ स्वर इति किम् । अधुचत ॥ अवहुत्व-
मिति किम् । अधुचन्त । अकारान्तत्वान्नलोपो न स्यात् ॥

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३४ ॥

तिपा धातुरेव^(१) निर्दिष्टः । दरिद्रातेरसार्वधातुकमात्रे
ऽन्तस्य लोपो भवति । दरिद्रयति । अदरिद्रि । दरिद्रो वर्तते ।
दरिद्र्यते । दरिद्र्यात् ॥ कथं दरिद्रेयम् । आत्वनोरिच्च [का०
४. २. १२] इति परत्वाद्देति^(२) मण्डूकमुत्या चुव्वोरनिटि^(३) सनि
च न स्यात् । दरिद्राणम् । दरिद्रायकः । दिदरिद्रासकः ॥

ब्रश्चिमस्त्रोर्धुटि ॥ ३५ ॥

ब्रश्चिमस्त्रोर्धुटि^(४) परेऽन्तस्य लोपो भवति । ब्रष्टा । ब्रक्ष्य-
ति । मङ्गा । मङ्गयति । नागमेऽन्तरङ्गत्वात् सस्य तृतीये सति
पञ्चान्नोपः ॥ घुटीति किम् । वृश्च्यते ॥

१ धातुमात्रं A.

२ ०वेति यः B.

३ चुव्वोर० F.; चुङ्गोर० B.

४ अनयोर्धुटि F.

यन्योकारस्य ॥ ३६ ॥

धातोरोकारस्य लोपो भवति । यनि परे^(१) । यति । स्यति ॥
यनीति किम् । उपोयते । परनिमित्तादेशः पूर्वस्मिन् म एव ॥

आकारस्योसि ॥ ३७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । उमि परे । उदगुः । अदुः ॥
अरुः । अलुः ॥

सन्ध्यष्टरे च ॥ ३८ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । मन्ध्यचरे च परतः^(२) ।
यतिरे । यतिस्ते ॥

अस्तेः^(३) सौ ॥ ३९ ॥

अस्तेः^(३) मौ परे ऽन्त्य लोपो भवति । अमि ॥ कथम् आशीः ।
लाक्षणिकत्वात् ॥ आध्वम्^(४) । आगाध्वम्^(५) । इति मस्य तृतीये
ऽपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥

ह एकारे वक्तव्यः । यतिहे ॥ कथम् ईदृशामहे । तिपा धातुस्वरूप-
पनिर्देशात्^(६) ॥

असन्ध्यष्टारयोरस्य ती सलोपश्च ॥ ४० ॥

इह धातुप्रमावेऽकारसन्ध्यचरयोः पर्योरकारस्य^(७) ता-

१ यमि परे B.

२ परे । A.: om. B.

३ अस्तेः A.

४ आध्वम् MSS.

५ आगाध्वम् A.: आगाध्वम् B.: आगाध्वम्
F.

६ धातुः is omitted by F., supplied by A.

७ परतोऽका० F.: परतोराकारस्य A.

वकारमन्ध्यचरे वर्णौ भवतः । ययामन्ध्यम् । तयोश्च निमित्तभू-
तयोर्लोपो^(१) भवति । चिकीर्षति । दीध्यन्ति । पचन्ते । पचे ॥
अस्येति किम् । यान्ति ॥ अमन्ध्यचरयोरिति किम् । पचति ॥ अस्य
लोप इति सिद्धे तौ तन्नोपयेति किम् । पचन्ते । नलोपो ना
भूत् ॥

दीधीवेयोरिवर्णयकारयोः ॥ ४१ ॥

दीधीवेयोरन्तस्य लोपो भवति । इवर्णयकारयोः पर-
योः^(२) । आदीधिता । आवेविता । आदीधीत । आवेवीत^(३) ।
आदीध्यते । आवेव्यते ॥ न^(४) ययामन्ध्यमिहेति न तु प्रत्येकं धा-
तवो द्विवचनात् ॥

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४२ ॥

नाम्यन्ताद् व्यञ्जनान्ताच्चायेरादेर्लोपो भवति । अग्नीयते ।
रैयते^(५) । विदुव्यते । अनुडुह्यते ॥ त्राङ्गणीवाचरति । नित्यत्वात्
पुंवङ्गावः । त्राङ्गणायते ॥ संनिपातलक्षणं स्यादिति नामिग्रहणम् ॥

गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनखगुणे
॥ ४३ ॥

गमादीनामुपधायाः स्वरादावण्वर्जितेऽगुणे^(६) लोपो भव-

१ A. om. निमित्त.

२ परतः F.

३ आदीधीत् । आवेवीत् B.

४ F. om. न.

५ F. adds पट्टयते.

६ स्वरादावनखगुणे A.

ति । जग्मतुः । जग्मुः^(१) । जघ्रतुः । जघ्रुः । जनी जन जजे । चक्षुतुः ।
चक्षुः । जचतुः । जचुः^(१) ॥ खरादाविति किम् । गम्यते ॥ अन-
णीति किम् । अगमत् । अघमत् ॥ अगुण इति किम् । गमिष्यति ॥

कारितस्यानामिद्विकरणे^(२) ॥ ४४ ॥

आम्ङ्ङ्विकरणादन्यस्मिन् प्रत्यये कारितस्य लोपोभवति ।
अचीकरत् । अचीकमत^(३) । अररचत् । कार्यते । कारणा । उद-
पादि^(४) । यत्नादयो बाध्यन्ते ॥ अनामिद्विकरण इति किम् ।
कारयामास । कारयिता । कारयति । अहं कारये । तद्भावा-
दन्तरङ्गत्वाच्च गुणः ॥

यस्यापत्यप्रत्ययस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयिषु ॥ ४५ ॥

यिन्आयी दी वङ्ङवचनं गणार्थम् । यस्येत्यकार उच्चार-
णार्थः । अपत्यप्रत्ययमन्वन्विनो यस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयितद्धि-
तानात्स्वरचिह्न्यीकारेषु^(५) लोपो भवति । मार्गीयति^(६) । मा-
र्गीयते^(७) । मार्ग्यं माधुर्गार्ग्यं^(८) इति श्रुतेरभेदात् । कुरार्गका-
रादेद्य रुढादपत्यमात्रे गर्गादितादृजः । कौरव्यस्यापत्यमितीन्

१ P. om. जग्मुः । जघ्रुः etc.

२ *द्विद्वि विकरणे A.

३ अचीकमत A. B. against Tril.;
B. add. अचीकमत ।

४ P. add. मगपादि. B. परत्वाद
यत्ना* .

५ *तद्विनात स्वर* B. : *तद्विना-
विधानात स्वर* P.

६ मार्गीयति A.

७ मार्गीयते A. B.

८ मार्गीमाधु* B.

कौरविः । नैषादिः^(१) । गार्ग्यस्यायं^(२) गार्गीयः । गार्गाणां
समूहो गार्गकम् । समूहे ऽकण् । कथं राजन्यकम् । गणकृतमनि-
त्यमिति गार्गी स्यात् । गार्गी स्त्रीगणे ॥ अनात्स्वर इति किम् ।
गार्ग्यायणः ॥ चिन्त्राचिष्विति किम् । गार्ग्यमाचष्टे गार्ग्ययति ॥
चिन्त्राचिष्विति^(३) न्याय्यः पाठः । तद्धितानामाकृतिप्रधान-
त्वात् । तथा च^(४) सोमो देवता ऽस्याः सौमी ऋक् च दृश्यते ॥
अस्वरपूर्वस्येति किम् । आत्रेयीयति । आत्रेयायते । आत्रेयीस्यात् ।
आत्रेयी स्त्री ॥

मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकार ईये चागस्त्यसूर्ययोः ।

तियपुष्ययोर्नचत्रे अनि^(५) यस्य विभञ्जनात् ॥

(६) मत्सी । अगस्त्यस्यापत्यमित्यण् । आगस्त्यस्यायम् आगस्तीयः^(७) ।
आगस्त्यस्येयम् आगस्ती । सूर्यस्यायं सौर्यः । तत्र भवः सौरीयः ।
सूर्यस्येयं सौरो दिक् । तैषमहः । तैषी^(८) रात्रिः । पौषमहः ।
पौषी रात्रिः । गणात्पृथगायिरुत्तरार्धः^(९) ॥

नलोपश्च ॥ ४६ ॥

नकारो लुप्यते येन स नलोपो चोगः । अर्थाद् चिन्त्राच्यो-
र्नलोप एव करणीयः । विदुष्यति । विदुष्यते । एवं राजीयति ।

१ नैषदिः A. F.; नैषधिः B.

२ गार्गस्यायं A.

३ चिन्त्राचिष्विति B.

४ A. om. च.

५ ऽणि A.

६ B. adds मत्स्यस्य स्त्री.

७ आगस्ती F.

८ तैषी A.

९ पृथगुत्तरार्धः F.

पथीयति ॥ पुंस्यतीत्यपि ॥ नियमः किम् । दीव्यतीत्यपि ॥ कथं चतु-
र्यति । अनुदुहति । गीर्यति । धूर्यति । शब्दाश्रयत्वादिनियमः ॥
सर्पिष्यति । धनुष्यति । पत्नं^(१) स्यादेव ॥ गोमत्यतीति किप् । कथं
गोमान् । पचन् । पुमान् । यिन्आख्योर्धुटि प्रत्ययलोपस्यानित्यत्वा-
दुदनुबन्धगन्तृरूपुमामेवेति ॥

व्यञ्जनादिस्योः^(२) ॥ ४७ ॥

धातोर्व्यञ्जनाद् दिस्योर्लोपो भवति । अधोक् । अलेट् ॥
कथं हंमि । माहचर्यात् ॥

यस्याननि ॥ ४८ ॥

यस्येत्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनात्परस्य धातोर्व्यनाननि^(३)
प्रत्यये परे लोपो^(३) भवति । वेभिदिता ॥ दृशदमिच्छत्याचरति
वा । दृशदिता ॥ भिषज्यधातुः कण्डूयादी । भिषजिता ॥ यिन्-
आख्योर्नेच्छन्त्येके । तेनोभयप्रमाणत्वाद् विकल्प इति वक्ष्यमाण-
लोपोक्तेर्द्वियकारपाठादा मय्यादीनामदोषः । मय्यिता । सूक्ष्मि-
ता । ईर्ष्यिता ॥ व्यञ्जनादिति किम् । नोमृयिता । इनो लोपे
ऽयादेगे च । मोमृयिता^(४) । गागयिता ॥ धातोर्व्यस्येति किम् ।
पच्यते ॥ अननीति किम् । पापय्यते ॥

१ मत्नं ॥ : इति पत्नं ।

२ वेदिताः ॥

३ A. om. परेः धातोर्व्यञ्जना-
ननि लोपो ।

४ मोमृयिता A. I.

अस्य च लोपः ॥ ४९ ॥

धातोरकारस्याननि प्रत्यये परे लोपो भवति । चिकीर्षिता ॥
कुसुमं मगधं कर्ता । कुसुमिता । मगधिता ॥ विषयसप्तम्यपि ।
कण्डूः । लोलूः । यायावरः । तेनास्य च लोपे यलोपः स्यात्^(१) ॥

सिचो धकारे ॥ ५० ॥

सिचो धकारे परे लोपो भवति । अलविद्धम् । अचोद्धम् ॥
अयन्त्रमिति सस्य दतोयेऽपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥

धुटश्च धुटि ॥ ५१ ॥

धुटः^(२) परस्य सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अभित्त ।
अभित्याः ॥ धुट इति किम् । अमंस्तु ॥ धुटोति किम् । अभित्सा-
ताम् ॥

इस्वाच्चानिटः^(३) ॥ ५२ ॥

इस्वात्परस्यानिटः सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अकृत ।
अकृथाः । समश्रित । आहत ॥ इस्वादिति किम् । अचोष्ट ॥
नेटः परस्य वेति सुखार्थम् । तेन । अवारिष्टाम् । व्यद्योतिष्ट^(४) ॥

इटश्चेटि ॥ ५३ ॥

इटः परस्य सिचो लोपो भवति । ईटि^(५) परे । अलावीत् ।

१ यलोप एव स्यात् A.

२ धुटि F.

३ इस्वाच्चानिटः B.

४ Om. F.

५ इटि B. F.

अकोपीत् ॥ दट दति किम् । अभैत्सीत् ॥ ईटोति^(१) किम् ।
अकनिषम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ५४ ॥

धातोः संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धुव्यन्ते
च । आरिषते । आलिषते । आचष्टे । अष्टा । अच्यति ॥ लक्षु ।
लष्टिः । ली नेट् ॥ अन्ते चेत्युत्तरार्थम् । भाषायामपि चेकीयित-
लुगन्तमित्येके । अवाभट् ॥ स्कोरिति किम् । अकार्छाम् । मृज
अमार्ष्ट् ॥ धुव्यन्त इति किम् । मृज्जते । आचक्षते ॥

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ५५ ॥

चवर्गस्य किर्भवति । असवर्णे धुव्यन्ते च ॥ यप्ता । योक्ता ।
अनेनेक् । अवेवेक् ॥ असवर्ण इति किम् । उज्झति । उज्झति ॥

हो ढः ॥ ५६ ॥

धातोर्हकारस्य^(२) हो भवति धुव्यन्ते च । नेष्टा । नेष्टति ।
अनेष्ट^(३) ॥

दादेर्घः ॥ ५७ ॥

धातोर्दादेरवयवस्य^(४) णस्य पो भवति धुव्यन्ते च । अधो-
द्यत् । अधाक् ॥ कथं दीग्धा । आसन्तवद्भावात् ॥

१ इटोति ॥ १८.

२ धातोर्हकारः ॥

३ इटोति धुव्यन्त इति किं । सिद्धति ।

४ णस्य दादेर्घः.

नहेर्धः ॥ ५६ ॥

नहेर्हस्य धो^(१) भवति धुच्यन्ते च । नद्धा । नत्स्यति । अनानत् ॥

भृजादीनां षः ॥ ५७ ॥

भृजादीनामन्तः षो भवति धुच्यन्ते च । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति ।
 खष्टा । खक्ष्यति । मार्ष्टा । अमार्ष्ट^(२) । मार्क्ष्यति । यज यष्टा ।
 राजृ राष्टिः । भ्राजृ भ्राष्टिः ॥ भ्रल्लेर्भृजिरिहोपलक्षणम् । नि-
 पातनस्येष्टविषयत्वात्^(३) संप्रसारणादन्यत्र विभाषा । भ्रष्टा^(४) ।
 भर्ष्टा । भ्रञ्जनम् । भर्ञ्जनम् ॥ संप्रसारणे तु । भृञ्जति । भृञ्जते ॥

छशोश्च ॥ ६० ॥

छशोश्च षो भवति धुच्यन्ते च । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । क्रोष्टा ।
 क्रोक्ष्यति । अचोक्रोट् ॥ निमित्ताभावाद् द्विर्वा पाठः ॥

भाषितपुंस्त्वं पुंवदायौ ॥ ६१ ॥

भाषितपुंस्त्वं पुंवद् भवति । आचौ परे^(५) । ब्राह्मणीवाचरति ।
 ब्राह्मणाचते । श्वेनो^(६) श्वेताचते । हरिणी हरिताचते । एनी एता-
 चते^(७) । लोहिनी लोहिताचते । श्वेतैतहरितलोहितेभ्यस्तो न

१ नहेर्हकारस्य धकारो F.

२ अमार्ष्ट F. ; मार्क्ष्यति A.

३ निपातनस्येष्टार्थत्वात् A.

४ विभाषेयम् । प्रष्टा । A.

५ परतः A. ; आचौ प्रत्यये परे F.

६ B. adds श्वेनाचते.

७ A. om. एनी०

इति नदादौ ॥ च्यर्थे तु न भवति गौणत्वात् । अलोद्दिनी लो-
द्दिनी भवति । लोद्दिनीयते । इत्यन्ये ॥ पुमानिव पुंवत् स्त्रीति
लोकतः सिद्धम् । तत्राधिकारवत्ताद्^(१) अमुख्यमपि नपुंसकं पुंव-
दिति^(२) । तेनातिनूयते ॥ भाषितः पुमान्वस्मिन्नर्थ इति समामात् ।
द्रोणीयते ॥ कथं अयूयते । अश्वरस्य अश्वरूडन्तो निपातनात् ।
नास्तीभावत्वं^(३) अश्वरत्वम् अपि तु विशिष्टमेव कृद्धम् ॥ कथं
गर्भयिते गालिः । अन्तर्वर्तित्वमात्रविवक्षयेति^(४) ॥

आदातामायामादेरिः ॥ ६२ ॥

अकारान्तरयोरातामायामित्येतयोरादेरिर्भवति^(५) । पचे-
ताम् । पचेयाम् ॥ अकारादिति किम् । व्यत्यपाताम् ॥

आते आये इति च ॥ ६३ ॥

अकारान्तरयोराते आये इत्येतयोरादेरिर्भवति^(५) । पचेते ।
पचेये ॥ अविहृतनिर्देयात् स्वरे विहृतिर्नास्तीति । इति चैवंप्र-
कारे द्रष्टव्यः^(६) । तेन पचावचे आवामिति स्वरं^(७) विहृतिर्न
स्यात् ॥

१ *यत्ताद् A.: तत्र साम्यधिकाराद्
F.

२ Om. A.

३ नास्तीभावत्वं A.: नास्ति कभा*
B.

४ *विषययति A.: *विषययति B.

५ *एतयोः परयोरादिभिः* A

६ द्रष्टव्य इत्यर्थः । A.

७ पचाव आवा* B. : *आवामिह
स्वरं A.: पचावचे इति वि* B.

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ६४ ॥

अकारात्परस्य याशब्दस्य सप्तम्या^(१) दूर्भवति । पचेत् । पचे-
ताम् । पचेः ॥ अकारादिति किम् । अद्यात् ॥

याम्युसोरियमियुसौ^(२) ॥ ६५ ॥

अकारात्परयोर्धाम्युसोरियमियुसौ^(२) भवतः । यथासं-
ख्यम् । पचेयं । पचेयुः ॥ कथम्^(३) आह । आहृतुः । आहुः ।
आत्य । आह्युः । ब्रुवत्यादिषु पञ्चसु निपाता वा ॥ तथा वि-
देर्नवसु । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्य । विद्युः । विद । वेद ।
विद्व । विद्म ॥

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ ६६ ॥

शमादीनां^(४) दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति । दाम्यति ॥
मदीपर्यन्तः शमादिः ॥ यनीति किम् । शम्यते ॥

ष्टिवुक्लम्वाचमामनि ॥ ६७ ॥

एषामनि^(५) परे दीर्घो भवति । षीवति । क्लामति । आचा-
मति ॥ आडिति किम् । विचमति^(६) । चमति ॥

१ Om. F.; B. om. याशब्दस्य.

२ ०युसोर् ० युसौ F.

३ Om. B. F.

४ A. adds धातूनां.

५ A. adds विकरणे.

६ Om. B.

क्रमः परस्मै ॥ ६८ ॥

क्रमः परस्मैपदेऽनि दीर्घो भवति । क्रामति ॥ कथं क्राम ।
ऐर्लोपात् ॥ परस्मा इति किम् । पराक्रमते । उपक्रमते^(१) ॥

गमिष्यमां छः ॥ ६९ ॥

सामान्यमनुवर्तते । एषामन्तस्य ह्यो भवति । अनि परे^(२) ।
गच्छति । संगच्छते । दच्छति । यच्छति । आयच्छते ॥

पः पिवः ॥ ७० ॥

पाधातोरनि परे^(३) पिवादेशो भवति । पिवति ॥
अदन्तो वा । अनि पारूप्येति किम् । पे ओर्वै^(४) । पायति ॥

घो जिघ्रः ॥ ७१ ॥

पाधातोरनि परे जिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति ॥

ध्मो धमः ॥ ७२ ॥

पाधातोरनि परे धमादेशो भवति । धमति ॥

स्यस्तिष्ठः ॥ ७३ ॥

पाधातोरनि परे तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति ॥

१ B. om. form परस्माः A. gives
only the example प्रक्रमते.

२ A. om. अनि परे.

३ B. P. om. परे B. gives ७०-७१
B. om. ओर्वै.

मो मनः ॥ ७४ ॥

माधातोरनि परे मनादेशो भवति । मनति ॥

दाणो यच्छः ॥ ७५ ॥

दाणधातोरनि^(१) परे यच्चादेशो भवति । यच्छति ॥

दृशेः पश्यः ॥ ७६ ॥

दृशेरनि परे पश्यादेशो भवति । पश्यति ॥

अर्तेर्चृच्छः ॥ ७७ ॥

अर्तेरनि परे च्छादेशो भवति । च्छति ॥ तिव् निर्दे-
शार्थ एव^(२) ॥

सर्तेर्धावः ॥ ७८ ॥

सर्तेरनि परे धावादेशो भवति । धावति ॥ ननु धावु गता-
वयस्ति जवाभिधाने यथा स्यादिति वचनम् । तेन प्रियामनुस-
रति ॥

शदेः शीयः ॥ ७९ ॥

शदेरनि परे शीयादेशो भवति । शीयते ॥

सदेः सीदः ॥ ८० ॥

सदेरनि परे सीदादेशो भवति । सीदति ॥

१ दान० JSS.

२ तिपा धातुस्वरूपार्थः । A.;

तिपः स्वरूपनिर्देशार्थ एव । B. ;
F. and Tril. as above.

जा जनेर्विकरणे ॥ ६१ ॥

जनेर्विकरणे जादेशो भवति । जनी^(१) । जायते ॥ यणि तु
ये वा स्यात् । जायते । जन्यते ॥

ज्ञश्च ॥ ६२ ॥

ज्ञश्च विकरणे जादेशो भवति^(१) । जानाति ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ६३ ॥

पूजादीनां विकरणे ङ्रस्वो भवति । पुनाति । मुनाति ॥ स्त्री
चेत्यतो प्लादिष्ठादिव्यवच्छिन्नये वृत्^(२) ॥ पूङ्गु पवते^(३) । मृङ्
मवते ॥

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादी गुणिनि सार्वधातुके^(४) ॥ ६४ ॥

धातोरुतो वृद्धिर्भवति । व्यञ्जनादी गुणिनि सार्वधातुके
परे । रीति । रीषि । रीमि । एवं नीति । मीति ॥ कथं शुपोति ।
शुपोतिरिति निर्देशात् ॥ धातोरिति किम् । सुनोति । तनोति ॥

ऊर्णोतिर्गुणः^(५) ॥ ६५ ॥

परयोगेनाव वा गम्यते । ऊर्णोतिर्व्यञ्जनादी^(५) गुणिनि सा-
र्वधातुके परे गुणो भवति वा । प्रोर्णोति । प्रोर्णीति ॥

१ A. ८०५, जिह्वा जनी ते भवति in
S. ८३.

२ व्यवच्छिन्नये. A. B. : पूङ्गुरम् ॥

३ पूङ्गु गुण इति परमं । A.

४ मुनि सार्व० A.

५ उर्णोतिः* १८८५

ह्यस्तन्यां च ॥ ८६ ॥

ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ^(१) गुणिनि ह्यस्तन्यां च नित्यं गुणो भवति । प्रौर्णोत् । प्रौर्णोः ॥ चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थः । तेनेटि वा स्यात् । प्रौर्णविता । प्रौर्णुविता^(२) ॥ प्रौर्णावीत् । प्रौर्णुवीत्^(३) । इत्यपि स्यात् ॥

तृहेरिङ् विकरणात् ॥ ८७ ॥

प्रकृतत्वात्सार्वधातुकमनुवर्तते । ढहेर्विकरणात्पर इडागमो भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । ढणेढि । ढणेचि । ढणेङ्घि ॥

ब्रुव ईङ्^(४) वचनादिः ॥ ८८ ॥

ब्रुव ईङ्^(४) भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् ॥ चर्करोताद्देति^(५) केचित् । वोभवीति । वोभोति ॥

अस्तेर्दिस्योः ॥ ८९ ॥

अस्तेः परयोर्दिस्योर्वचनादिरीङ् भवति^(६) । आसीत् । आसीः ॥ साहचर्यात् त्वमसि ॥ तिपा धातुस्वरूपनिर्देशात्^(७) । अभूत् ॥

१ ऊर्णोतेः MSS.

२ प्रौर्णाविता B.

३ प्रौर्णवीत् F.

४ ईङ् B. F.

५ चर्करिताद् B. F.

६ ई भवति A.; दिस्योरीङ् भवति B.

७ तिपा स्वरूप° B.; तिपा धातोः स्वरूप° F.

सिचः ॥ ९० ॥

मिचः परयोर्दिस्योर्वचनादिरोङ् भवति । अकार्षीत् । अकार्षीः ॥ आगमशामनमनित्यमिति केचित् । मा भैः ॥

रुदादिभ्यश्च ॥ ९१ ॥

रुदादिभ्यः परयोर्दिस्योर्वचनादिरोङ् भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वमीत् । अश्वमीः । प्राणीत् । प्राणीः^(१) । अजचीत् । अजचीः । पक्षेते रुदादयः ॥

अदोऽद् ॥ ९२ ॥

अदः परयोर्दिस्योर्वचनादिरोङ् भवति । आदत् । आदः ॥ रुदादेरपि^(२) केचित् । अरोदत् । अरोदः^(३) ॥

सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥ ९३ ॥

सस्य तकारो भवति । असार्वधातुकविषये से । जिघत्सति । वतयति ॥ असार्वधातुक इति किम् । वस्ते ॥

अणि वचेरोद्गधायाः ॥ ९४ ॥

वचेरुपधाया ओद् भवति । अणि परे^(४) । अबोचत् । अबोचः ॥ कथं पुष्पकवाचः । असार्वधातुक इति विशेषणात् । एवमुत्तरजापि ॥

१ अमाणीत् । अमाणीः । A.

२ रुदादेरपीति ॥

३ अरोददिक्तादिः । A.

४ अनादधातुके अणि । A.

अस्यतेः स्थोऽन्तः ॥ ९५ ॥

अस्यतेरन्तः स्थो भवति । अणि परे । अपास्यत् ॥

पतेः पप्तिः ॥ ९६ ॥

पतेः पप्तिर्भवति । अणि परे । अपपत्^(१) ॥ श्वेरद् वक्तव्यः ।
अयत् ॥

कृपे रो लः ॥ ९७ ॥

कृपे रेफस्य लकारो^(२) भवति । कल्प्ता^(३) । कल्पयति ।
कल्पः ॥ कथं कृप्तः । कृप्तिरिति रयुतेर्ल्युतिरिति वक्तव्यं वा । इह
ञ्कारस्य रेफस्यावर्णात्मन^(४) ञ्कारस्यो लकारोऽवर्णा-
त्मान्तरतम्याद् भवन् । ञ्कारस्य^(५) लकार एव स्याद् अव्य-
तिरिक्तत्वात् ॥ कथं कृपा । लाक्षणिकत्वात् । कृपणादयो ह्यौणा-
दिका इति^(६) ॥

गिरतेश्चेक्रीयते ॥ ९८ ॥

गिरते रेफस्य लकारो भवति । चेक्रीयते परे । गर्हितं गिर-
ति । निजेगिन्यते ॥

वा स्वरे ॥ ९९ ॥

गिरते रेफस्य लृत्वं भवति वा स्वरे परे । गिरति । गिलति ।

१ A. adds अपपत्तः ।

२ लो A.

३ A. adds कल्पयति.

४ षवर्णात्मा A.

५ ञ्कारस्य A.

६ A. om. इति.

निगरणम् । निगलनम् ॥ निगान्यत इतीनः^(१) स्यानिवद्भावात् ॥
 गलः प्राण्यङ्गे विषे तु गर इति^(२) ॥ कपिरिकादेर्लोकतः मि-
 द्भिः^(३) । कपिरिका । कपिलिका । रोहिणी । लोहिणी । रोम ।
 लोम । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । परिघः । पलिघः । परियोगः । पलि-
 योगः । चूडा । चूला । वडभी । वलभी । जडम् । जलम् । जड-
 धिः । जलधिः । डलयोरेकत्वम् ॥ तद्योपमर्गस्यायती^(४) । परा-
 यते^(५) । पलायते ॥ निर्दुरोर्वा स्यात् । निरयणम् । निलयनम् ।
 दुरयणम् । दुलयनम् ॥ अतिव्यवहिते नेष्टम् । प्रत्ययते ॥

तृतीयादेर्घढभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं सध्वोः^(६)

॥ १०० ॥

धातोर्वयवस्य तृतीयादेर्घढभान्तस्यादिचतुर्थत्वं^(७) भव-
 ति । आन्तरतस्यात् । मकारे ध्वे च परतः । दुधुचति । अधुग्धम् ।
 अधुचत^(८) । अधूद्म् । बुभुत्सते । अभुत्सम्^(९) । धीप्सति । भो-
 त्यते^(१०) । निघोच्यते^(११) । इत्याद्यन्तवद्भावात्^(१२) ॥ मन्तो रिति
 किम् । दिदग्भिपति । दुग्धः । दुग्धवान् ॥ पुनर्धातुगणमिह
 सस्यार्थं च^(१३) ॥

१ इति A.

२ B. om. इति.

३ मिद इति F.

४ F. adds या; B. cm. तथा.

५ पलायते । A.

६ सध्वे B. A.

७ आदेर्युर्घत्त B.

८ अधुचत A. : om. बुभुत्सते.

९ अधुत्सम् B. F.

१० भोत्सति F.

११ निघोच्यते B.

१२ इत्याद्यन्तवद्भावात् B. A.

१३ मुगादंमुत्तरार्धे प । F.

लोपे च दिस्योः ॥ १०१ ॥

धातोर्वचवस्य तृतीयादेर्घढभान्तस्यादेश्चतुर्थत्वं भवति ।
दिस्योर्लोपे च सति । अधोक् । अजोधोद् । अजोभोत् ॥ दिस्यो-
रिति किम् । अदुग्धाः । वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलोपलक्षणं ना-
स्तीति ॥

सथोश्च दधातेः ॥ १०२ ॥

दधातेर्धान्तस्यादेश्चतुर्थत्वं भवति । तथोः सध्वोश्च परतः ।
धत्तः । धत्यः । धत्से । धद्धे ॥ धान्तस्येति किम् । दधाति^(१) ।
दधासि ॥

॥ इति दौर्गसिद्ध्यां वृत्तावाख्याते षष्ठः पादः समाप्तः ॥

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ १ ॥

धातोर्विहितस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-
रिडागमो भवति । भविता । भवित्यति । भवितव्यम् ॥ पुनर्धात्व-
धिकारो धातुसंज्ञाश्रितासार्वधातुकार्थः । तेन गृह्णाति । वृणोति ।
जुगुप्सते । मीमांसते ॥ असार्वधातुकस्येति किम् । शेते । वेत्ति ॥

टकार इटि च [का० ३. ४. २८] इत्यादी विज्ञेयार्थः ॥ व्यञ्जनादे-
रिति किम् । यभूव ॥ अयकारादेरिति किम् । भूयात् ॥

सुक्रमिभ्यां परस्मै ॥ २ ॥

परस्मैपदविषये यौ सुक्रमी ताभ्यां परस्यामावंधातुकस्य व्य-
ञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो भवति । प्रस्रविता । प्रस्रवि-
यति । क्रमिता । क्रमियति । चिक्रमिपति ॥ परस्मैपदविषय एवेति
नियमात् । व्यतिस्त्रोय्यते । प्रचिक्रमते । उपचिक्रमते^(१) । प्रोपाभ्यां
क्रमी रुचादिरादिकर्मणि ॥ प्रस्रवितव्यम् । प्रक्रमितव्यम् । इत्य-
ममानविषयत्वादिट्^(२) ॥ कथं प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता^(३) । आत्मने-
पदविषयस्य क्रमेः कर्तरि कृतीट्प्रतिषेधः ॥ प्रस्रवितेवाचरति ।
प्रस्रवित्रीयते । आधिरयमात्मनेपदी ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ ३ ॥

रुदादेर्गणात् सार्वधातुके^(४) व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-
रिडागमो भवति । रोदिति । रुदितः । र्वपिति । र्वपितः ।
रुभिति । रुमितः । प्राणिति । प्राणितः । रुधिति । रुधितः^(५) ॥
रुद्यत इति परत्वाद् यणा भवितव्यम्^(६) ॥

१ A. add. व्यतिक्रमते.

५ रुधिति । रुधितः । A.

२ *अगमानविषय* B.

६ रुद्यत इति व्यतिस्त्रोय्यात् । A. :

३ प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता A. B.

P. add. परत्वात्.

४ A. add. परि.

रोदितिः स्वपितिश्चैव असितिः प्राणितिस्तथा ।

जचितिश्चैव^(१) विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥

ईशः से ॥ ४ ॥

ईशः सादौ सार्वधातुक आदिरिडागमो भवति । ईशिषे ।
ईशिष्व ॥

ईङ्जनोः सध्वे च ॥ ५ ॥

ईङ्जनोः सध्वे च^(२) सार्वधातुके पर आदिरिडागमो भव-
ति । ईङिषे । ईङिष्व^(३) । ईङिध्वे । ईङिध्वम्^(३) । व्यतिजज्ञिषे ।
व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिध्वम्^(४) ॥ जन जनने । न जनी यना^(५)
व्यवहितत्वात् ॥ सध्वे चेति पठितत्वाच्चकारेण ईशिरनुकृष्यते^(६) ।
ईशिध्वे । ईशिध्वम् ॥

से गमः परस्मै ॥ ६ ॥

परस्मैपदस्य^(७) यो गमिस् तस्मात् स आदिरिडागमो^(८)
भवति । गमिष्यति । जिगमिषति । अधिजिगमिष त्वम् । जिग-
मिषा । जिगमिषुः । जिगमिषितव्यम् ॥ परस्मैपदस्येति किम् ।

१ यचिति० A.

२ सकारध्वे च B.

३ Om. A.

४ जज्ञिध्वं A., om. व्यतिजज्ञिध्वे;
F. adds व्यतिजज्ञिष्व.

५ जन जनने जननी यणा F.; जन
जनने यनी यणा B.

६ ० अनुकृष्यते A.; ईषिरनुकृष्यति
F.; ईषिरनुदृश्यते B.

७ परस्मैपदविषयो A.

८ सेरादि० A.

अधिजिगांसते । मंगंसीष्ट ॥ केचिद् योगं विभज्यात्मनेपद् दृष्टमि-
च्छन्ति । तन्मतेन^(१) संजिगमिषुः । अधिजिगमिषितव्यम्^(२) ॥
अनिङ्गमः कृतीत्येके । तदा । अधिजिगांसुरिति ॥

हनृदन्तात् स्ये^(३) ॥ ७ ॥

हन्तेर्हृदन्ताच्च^(४) धातोः स्ये^(३) पर आदिरिडागमो भवति ।
हनिष्यति । हनिष्यमाणः । करिष्यति । करिष्यमाणः । स्वरिष्यति ।
स्वरिष्यमाणः । अस्वरिष्यत् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ८ ॥

अञ्जेः सिच्यादिरिडागमो भवति । आञ्जीत् । आञ्जि-
ष्टाम्^(५) ॥ उदनुबन्धत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्^(६) ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः^(७) परस्मै ॥ ९ ॥

एभ्यः^(८) परस्मैपदे सिच्यादिरिडागमो^(९) भवति । प्रास्ता-
वीत् । प्रासावीत् । प्राधावीत् ॥ परस्मा दिति किम् । प्रास्तोष्ट ।
प्रासोष्ट । प्राधोष्ट ॥ धूञ् कम्पनेऽपि । अधावीत् ॥

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ १० ॥

एषां परस्मैपदे सिच्यादिरिडागमो भवति । सिच्यान्तो^(१०)

१ तन्मते A.

२ संजिगमिषितव्यं F.

३ से B.; B. P. om. पर.

४ ऽहृदन्तानां च B.

५ आञ्जीष्टां । आञ्जीषुः B.

६ F. om. वचनम्.

७ ऽधूञ्भ्यः B.; स्तुषु° F.

८ एषु F.

९ सिचीडागमो B.

१० सिरन्तश्च A.

भवति । अयंसीत् । अरंसीत् । अनंसीत् । अयासीत्^(१) । अया-
मिष्टाम् । अचासीत्^(२) । अचामिष्टाम् । अदरिद्रासीत् । अद-
रिद्रामिष्टाम् । अन्त्यहणाद् दरिद्रातेरान्नोपो न स्यात् ॥ कथम्
अदरिद्रात् । अदरिद्रिष्टाम् । आगमस्थानित्यत्वाद्^(३) विभाषैव ॥

सिङ्-पूङ्-रन्त्वन्तूकृद्गृह्णन्प्रच्छां सनि ॥ ११ ॥

एषां समीपे^(४) सनीडागमो भवत्यादिः । सिङ् । सिङ्गि-
यते ॥ पूङ् । पिपविषते । पूङ्गु । पुपूषति ॥ च्छ । अरिरिषति ॥
अञ्जु । अञ्जिषति ॥ अञ्जू । अगिषियते^(५) ॥ ह्र । चिकरिषति ॥
गृ । जिगरिषति ॥ दृङ् । दिदरिषते^(६) ॥ घृङ् अवस्थाने । दि-
घरिषते^(६) ॥ प्रच्छ । पिपृच्छिषति ॥

प्रच्छिंसहचरिताः ह्र गृ घ तौदादिकाः । ह्रञ् हिंसायां । चि-
करिषति । चिकीर्षति ॥ गृ गृध्ने । जिगरिषति । जिगीर्षति ॥ घृञ्
धारणे दिघरिषति^(७) । दिधीर्षति ॥ ह्रयोर्ज्ञापकस्य सविकल्प-
त्वाद् अन्येषामुदन्तानां वा स्यादेव ॥ कथं प्रावुवृषति । प्राविव-
रिषते^(८) । संवुवृषति । संविवरिषति । वृङ्-वृञोर्नञानिर्दिष्टस्या-
नित्यत्वात् ॥

अद्-वृङ्-वृञां सनीड् वा स्यादात्मने च मिजाशिषोः ।

संयोगादेर्चतो वाच्यः सुडमिद्धो वहिर्भवः ॥

१ Om. A. B.

२ आगमस्थ-नित्यत्वाद् A.

३ Om. B.

४ अशिषिषति A. B.

५ दिदरिषति MSS.

६ दिघरिषति F.; A. om. अवस्थाने.

७ Om. A.; B. F. om. धारणे; घृञ्गु F.

८ प्रावुवृषति । प्राविवरिषति F.

ह । ^(१)अतरिष्ट । अतीर्ण । तरिपीष्ट^(२) । तीर्णीष्ट ॥ वृ^(३) । अव-
रिष्ट । अचत । वरिपीष्ट । वृपीष्ट ॥ धृ । अध्वरिष्ट । अध्वृत ।
ध्वरिपीष्ट । ध्वपीष्ट ॥ समसूत । संसूपीष्ट । असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्ग इति ॥

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ १२ ॥

ग्रहेः परस्वेटो दीर्घो भवति । न तु परोक्षायाम् । ग्रहीता ॥
अग्रहीत् । इट्वात् सिचो लोपः स्यात् । अस्य च दीर्घो न स्यात् ॥
कथं ग्राहिता । ग्राहिष्यते । इज्जदिटोऽश्रुतत्वात् ॥ अपरोक्षा-
यामिति किम् । जगृहिव । जगृहिम ॥

ऋट् वृट् वृञोऽपि वा दीर्घो न परोक्षाशिपोरिटः ।

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥

ह । तरिता । तरीता ॥ वृट् वृञ् वा^(४) । वरिता । वरीता ॥
वर्जने तु । विशगरिव । विशगरिम । ववरिष्ट । तरिपीष्ट । वरि-
पीष्ट^(५) । अतारिष्टाम् । अवारिष्टाम् ॥

अनिडेकस्वरादातः ॥ १३ ॥

एकस्वराद्धातोराकारान्तात्^(६) परमसार्वधातुकमनिङ् भ-

१ A. nlds तितरिषति । तितीर्षति ।

४ F. om. वा.

२ तरपीष्ट A.; तरिषिष्ट B.

५ Om. A.

३ वृट् वृञ् F.; A. nlds विवरिषते ।

६ °आकारात् F.

वुवूर्पते ।

वति । दाता । दास्यति । दातव्यम् ॥ एकस्वरादिति किम् ।
दरिद्रिता ॥

अनात्मनेपदस्थात्तु वृतादेरिङ् न स्वे सनि ।

अस्तन्यां च कृपेनैव कृतादेर्वापि से^(१) ऽसिचि ॥

वृत् । वर्त्यति । विवृत्सति ॥ वृधु । वर्त्यति । विवृत्सति^(२) ॥ शृधु ।
शर्त्यति । शिशृत्सति^(३) ॥ स्यन्दू^(४) । स्यन्त्यति । सिष्यन्त्यति^(३) ॥
कृपू । कल्पस्यति । चिकृप्सति । कल्पासि । कृपेः अस्तन्यां वा रुचा-
दित्वम् ॥ कृती । कर्त्यति । कर्तिव्यति ॥ एवं चृती हिंसायाम् ।
चर्त्यति । चर्तिव्यति ॥ उवृदिर् । वृत्त्यति । वृर्दिव्यति ॥ उवृदिर् ।
तर्त्यति । तर्दिव्यति ॥ नृती । नर्त्यति । नर्तिव्यति ॥ अमिचीति
किम् । अकर्तीत् ॥

इवर्णादश्विश्रिडीङ्शीडः ॥ १४ ॥

इवर्णान्ताच् श्विश्रिडीङ्शीड्वर्जितादेकस्वरात् परमसार्व-
धातुकमनिङ् भवति^(५) । चेता । चेत्यति । नेता । नेत्यति ॥ अश्विश्रि-
डीङ्शीड इति किम् । श्वि श्रयिता । श्रि श्रयिता । डीङ् डयिता ।
शीङ् शयिता ॥ एकस्वरादिति किम् । आदीधिता । आवेविता ॥

उतो ऽयुरुणुसुक्षुदनुवः^(६) ॥ १५ ॥

उकारान्तादेकस्वराद्^(७) युरुणुसुक्षुवर्जितात्^(६) परम-

१ स्वे B.

२ विवृत्सति A.

३ ७. शिशृत्सति° सिष्यन्त्यति B. F.

४ अश्विश्रिडु A. B.

५ A. adds एता । एष्यति ।

६ °युरुनु° A. B.

७ उवर्णान्ताद्° B.

सार्वधातुकमनिङ् भवति । होता । स्तोता^(१) ॥ अयुरुणुसुक्षुव^(२)
इति किम् । यविता । रविता । नविता । स्रविता । चविता ।
क्षणविता ॥ उत इति किम् । लविता ॥ एकस्वरादिति किम् ।
प्रोर्णविता ॥

ऋतोऽवृङ् वृजः ॥ १६ ॥

अदन्तादेकस्वराद् वृङ् वृज् वर्जितात् परमसार्वधातुकम-
निङ् भवति । कर्ता । हर्ता ॥ अवृङ् वृज इति किम् । वरि-
ता^(३) ॥ अत इति किम् । कृ करिता ॥ एकस्वरादिति किम् ।
जागरिता ॥

शकेः कात् ॥ १७ ॥

शकेः कान्तादनिङ्^(४) भवति । शक् शक । शक्ता । शक्यति ॥

पचिवचिसिचिरिचिमुचेश्चात् ॥ १८ ॥

एभ्यः पञ्चभ्योऽनिङ् भवति । डुपचष् पाके । पच व्यक्तीकरणे
वा^(५) । पक्ता ॥ वच वचि^(६) । वक्ता ॥ सिचि^(७) । सेक्ता ॥ रिचिर्^(८) ।
रेक्ता ॥ मुच्^(९) । मोक्ता ॥

१ A. adds स्तोष्यति.

६ F. om. वचि.

२ अयुरुणु A. B.

७ सिचिर् A. B.

३ वृङ् वरिता A.

८ रिचि F.

४ अन्तात्परमसार्वधातुकमनिङ् A.

९ मुच् । F.

५ B. om. from पच.

प्रच्छेद्यात् ॥ १९ ॥

प्रच्छेद्यान्तादनिङ्^(१) भवति । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ॥

युजिरुजिरन्जिभुजिभजिभन्जिसन्जित्यजिभ्रस्जियजि-
मस्जिसृजिनिजिविजिस्वन्जेर्जात्^(२) ॥ २० ॥

एभ्यः पञ्चदशभ्यो ऽनिङ् भवति । युजिर् युज । योक्ता ॥
रुजो^(३) । रोक्ता ॥ रन्ज । रङ्गा ॥ भुज भुजो^(३) । भोक्ता ॥ भज ।
भक्ता ॥ भन्ज । भङ्गा ॥ मन्ज । मङ्गा ॥ त्यज । त्यक्ता ॥ भ्रञ्ज ।
भ्रष्टा ॥ यज । यष्टा ॥ टुमस्त्रो । मङ्गा ॥ सृज । स्रष्टा ॥ निजिर् ।
नेक्ता ॥ विजिर् । वेक्ता । न लोविजी । ईदनुबन्धवलात् ॥ खन्ज ।
खङ्गा ॥

अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्ति-
छिदिभिदिहदिशदिसदिपदिस्कन्दिखिदेर्दात् ॥ २१ ॥

एभ्यः षोडशभ्यो ऽनिङ् भवति ॥ अद । अत्ता ॥ तुद । तो-
त्ता ॥ नुद । नोत्ता ॥ क्षुदिर् । क्षोत्ता ॥ खिद । खेत्ता ॥ विद
यत्तायाम् । विद् लार्भे । विद विचारे वा । वेत्ता ॥ क्षिदिर् ।
खेत्ता ॥ भिदिर् । भेत्ता ॥ हृद । हत्ता ॥ शृद् । शत्ता ॥ पद ।
पत्ता ॥ स्कन्दिर् । स्कन्ता^(४) ॥ खिद दैन्ये । खिद परिघाते
वा । खेत्ता ॥

१ °न्तात्परमसार्वधातुकमनिङ् A.

२ °मस्जियजिभ्रस्जि° A.

३ रुज । B. and om. भुजो.

४ स्कन्ता B. F.

राधिरुधिक्रुधिष्णुधिवन्धिष्णुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्य-
धिसाधेधात् ॥ २२ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ राध । राद्धा ॥ रुधिर^(१) ।
रोद्धा ॥ क्रुध । क्रोद्धा ॥ चुध । चोद्धा ॥ वन्ध । वन्धा^(२) ॥ शुध ।
शोद्धा ॥ मिध । मेद्धा ॥ बुध अवगमने । बोद्धा ॥ युध । योद्धा ॥
माध । साद्धा ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ २३ ॥

• आभ्यामनिङ् भवति । हन । हन्ता ॥ मन ज्ञाने । मन्ता ॥
कथम् अवधीत् । नायं नान्तः ॥

आपितपितिपिस्वपिवपिष्पिष्णुपिप्सिपिलिपिलुपि-
सृपेः पात्^(३) ॥ २४ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ आप्लू । आप्ला ॥ तप धूप
मंतापे^(४) । तप ऐश्वर्ये वा । तप्ता ॥ तिष्ठ । तेप्ता ॥ जिस्वप^(५) ।
स्वप्ता ॥ डुवप^(६) । वप्ता ॥ शप^(७) । शप्ता ॥ कुप । क्रीप्ता ॥ क्षिप ।
क्षेप्ता ॥^(८) लिप । लेप्ता ॥ लुप्लू । लोप्ता ॥ सृप्लू । सर्प्ता ॥ कथं तर्प्ता ।
दर्प्ता । रधादित्वाद् विभाषेद्^(९) ॥

१ रुध । F.

२ संवन्धा F.; B. om. from वन्ध.

३ B. om. लुपि; B. (and marg. A.)
add रिपि before लिपि.

४ संतापने A.

५ स्वप A.

६ वप F.

७ शप आक्रोशे F.

८ A. (marg.) adds रिपि । रेप्ता.

९ विभाषेव ॥ A.

यभिरभिलभेर्भात् ॥ २५ ॥

एभ्यस् त्रिभ्योऽनिङ् भवति । यभ्वा । रभ्वा । लभ्वा ॥

यभिरमिनमिगमेर्मात् ॥ २६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्योऽनिङ् भवति । यन्ता । रन्ता । नन्ता । गन्ता ॥

रिशिरुशिक्षुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्पृशिमृशिद-
न्शेः(१) शात् ॥ २७ ॥

एभ्यो दशभ्योऽनिङ् भवति ॥ रिश रुश हिंसायाम् । रेष्टा ।
रोष्टा ॥ क्रुश । क्रोष्टा ॥ लिश । लेष्टा(२) ॥ विश । वेष्टा ॥ दिश ।
देष्टा ॥ दृषिर् । द्रष्टा ॥ स्पृश । स्पृष्टा ॥ मृश । चष्टा ॥ दन्श ।
दंष्टा ॥

द्विषिपुष्यतिकृषिश्चिष्यतित्विषिपिषिविषिशिषिश्रुषि-
तुषिदुषेः षात्(३) ॥ २८ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ द्विष । द्वेष्टा ॥ पुष्यति ।
पोष्टा ॥ कृषति(४) कर्षति वा । क्रष्टा(४) ॥ चिष्यति । चेष्टा ॥ त्विष ।
त्वेष्टा ॥ पिषू । पेष्टा ॥ विषू । वेष्टा ॥ शिषू । शेष्टा ॥ श्रुष । श्रोष्टा ॥
दुष । दोष्टा ॥

१ 'दन्शेः (and निशि for लिशि) F.;

A. om. विशि.

२ निश । नेष्टा । F.

३ A. om. विषिशिषि.

४ कृष । क्रष्टा । F.

वसतिघसेः सात् ॥ २९ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । वस्ता^(१) । जिघत्सति ॥ नायं दान्त
इति^(१) ॥

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्वात्
॥ ३० ॥

एभ्यो दशभ्यो ऽनिङ् भवति ॥ दह । दग्धा ॥ दिह । देग्धा ॥
दुह । दोग्धा ॥ मिह । मेढा ॥ रिह । रेढा ॥ रुह । रोढा ॥ लिह ।
लेढा ॥ लुह । लोढा ॥ नह । नद्धा ॥ वह । वोढा ॥ रिहिलुही
सीत्री धातू केचिन्न पठन्त्येव^(२) ॥

ग्रहगुहोः सनि ॥ ३१ ॥

ग्रहगुहोः सनि नेङ् भवति । ग्रह । जिघृचति ॥ गुह । जुघुचति ॥

उवर्णान्ताच्च ॥ ३२ ॥

उवर्णान्ताद्धातोः^(३) सनि नेङ् भवति । वर्णग्रहणं रुणुक्नु-
च्चर्थम् ॥ रुरूपति । नुनूपति । सुसूपति^(४) । चुचूपति । चुच्छू-
पति^(५) । लुलूपति । पुपूपति ॥

इवन्तर्धभ्रस्जदन्भुश्रियूर्णुभरञ्जपिसनितनिपतिदरिद्रां
वा ॥ ३३ ॥

एषां सनि पर इडागमो न भवति वा ॥ इवन्त । दिदेवि-

१ वस । वस्ता B., and om. इति.

२ सीत्री ऽयं धातु° B.; रिहीरुही
सीत्री धातु केचित्पठन्त्येव F.

३ उवर्णान्ताच्च धातोः F.

४ रुरूपते° प्रसुसूपति F.

५ Om. A. F.

षति । दुद्यूषति ॥ च्छु । अदिंघिषति । ईर्त्सति ॥ भ्रञ्ज । विभ्रञ्जि-
 षति । विभ्रञ्चति^(१) ॥ दन्मु । दिदम्भिषति । धिप्सति । धीप्सति ॥
 श्रिञ् । श्रिञ्चिषति । श्रिञ्चिषति ॥ चु । चियविषति । चुयूषति ॥
 ऊर्णुञ्^(२) । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनूषति ॥ भर । विभरिषति ।
 वुभूर्षति ॥ जपि । जिञ्जपिषति । ज्ञीप्सति ॥ सनु^(३) । सिसनिषति ।
 सिषासति^(४) ॥ तनु । तितनिषति । तितांसति ॥ पतू । पिपतिषति ।
 पित्सति ॥ दरिद्रा । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ॥ भ्रञ्जभृ-
 यूनमप्राप्ते विभाषा ॥

भुवः सिज्जलुकि ॥ ३४ ॥

भुवो धातोः^(५) सिज्जलुकि सति नेङ् भवति । अभूत् । अभू-
 ताम् ॥ सिज्जलुकीति किम् । व्यत्यभविष्ट ॥

सृवृभृस्तुदुसुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५ ॥

एभ्य एव परोक्षायां नेङ्^(६) भवति । सृ । ससृव ॥ वृज् वृङ् ।
 ववृवहे । ववृमहे ॥ डुभृज् भृज् वा^(७) । वभृव ॥ षुज् । तुषुव ॥ द्रु ।
 दुद्रुव ॥ सु । सुसुव ॥ श्रु । श्रुश्रुव ॥ एभ्य एवेति किम् । पेचिव ।
 शेकिव । ददिव । ररन्धिव । नेशिव । रधादित्वाद् विभाषापि
 बाध्यते । परत्वाद् विकल्प इत्येके । ररन्धिव । रेध्वेति^(८) ॥

१ विभ्रञ्चति MSS.

२ ऊर्णुङ् B.; A. adds आच्छादने.

३ सनि F.

४ सिषांसति MSS.

५ Om. F.; भुव° B.

६ परोक्षायामनेङ् A. B.

७ डुभृङ् B.; A. om. भृज्; F.
 om. डुभृज् and वा.

८ ररन्धिव । रेध्वेति F.

थल्यृकारात् ॥ ३६ ॥

अकारान्ताद्भातोस्^(१) थलि नेङ् भवति । दधर्थ । जहर्थ ॥
थलीति किम् । जह्रिव । जह्रिम ॥ अकारान्तादिति^(२) किम् ।
सृज् । तस्तरिथ ॥

नित्यात्वतां स्वरान्तानां सृजिदृशोश्च वेट् थलि ।

तचि नित्यानिटः स्युश्चेद् वृथेऽदां नित्यमिट् थलि ॥

पपक्य । पेचिथ ॥ पपाथ । पपिथ ॥ चिचेथ । चिचयिथ ॥ सस्रष्ठ ।
ससर्जिथ ॥ दद्रष्ठ । ददर्शिथ ॥ तचि थोऽकारवान्^(३) नित्यानि-
डिति विशेषणात् । अदेर्घमृ । जघसिथ ॥ वेजो वयि । उवयिथ ॥
अञ्जेर्विकल्पेद्वात् । आनञ्जिथ । ववरिथ^(४) । आरिथ^(५) । विव्य-
यिथ । आदिथ ॥

कृजोऽसुटः ॥ ३७ ॥

असुटः कृजः परोच्चायां थलि च नेङ् भवति । चकृव । चकृम ।
चकर्थ ॥ असुट इटि किम् । संचस्करिव । संचस्करिम । संचस्करिथ ॥
स्यसिजाशीःश्वस्तनीपु भावकर्माथकासु^(६) च ।

स्वरहनग्रहदृशामिद्धेज्वच्चेति वक्तव्यम् ॥

चेय्यते । चायिष्यते ॥ दास्यते^(७) दायिष्यते^(८) ॥ एवम् अचेय्यत ।

१ अदन्तात् F.; अकाराद्भातोः A.

२ अकारादिति F.

३ B. adds स.

४ वरिथ A.

५ आविथ F.

६ भावकर्माथकासु A. F. (? ṣloka).

७ Om. A.

८ दयिष्यते B.

अचायिष्यत ॥ अदास्यत^(१) । अदायिष्यत^(१) ॥ हनिष्यते । घानि-
 य्यते । अहनिष्यत । अघानिष्यत ॥ ग्रहीष्यते^(१) । ग्राहिष्यते^(२) । अग्र-
 हीष्यत । अग्राहिष्यत ॥ द्रक्ष्यते । दर्शिष्यते । अद्रक्ष्यत । अदर्शि-
 ष्यत ॥ सिचि च ॥ अचेपाताम् । अचायिषाताम् ॥ अवधिषाताम् ।
 अघानिषाताम् ॥ अग्रहीषाताम् । अग्राहिषाताम्^(१) ॥ अदृचा-
 ताम् । अदर्शिषाताम्^(१) ॥ आगिषि च ॥ चेपीष्ट । चायिषीष्ट ॥
 दासीष्ट^(३) । दायिषीष्ट^(३) ॥ वधिषीष्ट । घानिषीष्ट ॥ ग्रहीषीष्ट ।
 ग्राहिषीष्ट ॥ द्रचीष्ट । दर्शिषीष्ट ॥ अस्तन्यां च ॥ चेता । चायि-
 ता ॥ दाता^(१) । दायिता^(१) ॥ हन्ता । घानिता ॥ ग्रहीता । ग्रा-
 हिता ॥ द्रष्टा । दर्शिता ॥ इज्जङ्गावादिटन्तु कारितलोपः स्यात् ।
 कारिष्यते । कारयिष्यते ॥ चोरिष्यते । चोरयिष्यते ॥ मानुवन्वानां
 द्रष्टो नित्यम् । गमिष्यते ॥

सुड् भूषणे संपर्युपात् ॥ ३८ ॥

भूषणे ऽर्थे संपर्युपात् परस्य कृत्रः सुडादिर्भवति ॥ संस्कर्ता ।
 संचस्कार । समस्कार्षीत् । परिष्कर्ता^(४) । परिचस्कार । पर्यष्का-
 र्षीत्^(५) । अड्व्यवधाने^(६) ऽपि पत्वमिष्यते ॥ उपस्कर्ता । उपच-
 स्कार । उपास्कार्षीत् ॥ एवं समवाचे ऽपि वक्तव्यम् । भूषणसम-
 वायाभ्यामन्यत्रापि दृश्यते । संस्कृतमिदमनित्यमिति । उपात्

१ Om. A.

२ ग्राहीष्यते । F.

३ Om. A. B.

४ परिष्कर्ता A. F.

५ पर्यष्कार्षीत् A. B.

६ अड्व्यवधाने F.; अड्व्य-
 सव्य° A.; अड्व्यवधाने B.

प्रतियन्नविकृतवाक्याध्याहारेषु सुङ् वक्तव्यः । असिपत्रस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतं भुङ्क्त इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति । वाक्याध्याहारं जल्पतीत्यर्थः ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां वृत्तावाख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्तमानानां धुटाम्^(१) अन्तरतमः प्रथमो भवति । तन्नाथः । पण्मुखानि । ज्ञानभुट्टीकनम् । तच्छ्रुतम्^(२) । ककुब्भासः । वर्गप्रथमलक्षणं स्यात् ॥ अलेट् । अलेड् । आसीत् । आसीद् । वा विरामे [का० २. ३. ६२] इति बाधकत्वात् प्रथमद्वितीयौ ॥ पदग्रहणम्^(३) अप्रकृतस्यापि लिङ्गस्य परिग्रहार्थं तेन च धातोरन्ते न स्यात् । वदति । एधते ॥ धुटामिति किम् । अहन् । अपचम्^(४) ॥

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानयो रेफसकारयोर्विसृष्टो^(५) भवति । अविभक्तः । पचावः ॥ पदान्त इति किम् । विभर्ति । आस्रहे । अत

१ पदान्ते धुटां वर्णानाम् B.

२ द्रष्टुं A.

३ पदान्तग्रहणं B.

४ पचन् ॥ A.

५ रसकारं A.

एवारम्भः ॥ कथम् अभिनस्तम् । अभिनत्तम् । अरुणस्तम् ।
अरुणत्तम् । सौ पदान्ते ऽरेफप्रकृत्योरपि वा दयो रत्नं स्यात् ॥

घटधमेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ ३ ॥

घटधमेभ्यः पर्योस्तथोर्धो^(१) भवति । न तु धाजः । अदुग्ध ।
अदुग्धाः । अलीढ । अलीढाः । अवुद्ध । अवुद्धाः । अलब्ध । अल-
ब्धाः ॥ अध इति किम् । धत्तः । धत्यः ॥

षढोः कः से ॥ ४ ॥

षढोः को भवति से परे । पेक्ष्यति । पिपिचति । लेक्ष्यति ।
लिलिचति ॥ स इति किम् । पिनष्टि । लेढि ॥

तवर्गस्य षटवर्गाद् टवर्गः ॥ ५ ॥

षाट्त्वर्गाच्च परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति^(२) । वपुष्टरम् । वपु-
ष्टा । द्वेष्टि । द्विष्टः । पिण्डि^(३) । कुण्णाति । ईद्रे । लीढः । अली-
ढम् ॥ टवर्गाट्त्वर्ग^(४) इति किम् । वक्ता । पपक्य । इति सिद्ध्यर्थम् ॥
कथं मधुलिट् तरति । मधुलिट्तरः^(५) । अन्यत्वात् ॥

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ ६ ॥

ढे परे ढलोपो^(६) भवति । उपधायाच्च दीर्घः । लीढः ।

१ B. om. पर्यो.

२ A. adds आन्तरतम्यात्.

३ पिण्डि A. F.; पिण्डि B.

४ गुहः । षट्त्वर्गात् तवर्ग A.

५ कथं मधुलिट् भवति A. B.

६ ढकारस्य लोपो F.

मूढः^(१) ॥ कथं लोढा । द्रोढा^(२) । अन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ढलोप
एव स्यात् ॥ उपधाग्रहणस्य^(३) संज्ञापूर्वकत्वाद् ऋतो न स्यात् ।
वृह । वृढः ॥ वृह^(४) । वृढः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७ ॥

सहिवहोर्ढे परे ढलोपो भवति । अवर्णस्यौद् भवति । सोढा ।
वोढा ॥ कथम् ऊढः । ऊढवान् । अन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वात्^(५) संप्र-
सारणम् ॥ वर्णग्रहणं^(६) किम् । उदवोढाम् । सिच्यस्य^(७) दी-
र्घत्वेऽपि न स्यात् ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ८ ॥

धातूनां धुटां चतुर्थेऽप्येव तृतीयो भवति । दोग्धा । द्विद्धि ।
चकाद्धि । लब्धा ॥ चतुर्थेऽप्येवेति नियमात् । शक्यते^(८) । द्विष्टः ॥

अघोषेष्वग्निटां प्रथमः ॥ ९ ॥

अघोषेषु परतो धातूनामग्निटां^(९) धुटां प्रथमो भवति ।
धोचि । भेत्ता । युयुत्सते^(१०) । आरिष्यते ॥ अग्निटामेवेति किम् ।
अस्ति ॥

१ गूढः A.

२ लोढा A.; द्रोढेति F. and om.

कथं.

३ उपधाया ग्रहणस्य A.

४ Sic MSS.

५ नित्यत्वात्वाच्च A.; नित्यत्वाद्वा B.

६ अवर्णग्रहणं A.

७ F. adds च.

८ शक्यते A.

९ °अग्निटामेव A.; F. om. धुटां.

१० युयुत्सति F.; om. B.; F. adds

हेत्ता.

भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥ १० ॥

भृजः स्वरात् परस्य^(१) स्वरे द्विर्भवति । भृजी^(२) । वभ्रज्जे ।
वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिरे^(३) ॥ आद्यव्याकरणमतमेतत् ॥

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ ११ ॥

अकारस्य वमोः परतो दीर्घो^(४) भवति । पचामि । पचावः ।
पचामः । दीव्यामि^(५) । दीव्यावः । दीव्यामः ॥ अस्तेति किम् ।
दध्वः । दध्मः । यदि स्याद्दीर्घस्तदालोपो^(६) न स्यात् ॥ कथं
पचमानः । अपचम् । वमोर्वर्णयोराद्ययोः साहचर्यात् ॥

स्वरान्तानां सनि ॥ १२ ॥

स्वरान्तानां धातूनां सनि परे दीर्घो भवति । चिकीर्षति ॥
जुहपति । चिचोपति ॥ शिष्ययिषति । विभविषतीति गुणेनाघ्रात-
त्वात् स्वरान्तानामिति सुखार्थमेव ॥

हनिङ्गमोरुपधायाः ॥ १३ ॥

इङो गमः इङ्गमः । हन्इङ्गमोरुपधाया दीर्घो भवति सनि

१ परः F.; om. B.

२ Om. B.; भृजी भर्जने A.

३ वभृज्जे । वभृज्जाते । वभृज्जिरे ।

A. F.; भृजाव । भृजेव । भृजाते ।

वभृजिरे B.

४ परयोर्दीर्घो B.; अस्य वमोर्दी-
र्घो A.

५ Om. B. F.; B. om. दीव्यामः

६ तदा आलोपो A.

परे । जिघांसति । अधिजिगांसते ॥ इङो गम इति किम् । संजि-
गंसते^(१) ॥ तितांसति । तितनिषतीति^(२) वा वक्तव्यम् ॥

नामिनो वोरिकुर्ङुरोर्व्यञ्जने ॥ १४ ॥

नात्र तदन्तविशेषणम् । वोरूपधाया धातोर्नामिनो दीर्घी
भवति व्यञ्जने परे । न तु कुर्ङुरोः । चिकीर्षति । बुभूर्षति । दीव्य-
ति । सीव्यति । कूर्दते । खूर्दते ॥ धातोरिति किम् । कुर्ङुरः ॥
कथं कुर्ङुरीयते । नामधातुत्वात् ॥ नामिन इति किम् । कर्ता ।
भव्यम्^(३) ॥ वोरिति किम् । नृत्यति ॥ अकुर्ङुरोरिति किम् ।
कुर्यात् । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति^(४) । कुर्यते ॥ कथं री
रेषणे । रिर्यतुः ॥ वी प्रजने । विव्यतुरिति । अभ्यासप्रतिषेध इति ॥
व्यञ्जन इति किम् । किरति । लुवति ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १५ ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ परे तो भवति । अचकात् । अन्वशात्^(५) ॥
ह्यस्तन्यामिति किम् । अभैत्सीत् । ईटस्तद्ग्रहणेन^(६) ग्रहणात् ॥
ह्यस्तन्यां सौ वा वक्तव्यम् । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् ॥

अङ् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ १६ ॥

ह्यस्तन्यादिषु परतो धातोरादिरडागमो भवति । अक-

१ संजिगांसते A.; संजिगमिषति B.

२ तितंसतीति F.

३ कर्तव्यता A.

४ स्थानिवद्भाव इति A.

५ अन्वसात् F.

६ ईटस्त° B. F.

रोत् । अकार्षीत् । अकरिष्यत् ॥ धातोरिति किम् । न्यविशत ॥

स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ १७ ॥

स्वरादीनां धातूनां ह्यस्तन्यादिष्व्यादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति ।
आन्तरतम्यात् । ऐधत । ऐधिष्ट । ऐधिष्यत ॥ कथम् ऐज्यत^(१) ।
औष्यत । औह्यत । अन्तरङ्गत्वाद्डागमे यणि संप्रसारणे सन्धौ
च वृद्धिः । पदान्तरङ्गा वा^(२) यणादयः ॥

अवर्णस्याकारः ॥ १८ ॥

स्वरादीनां धातूनामादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादियु
परतः । आटत् । आटीत् । आटिष्यत् । आप्रोत् । आपत् ।
आप्स्यत् ॥ अवर्णः सर्वमुखस्यानमित्येके । एकदेशेनान्तरतम्यात् ।
सर्वा वृद्धयो सा भवन्निति वर्णग्रहणम् ॥

अस्तेः ॥ १९ ॥

अस्तेर्ह्यस्तन्यामगुणेऽवर्णस्याकारो भवति । आस्ताम् । आ-
मन् । व्यत्यास्त । परोऽप्यवर्णस्याकारो लोपे न बाध्यतेऽस्तिमा-
त्राग्रचत्वात् ॥

एतेर्ये ॥ २० ॥

एतेर्ये ह्यस्तन्यनि परे ऽटो^(३) ऽवर्णस्याकारो^(४) भवति ।

१ ऐष्यत B.

२ पदान्तरा B.

३ इटो F.; om. B.

४ दीर्घो A. and om. आचन.

आयन् । अध्यायन् ॥ परापि वृद्धिरिण्मात्राश्रितेन यत्नेन वा-
ध्यते ॥ य इति किम् । अगात् ॥

न मामासयोगे^(१) ॥ २१ ॥

मायोगे मासयोगे^(१) च ह्यस्तन्यादिष्वडागमो न भवति ।
मा भवान् करोत् । मास करोत् । जुगुप्सत सैनमदुष्टभावं मैवं
भवानचतसाधुवृत्त इति मतम्^(२) ॥ मा भवान् कार्षीत्^(३) ।
मा स कार्षीत् । संयुक्ते न स्यादिति मासग्रहणम् ॥ साहचर्या-
न्नादो न स्यात् । मा भवानपश्यत् ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ङः ॥ २२ ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु यो धकारस्तस्य ङ-
कारो भवति । चेषीद्वम् । कषीद्वम् । अर्धगीद्वम् । समस्थिद्वम् ।
तुष्टुद्वे । चकृद्वे ॥ अन्तग्रहणं भूतपूर्वनाम्यन्तार्थम् । तेन प्रावरि-
षीद्वम् । अलविद्वम् । लुलुविद्वे ॥ धातोरिति संज्ञापूर्वकत्वादन-
ित्यार्थम् । तेनासु सेट्सु विभाषा सिद्धा । प्रावरिषीद्वम् । प्रावरि-
षीध्वम्^(४) । अलविद्वम् । अलविध्वम् । दिदीयिद्वे । दिदीयिध्व
इत्यपि^(५) ॥

१ मासयोगे A.

३ F. om. this example.

२ साधुवृत्तिरिति B.; साधुवृत्तं
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठेः
प्राणैरुध्यन्तमहर्षिसूनोः ॥ A.

४ Om.-B. F.

५ इत्यपि स्यात् । F.

मर्जो मार्जिः ॥ २३ ॥

मर्ज इत्येतस्य मार्जिरादेशो भवति । मार्ष्टा । मार्च्यति ।
अमार्ष्ट^(१) । मार्जो वर्तते ॥ मर्ज इति किम् । मृष्टः ॥
अगुणे खरे वा वक्तव्यम् । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति ॥

धात्वादेः षः सः ॥ २४ ॥

धातोराद्यवयवस्य षकारस्य^(२) सकारो भवति । षह । सहते ॥
षिच् । मिञ्चति ॥ धातोरिति किम् । षट् । षण्डः ॥ आदेरिति
किम् । लषितुम् ॥ कथं षण्डीयति । नामधातुवाद् धातोश्चर-
न्मको यिन् न षकार^(३) इति ॥ छिबुक्त्वाचमामनि [का० ३. ६.
६७] इति निर्देशात् । छीवति । छिवेरपि षकारश्चकारपरस्यकार
परो^(४) वेति मतम्^(५) । तेन टेषीयते । तेष्टीयते^(६) इति सि-
द्धम् ॥

व्यक्तेर्न स्यादिति वक्तव्यम् । व्यक्ते । निमित्तादिकारस्यस्य सका-
रस्य षत्वार्थः षोपदेशो धात्वनामिति । तत्र च खरदन्यपराः सा-
दयः षोपदेशाः । ^(७) छिड्छिदिच्चिद्विच्ययश्च सृपिसृजिसृज्या-
सीछसेछवर्जम्^(८) ॥

१ Om. F.

२ आद्यस्त्रावयवस्य^० A.; षस्य F.

३ सकार B.

४ परस्यकारो A.; यकारपरस्य-
कारपरो B.

५ F. om. मतं...

६ तेष्टीयते A. B.

७ छिड्छिदिच्चिद्विच्ययश्च सृपिसृजिसृज्या-
सीछसेछवर्जम् F.; षवर्जं B.

णो नः ॥ २५ ॥

धात्वादेर्णकारस्य नकारो भवति । णीञ् नयति । एम
नमति ॥ धात्वादेरिति किम् । कणति ॥ कथं एकारीयति । ना-
मधातुत्वात् ॥ इहाप्युपसर्गादसमासे णोपदेशस्य एत्वार्थो नका-
रपाठः^(१) ॥ सर्वे नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनर्दिनकिना-
टिनटिनृनायृनाध्ववर्जम् ॥

निमित्ताप्रत्ययविकारागमस्थः सः षत्वम् ॥ २६ ॥

अन्त्यार्थोऽयमारम्भः । निमित्तानामिकरात् परः प्रत्ययवि-
कारागमस्थः सः षत्वमापद्यते ॥ नामिनस्तावत्^(२) । चिचीषति ।
लुलूषति । मर्षियति । धनुयति ॥ कात् । श्छ्यति । विवक्षति ॥
रात्^(३) । चिकीर्षति ॥ विकारस्थः^(४) । सिपेव । सुष्वाप ॥ आग-
मस्थः । परिष्करोति । वचनाद् भिन्नपदे ऽपिष्यपदेशिवद्भावात् ॥
प्रत्ययविकारागमस्थ इति किम् । सृष्टुं । सिष्टयति ॥ सेह । सि-
सेकिषते । तस्यैवापिशब्दस्यायं प्रपञ्चः ॥

तथोपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्थितिसौतिसौभतीनाम् अडन्तरो^(५)

१ नकारः पाठः A. B.

२ नामिपरस्तावत् A.; and adds

निनीषति ।

३ रेफात् । A.

४ विकारागमस्थः B.

५ अतन्तरो F.; अनन्तरो B.; अ-

डभ्यासान्तरो A.

ऽपि । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिपुवति । अभ्यपुवत् । अभि-
व्यति । अभ्यव्यत् । अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । अभिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत ॥

स्यासेनिमेधतिसिचसन्नस्वन्नाम् अडभ्यासान्तरो ऽपि । अ-
भिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । अभितष्टौ ॥ सेनया ह्यभियाति^(१) ।
अभिषेणयति । अभ्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति^(२) ॥ अभिषे-
धति । अभ्यषेधत्^(३) । प्रतिषिषेधयिषति । प्रत्यषेधत् । प्रतिषि-
षेधिषति ॥ अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषिञ्चति ॥ अभि-
पजति । अभ्यपजत् । अभिषिषङ्गति ॥ परिष्वजते । पर्यष्वजत ।
परिषिष्वङ्गते ॥

सदेरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् । निषिषत्सति ॥ अप्रतेरिति
किम् । प्रतिसीदति । प्रत्यसीदत् । प्रतिसिषत्सति^(४) ॥
प्रतेरपि स्तन्मेः ॥ प्रतिष्टम्भाति । प्रत्यष्टम्भात् । प्रतितष्टम्भ^(५) ॥
एवम् अभिष्टम्भाति । अभ्यष्टम्भात्^(६) । अभितष्टम्भ^(६) ॥ अवाद्
और्जित्यनिकटाश्रयेषु । मल्लस्यावष्टम्भः । अवष्टम्भा सेना । दण्ड-
मवष्टम्भास्ते ॥ एव्विति किम् । अवस्तब्धो वृषलः । शीतेन संकुचित
इत्यर्थः ॥

१ A. om. हि.

२ Om. F.

३ प्रतिषेधति । प्रत्यषेधत् F.; अभि-
षेधयति । अभ्यषेधयत् B.

४ B. F. om. the two last.

५ प्रतितष्टम्भयति । B.; प्रतितष्टम्भि-
ति । A.

६ F. om. this, A. the next word.

वेश्च स्वनो भोजने ॥ विष्वणति । अवष्वणति । व्यष्वणत् । अवाष्व-
णत् । विषव्वाण । अवपव्वाण । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ एवमन्ये
ऽप्यनुसर्तव्याः ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ २७ ॥

निमित्तात्परः शासिवसिघसीनां च सः पत्वमापद्यते । शि-
ष्यते^(१) । उच्यते । जचतुः ॥ अविकारस्य इत्यारम्भः^(२) ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ २८ ॥

निमित्तात्परः प्रत्ययविकारागमस्यः स्तौतीनन्तयोरेव सनि
पत्वभूते सः पत्वमापद्यते । तुष्टूपति । सिषेधयिषति । सुष्वापयि-
षति ॥ स्तौतीनन्तयोरिति किम् । सिसिचति । सुसूषति ॥ पत्वभूत
इति किम् । तिष्ठासति । सुपुष्पति ॥ कथं सोपुपिपते^(३) । चेक्री-
यिते^(४) पत्वं पश्चात् सन् ॥ अर्थान् प्रतीषिषति । सनो ऽवयवस्था-
नभ्यासस्थान्निमित्तात्^(५) पत्वं स्यादेव ॥

स्विदिस्विदिसद्दीनामिनन्तानां^(६) नेष्यते । सिस्वेदयिषति । सिस्वा-
दयिषति । सिसाहयिषति ॥ तेनैवापि शब्देनान्यदपि व्यभिचा-
र्यते^(७) । तथा सिचयेक्रीयिते न स्यात् । सेसिच्यते ॥ सुनोतेः स्वे ।

१ शिष्यति A.

२ °स्थो यमारम्भः A.

३ पिपते A.; सोपुपिपति F.

४ चेक्रीयितेति F.

५ सनो ऽभ्यासस्था° A.

६ इनान्तानां पत्वं A.

७ व्यभिचर्यते A.

अभिसोध्यते ॥ सेधतेर्गतौ^(१) । अभिसेधयति गाम् । गमयती-
त्यर्थः ॥ एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

लुलोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ २९ ॥

लुका लोपे सति प्रत्यये परे चत् कार्यं^(२) प्रकृतेस्तन्न भव-
ति^(३) । लुका लोपो यस्येति विग्रहः^(४) । अङ्गाः । वङ्गाः । कलि-
ङ्गाः^(५) । पञ्च । कति । दुग्धे । विकरणलुकि न गुणः । लुकीति
न^(६) कृतं लुगलोपयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणमवधार्यते । अभित्त । अच्चित्त ॥ प्रत्ययकृतमिति किम् ।
परस्मान् उष् । उदगुः । अदुः ॥ कतीह । पञ्चात्र^(७) ॥

स्वरविधिः स्वरे द्विर्वचननिमित्ते कृते द्विर्वचने ॥ ३० ॥

द्विर्वचननिमित्ते खरादौ प्रत्यये परे प्रकृतेः^(८) पूर्वस्मिन्
परस्मिन् वा द्विर्वचने कृते^(९) खरस्य स्थाने विधिर्भवति । पपतुः ।
आटिटत् । जग्मतुः । इयाय । निनाय । निनयिथ । लुलाव ।
लुलविथ । निन्यतुः । चक्रतुः ॥ खरविधिरिति किम् । असूषु-
पत्^(१०) । सपरखरायाः^(११) संप्रसारणे पश्चाद् द्विर्वचनम् ॥ खर
इति किम् । जेघ्रीयते ॥ द्विर्वचननिमित्त इति किम् । दुदूषति ॥

१ सेधयतेर्गतौ A.

२ यत्कृतं कार्यं B. and om. प्रकृतेः

३ स्थात् A.

४ वा विग्रहः F.

५ मगधाः । F.

६ A. om. न.

७ B. adds इति; A. सन्धिः स्यादेव ।

८ कृते A.

९ F. adds पश्चात्; A. om. स्थाने.

१० असूषुपत् MSS.

११ सपरखरायाः संप्रसारणमन्त
स्थायाः A.

येन विना यन्न भवति तत्तस्य निमित्तम् ॥ इटो विधिना सनि
द्विर्वचनमिति तेन । अरिरिपतीति सिद्धम् ॥ कथम् द्वयेष ।
उवोष । न स्थानिवत्त्वम् । असवर्ण इति वचनात् ॥

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ ३१ ॥

अनुबध्यत इत्यनुबन्धः । अप्रयुक्तिरप्रयोगः । अनुबन्धो यः
सोऽप्रयोगी । अनुच्चारणीयो भवति^(१) । इङ् । अधीते ॥ डुकञ् ।
कुरुते । एवमन्येऽपि ॥

शिडिति शादयः ॥ ३२ ॥

शादयो वर्णा हपर्यन्ताः शिडिति संज्ञिताः^(२) ॥ शिट्प्रदे-
शाः । शिट्परोऽघोषः [का० ३. ३. १०] इत्येवमादयः ॥

संप्रसारणं धृतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥ ३३ ॥

इत्थ उत्थ ऋथेति द्वन्द्वः । तकारः^(३) सुखनिर्देशार्थः ।
अन्तःस्थैव निमित्तमुत्पत्तिर्येषां तेऽन्तःस्थानिमित्ता धृतः संप्र-
सारणमिति संज्ञिताः^(४) ॥ संप्रसारणप्रदेशाः । सपरस्वरायाः
संप्रसारणमन्तःस्थायाः [का० ३. ४. १] इत्येवमादयः ॥ अन्तः-
स्थानिमित्ता इति किम् । स्थितः । स्थितवान् । तद्दीर्घमन्यं न
स्थात् ॥

१ ऽप्रयोगी भवति अनुच्चारणीय
इत्यर्थः A.

२ शिट्संज्ञा भवन्ति । A.

३ धृतसकारः A.

४ संज्ञा । A.

अर् पूर्व द्वे सन्ध्यक्षरे च गुणः ॥ ३४ ॥

अर् पूर्व द्वे सन्ध्यक्षरे च गुण इति संज्ञिताः^(१) । एकं पूर्वमै-
कारमपेक्ष्यापरं^(२) चौकारमपेक्ष्येति ॥ गुणप्रदेशाः । नाम्न्यन्त-
योर्धातुविकरणयोर्गुणः [का० ३. ५. १] इत्येवमादयः ॥

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥ ३५ ॥

आर् उत्तरे च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिरिति संज्ञिताः^(३) । आर् ।
ऐ । औ ॥ वृद्धिप्रदेशाः । वृद्धिरादौ^(४) सणे^(४) [का० २. ६. ४६]
इत्येवमादयः ॥

॥ इति दीर्गसिंद्धां वृत्तावाख्याते ऽष्टमः पादः समाप्तः ॥

॥ इत्याख्यातं समाप्तम् ॥

१ संज्ञिते A. B.

२ पेक्ष्यापराधीकार० B.

३ संज्ञिते A. B.

४ अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामि-
नामिनि चट्सु B.

अथ कृतः ॥

वृत्तादिवदमी रूढाः कृतिना न कृताः कृतः ।

कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिबुद्धये ॥

सिद्धिरिज्जद् ज्ञानुबन्धे ॥ १ ॥

ज्ञानुबन्धे णानुबन्धे च कृतप्रत्यये परे धातोरिचीव कार्यस्य
सिद्धिरिति दिश्यते^(१) ॥

इज्जद्भावेऽस्योपधाया दीर्घो वृद्धिश्च नामिनाम् ।

हन्तेर्घो जन्वधोर्ह्रस्वः कुटादीनां गुणो भवेत् ॥

स्यादादन्तानामाथिश्च इनीचीति^(२) निबन्धनात् ।

न ह्रस्वो मानुबन्धानामिति वा वचनेन च ॥

पाठः । पाठकः । कारः । कारकः । घातः । घातकः । जनः ।

जनकः । वधः । वधकः । उत्कोटः । उत्कोटकः । पायः । पायकः ॥

सिद्धिग्रहणं भिन्नकलंकत्वान्मङ्गलार्थम् ॥

हन्तेस्तः ॥ २ ॥

हन्तेर्नकारस्य तकारो भवति । ज्ञानुबन्धे णानुबन्धे च कृतप्र-

त्यये परे । घातः । घातकः ॥ कथं भौणहृत्यमिति रुढितः
सिद्धः^(१) ॥

न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ३ ॥

इज्माचमिह^(२) स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वमिकमिचमिचमिच-
तस्येचि कृतं कार्यं न भवति । अशमि । अतमि ॥ जानुवन्धे कृतीज्व-
द्भावाच्च । शमः । शमकः । शमी । तमः । तमकः । तमी ॥ सेट
इति किम् । अयामि । यामः । यामकः ॥ अवमिकमिचमामिति
किम् । अवामि । अकामि । अभिधानादाङ्पूर्वश्चमिः । आचामि ।
वामः । कामः । आचामः ॥ कथम् आमः । अम रोग इति चौरा-
दिक इति दीर्घः^(३) ॥ वौ अमेर्नजानिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । वि-
आमः ॥ कथम् उद्यमः । यम चेति चौरादिको^(४) मानुवन्धश्च ॥
उपरम इति च दृश्यते ॥

प्रत्ययलुकां चानाम् ॥ ४ ॥

प्रत्यये लुग् येषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽर्थात् ।
अनामित्यनकाराणां । प्रत्ययलुकां^(५) धातूनां नलोपवर्जितानां
यत् प्राप्तं तन्न भवति । अर्थात् तस्मिन्नेव प्रत्यये परे । समिधिता ।
समिधकः । अदृशदि । दृशदकः । यिन् ॥ लोलुवः । मरीमृजः ।

१ सिद्धिः B.

२ इज्माच० A.; इज्माच० B.

३ इति दीर्घः A.

४ चुरादौ B.

५ प्रत्ययलुकाच्चानां A.

तस्य लुगचि । अस्योपधाया दीर्घो गुणश्च न स्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुग्
येभ्य इत्युक्ते । भेदाद् । वेत्तीति । इन्ननोर्लुकि प्रतिषेधः स्यात् ॥
अनामिति किम् । इन्धेर्घनि । एधः ॥ उन्देर्मनि । ओझ ॥ रन्जेः ।
रागः ॥ कथं कुच्चेर्निकुचितमिति संनिपातलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

सार्वधातुकवच्छे ॥ ५ ॥

शानुवन्धे कृति परे सार्वधातुक इव कार्यं भवति । जुक्तत् ।
पचमानः । कृजः श च [का० ४. ५. ७७] क्रिया । यस्य यदुक्तं तस्य
तदेव श्रुतत्वात् ॥

डे न गुणः ॥ ६ ॥

डानुवन्धे कृति परे गुणो न भवति । विभ्यत् । विदन् । सु-
चन् । कतीह मधु लिहानाश्चिन्वानाः ॥

के यण्वच्च योक्तवर्जम्^(१) ॥ ७ ॥

कानुवन्धे कृति परे यणीव कार्यं भवति । य उक्तं वर्जयित्वा ।
कृतः । कृतवान् । गृहीत्वा । इष्टिः । यण्वङ्गावेऽगुणत्वं संप्रसारणं
च स्यात् ॥ योक्तवर्जमिति किम् । कृतः । जितः । स्मृतः । इकारा-
गमदीर्घगुणा न स्तुः ॥

जागुः कृत्यशन्तृङ्योः ॥ ८ ॥

जागर्तेः कृति परे यणीव कार्यं भवति । न तु शन्तृङ्योः ।

यणाशिपोर्चे । जागरकः । जागरितः । जामर्तिः^(१) ॥ कृतोति
किम् । जाग्रयात् ॥ अशन्तृङ्योरिति किम् । जाग्रत् । जाग्रविः ।
हृगृजाग्रभ्यः क्तिः^(२) ॥

गुणी क्त्वा सेङ् अरुदादिक्षुधकुशक्लिशगुधमृडमृदवद-
वसग्रहाम् ॥ ९ ॥

अरुदादिक्षुधादीनां क्त्वा सेङ् गुणी भवति । यस्मिन् यो
भवति स तस्येति विवचायामिन् । शयित्वा । देवित्वा । अंमित्वा ॥
क्तेति किम् । निकुचितिः ॥ शीङादीनां सेङ् निष्ठैवेति नियमस्य
स्यात् ॥ सेङिति किम् । कृत्वा ॥ अरुदादिक्षुधादीनामिति किम् ।
रुदविदमुपां सनि [का० ३. ५. १६] इत्यत्र रुदिसहचरितो^(३) वि-
दिर्ज्ञानार्थः । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । क्षुधित्वा । कुशित्वा ।
क्लिश क्लिशू क्लिशित्वा । गुधित्वा । व्युपधत्वाद्वा न स्यात् ॥ मृडि-
त्वा । मृदित्वा । वद उदित्वा । वस निवास एव यजादित्वाद् उषि-
त्वा । क्षुधिवसोश्च [का० ४. ६. ८७] इतीट् ॥ गृहीत्वा ॥

स्कन्दस्यन्दोः क्त्वा ॥ १० ॥

अनयोः क्त्वा^(४) गुणी भवति । स्कन्दिर् स्कन्त्वा । स्यन्दू
स्यन्त्वा ॥ असेङर्थमिदं पुनः क्त्वाग्रहणम् ॥ च्व् गुणी मा भूत् ।
प्रस्कद्य । प्रस्यद्य ॥

१ जामर्ति B.

२ हृगृ० A. B.

३ B. om. रुदि.

४ क्त्वासेङ् A.

व्यञ्जनादेर्बुपधस्यावो वा ॥ ११ ॥

उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य स व्युपधः । व्यञ्जनादेर्धातोरु-
कारेकारोपधस्यावकारान्तस्य^(१) क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा । द्यु-
तिक्त्वा । द्योतिक्त्वा ॥ लिखिक्त्वा । लेखिक्त्वा ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ।
एषिक्त्वा । ओषिक्त्वा ॥ अव इति किम् । देविक्त्वा ॥
संश्चेति वा वक्तव्यम् । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति ।
लिलेखिषति ॥

तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्च्यृतां^(२) च ॥ १२ ॥

एषां धातूनां क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा । ढषिक्त्वा । तर्षिक्त्वा ॥
मृषिक्त्वा । मर्षिक्त्वा ॥ कृश तनूकरणे । कृशिक्त्वा । कर्शिक्त्वा ॥ वचिक्त्वा ।
वच्चिक्त्वा ॥ लुचिक्त्वा । लुच्चिक्त्वा ॥ ऋत इति सौत्रो धातुः । ऋति-
क्त्वा । अर्तिक्त्वा ॥

थफान्तानां चानुषङ्गिणाम्^(३) ॥ १३ ॥

थान्तानां फान्तानां चानुषङ्गिणां^(३) क्त्वा सेङ् गुणी भवति
वा^(४) । अथिक्त्वा । अन्थिक्त्वा ॥ ग्रथिक्त्वा । ग्रन्थिक्त्वा ॥ गुफिक्त्वा ।
गुम्फिक्त्वा ॥ अनुषङ्गिणामिति किम् । कोथिक्त्वा । रेफिक्त्वा । व्युप-
धत्वे^(५) विकल्पो न स्यात् ॥

१ °धातोरुकारोपधस्य° A.

४ A. om. वा.

२ °कृषिवञ्चिलुञ्चितां B.

५ व्युपधत्वे पि B.

३ सानुसंज्ञिनां A.

जान्तनशामनिटाम् ॥ १४ ॥

जान्तनशामनिटामनुषङ्गिनां क्त्वा^(१) गुणी भवति वा । भक्त्वा ।
भङ्क्ता ॥ रक्त्वा । रङ्क्ता ॥ नङ्क्ता । नङ्क्ता । मस्तिनशोर्धुटीति नकारा-
गमः ॥ अनिटामिति किम् । अञ्जित्वा ॥

शीङ्पूङ्धृषिद्विद्विदिमिदां निष्ठा सेट् ॥ १५ ॥

शीङ्गादीनां निष्ठा सेट् गुणी भवति । शयितः । शयितवान् ॥
पवितः । पवितवान् । पूक्तिशोर्वा [का० ४. ६. ८६] इतीट् ॥ एवं
धर्षितः । धर्षितवान् ॥ छेदितम् । मेदितम् । प्रस्त्रेदितः । प्रस्त्रे-
दितः । प्रमेदितः । आदनुबन्धाद्^(२) भावादिकर्मणोर्वा [का० ४.
६. ८७] इतीट् ॥ सेडिति किम् । पूतः । घृष्टः ॥ उत्तरत्र वावच-
नान्नित्यमिहेति ॥

मृषः क्षमायाम् ॥ १६ ॥

चान्तौ वर्तमानान्मृषो धातोर्निष्ठा सेट् गुणी भवति । मर्षि-
तः । मर्षितवान् ॥ क्षमायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

भावादिकर्मणोर्वोटुपधात् ॥ १७ ॥

उदुपधाद्भातोर्भाव आदिक्रियायां^(३) च निष्ठा सेट् गुणी
भवति वा । द्योतितमनेन । द्युतितमनेन ॥ प्रद्योतितः । प्रद्युतितः ।

१ क्त्वासेट् B.

३ आदिक्रियां B.

२ आदनुबन्धत्वाद् B.

नामिनो ऽम् प्रत्ययवच्चैकस्वरस्य ॥ २१ ॥

उपपदस्थानव्ययस्यैकस्वरस्य नामिनः परो ऽन्भवति । खानुवन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । स च प्रत्यय इव । मान्निध्याद् द्वितीयैकवचनवत् । यथा । रविकरस्वरूपु किशलयमिव । रक्त इति^(१) गम्यते ॥ नावंमन्यः । नरंमन्यः । गांमन्यः । अयंमन्यः^(२) ॥ नामिन इति किम् । जंमन्या^(३) ॥ एकस्वरस्येति किम् । सेनालिंमन्यः ॥

ह्रस्वारूपोर्मो ऽन्तः ॥ २२ ॥

उपपदस्थानव्ययस्य ह्रस्वान्तस्वारूपस्य^(४) मकारो ऽन्तो भवति खानुवन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । नाडिंधमः । अङ्गमेजयः । अरंतुदः । संयोगादेर्धुटः [का० २. ३. ५५] इति सलोपः ॥ अनव्ययस्येति किम् । सुकरः कटः ॥

सत्यागदास्तूनां कारे ॥ २३ ॥

सत्यादीनां कारशब्दे परे मो ऽन्तो भवति ॥ सत्यं करोतीति सत्यंकारः । एवम् अगदंकारः । अस्तुंकारः ॥ उपोच्चारिपदानामपि कारे^(५) । घञन्ते ऽपीच्छन्ति । सत्यस्य कारः सत्यंकारः । एवमन्यत्रापि मकारवर्णागमो^(६) दृश्यते । लोकंप्रीणः । भ्राष्ट्रमिन्द्रः ।

१ रक्तमिति A.

२ गांमन्या । अयंमन्या । A.

३ जंमन्यः O.

४ °स्वारूप B.; A. om. ह्रस्वान्तस्य.

५ उपोच्चारिपदानामपि B.

६ मकारागमो B.

अग्निमिन्धः । भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् । मध्यंदिनम् ॥ श्येन-
पाता^(१) तैलंपाता क्रीडा ॥

गिले ऽगिलस्य ॥ २४ ॥

गिलादन्यस्य गिलशब्दे परे मोऽन्तो भवति । गिरतेः कप्र-
त्ययः ॥ तिमेर्गिलः । तिमिर्गिलः ॥ एवं रिपुंगिलम् ॥ अगिल-
स्येति किम् । गिलगिलः ॥

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः^(२) ।

तिमिर्गिलगिलो ऽप्यस्ति तद्विलो ऽप्यस्ति राघवः ॥

उपसर्गादसुदुर्भ्या लभेः प्राग् भात् खल्घञोः ॥ २५ ॥

उपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति । खल्-
घञोः परतः । न तु सुदुर्भ्याम् । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । दुष्प्र-
लम्भः ॥ घञि च । प्रलम्भः । विप्रलम्भः ॥ उपसर्गादेवेति निचमात् ।
ईषल्लभः । लाभो वर्तते ॥ असुदुर्भ्यामिति किम् । सुलभः । दुर्लभः ॥
केवलाभ्यामेवेत्यते तेन । अतिसुलम्भः । अतिदुर्लम्भः ॥ कथम्
अतिसुलभः । अतिदुर्लभः । पश्चादतिना समासः ॥

आङो यि^(३) ॥ २६ ॥

आङः परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति यकारादौ
प्रत्यये परे^(४) । आलम्भ्या गौः ॥

१. श्येनपाता O.

२. O. om. this half-sloka; the Chait-
rakutī reads अस्ति मत्स्यस्तिमि-

र्नाम मत्स्योऽप्यस्ति तिमिर्गिलः ।

३. ये Chaitr.

४. यकाराप्रत्यये परे B.; ये परे A.

उपात् प्रशंसायाम् ॥ २७ ॥

उपात्परस्य लभेर्मात् प्राङ् मकारागमो भवति प्रशंसायां
गम्यमानायां^(१) चे परतः । उपलभ्यानि धनानि । प्रशंसनीया-
नीत्यर्थः ॥ प्रशंसायामिति किम् । उपलब्धुं शक्यम् । उपलभ्यम् ॥
कथम् आलभ्य । उपलभ्यते । लभेर्यकार इति विशेषणात् ॥

वा कृति रात्रेः ॥ २८ ॥

छदन्ते परे रात्रेर्मात् ऽन्तो भवति वा । रात्रिचरः । रात्रि-
चरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । पचादित्वादच्^(२) ॥ रात्रिमन्य इति
नित्यम् उपपदाश्रयत्वात् ॥

पुरंदरवाचंयमसर्वसहद्विषंतपाश्च ॥ २९ ॥

एते ऽण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुरंदर
इन्द्रः^(३) । वाचं यच्छतीति वाचंयमो व्रत एव^(४) । सर्वं सहते सर्व-
सहः । द्विषं^(५) तापयतीति द्विषंतपः ॥ चक्ष्णन्तेनानुत्पन्नं तत्सर्वं
निपातनात् सिद्धम् ॥ भगं दारयतीति भगंदरो रागो वृद्धित
एव ॥

धातोस्तोऽन्तः पानुवन्धे ॥ ३० ॥

इस्वरूपोर्मात् ऽन्त [४. १. २२] इत्यतो इस्वो ऽनुवर्तते । धा-
तोर्इस्वान्तस्य पानुवन्धे इति परे तोऽन्तो भवति । अग्निचित् ।

१ Om. B.

२ पचाद्यच् ०.

३ इन्द्रः A.; मधवा Chaitr.

४ A. corr. व्रतो एव; मुनिः Ch.

५ द्विषन्तं A.

सोमसुत् । प्रकृत्य । इत्वरः ॥ धातोरिति किम् । उपपदस्य मा
भूत् । ग्रामणीः । सेनानि कुलम् ॥ वृत्रहभ्यामिति । अशिद्धं बहि-
रङ्गमन्तरङ्ग इति ॥ ह्रस्वान्तस्येति किम् । आनीय । आपूय ॥
कथम् उपेत्य । साधनायत्तत्वात् क्रियायाः प्रत्ययकार्यमेव ॥
अन्तग्रहणं सुखार्थम् ॥

ओदौज्ञां कृद्यः स्वरवत् ॥ ३१ ॥

ओदौज्ञां कृद्यः स्वरवद् भवति । लव्यम्^(१) । अवश्यला-
व्यम् ॥ ओदौज्ञामिति किम् । चेयम् ॥ कृद्य इति किम् । उपो-
यते । प्रीयत । इह^(२) कृद्ग्रहणादन्यत्र सामान्यमवगम्यते ॥

जिह्वोः शक्ये ॥ ३२ ॥

जिह्वोः शक्येऽर्थे विहितः कृद्यः स्वरवद् भवति । जेतुं शक्यं
जय्यम् । चेतुं शक्यं चय्यम् ॥ शक्य इति किम् । जेयम् । चेयम् ॥
जिह्वोरिति किम् । चेतुं शक्यः । चेयः^(३) ॥

क्रीजस्तदर्थे ॥ ३३ ॥

तस्यार्थो द्रव्यविनिमयः^(४) । क्रीजः परस्तदर्थे वर्तमानः
कृद्यः स्वरवद् भवति । क्रय्या गौः । कश्चित् क्रेय्यतीति कृत्वा हट्टे
ऽवतारिता^(५) गौरित्यर्थः ॥ तदर्थ इति किम् । क्रेयं मे धान्यं ना-
स्ति क्रय्यम् । न प्रसारितमित्यर्थः^(६) ॥

१ लव्यं B.

२ इति O.

३ O. om. from जिह्वोरिति किं.

४ विनिमयः B.

५ हट्टेनावतारिता A.

६ प्रसारितं A.

वेलोपोऽपृक्तस्य ॥ ३४ ॥

वेः कृत्संज्ञकस्यापृक्तस्य^(१) वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य लोपो भवति ।
 क्षिप् । घृतस्यृक् ॥ विण् । अर्धभाक् ॥ विच् । कीलालपाः ॥ कृत
 इति^(२) किम् । उपेयिवांसमाचष्टे । उपेयिवयतीति क्षिप् । उपे-
 यिवः । उपेयिवौ ॥ अपृक्तस्येति किम् । क्षिवादीनां विशेषकवा-
 नुवन्वानुत्सृज्यकारोपलक्षितस्य^(३) वमांत्रस्य लोपार्थं तेनेह न
 स्यात् । जागृविः । हृगृजागृभ्यः क्षिः ॥

य्वोर्व्यञ्जने ऽये ॥ ३५ ॥

यकारवकारयोर्व्यञ्जने परे यकारवर्जिते लोपो भवति ।
 कूयी । कृतः । कृतवान्^(४) । दिदिवान् । सिधिवान् ॥ व्यञ्जन इति
 किम् । आचिता । देविता ॥ अय इति किम् । प्रकूय्य^(५) । प्रदीव्य ॥
 कथं कण्डूः । लोलूः । वर्णाग्रयेऽपि प्रत्ययलोपलक्षणं क्वचित् ॥
 लब्धा । लब्धुमित्योष्ठ्योऽयं वकारः ॥

निष्ठेटीनः ॥ ३६ ॥

निष्ठायामिति परे इनो लोपो भवति । हारितः । हारित-
 वान् । लक्षितः । लक्षितवान् ॥ इटीति किम् । संज्ञपितः पशुः ॥
 इवन्तर्धं^० [का० ३. ७. ३३] इत्यादिना सनि वेट् ।

वेटामेकस्वरस्रुत्या संज्ञपित इडस्ति ते ।

पाचिते प्रागिनो लोप एकस्वरान्न चेट् पचेः ॥

१ कृत्संज्ञस्य° A.

२ कृत्संज्ञकस्येति B.

३ विशेषकवानुवन्वानुत्सृज्य इका° B.

४ कूयी । कृत° । प्रकूय्य MSS.

नाल्विष्वाय्यान्तेनुषु ॥ ३७ ॥

आलु । इष्णु । आय्य । अन्त । इनु । एषु परत इनो लोपो
न भवति । सृहयालुः । पावयिष्णुः^(१) ॥ सृहयाय्यः । शुद्धिसृह-
ग्रहिभ्य आय्यः ॥ गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । गण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यो
झञ्^(२) ॥ स्तनयितुः । स्तनिकृषिपुषिगदिमदिभ्य^(३) इन इनुः ॥

लघुपूर्वोऽय् यपि ॥ ३८ ॥

लघुपूर्व इन अय् भवति यपि परे । वचनादेकवर्णव्यवधाने
ऽपि^(४) । प्रश्मय्य । विगणय्य ॥ लघुपूर्व इति किम् । संप्रधाय गतः ॥
आपः परस्य वा वक्तव्यम् । प्राप्य गतः । प्रापय्य गतः ॥ इडादे-
शस्य लाचणिकत्वात् । अध्याप्य गतः ॥

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ३९ ॥

मीनातिमिनोतिदीङ्^(५) दामागायतिपिबतिस्थास्यतिज-
हातीनां च यपि पर आकारो भवति । मीञ् प्रमाय । डुमिञ्^(६)
परिमाय । दीङ् उपदाय ॥ दामादीनामीत्वबाधनार्थमेव । प्र-
दाय । प्रधाय । मेङ् माङ्^(७) प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय ।
सो अवसाय । अवहाय ॥

१ Thus A. B.; पारयिष्णुः । धार-
यिष्णुः । Chaitr.; O. adds पत-
यालुः ।

२ गण्डिमण्डिनन्दिभ्यो० O.

३ For पुषि A. reads घुषि; B. मृ-
षिप्रषि; O. मृषिपृषि [०पुषि?];

Chaitr. सृषिपुषि; all MSS. have
कृषि.

४ ०व्यवहितेऽपि B.

५ मिनाति० A.

६ डुमिङ् A.; डमिज O.

७ मेङ्माङ्गोरपि B.

क्षेदीर्घः ॥ ४० ॥

क्षेदीर्घो भवति यपि परे । प्रक्षीय । उपक्षीय ॥ कथं प्रचित्य
गतः । चिप् हिंसायामिति लाक्षणिकत्वात् ॥

निष्ठायां च ॥ ४१ ॥

निष्ठायां च^(१) क्षेदीर्घो भवति । प्रक्षीणः । प्रक्षीणवान् । प्रक्षी-
यते ऽस्मिन्निति प्रक्षीणमिदं क्वात्तस्य ॥ दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वा-
दनित्यार्थः । तेन भावकर्मणोर्न स्यात् । चित्तमनेन^(२) । प्रचित-
न्क्वात्तो भवता ॥ आक्रोशदैत्ययोश्च वा । चितायुः । क्षीणायुः ॥
दैत्ये च । चित्तकः । क्षीणकः ॥ चित्तो ऽयं क्षीणो ऽयं तपस्वी । कर्त्त-
धिकरणयोरेवात्रापि ॥

स्फायः स्फीः ॥ ४२ ॥

निष्ठायां च स्फायः स्फीरादेशो भवति । स्फीतः । स्फीत-
वान्^(३) ॥ स्फायीति । इदनुवन्धवत्त्वादादेशो ऽयमनित्य इति ।
स्फातः । स्फातवान् । इच्छेत् प्रतिषिध्यते ॥

प्यायः पीः स्वाङ्गे ॥ ४३ ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गे वर्तमानस्य प्यायतेर्धातोर्निष्ठायां च
पीर्भवति । पीनं मुखम् । पीनवन्मुखम् ॥ स्वाङ्ग इति किम् । प्यानः
खेदः । प्याना बुद्धिः । प्यानं मुखं शलायाः । प्यानः शोथः ॥

१ निष्ठायां परतः ०.

२ प्रचित्तमनेन ०.

३ स्फीतः । स्फीतवान् B.

कथं पीनो बाह्व रथ्यायां पतितः । कथं पीनं मुखं प्रतिमायाः ॥
स्यादेव

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥

पीनाङ्गयोगात् पीनो वटुरिति । पीनः श्लेष्मा । पीनो वायुरित्युप-
मानात् ॥ आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । आङोऽन्धूधसोरेव ॥

शृतं पाके ॥ ४४ ॥

आतेः अपयतेश्च शृतमिति निपात्यते । पाकेऽर्थे । चीरह-
विषोरेव निपातनस्येष्टविषयत्वात् । शृतं चीरम् । शृतं हविः ॥
अन्यहेतौ न स्यात् । चीरं अपितं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥ चीर-
हविषोरिति किम् । आणा यवागूः । अपिता यवागूः ॥

प्रस्त्यः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

प्रपूर्वस्य स्थायतेर्निष्ठायां^(१) संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः ।
प्रस्तीतवान् ॥ प्रेण स्था इति समासात् । प्रसंस्तीमः । प्रसंस्तीम-
वान् । अन्तरङ्गत्वात् कृते संप्रसारणे मत्वं तु स्यात् पचे^(२) ॥

द्रवघनस्पर्शयोः शयः ॥ ४६ ॥

द्रवघने स्पर्शे चार्थे श्लायतेर्निष्ठायां च संप्रसारणं भवति ।
शीनं घृतम् । शीतो वायुः । द्रवीभूय घनं कठिनमित्यर्थः । तग्नि-

न्द्रियग्राह्यो गुणविशेषः स्पर्श इति ॥ द्रवघनस्पर्शयोरिति किम् ।
संज्ञानो वृद्धिकः । शीतेन संकुचित इत्यर्थः^(१) ॥

प्रतिश्च ॥ ४७ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्वायतेर्निष्ठायां संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः ।
प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोग एव वर्तते ॥

वाभ्यवाभ्याम् ॥ ४८ ॥

अभ्यवाभ्यां परस्य श्वायतेर्निष्ठायां संप्रसारणं भवति वा ।
अभिशीनः । अभिश्यानः । अवशीनः । अवश्यानः । उभयत्र वि-
भाषेयम् ॥

न वेज्योर्यपि^(२) ॥ ४९ ॥

वेज् । ज्या । इत्येतयोर्यपि परे संप्रसारणं न भवति ।
प्रवाय । प्रज्याय ॥ एतौ यजादिग्रहादी ॥

व्यञ्च^(३) ॥ ५० ॥

व्येज्य यपि परे संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय ॥
यजादिरयम् ॥

संपरिभ्यां वा ॥ ५१ ॥

संपरिभ्यां परस्य व्येज्यः^(४) संप्रसारणं भवति वा । यपि परे ।
संव्याय । संवीय । परिव्याय । परिवीय ॥ समो न विभाषेत्यन्ये ॥

१ O. om. from द्रव° इति किम् ।

२ वाज्योर्यपि MS. Chaitr.

३ व्येज्य O.

४ वेज्यः B. and om. परस्यः

तद् दीर्घमन्यम् ॥ ५२ ॥

तत्संप्रसारणं दीर्घमापद्यते । अन्यं चेत् । हृतः । संवीतः । प्रस्तीतः । मित्रहः । संवीय । अन्तरङ्गत्वात् तकारागमं^(१) बाधते ॥ अन्यग्रहणमाख्यातार्थं च । तद्ग्रहणमभिननुद्ध्यर्थम् । तेन सपरस्वरायाः स्थाने संप्रसारणं सिद्धम् ॥

वः कौ ॥ ५३ ॥

वेजः क्वावेव संप्रसारणं दीर्घमापद्यते । जः । उवी । उवः ॥ क्वाविति किम् । उतः । उतवान् ॥

ध्याप्योः^(२) ॥ ५४ ॥

ध्याप्योः संप्रसारणं कौ परे दीर्घमापद्यते । धीः । आपीः ॥ वचनात्^(३) संप्रसारणं सिद्धम् ॥

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ५५ ॥

पञ्चमान्तस्योपधाया दीर्घो भवति कौ धुव्यगुणे^(४) । प्रशान् । प्रतान् । शान्तः । शान्तवान् । शान्तिः । शान्त्वा ॥ धुटीति किम् । अवमत्य ॥ अगुण इति किम् । गन्ता ॥ दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वात् क्रमेः क्वाप्रत्यये वा । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा ॥

१ गत्यन्तरङ्गत्वादकारागमं A.

२ The Chaitr. om. this sūtram.

३ वचनादेव O.

४ धुटि चागुणे प्रत्यये परे O.; भवति सिद्धौ धुटि चागुणे । B.

द्योः शूटौ^(१) पञ्चमे च ॥ ५६ ॥

हकारवकारयोः स्थाने^(२) श् । ऊट्^(१) । इत्येतौ भवतो
यथासंख्यम् । द्वौ ध्रुव्यगुणे पञ्चमे च । विह् गोविट् । प्रह् पथिप्राट् ।
दिह् अचद्यूः । ष्टष्टः । ष्टष्टा । द्यूतः । द्यूत्वा । दुद्यूपति । विन्नः ।
प्रन्नः ॥ सर्वधातुभ्यो मन् । स्योमा । अन्तरङ्गत्वाद् यत्वमेव ॥ ह्रस्व
दिः पाठो नैमित्तिकस्याप्यभावो वा ॥

श्रिव्यविमविज्वरित्वरामुपधया^(३) ॥ ५७ ॥

एषामुपधया सह वकारस्योड् भवति । द्वौ ध्रुव्यगुणे पञ्चमे
च । श्रिवु । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः ॥ श्रव । ऊः । उवौ । उवः ॥ मव ।
मूः । मुवौ । मुवः ॥ ज्वर । जूः । जरौ । जरः ॥ त्वर । त्वः । तरौ ।
तरः ॥ श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः ॥ ऊतिः । मूतिः । जूर्तिः ॥
त्वर्तिः ॥ मन् । ओमा ॥ अवतेरन्यस्वरालोपः । ओम् ॥

राल्लोप्यौ ॥ ५८ ॥

रेफात् परौ हकारवकारौ लोप्यौ भवतः । द्वौ ध्रुव्यगुणे
पञ्चमे च । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः ॥ धुर्वी । धूः । धुरौ ।
धुरः ॥ मूर्तिः । मूर्तः । निष्ठानत्वं^(४) नैय्यते ॥ इहागुणपञ्चमानु-
वृत्तिर्न प्रयोजयति ॥

१ MS. Chaitr. corr. शूटौ °ऊट्;
cf. Pāp. vi. 4, 132.

२ Om. A.

३ °उपधया B.; °उपधयापि ।
MS. Ch.

४ °णत्वं A.; रान्निष्ठातो न इति न
स्वात् । निष्ठानत्वं O.

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां^(१) धुटि पञ्चमोऽच्चातः
॥ ५९ ॥

वनतेस्तनोत्यादेः^(२) प्रतिषिद्धेटश्च पञ्चमो लोप्यो भवति
धुय्यगुणे यथासंभवम् आतयाद् भवति । वनु^(३) । वतः । वतवान् ।
वतिः । वत्वा ॥ तनोत्यादिर्मनुबोधनेपर्यन्तः । ततः । ततवान् ।
ततिः । तत्वा ॥ प्रतिषिद्धेटश्च । हतः । हतवान् । यतः । यतवान् ॥
ऋणुघृणुढणु । एषां न दीर्घः^(४) । ऋतम् । घृतम् । ढतमिति पचे
येषामिडस्ति तेऽप्यनिट उच्यन्ते ॥

यपि च ॥ ६० ॥

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां यपि च परे^(५) पञ्चमो लोप्यो
भवति । वनु प्रवत्य । तनु प्रतत्य । षनु प्रसत्य^(६) । हन ग्रहत्य । मन
ग्रमत्य ॥ एषामिति किम् । प्रभण्य ॥

वा मः ॥ ६१ ॥

प्रतिषिद्धेटां वा मकारो लोप्यो भवति यपि परे । प्राप्ते
विभाषा । प्रयम्य । प्रयत्य । प्रणम्य । प्रणत्य ॥

न तिकि दीर्घश्च ॥ ६२ ॥

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां तिकि दीर्घा न भवति न च

१ वनोति० B.

२ वनोतेस्तनोत्यादिश्च B.

३ वन B.; and om. वतः । वतवान् ।

वत्वा ।

४ O. adds संज्ञापूर्वकत्वात्.

५ A. om. च; B. om. परे ।

६ सनु० B.; ०प्रसत्य A.

पञ्चमो लोप्यो भवति । वन्यात् । वन्तिः । तन्यात् । तन्तिः ।
यन्यात्^(१) । यन्तिः । वध्यात् । हन्तिः ॥

उन्देर्मनि^(२) ॥ ६३ ॥

उन्देर्मनि^(२) पञ्चमो लोप्यो भवति । ओझ । ओझनी ॥

घञीन्धेः ॥ ६४ ॥

इन्धेर्घञि पञ्चमो लोप्यो भवति । एधः ॥

स्यदो जवे^(३) ॥ ६५ ॥

स्यन्देर्घञि स्यद इति दीर्घाभावो निपात्यते वेगे ऽर्थे ।
स्यन्दू । स्यदः ॥

अवोदहिमग्रयग्रयथाञ्च । इति निपातयितव्याः । अवपूर्वस्य उ-
न्देः । अवोदः ॥ हिमपूर्वस्य प्रपूर्वस्य च अन्येः^(४) । हिमग्रयः ।
प्रग्रयः ॥

रञ्जेर्भावकरणयोः ॥ ६६ ॥

रञ्जेर्भावकरणयोर्विहिते घञि पञ्चमो लोप्यो भवति ।
रञ्जनं रागः ॥ भावे घञ्^(५) । रञ्ज्यते ऽनेनेति रागः ॥ भावकरण-
योरिति किम् । रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥

१ यन्यात्. B.

२ ०मणि A. B.

३ स्यन्दो° A.

४ A. om. प्रपूर्वस्य च.

५ O. om. भावे घञ्.

वुषघिनिणोश्च^(१) ॥ ६७ ॥

रन्जेर्वुपि घिनिणि^(२) च पञ्चमो लोप्यो भवति । शिल्पिनि
वुष् । रजकः । रजकी ॥ युजभजेत्यादिना घिनिण्^(३) । रागी ॥
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन युध्यपि^(३) । रजनम् । रजनी ॥

वृहेः स्वरेऽनिटि वा ॥ ६८ ॥

वृहेः खरादावनिटि पञ्चमो लोप्यो भवति वा । वर्हकः ।
वृहकः । वर्हणम् । वृहणम् । वर्हति । वृहति ॥ अनिटोति किम् ।
वृंहितव्यम् ॥ खर इति किम् । वृहेर्मन् दृश्यते । परिवृह्या । परि-
वृष्टिः । स्त्रियां क्तिः ॥ कथं वृह्यते । वृह्यते^(४) । वर्हिता । वृहिता ।
येषां प्रकृत्यन्तरमस्ति तेषां मते व्यञ्जनादाविध्यपि स्यात् ॥

यममनतनगमां क्वौ ॥ ६९ ॥

एषां पञ्चमो लोप्यो भवति क्वौ परे । आतश्चाद् भवति ।
यम । संयत् ॥ मन । संमत् ॥ तनु । परीतत् । ह्रस्वस्व दीर्घता ॥
गम् । जगत् ॥

हनेः सिच्यात्मने दृष्टः सूचनार्थे यमेरपि ।

विवाहे तु विभाषैव सिजाशिपोर्गमेस्तथा^(५) ॥

आहत ॥ उपायत । उपायंस्तु कन्यां क्वात्तः^(६) ॥ समगत । सम-
गंस्तु ॥ संगमीष्ट । संगंसीष्ट ॥

१ वुषघिणिनोश्च A. B. O.; वुपि-
घुनोश्च Claitr.

२ घिणिनि °घिणिन् MSS. cf. iv.
4, 21.

३ युटि च A.; युध्यपि B.

४ कथं विह्यते B.

५ °गमस्तथा O.

६ क्वात्त A.; देवदत्त B.; O. adds
उदायत.

विङ्वनोरा ॥ ७० ॥

विटि वनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्याकारो भवति । विट् ।
अब्जाः । गोषाः । सनोतेः पत्वम् ॥ वनिप् । विजावा । अग्नेगावा ।
ओण् अववरी । वनो र च ॥ घुण्^(१) घ्वावा । क्निप् । सानुना-
सिकमप्याकारमिच्छन्ति ॥

ध्रुटि खनिसनिजनाम् ॥ ७१ ॥

ध्रुडादौ प्रत्यये पर एषां पञ्चमस्याकारो भवति । खातः ।
खातिः । सातः । सातिः । जातः । जातिः ॥ सनि च । सिषासति ॥

ये वा ॥ ७२ ॥

एषां पञ्चमस्याकारो भवति वा ये परे । प्रखाय । प्रखन्य ।
प्रसाय । प्रसन्य । प्रजाय । प्रजन्य ॥ एवं खायते^(२) । खन्यते^(२) ।
चाखायते । चंखन्यते ॥
जा जनेर्विकरणे नित्यम् । जायते ॥ व्यवस्थितविभाषया घ्यणि चे
न स्यात्^(३) । खान्यम् । सान्यम् । जन्यम्^(४) ॥ तनोतेर्यणि वा वक्त-
व्यम् । तायते । तन्यते ॥

सनस्तिकि वा^(५) ॥ ७३ ॥

सनोतेस्तिकि परे पञ्चमस्याकारो भवति वा । सनुतात् ।
सातिः । सन्तिः ॥ पुनर्वावचनासोपश्च । सतिः ॥

१ घुन A. B.

२ Om. A.

३ °वा स्यात् A.; घ्यणि यो न स्यात् B.

४ A. adds अगुणं स्रन्येके ।

५ The Chaitr. om. this Sūtram.

स्फुरिस्फुल्योर्धज्योतः ॥ ७४ ॥

अनयोर्धजि पर ओत आकारो भवति वा^(१) । विस्फारः ।
विस्फोरः । विस्फालः । विस्फोलः ॥

इज्जहातेः क्ति ॥ ७५ ॥

वा न वर्तते । क्त्वाप्रत्यये परे जहातेरिद् भवति^(२) । हिला
गतः ॥ जहातेरिति किम् । छाड् हात्वा ॥

द्यतिस्यतिमास्थां त्यगुणे ॥ ७६ ॥

एषां तकारादावगुण इद् भवति । दो । दितः । दितवान् ।
दितिः । दित्वा ॥ सो । अवसितः । अवसितवान्^(३) ॥ मा । मितः ।
मितवान् ॥ स्था । स्थितः । स्थितवान् ॥ अगुण इति किम् । दा-
ता । माता । स्थाता^(४) ॥ तिपा निर्देशः ॥ किं घेट्^(५) । धीतः ।
धीतवान् ॥ मनु । मातः । मातवान् ॥

वा छाशोः ॥ ७७ ॥

छाशोस्तकारादावगुण इद् भवति वा । अवच्छितः । अव-
च्छातः । अवच्छितिः । अवच्छातिः । निशितः । निशातः । नि-
शितिः । निशातिः ॥ श्यतेर्जते^(५) नित्यं व्यवस्थितविभाषया । संशि-
तो ब्राह्मणः । अन्यथा शिजा^(६) सिद्धमेव ॥

१ स्फुरिस्फुल्योर्धजि A.; °ओकार-
स्वाकारो B.; A. om. वि-
स्फारः । विस्फोरः

२ जहातेरन्तस्य इर्भवति A.

३ A. adds अवसितिः । अवसित्वा ।

४ Om. B.

५ श्यतेर्जतेश्च O.

६ शिडा A.

दधातेर्हिः ॥ ७८ ॥

दधातेस्तकारादावगुणे हिर्भवति । हितः । हितवान्^(१) ।
हितः^(१) । हित्वा ॥ दधातेरिति किम् । धेट् । धीतः । धीतवान् ॥
वा न वर्तते^(२) धात्वन्तरवलात् ॥

चरफलोद्दस्य ॥ ७९ ॥

अनयोरस्य^(३) तकारादावगुण उद् भवति । चूर्तः । चूर्तिः ।
प्रफुल्लतः ॥ प्रफुल्लितः ॥

दद् दोऽधः ॥ ८० ॥

दासंज्ञकस्य धेड्वर्जितस्य^(४) तकारादावगुणे दद् भवति ।
दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्त्वा ॥ दासंज्ञकस्येति किम् । अव-
दातः ॥ अध इति किम् । धेट् । धीतः । धीतवान् ॥ दान्ते तस्य^(५)
नत्वं धान्ते धत्वं स्यात् संनिपातलक्षणस्य वर्णग्रहणे निमित्तत्वात् ॥

स्वरादुपसर्गात् तः ॥ ८१ ॥

उपसर्गात् स्वरान्तात् परस्य^(६) दासंज्ञकस्य धेड्वर्जितस्य
तकारादावगुणे प्रत्यये परे तकारो भवति । प्रत्तम् । नीत्तम् ।
परीत्तम् । दस्ति^(७) क्वचिन्नामिनो ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ स्वरादि-
ति^(८) किम् । निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । सस्वरो ऽस्वरो वायमादेशो

१ Om. B.

२ स्पर्धते A.

३ अनयोरकारस्य B.

४ दासंज्ञकस्याधेतस्य B.

५ दस्य A.

६ परो A.; स्वरात्परस्य B.

७ अस्ति A.

८ स्वराणामिति A.; B. om. दुर्दत्तम्.

न कश्चिद्दोष इति ॥ कथं निदत्तम् । अवदत्तम् । प्रदत्तमिति
वादिकर्मणि प्रादिसमासो निपाता वा ॥

यपि चादो जग्धिः ॥ ८२ ॥

तकारादावगुणे यपि च परे ऽदो जग्धिर्भवति । जग्धः ।
जग्धवान् । जग्धिः । जग्ध्वा । प्रजग्ध्य गतः ॥ कथम् अन्नम् । अदो
ऽनन्न इति ज्ञापकात् ॥ अगुण इति किम् । अत्तव्यम् ॥

जग्धौ सिद्धे ऽन्तरङ्गत्वाद् यपि चेति यदुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गानां यपा भवति बाधनम् ॥ इत्यन्ये ॥
प्रणम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । पञ्चमोपधाप्रभृतीनां^(१) दीर्घादयो
न भवन्ति ॥

घजलोर्घसूः ॥ ८३ ॥

अदेर्घञि । अलि च घसूर्भवति । लृकार^(२) उच्चारणार्थः ।
घासः ॥ उपसर्गे ऽदेरल् । विघसः । प्राप्तीति प्रघसः । अचि
वक्तव्यम् ॥

क्तवन्तू निष्ठा ॥ ८४ ॥

क्तवन्तू निष्ठासंज्ञकौ भवतः । शब्दस्य नित्यत्वादन्वाख्याने
भाविनोर्नेतरेतराश्रयदोष इति । शीर्णः । शीर्णवान् । मिन्नः ।
मिन्नवान् ॥ निष्ठाप्रदेशः । निष्ठा [का० ४. ३. ६२] इत्येवमा-
दयः ॥ क्त्वा मकारान्तश्च क्तत्वाभावादसंख्यमित्यव्ययमेव ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ क्तु प्रथमः पादः समाप्तः ॥

धातोः ॥ १ ॥

धातोरिति^(१) पञ्चम्यन्तोऽनुद्धतोऽविशेषे^(२) । धातोरित्य-
यमधिकारो वेदितव्यः । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ धातोरिति
किम् । कुम्भता ॥ कुम्भं करोतीति भावकर्मणोर्न तव्यादयः ॥ युष्मदि
मध्यमः [का० ३. १. ६] इति सप्तम्युक्तं नोपपदम् ॥ उत्सर्गः सिच्-
सन्विषये न स्यात् । अथ धातोस्तोऽन्तःपानुबन्धः [का० ४. १. ३०]
इत्यतो धातोरनुवर्तते^(३) । दुद्युषतीत्यूङ् न सिध्यति ॥

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ २ ॥

धात्वधिकारोऽत्र सूत्रे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवति ।
कर्मण्यण् [का० ४. ३. १] नान्ति स्यञ्च [का० ४. ३. ५] इत्येवमादयः ॥
उक्तमिति किम् । सप्तम्यन्तमात्रे मा भूत् । स्तम्बेरमः । कुरुचरः ॥

तत् प्राङ् नाम चेत् ॥ ३ ॥

तदुपपदं नाम चेद् धातोः प्राग् भवति । कुम्भकारः । या-
मस्यः ॥ नामेति किम् । भोक्तुमिच्छति ॥

तस्य तेन समासः ॥ ४ ॥

तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन धातुना सह समासो भवति ।
गोदः । जलजम् । क्रोधजम् ॥ यथा^(४) हि प्रादयः क्रियाद्यो-

१ Om. B.

२ ऽविशेषधातो० O.

३ धातुरनुवर्तते O.; तर्हि दुद्युष० A.

४ तथा A.

तका उपसर्गा इति धातोः प्रागेव सिद्धास्तथोर्थादयो ऽपि क्रियायोगे कृत्वस्तिभ्य एव प्राक् सिद्धाः । प्रकृत्य । उरीकृत्य^(१) । उररीकृत्य ॥ तथा शुक्तीकृत्य । पटपटाकृत्य । नाम्नां युक्तार्थत्वात् समासो ऽपि सिद्ध एव ॥ यथाभिधानमेते त्रयो ऽपि योगा^(२) वक्ष्यमाणाभ्यां सह प्रपञ्चार्था एव । धातोरित्ययमपि वासरूपे^(३) कृत्यसंबन्धादिति ॥

नाव्ययेनानमा ॥ ५ ॥

तस्य नामोपपदस्याव्ययकृदन्तेनामन्तवर्जितेन प्राग्भावसमासौ न भवतः । कृत्वालम् । अलं कृत्वा । भोक्तुं कालः । कालो भोक्तुम् ॥ तस्येति किम् । प्रकृत्य ॥ अनमेति किम् । निमूलकाषं कषति ॥

तृतीयादीनां वा ॥ ६ ॥

तृतीयायामुपदंशेः [का० ४. ६. ३१] इत्यारभ्य चान्युपपदानि तानि तृतीयादीनि^(४) । तेषाममन्तेनापि प्राग्भावसमासो न भवति वा । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । भ्राष्ट्रादपकर्षं भ्राष्ट्रापकर्षं धाना भक्षयति ॥ तृतीयादीनामिति किम् । समर्थो भोक्तुम् ॥

कृत् ॥ ७ ॥

अधिकारो ऽयम् । साध्येरेव संबध्यते प्रथमान्तत्वात् । तेन

१ ऊरीकृत्य ०.

२ यथाभिधानमेते प्रयोगा B.

३ इत्ययवासरूपे B. ...

४ ०. adds वेदितव्यानि.

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञका वेदितव्याः । कर्तरि कृतः [का० ४. ६. ४६] । पाचकः । पक्ता । एवमन्येऽपि ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ८ ॥

न विद्यते समानं रूपं^(१) यस्येति विग्रहः । स्वधिकारविहितं वर्जयित्वा ऽसरूपकृतप्रत्ययो बाधको वा भवति ॥

विकल्पिते^(२) ऽपवादे ऽपि बाधनं तदवस्थितम् ।

उत्सर्गे न च लाभस्तद्बाधकत्वं^(३) विकल्प्यते ॥

स्वराद्यो [का० ४. २. १०] ऽपवादस्तद्विषये तव्यानीयौ । चेयम् । चैतव्यम् । चयनीयम् ॥ एवं नन्दादेर्युः । नन्दनः । नन्दकः । नन्दयिता । एवमन्येऽपि ॥ असरूप इति किम् । घृणि^(४) यो न स्यात् । कार्यम् । कविषयेऽण् न स्यात् । गोदः । अनुबन्धोऽप्रयोगीति सारूप्यमेव ॥ अस्त्रियामिति किम् । चिकीर्षा । क्तिर्न स्यात् । तथा । ईषणा^(५) । अन्यना । युरेव ॥ वाशब्दो^(६) व्यवस्थावाचीति क्त्युट्त्तुमुखलयेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ॥

तव्यानीयौ ॥ ९ ॥

धातोः परौ तव्यानीयौ कृत्संज्ञकौ भवतः । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ कृत्यत्वाद् भावे कर्मणि च स्यात् । केलिमः । कर्मकर्त-

१ समानरूपं O.

२ A. corr. विकल्प्यते.

३ लाभे स्ति बाधकत्वं A.

४ घृणि विषये A.

५ ईशना O.

६ Om. A.

रीयते । भिदेलिमा भाषाः । पचेलिमास्तण्डुलाः ॥ वास्तव्य इति
कर्तरि दीर्घश्च रूढित्वात् ॥

स्वराद् यः ॥ १० ॥

स्वरान्ताद् धातोर्यो भवति । चेयम् । चेतव्यम् ॥ स्वरादिति
सुखार्थमेव ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ११ ॥]

शकिसहिपवर्गान्ताच्च धातोर्यो भवति । शक्यम् । सद्यम् ।
जयम् । लभ्यम्^(१) ॥

आतखनोरिच्च^(२) ॥ १२ ॥

आकारान्ताद् धातोः खनेश्च यो भवति । अनयोरन्तस्ते-
कारो भवति । देयम् । धेयम् । खेयम् ॥ अत एवे कृतेऽसिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यनित्येयम् ॥

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ १३ ॥

एषामुपसर्गाभावे तु^(३) यो भवति । यम्यम् । मद्यम् । ग-
द्यम् ॥ अनुपसर्ग इति किम् । प्रयाम्यम् । प्रमाद्यम् । प्रगाद्यम् ॥
यमो नियमार्थं वचनम् ॥

चरेराडि चागुरौ ॥ १४ ॥

अनुपसर्गे चरेर्यौ भवति । आडि चागुरौ । चर्यम् । आच-
र्यो देशः ॥ आडोति किम्^(१) । अभिचार्यम् ॥ अगुराविति किम् ।
आचार्यो गुरुः ॥

पण्यावद्यवर्या विक्नेयगर्ह्यानिरोधेषु^(२) ॥ १५ ॥

पण्यमिति निपात्यते विक्नेये^(२) ऽर्थे । पण्यं विक्नेयद्रव्यम् । पा-
ण्यमन्यत् ॥ नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यमिति निपात्यते गर्ह्ये^(२) ऽर्थे । अवद्यं
गर्ह्यम् । अनुद्यमन्यत् ॥ नान्नि वदः क्यप् च ॥ वृडो^(३) वर्या ।
इत्यनिरोधे गम्यमाने । वृत्त्या ऽन्या ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति
मतम् । वार्या च्छविजः ॥

वह्यं करणे ॥ १६ ॥

वह्यमिति निपात्यते करणे^(२) ऽर्थे । वह्यं शकटम् ॥ वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १७ ॥

अर्थ इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यः स्वामी ।
अर्यो वैश्यः ॥ आर्यो ऽन्यः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १८ ॥

प्राप्तः कालो यस्याः सा काल्येति संज्ञिता । प्रजनं प्रजनो

१ चार्य । आचार्यो देशः । अनुपसर्ग
इति किं ०.

२ विक्रय० विक्रये ०.

३ वृजो A.

गर्भग्रहणम्^(१) । प्रजने प्राप्तकाला चेत् । उपसर्येति निपात्यते ।
उपस्थित इत्युपसर्या गौः । चतुमतीत्यर्थः ॥ उपसर्याऽन्या ॥

अजर्य संगते च ॥ १९ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगते कर्तरि । न जीर्यतीत्यजर्य संग-
तम् ॥ संगत इति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ २० ॥

नाम्न्युपपदे वदेः क्यब् भवति । चकाराद् यञ्च । ब्रह्मणो
वदनं ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणोद्यते कथा । ब्रह्मोद्या ।
ब्रह्मवद्या ॥ नाम्नीति किम् । वाद्यम् । अनुवाद्यम् ॥

भावे भुवः^(२) ॥ २१ ॥

नाम्न्युपपदे भावे भुवः क्यब् भवति । ब्रह्मभूयं गपः । ब्रह्मत्वं
गत इत्यर्थः ॥ नाम्नीति किम् । भव्यम् । प्रभव्यम् ॥ भावग्रहण-
मुत्तरार्थमिह सुखार्थं च^(२) ॥

हनस् त च ॥ २२ ॥

नाम्न्युपपदे हन्तेर्भावे क्यब् भवति । तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननम् । ब्रह्महत्या ॥ भाव इति किम् । श्वघात्यो मृगः ॥
नाम्नीति किम् । घातः । उपघातः ॥ हन्तेर्भावे घ्यण् न दृश्यते ।
अपि सति तोऽन्तो नास्ति क्यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥

वृज्दृजुषीण्शसुस्तुगुहां क्यप् ॥ २३ ॥

नान्नि भावे चेति निवृत्तम् । एषां क्यव् भवति । वृज् वृत्यः ।
वृङ्क्षु वार्या चत्विजः ॥ वृङ् आदृत्यः ॥ जुषी जुष्यः ॥ इण् इत्यः ।
इङ्क्षु । उपेयम् ॥ शसोरुदनुवन्धः सुखार्थः । शिष्यः ॥ स्तुत्यः ।
गुह्यः ॥ अवश्यस्तुत्य इति पुनः क्यवग्रहणात् ॥ कथम् । अनिवा-
र्यो गजैरन्यैः स्वभाव इव देहिनाम् । इति संभक्तेरन्यत्रापि वृङ्
इनन्तो वा ॥

ऋदुपधाच्चाकूपिचृतेः ॥ २४ ॥

ऋदुपधाद् धातोः कूपिचृतिवर्जितात् क्यव् भवति । वृत्यम् ।
वृध्यम् ॥ अकूपिचृतेः किम् । विकल्प्यम् । विचर्त्यम् ॥ ऋदिति
तपरः सुखार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ २५ ॥

भृजोऽसंज्ञायां^(१) क्यव् भवति । भरणम् । भृत्यम् । भ्रियत
इति वा भृत्यः ॥ असंज्ञामामिति किम् । भार्या नाम चत्त्रिया ।
भार्या वधूः ॥ ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां क्यवस्ति न तस्य भावे
विधानात् ॥

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां^(२) वा ॥ २६ ॥

अपिप्रतिभ्यां^(२) पराद्^(३) ग्रहेः क्यव् भवति वा । अपिगृह्यम् ।
अपिग्राह्यम् । प्रतिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यम् ॥

१ ऽगम्यमानायां O.; भृजो धातोः
संज्ञायां A.

२ अभिप्रतिभ्यां Chaitr.

३ परस्व A.

पदपक्ष्ययोश्च ॥ २७ ॥

पक्षे भवः पक्ष्यो वर्गः । पदपक्ष्ययोरर्थयोर्यहेः क्यब् भवति ॥
 प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण न संधीयते^(१) । अवगृह्यं पदं यस्यावग्रहः
 क्रियते ॥ पक्षेऽर्जुनगृह्या सेना ॥ चकाराद् अस्त्रैरिणि बाह्यायां
 चार्थे । गृह्यका दमे । अवरुद्धका इत्यर्थः ॥ ग्रामगृह्या स्त्री । ग्रा-
 मबाह्येत्यर्थः ॥

वौ नीपूजभ्यां^(२) कल्कमुञ्जयोः ॥ २८ ॥

वावुपपदे नीपूजभ्यां^(२) कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्यब् भवति
 यथासंख्यम् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् ॥ विपूयो मुञ्जः ।
 विपद्यमन्यत् ॥

कृवृषिमृजां वा ॥ २९ ॥

कृत्वादिभ्यो विभाषया क्यब् भवति । कृत्यम् । कार्यम् ।
 वृथ्यम् । वर्थ्यम्^(३) । मृज्यम् । मार्ग्यम् ॥
 दुहिशंसिभ्यां क्यवपि । दुह्यम् । दोह्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । कृत्य-
 युटोऽन्यत्रापि [का० ४. ५. ६२] इति वचनात् ॥ तथा मृषोद्य-
 मिति क्यवेव ॥ तथा पाणिसमवाभ्यां मृजो घ्यषेव । पाणिसर्ग्या ।
 समवसर्ग्या रज्जुः ॥ तथा समो वा मृजः क्यप् । संमृत्यः । संभार्थः ॥
 तथा तकिचतिपतिशंसियजिभ्यो य एव । तक्यम् । चत्यम् । पत्यम् ।

१ संवन्धीयते A.; B. om. न.

३ वाथं O.

२ नीपूजभ्यां B.; [नीपुम्भ्यां Chaitr.].

शस्यम् । यज्यम् ॥ तथा गुहो घृष्टपि । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ तथा
जयतेर्हलौ क्यवेव । जित्या हलिः । महद्भूलं हलिरुच्यते ॥

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि ॥ ३० ॥

एते निपात्यन्ते कर्तरि । पु प्रेरणे । सुवति लोकान् सरति
वेति सूर्यः । रोचत इति रुच्यः । न व्यथत इत्यव्यथ्यः ॥

भिद्योद्यौ नदे ॥ ३१ ॥

एतौ नदे कर्तरि निपात्यन्ते । भिनन्ति कूलानीति भिद्यो
नदः । उज्झत्युदकमित्युद्यो नदः ॥ कथं भेद्यो नदः । इति कर्म-
विवचायाम् ॥

पुण्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ३२ ॥

एतौ निपात्येते नक्षत्रे कर्तर्यधिकरणे वा । पुण्याति कार्याणि
पुण्यन्त्यस्मिन्निति वा । पुण्यः । साधयति कार्याणि सिध्यन्त्यस्मिन्निति
वा । सिध्यः । पुण्य एव ॥

युग्यं पत्रे ॥ ३३ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्रे वाहनेऽर्थे । युज्यतेऽनेनेति युज्यत
इति वा^(१) । युग्यम् ॥

कृष्टपच्यकुप्ये संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

एतौ निपात्येते संज्ञायाम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टप-
च्या ब्रीहयः ॥ गुप्यत^(१) इति कुप्यम् । सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ॥

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ॥ ३५ ॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यण् भवति । कृ कार्यम् ।
श्ट शार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् ॥ एकार इज्वङ्गावार्थः । घकारः
सामान्याभिधातार्थः ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ३६ ॥^(२)

आङ्पूर्वात् सुनोतेयौत्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति । आसाव्यम् ।
याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । अपत्राप्यम् । दन्भुरिह
कृतनलोपः । अवदाभ्यम्^(३) । आचाम्यम् ॥

उवर्णादावश्यके ॥ ३७ ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद् धातोर्वश्यं भावे
गम्यमाने घ्यण् भवति । नाव्यम् । लाव्यम् । लाव्यमवश्यम् । अव-
श्यलाव्यम् । अवश्यमः कृत्ये मस्य^(४) लुक् । लव्यमन्यत् ॥

पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ३८ ॥

पा । धा । इत्येतयोर्मानसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्यं घ्यण्

१ कुप्यत A.

२ The Chaitr. inserts sūtra 45 be-
tween 35 and 36; in sūtra 36 it
adds कमि after दभि.

३ अपदाभ्यं O.; [Chaitr. 'adds का-
म्यम्].

४ B. om. मस्य.

भवति । पाय्यं मानम् । वचनात् स्वार्थं त्यजति । पेयमन्यत् ॥ द-
धात्यग्निमिति धाव्या सामिधेनी समिदाधानमन्त्रः ॥ उपचाराद्
ऋत्विग्विषयेऽपि वर्तते । धाव्याः शंसन्ति । धेयमन्यत् ॥

प्राङ्गेर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ३९ ॥

प्राङ्गेरुपपदयोर्नियो धातोरसंमतानित्ययोर्चथासंख्यं घ्यण्
भवति स च स्वरवत् । प्रणाय्यस्यौरः^(१) । असंमत^(२) इत्यर्थः ॥
आनाय्यो दक्षिणाग्निः । यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते^(३) स चा-
नित्यो रूढितः ॥ कथं ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय
चान्तेवासिन इत्यन्यत्रापीति वचनात् ॥

संचिकुराड्यः क्रतौ ॥ ४० ॥

संपूर्वाच्चिनोतेः कुण्डपूर्वाच्च पिवतेः क्रतावभिधेये घ्यण् भव-
ति । स च स्वरवत् । संचीयतेऽसौ । संचाय्यः क्रतुः ॥ कुण्डैः पी-
यते असौ^(४) । कुण्डपाय्यः क्रतुः । स सोमको हि यागः क्रतुर-
र्थात् । सोमः पीयतेऽस्मिन्नित्यभिधानादधिकरणे वा ॥

राजसूयश्च ॥ ४१ ॥

क्रतावभिधेये राजसूयश्च निपात्यते । पुञ् अमिषवे । राज्ञा
सोतव्यो राजा वास्मिन् सूयत इति^(५) राजसूयः क्रतुः ॥

१ प्राणाय्य० ०.

२ गर्ह्यं B.

३ °आनीय दक्षिणाग्निः प्रतीयते ०.

४ पीयत इति B.; पीयते A.

५ B. om. इति; A. om. वा.

सांनाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ४२ ॥

एतौ हविर्निवासयोर्यथासंख्यं निपात्येते । सांनाय्यम् । हविः
विशिष्टमेव यत् । संनेयमन्यत् ॥ निकाय्यो निवासः । निचेयम-
न्यत्^(१) ॥

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ४३ ॥]

एतावन्नावर्थे निपात्येते । परिचीयतेऽग्नौ । परिचाय्योऽग्निः ॥
उपचीयत इत्युपचाय्योऽग्निः ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ ४४ ॥

एतावन्नावर्थे निपात्येते । चीयत इति चित्योऽग्निः । अग्ने-
श्चयनम् अग्निचित्या भावे ॥ समूह्य इत्यूहिना सिद्धम् । अस्यापि
क्वचिद् वदत्यर्थे प्रयोगः^(२) । संवाह्य इति चाग्नौ भवत्येव ॥

अमावस्या वा ॥ ४५ ॥^(३)

अमेह सहार्ये । अमापूर्वाद् वसतेर्घ्यणि कालाधिकरणे दी-
र्घाभावो निपात्यते^(४) वा । सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति ।
अमावस्या । अमावास्या तिथिः । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं नि-
पातनात् सिद्धम् ॥

ते कृत्याः ॥ ४६ ॥

ते तथादयः कृत्यसंज्ञका भवन्ति^(१) ॥ कृत्यप्रदेशः । भाव-
कर्मणोः कृत्यक्तखलर्याः [का० ४. ६. ४७] इत्येवमादयः ॥

वुण्णतृचौ ॥ ४७ ॥

धातोः परौ वुण्णतृचौ^(२) भवतः । कर्तरि कृतः । पाचकः ।
पक्ता ॥ कथं गले चुष्यत इति गलेचोपकः । पादाभ्यां द्विचते ।
पादहारकः ॥

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४८ ॥

सर्वे धातवः पचादिषु^(३) पचन्ते । तेभ्यः पचादिभ्योऽज्
भवति ।^(४) पचः । पठः । भवः ॥ पचादिग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
तेन श्वपचः । जारभर इत्यण् न स्यात् ॥ देवः । सर्पः । मेष इति
को न स्यात् । एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

नन्दादेर्युः ॥ ४९ ॥

नन्दादेर्नामगणनिर्दिष्टाद् युर्भवति । नन्दिवासिमदिदूषि-
साधिशोभिवर्धिभ्य इनन्तेभ्योऽसंज्ञायाम्^(५) । नन्दयतीति नन्द-
नः । एवं वासनः । मदनः । दूषणः । साधनः । शोभनः । वर्धनः ॥
सहितपिदमः संज्ञायामनिनन्तात् । सहनः । तपनः । दमनः ॥

१ वेदितव्याः ०.

२ B. adds कृत्संज्ञकौ.

३ O. adds नामगणेषु.

४ B. om. from अच् पचादिभ्यश्च ।

५ See Notes.

एवं जल्पनः । दर्पणः । रमणः । चन्दनः । संहर्षणः । संकर्षणः ।
जनार्दनः^(१) । मधुसूदनः । पवनः । लवणः । नामगणनिपात-
नाणत्वम् ।^(२) विभीषणः । चित्तविनाशनः^(३) । कुलदमनः ॥
कर्मपूर्वाणामखिषयेऽपि स्यात्^(३) ॥

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५० ॥

ग्रहादेर्नामगणनिर्दिष्टाणि भवति^(४) । गृह्णातीति ग्राही ।
स्थायी । निरक्षी । विश्रावी ॥ याचित्रजवदवसो^(५) नञ्पूर्वात् ।
अयाची । अब्राजी । अवादी । अवासी ॥ खरान्तादचि तु कर्त्त-
कात् । अकारो घर्मस्य बालातपः । विषयी देशे । विभावी । अभि-
भावी भूतेऽर्थे । परिभवी । परिभावी । पचे ह्रस्वत्वं निपातनात् ॥
कथम् उत्साही । उद्वाही^(६) । संमर्दी^(७) । निवेशी । अस्यर्थ इणा
सिद्धम् ॥ एवम् अध्याहारी । संव्याहारी । अपराधी^(८) । उप-
राधी^(९) ॥

नाम्युपधग्रीकृगृज्ञां कः ॥ ५१ ॥

नाम्युपधात् ग्रीणातेः किरतेर्गिरतेर्जानातेश्च को भवति ।
विचिपः । विलिखः । प्रियः । उत्किरः । गिरः । गिलः । ज्ञः ॥

१ O. om. from सहितपिदमः.

२ A. adds जवनः °अतिमदनः ।.

३ दृश्यते O.

४ °णिनिर्भवति A.

५ याचित्रजि° A.

६ उद्वासी B.

७ संसर्गी A.; सर्दी O.; A. adds
संपर्की.

८ अवराधी A.

९ उपरोधी B.; O. adds इति सिद्धं.

उपसर्गे त्वातो डः ॥ ५२ ॥

उपसर्ग उपपदे त्वाकारान्ताद्धातोर्डो भवति । सुग्लः । सुञ्चः ॥
प्रङ्गः । डे सति संप्रसारणमुक् च न स्यात् । गोसंदाय इति पर-
त्वादण् । एस्यापवादो^(१) ऽचम् ॥

धेइहशिपाग्राध्मः शः^(२) ॥ ५३ ॥

उपसर्ग उपपद एभ्यः शो भवति । उङ्खयः । उत्पश्यः ।
उत्पिवः । साहचर्यात् पिवते^(३) । घेट्टकारः सुखार्थः । उज्जि-
घ्नः । उङ्खमः ॥ कथं पश्यः । अन्यत्रापीति वचनात् ॥ तथा व्या-
जिघ्रतीति व्याघ्नः ॥

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारिलिम्पविन्दां^(४) त्व-
नुपसर्गे ॥ ५४ ॥

एषामुपसर्गाभावे शो भवति । साहयतीति साहयः । एवं
सातयः । विदिसामान्यं^(५) वेदयः । उदेजृ उदेजयः । चेतीति चे-
तयः । धृज् धृङ् धारयः^(६) । घृ पारयः । लिम्पतीति लिम्पः ।
विन्दतीति विन्दः । साहचर्यान्न विदि अवयवे । विन्दुरिति नि-
पातनाद्वा ॥ कथं निलिन्या नाम देवाः । अन्यत्रापीति वचनात् ॥

१ स्थापवादो ०.; परत्वादणस्या-
पवादो A.

२ शङ् Chaitr.

३ पिवतेरेव ०.

४ A. and Chaitr. om. चेति (A. not

in com.); Chaitr. adds साधि
before साहि [साधयः com.]

५ विदिः सा० ०.

६ धृज धारयः A.; धृङ् घा० B.;

धृङ् वा धारयः ०.

तथा गां विन्दतीति गोविन्दः । अरविन्द इत्यण् न स्यात् ॥
ददः । दधः । इति दददधोरचा सिद्धम् ॥

वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥ ५५ ॥ (१)

ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेर्भवतेश्चानुपसर्गे णो भवति वा ।
ज्वलः । ज्वालः । चलः । चालः । कसपर्यन्ता ज्वलादयो वृत्कार-
णात् । दवः । दावः । नयः । नाय इति केचिन्नेच्छन्ति । भवः ।
भावः ॥ अनुपसर्ग इति किम् । प्रज्वलः । प्रदवः । प्रणयः । प्रभवः ॥

समाङोः सुवः ॥ ५६ ॥

समाङोरुपपदयोः सुवतेर्णो भवति । वा न स्मर्यते । संस्त्रावः ।
आस्त्रावः ॥ समाङोरिति किम् । सुवः । परिसुवः ॥

अवे हसोः (२) ॥ ५७ ॥

अव उपपदे हरतेः स्यतेश्च णो भवति । अवहारः । अवसायः ॥
अव इति किम् । हरः । विहरः ॥

दिहिलिहिष्विषिष्वसिष्वध्यतीणश्यातां च ॥ ५८ ॥

एषां णो भवति । देहः । लेहः । श्लेषः । के प्राप्ते वचनम् ।
श्यासः । व्याधः । अत्यायः । उपसर्गे उबाधकं श्याग्रहणम् (३) ।

अवश्यायः । दायः । धायः ॥ प्रत्याय इत्यपि दृश्यते ॥ अवतार
इति चकारात् ॥

ग्रहेर्वा ॥ ५९ ॥

ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचरः । ग्रहः सूर्यादिः ॥

गेहे त्वक् ॥ ६० ॥

ग्रहेर्गेहेऽभिधेये त्वग् भवति । गृह्णातीति गृहम् । गृहाः ॥

शिल्पिनि वुष् ॥ ६१ ॥

शिल्पिन्यभिधेये वुष् भवति । अभिधानाद् नृतिखनिरन्जिभ्य
एव । नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी । रजकः । रजकी ॥
शिल्प्यं विज्ञानकौशलम् । इनन्तश्च निकृष्टेऽभिधानात् ॥

गस्यकः ६२ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये यकः प्रत्ययो भवति । गायकः ॥

ण्युट् च ॥ ६३ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये ण्युट् च भवति । गायनः । गायनी ॥
एतौ प्रत्ययावशिल्पिन्यपि दृश्येते ॥

हः कालग्रीह्योः ॥ ६४ ॥

जहातेः काले ग्रीह्यौ चार्थे ण्युड्^(१) भवति । जहाति भावा-

निति हायनः संवत्सरः । जहत्युदकमिति हायना व्रीहयः ॥ कालव्रीह्योरिति किम् । हातां ॥

आशिष्यकः ॥ ६५ ॥

आशंसायां गम्यमानायां धातोरकः प्रत्ययो^(१) भवति । जीवतात् । जीवकः ॥ नन्दतात् । नन्दकः ॥

मुसुमृत्वां साधुकारिणि ॥ ६६ ॥

एषां साधुकारिण्यर्थेऽकः प्रत्ययो^(१) भवति । साधु प्रवते । साधुप्रवकः । स्रवकः । सरकः । लवकः ॥ साधुकरणं शिल्पमेव ॥ एतत् स्त्रियामादाप्रपञ्चार्थम् ॥ साधुकारिणीति किम् । प्रोता ॥

॥ इति दीर्गसिंघ्यां वृत्तौ कृत्स्न द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

कर्मसंज्ञोपपदे धातोरण् भवति । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । एवं काण्डकारः । शरलावः । वेदाध्यायः ॥ आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छतीत्यनभिधानाद्वाक्यमेव ॥

महान्तं घटं करोतीति मापेक्षत्वात् ॥ अघटं घटं करोतीति घटो-
कार इति च्यन्ते प्रागवस्थार्थमात्रापेक्षे^(१) त्वण् विधीयते ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे ऽण् भवति ॥ कापवादः ॥ स्वर्गङ्गायः ।
तन्त्रवायः । धान्यमायः ॥ वातिरकर्मकः ॥ मीनातिमिनोत्योः
के वृद्धिस्थे मारूपाभावः ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो^(२) णः ॥ ३ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे णो भवति । शीलिभक्षी चुरादाविनन्तौ ।
कमेरिनङ्^(३) । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा ॥ कल्या-
णमाचरति । कल्याणाचारा स्त्री । अणि हि स्त्रियामी स्यात् ॥
शील्यत इति शीलम् । मांसं शीलमस्याः । मांसशीला^(४) ॥ कल्या-
णप्रतीक्षा । दुःखक्षमेति यथाभिधानादण् नास्ति तथेहापि^(५) ॥
यद्येवम् अम्भो ऽभिगमो ऽस्याः । अम्भो ऽभिगमेति स्यात् । अम्भो-
ऽभिगामी चेत्यते । समासे ऽप्यभिधानं चेत् कष्टमिति वचनम् ॥

आतो ऽनुपसर्गात् कः ॥ ४ ॥

कर्मण्युपपद आकारान्तादनुपसर्गाद्वातोः को भवति ।

१ °मात्रापेक्षे O.; A. om. इति.

२ °भक्षा° A.B.O.; शीलिकामिभ-
क्षिभक्षिभ्यो Chaitr.

३ कमेरिणङ् B.; °इनिङ् Tril. F.

४ मांसशीलमस्या° A., and adds
मांसभक्षा.

५ तथेहेति O.

गोदः । अङ्गुलित्रः ॥ अनुपसर्गादिति किम् । गोसंदायः । उप-
सर्गैरव्यवधानतेत्यण् ॥ ब्रह्मज्यः । मित्रङ्कः । अन्यतोऽपि चेति डः ॥

नाम्नि स्थश्च ॥ ५ ॥

नाम्न्युपपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च धातोः को भवति । अनु-
पसर्गादिति न वर्तते । कच्छेन पिबतीति कच्छपः । द्वाभ्यां पिब-
तीति द्विपः । समे तिष्ठतीति समस्थः । ग्रामे संतिष्ठतीति ग्रा-
मसंस्थः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ६ ॥ (१)

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को
भवति यथासंख्यम् । तुन्दं परिमार्ष्टि । तुन्दपरिमृजः । अलस
एवाभिधीयते । तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥ शोकमपनुदति । शोका-
पनुदः । आनन्दकर एव । अन्यत्र शोकापनोदो धर्मकथक एव ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ७ ॥

कर्मणि प्रे चोपपदे दाज्ञाभ्यां को भवति । प्रपाप्रदः । पथि-
प्रज्ञः ॥ दारूपमिह गृह्यते न संज्ञा साहचर्यात् । तेन स्तनौ
प्रधायतीति स्तनप्रधायः ॥

समि ख्यः ॥ ८ ॥

कर्मणि समि चोपपदे चच्छिडो^(२) धातोः को भवति । गां

१ Chaitr. om. this sūtra; see Notes
on s. 2.

२ चच्छिड A.; चिडो O.; चच्छिजो
B.; ख्याजो Chaitr.

संचष्टे । गोसंख्यः । सोपसर्गत्वाद्^(१) वचनम् ॥ मूलानि विभुजतीति
मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । अभिधानात् प्राक्तन एव
कः ॥ तथा काकेभ्यो गुहितव्याः । कांकगुहास्तिलाः । कर्मण्यपि
दृश्यते ॥

गष्टक् ॥ ९ ॥

कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गाद् गायतेष्टग् भवति । मधुरं गाय-
तीति मधुरगी । सामगी ॥ अनुपसर्गादिति किम् । सामसंगाद्यः ॥
षडनुबन्धो^(२) नदादेः प्रपञ्चार्थः ॥

सुरासीध्वोः^(३) पिवतेः ॥ १० ॥

सुरासीध्वोः^(३) कर्मणोरुपपदयोरनुपसर्गात् पिवतेष्टग् भ-
वति । सुरापो । सीधुपो^(४) ॥ सुरासीध्वोरिति^(३) किम् । क्षीरपा
ब्राह्मणी ॥ पिवतेरिति किम् । सुरापा स्त्री ॥ अनुपसर्गादिति
किम् । सुराप्रपायः ॥

हजोऽज् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ११ ॥

अनुपसर्गादिति न स्मर्यते । कर्मण्युपपदे हरतेर्वयसि गम्य-
मानेऽनुद्यमने च वर्तमानाद् अज् भवति । ऊर्ध्वं नयनम् उद्य-
मनम् । ततोऽन्यद् अनुद्यमनम् । वयोग्रहणमुद्यमनार्थं^(५) संभा-

१ सोपसर्गार्थं A.

२ Thus A. B.; MSS. Tril.; टानु-
बन्धो O.

३ सुराशीध्वोः O.

४ शीधुपो O.

५ तेन संभाव्यं O.

व्यमानं चात्र वयो गम्यते ॥ कवचहरः चत्रियकुमारः । अस्थिहरः
 आ । अंशहरो दायादः । वातहरं तैलम् ॥ उद्यमने तु । भार-
 हारः ॥ अणोऽपवादोऽयम् ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपद आङि ताच्छील्ये गम्यमाने हजोऽज् भवति ।
 फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम् । पुष्पाणाहर्तुं शीलमस्येति
 पुष्पाहरो विद्याधरः ॥ ताच्छील्य इति किम् । भाराहरः ॥

अर्हश्च ॥ १३ ॥

ताच्छील्यमाङ् च न स्मर्यते । कर्मण्युपपदेऽर्हतेरज् भवति ।
 पूजार्हा स्त्री ॥

धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ १४ ॥

दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके कर्मण्युपपदे धृजोऽज् भव-
 ति । वज्रं धरतीति वज्रधरः । एवं^(१) चक्रधरः ॥ अदण्डसूत्र-
 योरिति किम् । दण्डधारः । सूत्रधारः ॥ सूत्रप्रतिषेधादप्रह-
 रणेऽपि । भूधरः । जटाधरः ॥

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गुलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहेर्वा ॥ १५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरज् भवति वा । धनुर्युद्धातीति धनु-
 र्यहः । धनुर्याहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । त्सरग्रहः । त्सरग्राहः ।

लाङ्गलग्रहः । लाङ्गलग्राहः । अङ्कुशग्रहः । अङ्कुशग्राहः । यष्टि-
ग्रहः । यष्टिग्राहः । तोमरग्रहः । तोमरग्राहः ॥ घटग्रहः । घटी-
ग्रहः । पचादित्वादच् । घटग्राहः । घटीग्राह इत्यपि ॥ तथा
सूत्रग्रह इति धारणे । अन्यत्र सूत्रग्राहः । पचादिप्रपञ्चार्थं
प्रकरणमिदम् ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः^(१) ॥ १६ ॥

स्तम्बकर्णयोर्नान्नोरूपपदयो रमिजपिभ्यां^(२) यथासंख्यमज्
भवति । स्तम्बे रमते । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः^(३)
सूत्रक एवाभिधीयते । तथा सप्तम्याञ्चालुक् ॥

शंपूर्वेभ्यः संज्ञायाम् ॥ १७ ॥

शंपूर्वेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां गम्यमानायामज् भवति । शं
करोतीति शंकरः । शं भवतीति शंभवः । शंवरः । शंवदः ॥ शं
पूर्वो येभ्यो धातुभ्य इति वज्रघ्नीहिणा कृजो हेत्वादिष्वपि टो
वाध्यते^(३) । तेन शंकरा नाम परिव्राजिका ॥

शीङोऽधिकरणे च^(४) ॥ १८ ॥

अधिकरणे च नान्युपपदे शेतेरज् भवति । खे शेते । खशयः ॥

१ स्तम्ब० O.; ०रमिजपोः B.; Chaitr.
om. this sūtra; see Notes on
iv., 3, 14.

२ ०यपिभ्यां० यपतीति कर्णेयपः B.

३ टो वा वाध्यते B.

४ Chaitr. om. च.

चकारात् पार्श्वदौ करणे । पार्श्वेण शेते । पार्श्वशयः । एवं पृष्ठ-
शयः । उदरशयः ॥ दिग्धेन सह शेते । दिग्धसहशयः । इति^(१)
समासद्वयम् ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु^(२) । उत्तानः शेते । उत्ता-
नशयः ॥

चरेष्टः ॥ १९ ॥

अधिकरणे नाम्न्युपपदे चरेष्टो भवति । कुरुषु चरतीति
कुरुचरः । कुरुचरी ॥ चकारादन्यत्रापि भवति । भिचां चरती-
ति^(३) भिचाचरः । भिचाचरी । सेनया चरतीति सेनाचरः ।
सेनाचरी । आदाय चरतीति^(४) आदायचरः ॥

पुरोऽयतोऽयेषु सर्तेः ॥ २० ॥

एषूपपदेषु सर्तेष्टो भवति । पुरः सरतीति पुरःसरः । पुरः-
सरी । अग्रतःसरः । अग्रतःसरी । आद्यादित्वात् तस्^(५) ॥ अग्रे-
सरः । अग्रेसरी । एकारान्तमव्ययं निपातनादलुग् वा ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ २१ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्तेष्टो भवति । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । पूर्वसरी । कस्मात् पूर्व इत्यविवक्षैव ॥ कर्तरीति किम् ।
पूर्व^(६) सरतीति पूर्वसारः ॥

१ इह ०.

२ कर्तृषु च । A.

३ अन्यत्रापि च । भिचया चरती-
ति ०.

४ A. om. from आदाय.

५ A. adds अग्रसरः । अग्रसरी.

६ पूर्वदिशं Chaitr.

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथा-
वैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २२ ॥

अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये च
गम्यमाने कञष्टो भवति । प्रतीतशक्तिकं^(१) कारणं हेतुरिह गृह्यते
कञोऽनिनन्तात्^(२) । विद्या यशस्करी ॥ ताच्छील्ये । आङ्गकरः ॥
आनुलोम्यमनुकूलता । वचनकरः ॥ अशब्दादिव्यति किम् ।
शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः ।
चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥ हेत्वानुलो-
म्ययोरविवक्षा^(३) स्थितैव । ताच्छील्ये स्यादिति वर्जनम् ॥ कथं
कुम्भादिकरणशीलाः कुम्भकारादय इत्यभिधानात् ॥

तदाद्याद्यन्तानन्तकारवहुवाहृहर्दिवाविभानिशाप्र-
भाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिक्षेचजङ्गा-
धनुररुःसंख्यासु च^(४) ॥ २३ ॥

अहेत्वाद्यर्थमिदम् । तदाद्यादिषु^(५) कर्मसूपपदेषु कञष्टो
भवति । त्यच्छब्दश्चान्दसोऽयम् । तत्करोतीति तत्करः । त-
त्कर इति रुढित्वात् तस्य सकारः^(६) । एवं यत्करः । आदि-
करः । अन्तकरः । अनन्तकरः । कारकरः । वज्रकरः । वाज्रकरः ।

१ प्रतीतिशक्तिकं A.

२ ऽनिनन्तात् A. ; ऽनिनन्तात्वात्
हेतौ O.

३ °अविवक्षता A. ; अविवक्षा O.

४ तदादिकाराद्यन्तानन्तवज्रवाज्र-

दिवानिशाविभाप्रभाभाश्चित्र°
भक्तिक्षेचसंख्यासु च ॥ Chaitr.

५ तदादिषु.

६ O. om. from इति रु०.

अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः ।
 भास्करः । चित्रकरः । कर्तृकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपि-
 करः । लिविकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । चेन्नकरः । जङ्घा-
 करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥^(१) एककरः । द्विकरः । त्रिकरः ।
 चतुष्करः । किञ्चत्तद्वज्रषु स्त्रियामादैव कर्तव्यः ॥ चकाराद् रज-
 नीकरः । चपाकरः । चणदाकरः । इत्यादयो ऽप्यनुसर्तव्याः ॥

भृतौ कर्मशब्दे ॥ २४ ॥

कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे कृत्रष्टो भवति भृतौ गम्यमानायाम् ।
 भृतिः कर्ममूल्यम्^(२) । कर्मकरो भृतकः । कर्मकरी दासी ॥ भृ-
 ताविति किम् । कर्मकारः ॥ शब्दग्रहणं प्रत्ययार्थम् । कर्म
 स्यादिति ॥

इः स्तम्भशक्तोः ॥ २५ ॥

स्तम्भशक्तोः कर्मणोरुपपदयोः^(३) कृत्र इर्भवति । स्तम्भकरि-
 त्रींहिरेव । स्तम्भकारो^(४) ऽन्यः ॥ शक्तत्करिर्वत्स एवाभिधानात् ।
 शक्तत्कारो ऽन्यः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २६ ॥

दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति । पशौ कर्त-
 रि । दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ॥

१ B. adds संख्यायां तु.

२ भृतिर्वैतनाविशेषः । Chaitr.

३ °शक्तोर्नाम्नोरुपपदयोः ०.

४ स्तम्भकरि° स्तम्भकारो ०.

फलेमलरजःसु ग्रहेः ॥ २७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलानि गृह्णातीति फले-
ग्रहिः । सूत्रनिपातनादेवम् ॥ मलं गृह्णातीति मलग्रहिः । रजो
गृह्णातीति रजोग्रहिः ॥

देववातयोरापेः ॥ २८ ॥

देववातयोः कर्मणोरूपपदयोराप्नोतेरिर्भवति । देवाना-
प्नोतीति देवापिः । वातानाप्नोतीति वातापिः । विशिष्ट एव
रूढित्वात्^(१) ॥

आत्मोदरकुक्षिषु^(२) भृजः खिः ॥ २९ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु भृजः खिर्भवति । आत्मानमेव विभर्ति ।
आत्मभरिः । एवम् उदरभरिः । कुक्षिभरिः ॥

एजेः खश् ॥ ३० ॥

कर्मण्युपपद एजयतेः खश् भवति । अङ्गमेजयः । जनमेजयः ।
खानुवन्धान्मोऽन्तः । शानुवन्धे सार्वधातुकत्वाद्^(३) विकरण द्वयो
गुणः स्यात् ॥

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु घेटः ॥ ३१ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु घेटः खश् भवति । शुनीं धयतीति शुनिं-

१ एवाभिधानात् B.

Vārttika कुक्षौ चेति वक्तव्यम्].

२ आत्मोदरयोर् Chaitr. ; [and

३ सार्वधातुकेवङ्गावाद् O.

धयः । स्तनौ धयतीति^(१) स्तनंधयः । एवं मुञ्जंधयः । कूलंधयः ।
 आसंधयः । पुष्पंधयः ॥ मुञ्जादिषु केचिन्नेच्छन्ति ॥ प्रकृतावा-
 नर्थक्याद्^(२) घेट्टकारो नदाद्यर्थो विज्ञायते । शुनिंधयी ।
 स्तनंधयी ॥

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु धमश्च ॥ ३२ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्घेटश्च खश् भवति । नाडिंधमः ।
 नाडिंधयः । करंधमः । करंधय इति नेच्छन्त्येके^(३) । मुष्टिंधमः ।
 मुष्टिंधयः । पाणिंधमः । पाणिंधय इति नेच्छन्त्येके । नासिकंधमः ।
 नासिकंधयः ॥ शुनीस्तनघटीखरीवातेषु^(४) धमतेरित्येके । शु-
 निंधमः । स्तनंधमः । घटिंधमः । खरिंधमः^(५) । वातंधमः ॥

विध्वरुस्तिलेषु^(६) तुदः ॥ ३३ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु तुदतेः खश् भवति । विधुंतुदः । अरुंतुदः ।
 तिलंतुदः ॥

असूर्योग्रयोर्दृशः ॥ ३४ ॥

असूर्योग्रयोः कर्मणोरूपपदयोर्दृशः खश् भवति । न सूर्यं
 पश्यन्ति । असूर्यपश्यानि मुखानि । असूर्यपश्या राजदाराः ।

१ प्रधयतीति ०.

२ प्रकृतावनर्थक्याद् A.

३ केचिन्नेच्छन्ति ०.

४ खरवातेषु ०.

५ खारिंधमः A.

६ वहविध्वरुस्तिलेषु ०.

सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यर्थः । दृशिना सह संवद्धस्य नजः सूर्येण
सह समासो गमकत्वात् ॥ उग्रपश्वः ॥

ललाटे तपः ॥ ३५ ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपतेः खश् भवति । ललाटं तपतीति
ललाटंतपः ॥

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ३६ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पचतेः खश् भवति । मितंपचा ब्राह्मणी ।
नखंपचा यवागूः । ग्रस्यंपचो माणवकः । द्रोणंपचा खाली ।
ग्रस्यादय एव परिमाणान्यत्राभिधीयन्ते ॥ न कालः संख्या च ।
तेन मासं पचति । एकं पचतीति वाक्यमेव ॥

कूल उद्रुजोद्बहोः^(१) ॥ ३७ ॥

कूले कर्मण्युपपद उद्रुजोद्बहोः^(२) खश् भवति । कूलमुद्रु-
जा^(३) नदी । कूलमुद्बहः समुद्रः ॥

वहंलिहाभ्रंलिहपरंतपेरंमदाश्च^(३) ॥ ३८ ॥

एते खश्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौः । अभ्रंलिहो
वायुः । परं तापयतीति परंतपः । इरया माद्यतीति । इरंमदो

१ उद्रुजोद्बहोः A.; कूलमुद्रुजो°
Chaitr.

३ Chaitr. om. परंतप; see next
page, note 2.

२ °उद्रुज° A. Chaitr.

हस्ती ॥ चकाराद् वातमेजन्तीति वातमजा मृगाः । शर्धं जहतीति
शर्धंजहा माषाः^(१) ॥

वदेः खः प्रियवश्योः^(२) ॥ ३९ ॥

प्रियवश्योः कर्मणोरूपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवदः ।
वशंवदः ॥ उत्तरार्थमिह प्रक्रियालाघवार्थं च खः^(३) क्रियते ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः^(४) ॥ ४० ॥

एषु कर्मरूपपदेषु कषतेः खो भवति । सर्वकषः खलः । कूलं-
कषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

भयर्तिमेघेषु कृजः ॥ ४१ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु कृजः खो भवति । भयं करोतीति भयं-
करः । अभयंकरः । भयेन तदन्तविधिरिष्टः । च्छतिंकरः । मेघं-
करः ॥

क्षेमप्रियमद्रेष्वण च^(५) ॥ ४२ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु कृजः खो भवति । अण् च । क्षेमंकरः ।
क्षेमकारः । प्रियंकरः । प्रियकारः । मद्रंकरः । मद्रकारः ॥ वेति

१ सधं० सधंजहा माषाः A.

२ Between rules 39 and 40 the
Chaitr. inserts the sūtra: शत्रु-
परयोस्तापेः ।

३ उत्तरार्थं इह० लाघवार्थः खः A.

४ कषः [कषतेः०] Chaitr.

५ क्षेमप्रियमद्रमद्रेषु च Chaitr.

सिद्धे ऽणग्रहणं हेत्वादिष्वपि टो वाधनार्थम् ॥ एष्विति किम् ।
भद्रकारः^(१) ॥

भावकरणयोस्त्वाशिते भुवः ॥ ४३ ॥

आशितशब्द उपपदे^(२) भवतेर्भावे करणे च^(३) खो भवति ।
आशनमाशितम् । आशितस्य भवनम् । आशितंभवम् ॥ आशितं
भवत्यनया । आशितंभवा पञ्चपूली ॥

नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

नान्युपपद एभ्यः^(४) संज्ञायां खो भवति । रथेन तरतीति
रथंतरं साम ॥ विश्वं विभर्ति । विश्वंभरा । अवलिः ॥ पतिं दृणीते ।
पतिंवरा कन्या ॥ धनं जितवान् । धनंजयो ऽर्जुनः । वसुं धारय-
तीति वसुंधरा पृथ्वी । अभिधानाद् ह्रस्वः ॥ शत्रुं तपतीति^(५)
शत्रुंतपः ॥ अरिं दाम्यति दमयति वा । अरिंदमः ॥ शत्रुं सहते ।
शत्रुंसहः ॥ नाम कर्म च यथासंभवं संज्ञात्वाद् गम्यते । नान्नीति
सुखार्थमेव ॥

गमश्च ॥ ४५ ॥

नान्युपपदे संज्ञायां गमश्च खो भवति । सुतंगमः । भुजा-

१ एष्विति किम् । सुखकारः । Chaitr.

२ आशितशब्दोपपदे B. O.

३ भावकरणयोः O.

४ एभ्यो धातुभ्यः B.

५ तापयतीति A. B.

भ्यां गच्छतीति भुजंगमः । मितं गच्छतीति मितंगमो हस्ती ।
पूर्वगमाः पन्थानः । हृदयंगमा वाचः ॥

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥ ४६ ॥

उरोविहायसोरूपपदयोर्गमश्च संज्ञायां खो भवति । तयो-
रुरविहौ च यथासंख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युरंगमः । विहा-
यसा गच्छतीति विहंगमः ॥

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ४७ ॥

नाम्न्युपपदे गमेर्डो भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि^(१) । उरो-
विहायसोरुरविहौ च यथासंख्यं भवतः । भुजगः । तुरगः । स्रवगः ।
पतगः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः ।
सर्वगः । सर्वत्रगः । पन्नगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः । सुगः^(२) ।
दुर्गः । निर्गो देशः । अगः । तीरगः । पीठगः । उरगः । विहगः ॥

विहंगतुरंगभुजंगाश्च ॥ ४८ ॥

एते डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामेव । विहायसा
गच्छतीति विहंगः । तुरो गच्छतीति तुरंगः । भुजाभ्यां गच्छ-
तीति भुजंगः ॥ चकारात् । पतो गच्छतीति पतंगः । स्रवेन गच्छ-
तीति स्रवंगः । प्रवेण गच्छतीति प्रवंगः^(३) ॥

अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥

गमेरन्यस्मादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि^(१) नान्युपपदे डो भवति । वारि चरतीति वार्चो हंसः ॥ गिरौ शेते । गिरिशः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिखन्यते । परिखा ॥ कर्मण्यपि दृश्यते ॥

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ५० ॥

कर्मण्युपपद आशिषि गतौ च वर्तमानाद्^(२) हन्तेर्डो भवति । शत्रु वध्यात् । शत्रुहः ॥ क्रोशं हन्ति । क्रोशहः ॥ कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्तेर्डो भवति^(३) । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कथं सुखापहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विषाग्निदर्पापहः । अन्यतोऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्थं उविधानम् ॥ कथं दार्वाघाटः । चार्वाघाटः । वर्णसंघाटः । घटतेर्भविष्यति । चार्वाहन्ति । चार्वाघाटः । एवं वर्णसंघाटः ॥ दार्वाघाटोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामित्यत एव ॥

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥

शिरःपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाटी । शीर्षघाटी ॥

१ संज्ञायामपि B.

२ गम्यमानाद् A.

३ A. adds क्लेशमपहन्ति and om.

परस्य.

टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥

लक्षणयोगाल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्ते-
र्लक्षणवति कर्तरि टग् भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः^(१) । पतिघ्नी
वृषलो ॥

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ५४ ॥

कर्मण्युपपदेऽमनुष्यकर्तृकेऽपि धात्वर्थे^(२) वर्तमानाद् हन्ते-
ष्टग् भवति । जायाघ्नस्त्रिलोकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं त्रि-
कटुकम् । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलम् ॥ अमनुष्यकर्तृक इति
किम् । आखुघातः शूद्रः । ब्राह्मणघातो वृषलः ॥ कथं चौर-
घातो गजः । शस्त्रघातो वृषभः^(३) । अपिशब्दात् ॥ कृतघ्नः खलः ।
शत्रुघ्नः शूर इति च भवति^(४) ॥

हस्तिबाहुकपाटेषु^(५) शक्तौ ॥ ५५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु शक्तौ गम्यमानायां हन्तेष्टग् भवति ।
हस्तिघ्नः । बाहुघ्न इति मतम् । कपाटघ्नः^(६) ॥ नगरे लहस्तिन्य-
पिवचनात्^(७) । नगरघ्नोऽग्निः । नगरघातो हस्ती चेत् ॥

१ वृषलः A.

२ Om. O.; B. om. अपि.

३ कथं चौरघातो वृषभः । O.; कथं

शस्त्रघातो वृषभः B.

४ इत्यपि । O.

५ कपाटेषु A.; the Chaitr. om. this

sūtra, but has the vārttika शक्तौ
हस्तिकपाटयोरिति वक्तव्यम्
(Pāṇ. III. 2, 54).

६ कपाटघ्नः A.

७ नगरे हस्तिन्यपि० O.

पाणिघटाडघौ शिल्पिनि ॥ ५६ ॥

एतौ शिल्पिनि कर्तरि निपात्येते । पाणिभ्यां पाणी वा हन्ति ।
पाणिघः ॥ ताडं हन्ति । ताडघः ॥ शिल्पिनीति किम् । पाणि-
घातः । ताडघातः ॥ राजानं हन्ति । राजघ इत्यप्यधिकारात् ॥

नमपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढचेष्वाभूततद्भावे कृजः
ख्युद् करणे ॥ ५७ ॥

अभूततद्भावे वर्तमानेषु नग्नादिषूपपदेषु कृजः ख्युड् भवति ।
करणे कारके । अनग्ना नग्नः क्रियतेऽनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम् ।
एवं पलितंकरणं तैलम् । प्रियंकरणं शीलम् । अन्धंकरणः शोकः ।
स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपम् । आढ्यंकरणं वित्तम् ॥
अनग्नंकरणमित्यादि तदन्तविधिना ॥ अभूततद्भाव इति किम् ।
आढ्यं करोति तैलेनाभ्यञ्जयतीत्यर्थः । उत्पादार्थे^(१)ऽप्यभूत-
तद्भावस्याविवक्षितत्वात्^(२) । व्यक्तेर्विवक्षितत्वाच्च्यन्तेषु न भवति ।
उत्तरचाप्येवं नग्नीकरोत्यनेन युडपि नैवाविशेषात् ॥

भुवः खिण्णुखुकजौ^(३) कर्तरि ॥ ५८ ॥

अभूततद्भावे नग्नादिषूपपदेषु भुवः खिण्णुखुकजौ कर्तरि
भवतः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः ॥ पलितंभविष्णुः । पलितंभा-
वुकः ॥ प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः ॥ अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः ॥

१ उत्पादार्थे A.; उत्पादर्थे O.

२ °भावस्य विवक्षितत्वात् O.; °भा-

३ खिण्णुखुकजौ O.

वस्याविवक्षितत्वाच्च्यन्तेषु न भ-
वति । A.

स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः ॥ सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः ॥
 आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः ॥ अनग्रंभविष्णुः । अनग्रंभावुकः ॥
 इत्यादि ॥ तदन्तविधिना च्यन्तेषु न भवति । आढ्यीभविता ॥
 ताच्छीलिकत्वान्नास्त्यभूततद्भाव^(१) इति न परावपीष्णुकञ्चौ ॥
 इकारः सुखार्थः । तथा कर्तरीति ॥

भजो विण्^(२) ॥ ५९ ॥

कर्मण्युपपदे भजो विण् भवति । अर्धभाक्^(३) । पादभाक् ॥
 उपसर्गादपि केचित् । अर्धप्रभाक् ॥

सहश्छन्दसि^(२) ॥ ६० ॥

नान्युपपदे सहश्छन्दसि संज्ञायां विण् दृष्टः स च लोके
 प्रयुज्यत इति वचनम् । तुराषाट् । तुरासाहं पुरोधायेति ॥

वहश्च ॥ ६१ ॥

नान्युपपदे वहश्छन्दसि संज्ञायां विण् भवति^(४) । प्रष्ठवाट् ।
 प्रष्ठौही । वाहेर्वाशब्दस्यैविति । इदमपि पूर्ववत्^(५) ॥

१ ताच्छीलत्वाद् A.

२ Chaitr. combines sūtras 59 and 60 in one भजसहोर्विण्; to which, however, a vārttika is added, सहश्छन्दसीति वक्तव्यम् ।

३ अर्धं भजते । अर्धभाक् A.

४ दृष्टः O.

५ A. om. the comment on this sūtra.

अनसि डश्च^(१) ॥ ६२ ॥

अनस्युपपदे^(२) वह्नेर्विण् भवति । अनसश्च डो भवति । अनो वहतीति । अनङ्गान् । अनङ्गुही रूढित्वात् ॥

दुहः को घश्च ॥ ६३ ॥

कर्मण्युपपदे दुहः को भवति घञ्चान्तादेशः । ब्रह्मदुघा गौः ॥
गौर्गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गौत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति^(३) ॥

विट् क्रमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६४ ॥

नान्युपपद एभ्यो विट् भवति ॥

अयेगा उदधिक्राश्च गोषाश्च विषखास्तथा ।

अियं दधतु राजेन्द्र तवाजा सहिता इमे ॥

इन्द्रसि संज्ञालेन विश्रुता लोके प्रयुज्यन्त इति मतम् ॥

मन्त्रे श्वेतवहुक्थशंसपुरोडाशावयजिभ्यो विण्^(४) ॥ ६५ ॥

एभ्यो विण् भवति मन्त्रे^(५) । श्वेतैरुच्यते । श्वेतवाः । इन्द्रः ॥
उक्त्यान्युक्त्यैर्वा शंसति । उक्त्यशाः । यजमानः ॥ पुरो दाशत्ये-
नम्^(६) । पुरोडाः । दस्य डत्वं निपातनात् । पुरो दशत्य^(७) इति

१ Between 62 and 63 Chaitr. has two additional sūtras; see Notes.

४ Chaitr. om. this sūtra, see Notes on 62-63.

२ नान्युपपदे A.

५ मन्त्रेऽर्थे A. ६ दशत्येनं B.

३ B. O. om. the second half-sloka.

७ दाशत्य A.; दस्यते O.

वा । अकारान्तश्च निपात्यते । सदा पुरोडाशपवित्रिताधर इति ॥
 अवयजते । अवयाः^(१) ॥ विरामे व्यञ्जनादौ चैषामन्तस्य उस् ।
 श्वेतवोभ्याम् । पुरोडोभ्याम् । उक्थशोभ्याम् । अदन्तपक्षे पुरो-
 डाशाभ्याम् ॥ खरादौ तु । श्वेतवाहौ । उक्थशंसौ । अवयाजौ ॥
 मन्ते रूढित्वाद् यथादर्शनं गम्यते । संज्ञात्वालोके^(२) प्रयुज्यन्त
 इति मतम् ॥

आतो मन्क्वनिब्वनिब्विचः^(३) ॥ ६६ ॥

आकारान्ताद्धातोर्मन् । क्निप् । वनिप् । विच् । इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति ॥ मन् । शोभनं ददाति । सुदामा ॥ अथ इव
 तिष्ठति । अथत्यामा ॥ क्निप् । सुपीवा । सुधीवा ॥ वनिप् ।
 घृतपावा । भूरिदावा ॥ विच् । कीलालपाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते^(४) ॥ ६७ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते ॥ मन् । सुशर्मा^(५) ॥
 क्निप् । प्रातरित्वा ॥ वनिप् । विजावा ॥ विच् । रिश रुश^(६)
 हिंसायाम् । रेट् । रोट् ॥ दृशियद्वणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

क्निप् च ॥ ६८ ॥

धातोः क्निप् च दृश्यते । उखायाः^(७) संसते । उखासत् ॥

१ अवयाः । विरामव्यञ्ज० A.

२ संज्ञाशब्दत्वा० O.

३ In Chnitr. this sūtra is : मन्क्व-

निप्वनिब्विचोपसर्गेऽपि ।

४ Chnitr. om. this sūtra.

५ सुधर्मा O.

६ रिष रुष O.

७ उखायां A.

पर्णानि ध्वंसते । पर्णध्वत् ॥ दिव । अचद्यूः ॥ क्रुङ् । प्रत्यङ् । जः ।
कीः । गीः । लूः ॥

वहे पञ्चम्यां भंगेः(१) ॥ ६९ ॥

वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भंगेः क्विप् भवति । वहाद् भग्यति ।
वहभट् ॥

स्पृशो ऽनुदके(१) ॥ ७० ॥

अनुदके नान्त्युपपदे स्पृशः क्विप् भवति । घृतं स्पृशतीति घृत-
स्पृक् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ अनुदक इति किम् । उद-
कस्पर्शः ॥

अदो ऽनन्ने ॥ ७१ ॥

अनन्ने नान्त्युपपदे ऽदः क्विप् भवति । सस्यमन्ति । सस्यात् ॥
आममन्ति । आमात् ॥ अनन्न इति किम् । अन्नादः ॥ कणाद
इत्यपि दृश्यते ॥

क्रव्ये च(२) ॥ ७२ ॥

क्रव्ये चोपपदे ऽदः क्विप् भवति । पुनर्वचनात् पक्वे । क्रव्यात् ।
अपक्वे ऽस्वेव । क्रव्यादा राक्षसाः ॥ चतुःसूत्रीयं प्रपञ्चार्थेति ॥

१ Chaitr. om. sūtra 69 and has s.
70 as a vārttika.

२ Chaitr. om. this sūtra.

चृत्विग्दधृक्सृग्दिगुणिहश्च ॥ ७३ ॥

एते क्तिवन्ता निपात्यन्ते । चृतौ यजतीति । चृत्विक् । रूढित
एव^(१) ॥ धृषो द्विर्वचनम् । दधृक् ॥ सृजेर्ऋतः^(२) परोऽत् ।
कर्मणि क्तिप् । सृजति तामिति स्क् ॥ दिशेः कर्मणि क्तिप् । दि-
शति तामिति दिक् ॥ ऊर्ध्वं स्त्रिह्यति^(३) । उष्णिक् । उदो दलोपः
षलं निपातनात् । गलं च^(४) दृगादित्वात् ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गे ऽपि^(५) ॥ ७४ ॥

एषामुपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि नाम्न्युपपदेऽपि क्तिब् भवति । उप-
सीदति । उपसत् । सत् । सभासत् ॥ द्विषः साहचर्यात् स्वरदा-
दिः । प्रसूते । प्रसूः । सूः । अण्डसूः ॥ विद्विट् । द्विट् । मित्र-
द्विट् ॥ प्रभुक् । भुक् । मित्रभुक् ॥ प्रधुक् । धुक् । गोधुक् ॥ प्रयुक्^(६) ।
युङ् । अश्वयुक्^(७) ॥ संवित् । वित् । वेदवित् । लाभार्थान्न
दृश्यते^(८) ॥ प्रभित् । भित् । काष्ठभित् ॥ प्रच्छित् । छित् । रज्जु-
च्छित् ॥ अभिजित् । जित् । अरिजित्^(९) ॥ प्रणीः । नीः । सेना-
नीः^(१०) ॥ विराट् । राट् । गिरिराट् ॥ प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

१ रूढ एव O.

२ सृजो ऋतः A.; सृजेर्ऋतः O.

३ स्त्रिह्यते O.

४ °दलोपः सत्वं गलं च B.

५ Chaitr. om. this sūtra.

६ प्रयुङ् B.

७ अश्वयुङ् A.

८ लाभार्थोऽपि न दृश्यते A.

९ विश्वजित् B.; O. adds इन्द्रजित्.

१० ग्रामणीः A.

कर्मण्युपमाने त्यदादौ दृशष्टक्सकौ च ॥ ७५ ॥

त्यदादावुपमान उपपद^(१) उपमेयेऽर्थे कर्मणि दृशष्टक्सकौ
च भवतः । द्विप् च । स्य इव दृश्यते^(२) । त्यादृशः । त्यादृशी ।
त्यादृचः । त्यादृक् ॥ स इव दृश्यते । तादृशः । तादृशी । ता-
दृचः । तादृक् ॥ एषु समानस्य स इति^(३) सदृशः । सदृशी ।
सदृचः । सदृक् ॥ आ सर्वनाम्नः [का० ४. ६. ६६] । अन्यादृशः ।
अन्यादृशी । अन्यादृचः । अन्यादृक् ॥ त्यदादाविति किम् । वृच
इव दृश्यते ॥ उपमान इति किम् । स दृश्यते ॥ कर्मणीति^(४)
किम् । स इव पश्यति ॥

नाम्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७६ ॥

तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते । तदेव शीलं यस्य कर्तुरिति
विग्रहः । अजातिवाचके नाम्युपपदे धातोस्ताच्छील्ये गम्यमाने
णिनिर्भवति । उष्णभोजी । धर्मावभाषी ॥ नाम्नीति किम् । उप-
भोक्ता । संभोक्ता ॥ कथम् उदासारी । प्रत्यासारी । ब्रह्मवादी ॥
साधौ च । साधु ददातीति साधुदायी । साधुकारीति वक्तव्यमेव ॥
अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्वयिता ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्गच्छा गोचं च चरणैः सह ॥

१ त्यदादावुपपदे A.

२ द्विप् च दृश्यते । A.

३ एषु समानस्य सः समान इव
दृश्यते A.

४ B. om. from आ सर्वनाम्नः to कर्म०.

प्रागुत्पत्तिविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिङ्गां वक्तव्यां तां जातिं कवयो विदुः ॥ इत्यन्ये^(१) ॥

तदा कुमारवादीति भवितव्यमेवाजातित्वात् ॥

कर्तर्युपमाने ॥ ७७ ॥

उपमानेऽर्थे नास्ति कर्तृवाचिन्युपपदे धातोर्णिनिर्भवति ।
जात्यर्थमताच्छील्याभीक्ष्णार्थं च^(२) । उग्र इव क्रोशति । उग्रक्रो-
शी ॥ भ्राङ्ग^(३) इव रौति । भ्राङ्गरावी^(३) ॥ कर्तरीति किम् ।
शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते ॥ उपमान इति किम् । उग्रः क्रोशति ॥
उपपदवाच्यः कर्ता णिन्यर्थस्य कर्तृरुपमानं न्याय्यम् । उग्रस्येव
क्रोशनमस्येति वाक्ये । अन्तरङ्गसंबन्धेऽपि गौणत्वमिति^(४) ॥

व्रताभीक्ष्णयोश्च ॥ ७८ ॥

व्रतमिति शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्ष्णं पौनःपुन्यम्
आसेवा वा ॥ नाम्न्युपपदे व्रताभीक्ष्णयोर्गम्यमानयोर्धातोर्णिनि-
र्भवति । अग्राङ्गभोजी । अलवणभोजी । अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नि-
यमः । सति भोजनेऽग्राङ्गमेव भुङ्क्ते । न अग्राङ्गमिति ॥ आभीक्ष्णे ।
चीरपायिन उशीनराः^(५) । सौवीरपायिनो वाह्लीकाः । तत्रान्य-
त्पेयं नास्तीति रुचिं विना चीरे तात्पर्यमिति शीलादन्यदाभी-
क्ष्णम् ॥

१ Om. B.; A. O. om. तदा.

२ °ताच्छील्या आभि० O.; °ता-
च्छील्यमशीलाभिक्ष्णार्थाच्च B.

३ ध्राङ्ग० A.

४ गौणमिति B.

५ उशीनराः O.

मनः पुंवच्चात्र ॥ ७९ ॥

कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति । अस्मिंश्च णिनिप्रत्ययान्ते धातौ पर उपपदस्य पुंवच्चापतिष्ठते यथासंभवम् ॥ पटुं मन्यते । पटुमानी ॥ पट्वीं मन्यते । पटुमानिनी ॥ पुंवच्चेति पुंवदादिशास्त्र-मत्राभिमतम् । तेन खट्वामानिनी । ब्रह्मवन्भूमानिनी । द्रोणी-मानिनीति सिद्धम् ॥

खश्चात्मने(१) ॥ ८० ॥

कर्मण्युपपद आत्मार्यो यो मन्यतिसत्त्वाणिनिर्भवति खश्च(२) ॥ विदुषीमात्मानं मन्यते । विद्वन्मानिनी । विदुषिमन्या । विद्वन्मानी । विद्वन्मन्यः ॥ पट्वीमात्मानं मन्यते । पटुमानिनी । पट्विमन्या । पटुमानी । पटुमन्यः ॥ तुल्याधिकरणत्वाणिनिपुंवङ्गावः । तादर्थ्य-मत्रार्थद्वारेणात्मशब्दः(३) कर्मभूतो वाक्ये सुखार्थः । कारकश-क्तिभेदाद्भेद इति । एक एव कर्ता कर्म च स्यात् । यथा पीयमानं मधु मदयति । वाह्योऽत्रात्मात्मवचनात्(४) ॥

करणेऽतीते यजः ॥ ८१ ॥

करणवाचिन्युपपदे ऽतीते क्रियायां वर्तमानाद् यजतेर्णिनि-र्भवति । अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी । अग्निष्टोमाख्यैर्यागैः

१ Thus MSS. and com.; खश्चात्म-
माने Chaitr. (Pāṇ. III. 2, 83).
२ खश्चान्तादेशः B.

३ तादर्थ्यमात्रार्थः ०.
४ ऽत्रात्मा वचनात् A.

स्वर्गाख्यं फलं भावितवानित्यर्थः । स्वर्गशब्दस्य वृत्तावन्तर्भूतो न प्रयुज्यते^(१) । यदि विशेषव्यापारः सामान्यव्यापारस्य कारणं^(२) कथम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । अपौरुषेयाणि वेदवाक्यानीति ॥ अतीत इति किम् । अग्निष्टोमेन यजति^(३) ॥ कारण इति किम् । ग्रामे यजति स्म । अविवक्षितकरणात् ॥

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ८२ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्तमानाद् हन्तेः कुत्सायां गम्यमानायां णिनिर्भवति । पितृघाती । मातृघाती ॥ कुत्सायामिति किम् । चौरं हतवान् । दण्डेन हतवान् पितृव्यमिति सापेक्षत्वात् ॥ कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

क्विब् ब्रह्मभूणवृत्रेषु ॥ ८३ ॥

ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेऽतीते वर्तमानाद् हन्तेः क्विब् भवति । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेवातीत एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र^(४) नियमः । तेन गां हतवान् ॥ ब्रह्माधीतवान् । ब्रह्म हन्ति । ब्रह्म हतवान् । अतो नाण् ॥ विनियमोऽपि दृश्यते । मधुहा । अहिहा । गोत्रहा ॥ ब्रह्मघ्नः । वृत्रस्य हन्तुः^(५) । ब्रह्मवित् ॥

१ भूतो वाक्ये सुखार्थो न प्रयुज्यते A.

२ सामान्याव्यापारस्वकरणं O.

३ यजति स्म A.; अकरण इति O.

४ ऽत्रापि A.

५ हन्ति A.

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ८४ ॥

एषु कर्मसूपपदेऽवतीते वर्तमानात् कृजः क्विब् भवति । सुष्टु कृतवान् । सुकृत् ॥ पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ॥ स्वादिषु कृज एवातीत एव क्विवेवेति त्रिविधोऽत्र नियमः । तेन मन्त्रानधीतवान् । कर्म करोति । कर्म कृतवान् । अतो नाण्^(१) ॥ शास्त्रकृत् । सूत्रकृदिति भवत्येव^(२) ॥

सोमे सुजः ॥ ८५ ॥

सोमे कर्मण्युपपदेऽतीते वर्तमानात् सुजः क्विब् भवति । सोमं सुतवान् । सोमसुत् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन सुरां सुतवान् । सोमं विक्रीतवान् । सोमं सुनोति । सोमं सुतवान् । अतो नाण् ॥ अन्येभ्यः क्विवभावे^(३) ऽण् स्यादेव ॥

चेरग्नौ ॥ ८६ ॥

अग्नावुपपदेऽतीते वर्तमानाच्चिनोतेः क्विब् भवति । अग्निं चितवान् । अग्निचित् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन पुषं चितवान् । अग्निं ऊतवान् । अग्निं चिनोति । अग्निं चितवान् । अतो नाण् ॥ अग्न्यर्थे लिष्टकानां रचनाविशेषे गम्यमाने कर्मण्यपि दृश्यन्ते एव^(४) । श्येन इव चीयते स्म । श्येनचित् ॥ रथचक्रमिव चीयते स्म । रथचक्रचित् ॥ इयमपि चतुःसूत्री प्रपञ्चार्था ॥

१ O. adds शेषापि विनियमः

२ भवितव्यमेव O.

३ क्विवभावे A.

४ दृष्ट एव O.; A. om. एव, B. अपि.

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ८७ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वादतीते वर्तमानात् क्रीणतेः कुत्सायां
गम्यमानायामिन् भवति । सोमं विक्रीतवान् । सोमविक्रयी ॥
तैलविक्रयी ॥ अलन्तादिना सिद्धं कुत्सायामण्बाधनार्थं वचनम् ॥

दृशेः क्कनिप् ॥ ८८ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्तमानाद् दृशेः क्कनिब् भवति । मेरुं
दृष्टवान् । मेरुदृष्ट्या ॥ अतीतेक्किवादीनां बाधकमिदम् ॥

सहराज्ञोर्युधः ॥ ८९ ॥

सहराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्तमानाद् युध्यतेः क्क-
निब् भवति । सह युध्यते स्म । सहयुध्वा ॥ राजानं युध्यते स्म ।
राजयुध्वा ॥ अन्तर्भूतेऽनर्थः सकर्मकः । राजानं योधितवानि-
त्यर्थः ॥

कृजश्च ॥ ९० ॥

सहराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्तमानात् कृजः क्कनिब्
भवति । सह करोति स्म । सहकृत्वा ॥ राजकृत्वा ॥

सप्तमीपञ्चम्यन्ते^(१) जनेर्डेः ॥ ९१ ॥

सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपपदेऽतीते वर्तमानाज्जनेर्डो भवति ।
जले जातम् । जलजम् । सरसिजम् । बुद्धिजम् । बुद्धिजः ।

संस्कारजः । क्रोधजम् । ब्राह्मणजो धर्मः । चत्रियजं युद्धम् ॥
कथम् अथाज्जातः । हस्तिनो जात इति प्रायः पञ्चन्यामजा-
तावेव दृश्यन्ते ॥

अन्यत्रापि च ॥ ९२ ॥

अन्यस्मिन्नुपपदेऽतीते वर्तमानाज्जनेर्डो भवति । न जातो
ऽजः । द्विर्जातो द्विजः । प्रजा^(१) । अभिजः । परिजः । पुमांस-
मनुजाता कन्या पुमनुजा । स्त्रियमनुजातः स्त्र्यनुजः ॥

निष्ठा ॥ ९३ ॥

अतीते वर्तमानाद्धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति । कृतः । कृत-
वान् । शयितः । शयितवान् ॥

इवनिप् सुयजोः ॥ ९४ ॥

अतीते वर्तमानयोः सुयजोर्द्वनिव्^(२) भवति । सुतवान् ।
सुत्वा ॥ इष्टवान् । यज्वा ॥ ङकारोऽगुणार्थः ॥

जीर्यतेरन्तृन्^(३) ॥ ९५ ॥

अतीते वर्तमानाज्जीर्यतेरन्तृन्^(३) भवति । जरन् । जरती ॥
ञ्कारो नकारश्चोच्चारणार्थः ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ छत्सु तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ प्रकर्षणं जाता प्रजा ०.

२ सुनोतेर्यजतेच्च द्वनिव् ०.

३ ० अण्टृण् A. Chaitr.

क्वन्सुकानौ परोक्षावच्च^(१) ॥ १ ॥

अतीते वर्तमानाङ्कातोः क्वन्सुकानौ भवतः । तौ च परो-
क्षेव व्यपदिश्येते । पेचिवान् । पाचयांचकृवान् । ओषांबभूवान् ॥
शिशीर्वान् । दिदीर्वान् । जजागर्वान् । बभज्वान् । ररज्वान् ।
यणि दृष्टत्वादेवेर् जागर्तेर्गुणोऽनुषङ्गलोपश्च ॥ व्यतिपेचानः^(२) ।
चक्राणः ॥ अतीताधिकारः किम् । अुसदवसामतीतमात्रे क्वन्सु-
रभिधातव्यः । उपशुश्रूव । उपाश्रूषीत् । उपाशृणोत् । उप-
शुश्रूवन् ॥ उपससाद । उपासदत् । उपासीदत् । उपसेदिवान् ॥
अनूवास । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनूषिवान् ॥ तथा । इणो
नञ्पूर्वाच्चाश्नातेः । ईयिवान् । समीयिवान् । उपेयिवान् । अना-
श्वान् ॥ तथा । अनुपूर्वाद् वचेः कानः कर्तर्येव । अनूचानः ॥ अती-
ताभिधायिनोऽपि पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः^(३) ॥ शृणोत्यादय एवामी
भाषायां रूढाः ॥

वर्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्वितयोः ॥ २ ॥

वर्तमानक्रियायां वर्तमानाङ्कातोः शन्तृङानशौ भवतः ।
अप्रथमैकाधिकरण आमन्वितविषये च ॥ प्रथमान्तेन चेच्छन्तृ-
ङानशोः सामानाधिकरण्यं न भवतीत्यर्थः । पचन्तं पचमानं क्वात्तं

१ Chaitr. om. च.

२ व्यतिपेठान इति पुस्तकान्तरे पा-

३ प्रोक्तव्याः A.

ठोऽशुद्ध एव पठेः शब्दार्थत्वेन
व्यावृत्तिविषयत्वात् । Tril.

पश्य । पचता पचमानेन च्छात्तेण कृतमित्यादि ॥ आमन्त्रितविषये
च । हे पचन् । हे पचमान ॥ अग्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोरिति
किम् । पचति च्छात्तः ॥ नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । जुहोति ।
जुह्वत् ॥ तथा मायोगेत्वाक्रोशे । मा पचन् । मा^(१) पचमानः^(१) ॥
आनञ्च क्रियापेक्षायाम् । पचन्नास्ते । पचमानस्तिष्ठति ॥ सत्तायां
वा । सन् गुणः । अस्ति गुणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । विद्यते ब्रा-
ह्मणः ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः^(२) ॥ ३ ॥

आ भूताद् [का० ४. ४. ६७] वर्तमानाधिकारः । क्रियाया
लक्षणे हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः शन्तृङानशौ भवतः । तिष्ठ-
न्तोऽनुशासति गणकाः । श्याना मुञ्चते यवनाः ॥ हेतौ च ।
अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति ॥ लक्षणं चिह्नम् । जनको
हेतुः ॥ लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति च पठति च ॥ क्रियाया
इति किम् । यः कल्पते सोऽव्यत्यः । यदुत्प्लवते तल्लघु ॥

वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ४ ॥

वेत्तेः परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति वा । विद्वान् । विद्वांसौ ॥ वि-
दन् । विदन्तौ । तिन्निर्देशः^(३) सुखार्थः । वेत्तेरेवानन्तरः^(४)
शन्तृङिति ॥

१ चलत्पताकं गृहं B. [Tril.]

२ क्रियायां A. Chaitr.

३ तिप् A.; तिपा निर्देशः O.

४ वेत्तेरेवानन्तरः A.O. against Tril

आनोऽत्रात्मने ॥ ५ ॥

अत्र । एतेषु^(१) क्वन्सुप्रभृतिषु मध्ये । आन आत्मनेपदसंज्ञो भवति । इतरः^(२) परस्मैपदमर्थात् ॥ अधीयमानम् । स्वीयमानम् । रोचमानः । चक्राणः । व्यतिबभूवानः ॥ आत्मनेपदत्वाद् भावकर्मणोः कर्तरि रुचादिभ्यश्च भवति^(३) ॥

ई तस्यासः ॥ ६ ॥

आसः परो य आनस्तस्यादेरीर्भवति^(२) । आसीनः ॥ तस्येति रूपमात्रानुकर्षणार्थम् । तेन शानङोऽपि । कतीहोदासीनाः^(३) सन्ति ॥

आन्मोऽन्त आने ॥ ७ ॥

अकारात् परो य आनस्तस्मिन् परेऽकारान्तस्य मकारोऽन्तो भवति । पचमानः । यजमानः । क्रियमाणः । करिष्यमाणः ॥

पूङ्यजोः शानङ् ॥ ८ ॥

पूङो यजश्च शानङ् भवति ॥ पवते । पवमानः ॥ यजते । यजमानः ॥ आभ्यां कर्तर्येवानः स्थित्यर्थं वचनमित्येके । भावकर्मणोरानशा भाव्यमिति । प्रथमैकाधिकरणप्रपञ्चार्थमित्यन्ये^(४) । बहिष्यवमानं मध्यन्दिनमित्यनवयवार्थं एवायं संज्ञाशब्दः ॥

१ एषु°इतरश्च° रुचादिभ्य इति ॥ A.

२ आसः परस्य तस्यनस्या° B.

३ कतीह दासीनाः A.

४ प्रथमैकाधिकरणे प्र° O.

शक्तिवयस्ताच्छील्ये ॥ ९ ॥

शक्त्वादियु गम्यमानेषु धातोः शानङ् भवति । कतीह नि-
घ्नानाः । कतीह कवचमुद्धहमानाः । कतीह नृत्यमानाः ॥ अभि-
धानाद् वासरूपः^(१) शन्तृङ् न स्यात् ॥

इङ्धारिभ्यां शन्तृङ्कृच्छ्रे ॥ १० ॥

इङो धारेश्च शन्तृङ् भवति । अकृच्छ्रे गम्यमाने । अधीयन्
पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् ॥ इङ् आनशि प्राप्ते धारेरुभ-
यप्राप्तौ वावचनम्^(२) । वासरूपोऽपि नेष्टव्य एव ॥ अकृच्छ्र इति
किम् । कृच्छ्रेणाधीते^(३) ॥

द्विषः शत्रौ ॥ ११ ॥

द्विषः शत्रौ कर्तरि^(४) शन्तृङ् भवति । द्विषन् । द्विषन्तौ ॥
शत्राविति किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १२ ॥

यज्ञफलेन संयोगविषये वर्तमानात् सुजः शन्तृङ् भवति ।
सुचन्तो यजमानाः ॥ संयोगग्रहणं फलवत्कर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
यज्ञसंयोग इति किम् । सुनोति सुराम् ॥

१ अनभिधानाद् A.; अभिधान-
द्वा० O.

२ च वचनं A.

३ कृच्छ्रेणाधीयते । कृच्छ्रेण धार-
यति ॥ O.

४ शत्रावभिधेये O.

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३ ॥

प्रशंसायां गम्यमानायामर्हतेः श्रन्तृङ् भवति । अर्हन् भवान्
विद्याम् ॥ प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चौरौ वधम् ॥

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा क्तेः ॥ १४ ॥

आ क्तेः [का० ४. ४. ५७] क्तिपमभिव्याप्य तच्छीलादिषु कर्तृ-
चितः प्रत्यया वेदितव्याः ॥

तृन्^(१) ॥ १५ ॥

तच्छीले तद्धर्मे तत्साधुकारिणि च कर्तरि धातोस्तृन्^(१)
भवति । तृजाद्यपवादः^(२) । वदिता जनापवादान् । मुण्डयितारः
आविष्टायना वधूमूढाम् । साधु गच्छति गन्ता खेलम् । साधुः
कुशलार्थ एवात्र^(३) ॥

भ्राज्यलंकृज्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रपेना-
मिष्णुच्^(४) ॥ १६ ॥

एभ्य इष्णुज् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तृनोऽपवादः ॥
भ्राजिष्णुः ॥ अलंकरिष्णुः^(५) । अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु । मण्डने
युमपि बाधते ॥ भविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः । वर्तिष्णुः ।

१ तृण् A. Chaitr.

२ तृजापवादः A.

३ एव A.

४ Chaitr. om. वृति.

५ A. adds कन्या.

वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ॥ इन्नन्तानां छन्द-
सीत्येके । धारयिष्णुः ॥ निराकरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥

मदिपतिपचामुदि ॥ १७ ॥

उद्युपपद एभ्य इष्णुज् भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । उन्न-
दिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पचिष्णुः ॥ यथासंख्यं नास्ति ॥

जिभुवोः स्तुक् ॥ १८ ॥

आभ्यां स्तुग् भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । जिष्णुः । भूष्णुः ॥

गलास्त्रास्याक्षिपचिपरिमृजां^(१) स्तुः ॥ १९ ॥

एभ्यः स्तुर्भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । ग्लास्तुः । च्चास्तुः ।
स्यास्तुः । चेष्णुः । पक्ष्णुः । परिमाक्ष्णुः^(२) ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपां क्लुः ॥ २० ॥

एभ्यः क्लुर्भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । त्रस्तुः । गृध्रुः । धृष्णुः ।
चिभ्रुः ॥

शमामष्टानां धिनिण्^(३) ॥ २१ ॥

शमादीनामष्टानां धिनिण् भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु ।

१ Ghaitr. om. परि.

२ माक्ष्णुः Ghaitr.

३ Thus Ch.; MSS. Tril.; धिणिन्

A. B. O. throughout.

शाम्यतीति शमी । एवं दमी । तमी । अमी । भमी । चमी । कमी ।
उन्मादी ॥ अष्टानामिति किम् । असिता ॥

युजभजभुजद्विषदुहदुहदुषाङ्क्रीडत्यजानुरुधाङ्क्यमाङ्-
यसरन्जाभ्याङ्हनं च ॥ २२ ॥

एभ्यो घिनिण् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥ युजिर् युज ।
योगी ॥ भज । भागी ॥ भुज भुजो^(१) । भोगी ॥ द्विष । द्वेषी ॥
द्रुह । द्रोही ॥ दुह । दोही ॥ दुष । दोषी ॥ आङ् क्रीड । आ-
क्रीडी ॥ त्यज । त्यागी ॥ अनुरुध । अनुरोधी ॥ आङ् यम ।
आयामी ॥ आङ् यस । आयासी ॥ रन्ज । रागी ॥ अभ्याङ् हन ।
अभ्याघाती ॥

समि सृजिपृचिज्वरित्वराम् ॥ २३ ॥

सम्युपपद एभ्यो घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । संसर्गी ।
संपर्की । संज्वरी । संतरी ॥ मानुबन्धत्वाद्^(२) द्वस्त्रः ॥

वौ विचकत्थश्रन्भुकषलषाम्^(३) ॥ २४ ॥

वावुपपद एभ्यो घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । विवेकी । वि-
कत्थी । विश्रम्भी । विकाषी । विलाषी^(४) ॥

१ Om. A.

२ मानुबन्धानां A.

३ सन्भु O.; °कषलसां Chaitr.

४ विस्रम्भी° O.; विकाशी । विला-
सी Chaitr.

प्रे तुमथवदवसलपाम्^(१) ॥ २५ ॥

प्र उपपद एभ्यो घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । प्रद्रावी ।
प्रमाथी । प्रवादी ॥ वस निवास एव । प्रवासी ॥ प्रलापी ॥

परौ सृदहोः ॥ २६ ॥

परावुपपदे सृदहोर्घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । परिमा-
री । परिदाही ॥ अस्तिविवचायामिना सिद्धम् । घिनिण् कि-
मर्थः । यथा प्रयामोऽस्यास्तीति प्रयामी । प्रयासी । विसारी ।
विदाही । विवादी । अनुवादी । संवादी । विवाही । संचारी ।
व्यभिचारी । विघाती । विद्रावी । रोगीत्यादयः ॥ तच्छीलादि-
विवचायां तन् मा भूदिति वचनम् ॥

क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो वुण् च ॥ २७ ॥

परावुपपद एभ्यो वुण् भवति घिनिण् च तच्छीलादिषु ॥
परिचेपकः । परिचेपी ॥ परिराटकः । परिराटी ॥ परिवादकः ।
परिवादी । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् ॥ परिदेवत इति परिदे-
वकः । परिदेवी ॥ वादिदेविभ्यां घिनिण्वेत्येके ॥ वुण्ग्रहणं ता-
च्छीलिकेषु^(२) वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थम् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादानेकस्वरंविनाशिव्याभाषामूयां
वुञ् ॥ २८ ॥

एभ्यो वुञ् भवति तच्छीलादिषु । निन्दकः । हिंसकः ।

क्लेशकः । खादकः । गणकः ॥ दरिद्रायकः । अनेकस्वरान्नेच्छ-
न्येके ॥ विनाशयतीति विनाशकः । व्याभाषकः ॥ असूयकः ।
कण्डूयादिभ्योऽसूयादेर्वानेकस्वरादिति^(१) ॥ पुनर्वुञ्जग्रहणं^(२) प्र-
कृतोऽपि घिनिष् न स्यादिति ॥

देविऋशोश्चोपसर्गे ॥ २९ ॥

उपसर्ग उपपदे देवयतेः ऋशश्च वुञ् भवति तच्छीलादिषु ॥
आदेवकः । परिदेवकः । क्रीडायामेवाभिधानम् ॥ आक्रोशकः ॥
उपसर्ग इति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

ऋधिमणिडचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ३० ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंव-
ध्यते ॥ ऋध्यर्थात् । क्रोधनः । कोपनः ॥ मण्ड्यर्थात् । मण्डनः ।
भूषणः ॥ चल्यर्थात् । चलनः । कम्पनः ॥ शब्दार्थात् । शब्द इति
लिङ्गमिनन्तं चौरादिकमित्येके । शब्दनः । रवणः ॥ कथं पठिता
विद्याम् । अभिधानाच्चलिशब्दार्थाभ्यामकर्मकाभ्यामिति ॥

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ३१ ॥

रुचादेर्गणाद् व्यञ्जनादेर्युर्भवति तच्छीलादिषु । येभ्य आ-
त्मनेभाषः श्रूयते ते रुचप्रकारा गणे ङानुबन्धवर्जिता^(३) इति ।
रोचनः । वर्तनः । वर्धनः ॥ रुचादिरिति किम् । भविता । शयि-

१ ऽसूयादेरेवानेकस्वरात् A.
२ पुनर्वुञ् B.; O. om. ऽपि.

३ येभ्य आत्मनेभाषा श्रूयते ते रुच-
प्रकरणे ङा० A.

ता ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् । एधिता ॥ आदिग्रहणं किम्^(१) ।
 जुगुप्सनः । तित्तिचणः । मीमांसनः । वीभत्सन इत्यत्रापि स्यात् ।
 एभ्योऽन्ये रुचादयो व्यञ्जनान्ता इति ॥ कथं वसिता वस्तम् ।
 अभिधानादिहायकर्मकेभ्य एव ॥

जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदाम्^(२) ॥ ३२ ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । जु इति सौत्रो धातुर्गतौ^(३) ।
 जवनः ॥ चंक्रमणः । दंद्रमणः । चस्थाननि [का० ३. ६. ४८] इति
 चलोपः ॥ सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । अभिलषणः ।
 प्रपतनः । प्रपदनः ॥ चलनार्थानां ग्रहणं सकर्मकार्थम् । पतिपदि-
 भ्यामुक्तञ्चा वाधितत्वाद् युग्राप्त्यर्थं वचनम्^(४) । ताच्छीलिकेषु वास-
 रूपविधिर्नास्तीति समावेशोऽपि दृश्यते चेद्^(५) यथा विकल्पी । वि-
 कल्पन इति । भासुरम् । भास्वरम् । भासनमिति^(६) । जागरि-
 ता । जागरूक इति । वर्धिष्णः । वर्धन इति^(७) । अपलषिता ।
 अपलाषुकः । अपलषण^(८) इति । एवं सति सकर्मकार्थमित्येके ॥

न यान्तसूददीपदीक्षाम् ॥ ३३ ॥

यकारान्तानां^(९) सूददीपदीक्षां च युर्न भवति तच्छीला-

१ आधिग्रहणात् O.

२ लस for लय A.; ज्वलमुचाच्च ॥
 Chaitr. [cf. Notes].

३ गतौ वर्तते A.

४ Om. B. O.

५ इति चेत् A.

६ भासनः । O.

७ वर्धनमिति A.

८ अपलाषण B.; अभिलषण O.

९ यान्तातां A.

दिषु ॥ यान्तानां क्रुध्यादित्वात् सूददीपदीचां च रुचादित्वाद्युः
 प्राप्तः प्रतिपिथ्यते^(१) । क्रोयिता^(२) । क्षायिता । वयिता । सूदि-
 ता । दीपिता । दीक्षिता ॥ अरिसूदन इति नन्द्यादित्वात् । दीपे
 रो युं बाधत एव । दीपिग्रहणं वासरूपविधिरपि लक्ष्यत इति
 ज्ञापनार्थम् । तेन तन्नपि स्यात् । दीपिता । दीप्र इति ॥ तथा
 कामुकः । कमनः । कम्न इति ॥

शृकमगमहनवृषभूस्थालषपतपदामुकञ् ॥ ३४ ॥

एभ्य उकञ् भवति तच्छीलादिषु । शासकः । कामुकः ।
 आगामुकः । आघातुकः । वर्पुकः । प्रभावुकः । उपस्थायुकः ।
 अपलापुकः । प्रपातुकः । प्रपादुकः ॥

वृङ्भिक्षिलुगिटजल्पिकुट्टां^(३) षाकः ॥ ३५ ॥

एभ्यः पाको भवति तच्छीलादिषु । वराकः । वराकी । भि-
 चाकः । भिचाकी । लुण्टाकः । लुण्टाकी । जल्पाकः । जल्पाकी ।
 कुटाकः । कुटाकी ॥ वृजस्तु^(४) । वरिता ॥ पकारो नदाद्यर्थः ॥

प्रे जुसुवोरिन् ॥ ३६ ॥

प्र उपपदे जवतेः सवतेश्च इन् भवति तच्छीलादिषु । प्रज-
 वी । घु प्रसवे । प्रसवी ॥

१ रुचादित्वात्प्राप्तः । B. O.

२ Thus MSS.; the root being कृयी
 [कृयते] acc. to the Kaumāras;
 कृयिता Chaitr.

३ वृजभिच्चि० O.

४ वृङ्स्तु O.

जीर्णहृदिविश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथां च ॥ ३७ ॥

एभ्य इन् भवति तच्छीलादिषु । जि । जयी ॥ इण् । प्रत्ययी ॥
दृङ् । आदरी ॥ चि । चयी ॥ विश्रि । विश्रयी ॥ परिभृ । परि-
भवी ॥ टुवम^(१) । वमी ॥ अभ्यम । अभ्यमी ॥ न व्ययत इति । अव्य-
यी ॥ तच्छीलादिविवचायां ढन् मा भृदिति^(२) वचनम् ॥

दयिपतिगृहिस्पृहिश्रद्धातन्द्रानिद्राभ्य आलुः ॥ ३८ ॥

एभ्य आलुर्भवति तच्छीलादिषु । दय । दयालुः ॥ पतिगृ-
हिसृहयचुरादाविनन्ताः । पतयालुः । गृहयालुः । स्पृहयालुः ॥
अत्पूर्वो धाञ् । अङ्गालुः ॥ तन्द्रा इति सौचो धातुः । तन्द्रालुः ॥
निपूर्वो द्रा । निद्रालुः ॥ शयालुरिति वक्तव्यम् ॥ कथं हृदयालुः ।
हृदयमस्यास्तीति विवचायामालुस्तद्धितो रूढितः ॥

शदिसदिधेइदासिभ्यो रुः ॥ ३९ ॥

एभ्यो रुर्भवति तच्छीलादिषु । शद्रुः । सद्रुः । धारुः ॥ द-
दाति दयते यच्छति यति वा । दारुः ॥ पिञ् वन्धने । मेरुः ॥

सदिघसां मरक् ॥ ४० ॥

एभ्यो मरग् भवति तच्छीलादिषु । सिसर्ति मरति वा ।
मृमरः । अमरः ॥^(३) युक्तरपावपिवचनात् । सरणः । सृत्वरः ॥
घमरः । घम् प्रकृत्यन्तरम् ॥

मिदिभासिभन्जां घुरः ॥ ४१ ॥

एभ्यो घुरो भवति तच्छीलादिषु । मेद्यतीति मेदुरः । भा-
सत इति भासुरः ॥ भज्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्येवाभिधानात् ।
भङ्गुरं काष्ठम् । यस्तु परं भनक्ति ततस्तृत्नेव । भङ्गा ॥

छिदिभिदिविदां कुरः ॥ ४२ ॥

एभ्यः कुरो भवति तच्छीलादिषु । छिदुरम् । भिदुरम् ।
वेत्तीति विदुरः ॥ छिदिभिद्योः कर्मकर्तर्येवाभिधानात् ॥ केचि-
दकर्मकर्तर्यपि । दोषान्धकारभिदुरो दृष्टारिपक्षच्छिदुर इति ॥

जागुरूकः^(१) ॥ ४३ ॥

जागर्तेरूको भवति तच्छीलादिषु । जागुरूकः ॥

चेक्रीयितान्तानां यजिजपिदंशिवदाम् ॥ ४४ ॥

चेक्रीयितान्तानामेषामूको भवति तच्छीलादिषु । याय-
जूकः^(२) । जंजपूकः । दंदशूकः । वावदूकः ॥ सासद्दिचाचलि-
वावदिपापतयोऽपि चेक्रीयितान्ताः किप्रत्यये सति निपात्यन्ते^(३) ॥

तस्य लुगचि ॥ ४५ ॥

तस्य चेक्रीयितस्य^(४) लुग् भवति तच्छीलादिषु । अचि परे ।

१ जागुरूकः Clintr. [P. III. 2, 165]. ३ निपातयितव्या इति B.

२ यायजूकः A.

४ चेक्रीयितान्तस्य A.

लोलुवः । पोपुवः ॥ व्यञ्जनान्तात् सिद्ध एव^(१) ॥ केचिद्योगं वि-
भजन्ति । तेन वोभवीति । रारटोति सिद्धम्^(२) ॥

ततो यातेर्वरः ॥ ४६ ॥

ततश्चेक्रीयितान्ताद् यातेर्वरो भवति तच्छीलादिषु । चा-
यावरः ॥ वरे विषयभूतेऽस्य च लोपे यस्य^(३) व्यञ्जने लोपः स्यात् ॥

कसिपिसिभासीशस्याग्रमदां च^(४) ॥ ४७ ॥

एषां वरो भवति तच्छीलादिषु । कखरः । पेखरः^(५) । भा-
खरः । ईखरः । स्यावरः । ग्रमद्वरः ॥

सृजीरणशां क्ररप् ॥ ४८ ॥

एषां क्ररव् भवति तच्छीलादिषु । सृत्वरः । जित्वरः । इत्-
वरः । नय्वरः ॥ क्ररव् नदादौ । सृत्वरी ॥

गमस्त च ॥ ४९ ॥

गमः क्ररव् भवति तच्छीलादिषु तकारश्चान्तादेशः । ग-
त्वरः । गत्वरी ॥

दीपिकम्प्यजसिहिंसिकमिस्मिनमां रः ॥ ५० ॥

एषां रो भवति तच्छीलादिषु । दीग्रः । कस्यः । नञ्पूर्वो

१ Viz. III. 6, 48.

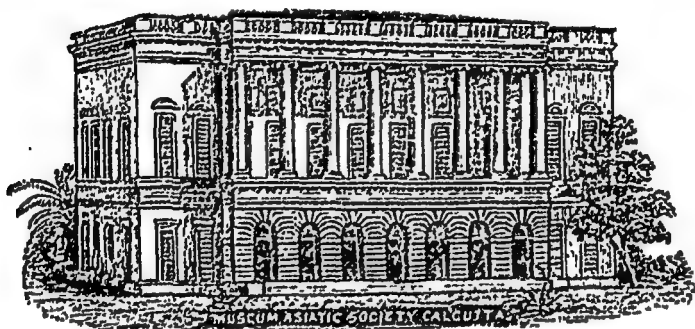
२ A. om. सिद्धं.

३ अस्य B.; A. om. च; °लोपे य-
लोपः स्यात् O.

४ कसिपिपि B. O.; कपिपिपि
Chaitr.; °ग्रवदाञ्च A. (but
ग्रमद्वरः).

५ पेखरः B. O. Ch. [कखरः Ch.]

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NOS. 396 AND 397.

कातन्त्रम्

THE KÂTANTRA,

WITH THE

COMMENTARY OF DURGASIMHA.

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

FASCICULI V. VI.

CALCUTTA:

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1878.

जसु मोक्षणे । अजस्रः । हिंस्रः । कम्पः^(१) । स्मेरः । नम्रः ॥ युरपि
दृश्यते । कम्पनः । कमनः ॥

सनन्ताशंसिभिस्त्रामुः ॥ ५१ ॥

सनन्तस्याशंसेर्भिच्चेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । चिकीर्षुः ।
आङः शासि इच्छायामिति न्याय्यः पाठः^(२) । आशंसुः । भिन्नुः ॥
अन्तग्रहणं सनु दान इति शङ्कानिरासार्थम् ॥

विन्धिच्छू च ॥ ५२ ॥

विन्दुरिच्छुरिति निपात्येते तच्छीलादिषु । अभिधानाद्
विद ज्ञाने । विन्दुः ॥ इषु इच्छायाम् । इच्छुः ॥ कथं विदि अव-
यवे । विन्दुः स्तोकपर्यायः । संज्ञाशब्द औणादिक इति ॥

आहवर्णोपधालोपिनां किञ्चै च ॥ ५३ ॥

आदन्तस्य । अहवर्णान्तस्य । उपधालोपिनश्च किर्भवति तच्छी-
लादिषु । तत्संनियोगे च द्वे उक्ती भवतः । डुधाज् । दधिः ॥
अहवर्णान्तस्य । चक्रिः । सस्त्रिः^(३) ॥ उपधालोपिनश्च । जनी जन ।
जज्जिः ॥ एते भाषायां रूढाः । अन्ये प्रयोगादनुसर्तव्याः^(४) ॥

तृषिधृषिस्वपां नजिङ् ॥ ५४ ॥

एषां नजिङ् भवति तच्छीलादिषु । तृष्णक् । धृष्णक् ।
स्वप्नक् ॥ धृषेर्नेच्छन्त्येके^(५) ॥

१ कम्पः A. ; om. दृश्यते.

२ Om. O.

३ शस्त्रिः A. ; सस्त्रिः B.

४ अन्येभ्यः प्रयोगा अनु० B. ; प्रयो-
गतोऽनु० A. and orig. अन्येभ्यः

५ ०नेच्छन्त्ये A.

शृवन्द्योरारुः^(१) ॥ ५५ ॥

शृणातेर्वन्दतेश्वारुर्भवति तच्छीलादिपु। शरारुः। वन्दारुः॥

भियो रग्लुकौ च ॥ ५६ ॥

विभेते रग्लुकौ च भवतस्तच्छीलादिपु। भीरुः। भीलुः।
भीरुकः। भीलुकः ॥ को वज्रलार्थ एव ॥

क्वि भ्राजिपृधुर्वीभासाम्^(२) ॥ ५७ ॥

एषां क्वि भवति तच्छीलादिपु। विभ्राट्। विभ्राजौ ॥ पूः।
पुरौ ॥ धूः। धुरौ ॥ भाः। भासौ ॥ ताच्छीलिकवाधनार्थं पुनः
क्विवचनम्^(३) ॥

द्युतिगमोर्दे च ॥ ५८ ॥

द्युतेर्गमेश्व क्वि भवति तच्छीलादिपु। द्वे चोक्ती भवतः।
दिद्युत्। जगत् ॥

भुवो दुर्विशंप्रेषु^(४) ॥ ५९ ॥

विशंप्रेषूपपदेपु^(४) भुवो दुर्भवति^(५)। विभुः। शंभुः^(४)।
प्रभुः ॥ उकारोऽन्यस्वरालोपार्थः ॥

१ शृवन्द्योरारुः A. Ch.

२ पूधूर्वी० A.; ०धुर्वि B. O.; आ-
लपृधूर्विभायां Ch.

३ B. om. पुनः; ताच्छीलिके तृन्वा-
धनार्थं पुनः क्विग्रहणं A.

४ सं for शं Chaitr. [Pāṇ. III. 2, 180]

५ भवतेर्दुर्भवति B.

कर्मणि घटः घृन्^(१) ॥ ६० ॥

कर्मणि कारके घटो धातोः घृन् भवति । षकारो नदा-
द्यर्थः । धयति तामिति धात्री । स्तनदायिनी । आमलकी चो-
च्यते ॥ केचिद् दधातेरपीच्छन्ति^(२) । दधाति तां भैषज्यार्थमिति
धात्री । संज्ञाशब्दत्वाद्^(३) विशेषाभावः ॥

नीदाप्शसुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदंशनहां^(४) क-
रणे ॥ ६१ ॥

एषां करणे कारके घृन् भवति । नीञ् । नेत्रम् ॥ दाप् लवने ।
दात्रम् ॥ शसु हिंसायाम् । शस्त्रम् ॥ यु । योत्रम् ॥ युजिर् ।
योक्तम् ॥ छुञ् । स्तोत्रम् ॥ तुद । तोत्त्रम् ॥ षिञ् । सेत्रम् ॥ षिच ।
सेत्त्रम् ॥ मिह । मेद्रम् ॥ पतू । पत्त्रम् ॥ दंश् । दंष्ट्रा । सदैव
स्त्रियामादा ॥ नह । नह्नी ॥

हलशूकरयोः पुवः ॥ ६२ ॥

पूजः पूडो वा करणे घृन् भवति । तच्चेत्^(५) करणं हलशू-
करयोरवयवः स्यात् । हलस्य पोत्रम् । शूकरस्य पोत्रम् । मुख-
मित्यर्थः ॥ सर्वधातुभ्यः घृन्नित्यस्य प्रपञ्चार्थम् ॥

अर्तिलूधूसूखनिसहिचरिभ्य इचन्^(६) ॥ ६३ ॥

एभ्यः करण इचन् भवति । अरित्रम् । लवित्रम् ॥ धू वि-

१ घृण् A. Chaitr.

२ O. om. अपि.

३ संज्ञाशब्दाद् B.

४ Chaitr. adds पद् after पत.

५ तच्च A.

६ इचण् Ch. throughout.

धूनने । धवित्रम् ॥ घू प्रेरणे । सवित्रम् ॥ खनित्रम् । सहित्रम् ॥
चर गत्यर्थः । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ ६४ ॥

पूजः पूडो वा करण इत्रन् भवति संज्ञायां गम्यमानायाम् ।
पवित्रं यज्ञोपवीतम् । पवित्रा नाम नदी ॥

ऋषिदेवतयोः कर्तरि ॥ ६५ ॥

पुव ऋषौ देवतायां च कर्तरीत्रन् भवति । पुनातीति पवि-
त्रोऽयमृषिः । पवित्रोऽयमग्निः ॥ केचित् करणमनुवर्त्य^(१) यथा-
संख्यसंवन्धमिच्छन्ति विवक्षायां को विशेष इति ॥

अनुवन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥ ६६ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा सत्कारः ॥ अनुवन्धेभ्यो
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च वर्तमाने क्तो भवति । भावे कर्मणि कर्तरि
च यथासंभवम् । त्रिमिदा । मिन्नः ॥ त्रिचिदा । त्रिषुः^(२) ॥
मत्यर्थात् । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः ॥ बुद्ध्यर्थात् । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः ॥ पूजार्थात् । राज्ञां पूजितः । राज्ञाम-
र्चितः ॥ अन्यत्रापीति वचनात्^(३)

शीलितो रचितः चान्त^(४) आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुपितश्चोभां वभिव्याहृत इत्यपि ॥

१ अनुवृत्त्य A. B.

२ त्रिचिदा । त्रिषुः । MSS.

३ अन्यत्रापि वङ्गलार्थत्वात् A.

४ Thus A. O. Ch.; स्वान्त B.

दृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तयोभौ^(१) संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याङ्गरमृताः पूर्ववत् स्मृताः ॥

तथा शुभ्रः । शयितः । आश्रितः^(२) । लिप्तः । स्निग्धः । तप्त
इत्यादयः । वर्तमाने भूतो भावी च क्रियाक्षणो^(३) ऽस्त्येव । विव-
क्षा गरीयसीति वचनम् ॥

उणादयो भूतेऽपि ॥ ६७ ॥

उणादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति^(४) ॥ केचिद्
वर्तमाने । करोतीति कारुः । वातीति वायुः ॥ केचिद् भूतेऽपि ।
वृत्तं तदिति वर्त्म । भसितं तदिति भस्म ॥ प्रकृतिप्रत्ययावगमो
व्युत्पत्तावपि रूढित एव ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ६८ ॥

गमीत्येवमादयः शब्दा औणादिका^(५) भविष्यति काले सा-
धवो भवन्ति । गमादिभ्यो भविष्यत्कालवृत्तिभ्य इन् स्यादि-
त्यर्थः^(६) । ग्रामं गमी । ग्राममागामी । भावी ॥ अस्तनीविषयेऽपि
भवन्ति । श्वो ग्रामं गमी । पदार्थश्चस्तने । श्वो ग्रामं गन्तेति प्राप्तम् ॥

वृणतुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ६९ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्भातो-

१ Thus A. B. O.; कान्त° Ch. [P. III. 2, 188, Schol.]

२ असितः B.

३ क्रियालक्षणो A.

४ साधवो भवन्ति B.

५ A. adds इति; B. om. शब्दा.

६ स्यादेव । A.

वृण्णुमौ भवतः । पांचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पक्ष्यामीति
 कृत्वा व्रजतीत्यर्थः ॥ क्रियायामिति किम् । भिच्चिद्य इत्यस्य जटा ॥
 क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतियति^(१) दण्डः ॥ वृण्य-
 हणं दृजादिनिवृत्त्यर्थम् । तुम्भावमेवाभिधत्ते ॥

भाववाचिनश्च ॥ ७० ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्भा-
 ववाचिनश्च प्रत्यया भवन्ति^(२) । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति ।
 पचनाय व्रजति ॥ तुमि नित्यप्राप्ते वचनं वासरूपविधिरत्र प्रक-
 रणे नास्तीति ॥

कर्मणि चाण् ॥ ७१ ॥

क्रियायां क्रियार्थायां कर्मणि चोपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमा-
 नाद्धातोरण्^(३) भवति । काण्डलावो व्रजति । गोदायो^(४) व्रजति ।
 गोसंख्यायो व्रजति । सामगायो व्रजति । सुरापायो व्रजति ॥

शन्तानौ^(५) स्यसंहितौ शेषे च ॥ ७२ ॥

शन्तृङ्सहचरित आन इह गृह्यते ॥ क्रियायां क्रियार्थायां
 कर्मणि चोपपदे शेषे च भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः शन्तृङा-

१ पतितस् A.

२ यथाभिधानं भवन्ति O.

३ °आण् A.

४ गोसंदायो A.

५ शन्ताणौ A. O. Ch.

नशौ स्येन संहितौ भवतः । करिष्यन् व्रजति । करिष्यमाणो
व्रजति ॥ कटं करिष्यन् व्रजति । कटं करिष्यमाणो व्रजति^(१) ॥
शेषे च । करिष्यन् । करिष्यमाणः । हे करिष्यन् । हे करिष्य-
माण ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ कृत्तु चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

पदरुजविशस्पृशोचां घञ् ॥ १ ॥

एषां घञ् भवति^(२) । घानुबन्धश्चजोः कर्गौ [का० ४. ६. ५६]
इति कत्वगत्यर्थः । जनुबन्ध इज्वङ्गावार्थः ॥ पद्यते । पत्यते ।
अपादि । पेदे वा । पादः ॥ एवं रोगः । वेशः । स्पर्शो नाम
क्षयव्याधिश्च । ओकः ॥

सु स्थिरव्याधयोः ॥ २ ॥

सर्तेः स्थिरे व्याधौ च कर्तरि घञ् भवति । सरति कालान्त-
रमिति सारः । स्थिरोऽर्थः ॥ अतीसारो व्याधिः । ह्रस्वस्य दी-
र्घता ॥ सरन्त्यनेनेति सारो बलम् । विसरन्त्यनेनेति विसारो
मत्स्यः । संज्ञाशब्दात्^(३) करण एव सिद्धः ॥ यद्येवं पद्यतेऽनेनेति^(४)
पादो भविष्यति । सत्यम् । प्रपञ्चार्थं पदिग्रहणम् ॥

१ A. om. from कटं करिष्यन्.

२ O. adds कर्तरि.

३ संज्ञाशब्दत्वात् O.

४ O. omits from यद्येवं.

भावे ॥ ३ ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावे^(१) घञ् भवति । पाकः । पाकौ । पाकाः ॥
भवत्यर्थः क्रियासामान्य इह हि सिद्धताख्यः सत्त्वभूत इति द्विव-
चनवज्जवचने स्तः^(२) ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

कर्तृवर्जिते कारके भावे च^(३) संज्ञायां गम्यमानायां घञ्
भवति । प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः । प्रास्यत इति प्रासः । आह-
रन्ति तमित्याहारः । प्रसीदन्यस्मिन् नयनमनांसीति प्रासादः ।
दीर्यन्त एभिरिति दाराः । जीर्यतेऽनेनेति जारः ॥ अकर्तरीति
किम् । नदतीति नदः शोणः ॥ असंज्ञायामपि । दायो दत्तः ।
लाभो लब्धः ॥ कारकग्रहणं प्रसह्य नञ्समासज्ञापनार्थम् ॥

सर्वस्मात् परिमाणे ॥ ५ ॥

परिमेयत्वात् परिमाणम् । परिमाणविषये वर्तमानात्सर्व-
स्माद्धातोर्घञ् भवति । कर्तृवर्जिते कारके भावे च^(३) संज्ञायां
गम्यमानायाम् । संख्याप्रस्थादिर्वा परिमाणम् । एकस्तण्डुलनि-
श्चायः । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । प्रस्थनिश्चायः । द्रोणावचांयः ।
अलो वाधकत्वात् सर्वस्माद्भविष्यति । सर्वस्मादिति ज्ञापय-
ति^(४) । धात्वाश्रितः प्रत्ययो घञा वाच्यते न त्वर्थाश्रित इति ।

१ °भावेऽर्थे A.

२ भवतः O. ; om. B.

३ A. om. भावे च.

४ A. om. from सर्वस्मादिति..

तेन । एका तिलोच्छ्रितिः^(१) । द्वे सुती^(२) तैलस्य । क्तिरेव ॥ एकं
स्ववणम्^(३) । द्वे प्रस्थाने^(४) । युट् सिद्धः ॥ कथम् एको निश्चयः ।
अप्यधिकारात् ॥

इडाभ्यां च ॥ ६ ॥

इडः आकारान्ताच्च धातोर्घञ् भवति । अलोऽपवादः ।
भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यविशेषेऽधिकारो^(५) द्रष्ट-
व्यः ॥ अध्ययनम् अधीयते^(६) वा । अध्यायः ॥ उपेत्याधीयते
यस्मात्^(७) । उपाध्यायः । उपाध्याया । उपाध्यायी । इडो घञ्
नदादौ विभाषयेति^(८) ॥ आकारान्ताच्च । दायः । धायः ॥

उपसर्गे रुवः ॥ ७ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्घञ् भवति । संरावः । उपरावः ॥
उपसर्ग इति किम् । रवः ॥ साराविणमित्यत्र इनुण् वाधकः^(९) ॥

समि दुवः ॥ ८ ॥

सम्युपपदे दुनोतेर्घञ् भवति । संदावः ॥ समीति किम् ।
दवः ॥

युट्ठुवोरुदि च ॥ ९ ॥

उद्युपपदे समि च युट्ठुभ्यां घञ् भवति । उद्यावः । उट्टावः ॥

१ तेनैकतिला (orig. लो) श्रुतिः A.

२ सुती A. O.

३ श्रवणं B. O.

४ द्वे स्थाने A.

५ ऽयमधिकारो B.; A. om. इति.

६ °अधीते A.; अध्ययनमधीयते B.

७ Om. A.; यस्मादिति O.

८ विभाषेति O.; B. adds द्रष्टव्यं.

९ इनुन्वाधकत्वात् B.; इणन्वा-

स्ति वाधकः O.

संयावः । संद्राव एवेति केचित् ॥ उदि चेति किम् । यवः । द्रवः ॥
अप्यधिकाराद् यावः । द्रावः ॥ दाव इति च स्यात् ॥ तथा शारो
वायुः । शारः शरलः^(१) । नोशारः प्रावरणम्^(२) । ह्रस्वस्य दी-
र्घता ॥

अग्नीभूभ्योऽनुपसर्गे ॥ १० ॥

एभ्योऽनुपसर्गे घञ् भवति । आयः । नायः । भावः ॥ अनु-
पसर्ग इति किम् । प्रअयः । प्रणयः । प्रभवः ॥ कथं प्रकृष्टो भावः ।
प्रभावः । अनुगतो भावः । अनुभावः । विगतो भावः । विभावः ॥
अप्यधिकारात् । नय इति च^(३) ॥

सुश्रुभ्यां वौ ॥ ११ ॥

वावुपपद आभ्यां घञ् भवति । विचावः । विआवः ॥

स्त्रश्च प्रथनेऽशब्दे ॥ १२ ॥

प्रथनं विस्तीर्णता ॥ स्तृणतेर्वावुपपदे घञ् भवति प्रथनेऽभि-
धेये । तच्चेत् प्रथनं शब्दविषये न स्यात् । पटस्य विस्तारः ॥ अशब्द
इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥ प्रथन इति किम् । तृणस्य विस्तरः ॥

प्रे चायज्ञे ॥ १३ ॥ (४)

प्रे चोपपदे स्तृणतेर्घञ् भवति यज्ञादन्यत्र । प्रस्तारः ॥ यज्ञे
तु । वर्हिःप्रस्तारः ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ १४ ॥

छन्दसां संज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तारपङ्क्तिः ।
विष्टारपङ्क्तिः । आस्तारपङ्क्तिः^(१) ॥

प्रे दुस्तुश्रुवः^(२) ॥ १५ ॥

प्र उपपद एभ्यो घञ् भवति । प्रद्वावः । प्रस्तावः । प्रश्नावः ॥
कथं आवः^(३) । अण्यधिकारात् ॥

नियोऽवोदोः ॥ १६ ॥

अवोदोरूपपदयोर्नियो घञ् भवति । अवनायः । उन्नायः ॥
कथम् उद्यतो नयः^(४) । उन्नयः । अण्यधिकाराद् वा ॥

निरभ्योः पूल्वोः^(५) ॥ १७ ॥

निरभ्योरूपपदयोर्यथासंख्यं पूल्वोर्घञ् भवति । निष्पावः ।
अभिलावः ॥

यज्ञे समि स्तुवः^(६) ॥ १८ ॥

सम्युपपदे स्तौतेर्घञ् भवति यज्ञविषये । समेत्य स्तुवन्ति
यस्मिन् । संस्तावो देशः^(७) । संस्तावोऽन्यः ॥

१ प्रस्तारं पङ्क्तिः । विष्टारं पङ्क्तिः ॥ O.;
प्रस्तारः प० । विष्टारः प० । आ-
स्तारः प० ॥ A.

२ ०स्तुवः O.

३ प्रस्तावः कथं सवः O.

४ B. om. from उन्नायः; O. om. कथं.

५ निस्तुवः ॥ Ch., and vārttika: अ-
भिलुव इति वक्तव्यम् ॥

६ Chaitr. om. this sūtra.

७ यज्ञदेशः O.

उन्त्योर्गिरः ॥ १९ ॥

उन्त्योरूपपदयोर्गिरतेर्घञ् भवति । उद्गारः । निगारः ॥
उन्त्योरिति किम् । गरः ॥

किरो धान्ये ॥ २० ॥

उन्त्योरूपपदयोर्धान्यविषये वर्तमानात्^(१) किरतेर्घञ् भव-
ति । उत्कारो धान्यस्य^(१) । निकारो धान्यस्य ॥ धान्य इति किम् ।
पुष्पोत्करः । पुष्पनिकरः ॥ किरतेरिति किम् । कृञ् हिंसायाम् ।
धान्यनिकरः ॥

नौ वृजः^(२) ॥ २१ ॥

नावुपपदे वृजो धातोर्घञ् भवति धान्येऽभिधेये^(३) । नी-
वारा व्रीहयः । वृखस्य दीर्घता ॥

उदि श्रिपुवोः ॥ २२ ॥

उद्युपपदे श्रिपूङ्भ्यां^(४) घञ् भवति । उच्छ्रायः । उत्पावः ॥
कथम् उच्छ्रायः । अयधिकारात् ॥

ग्रहश्च^(५) ॥ २३ ॥

उद्युपपदे ग्रहेश्च^(६) घञ् भवति । उद्गाहः । भाषायाम-
पीति मतम् ॥

१ Om. B.

२ नौ वृ च ॥ Ch. [चकारोऽनुक्तस-
मुच्चयार्थः । निग्राहः ॥ Com.]

३ धान्ये विषये A.

४ श्रिपूङ्भ्यां O.

५ ग्रहेश्च O.

६ ग्रहश्च A. ; ग्रहेर् B.

अवन्योराक्रोशे ॥ २४ ॥

अवन्योरुपपदयोराक्रोशे गम्यमाने ग्रहेर्घञ् भवति । अव-
ग्राहस्ते वृषल^(१) । निग्राहस्ते वृषल ॥ आक्रोश इति किम् । अव-
ग्रहः पदस्य । निग्रहश्चौरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम्^(२) ॥ २५ ॥

प्र उपपदे लिप्सायां ग्रहेर्घञ् भवति । पात्रप्रग्राहेण चरति
भिन्नुः^(३) ॥ लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहः ॥

समि मुष्टौ ॥ २६ ॥

सम्युपपदे ग्रहेर्घञ् भवति मुष्टावर्थे । संग्राहो मल्लस्य ॥ मुष्टा-
विति किम् । संग्रहः^(४) ॥ अङ्गुलीनां वचनाविशेषो मुष्टिरिह
गृह्यते । एकः शाकसंग्राहः । सर्वस्मात्परिमाणे [का० ४. ५. ५.]
इति सिद्धम्^(५) ॥

परौ यज्ञे^(२) ॥ २७ ॥

परावुपपदे यज्ञविषये^(६) ग्रहेर्घञ् भवति । उत्तरपरिग्राहः ॥
यज्ञ इति किम् । परिग्रहः ॥

वावे वर्षप्रतिबन्धे ॥ २८ ॥

अव उपपदे ग्रहेर्घञ् भवति वा वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे^(७) । अव-
ग्राहो वर्षस्य । अवग्रहो वा^(८) ॥

१ A. adds भूयात् ।

२ Chaitr. om. sūtras 25 and 27.

३ °चरति पात्रप्रग्राहो भिन्नुः A.

४ ग्रहः O. ; संग्रहो धान्यस्य Ch.

५ °संग्राह इति सर्वस्मात्परिमाण-
सिद्धं O.

६ यज्ञे विषये O.

७ °बन्धे गम्यमाने O.

८ B. om. from वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे

अवग्रहः पदस्य Ch.

प्रे रश्मौ ॥ २९ ॥

प्र उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा रश्मावर्थे । प्रग्राहः । प्रग्रहो वा ॥ रश्मिरिह रज्जुरुच्यते ॥

वणिजां च^(१) ॥ ३० ॥

वणिजां च संवन्धिनि तुलासूत्रे ऽर्थे प्र उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण वा चरति वणिक् ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ३१ ॥

प्र उपपदे वृणोतेराच्छादने ऽर्थे घञ् भवति वा । प्रावारः । प्रावरः । आङ्पूर्वो^(२) ऽयम् ॥

आङि रस्रुवोः ॥ ३२ ॥

आङ्युपपदे रौतेः स्रवतेश्च घञ् भवति वा । आरावः । आरवः । आस्रावः । आस्रवः^(३) ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ३३ ॥

परानुपपदे भवतेर्धञ् भवति वा । अवज्ञाने ऽर्थे । परिभावः । परिभवः ॥ अवज्ञान इति किम् । सर्वतो भवनं^(४) परिभवः ॥

चेस्तु हस्तादाने ॥ ३४ ॥

हस्तादानविषये^(५) चिनोतेर्धञ् भवति । पुष्पप्रचायः ॥

१ In Chaitr. vārttika to 29.

२ आङि पूर्वो A. ; प्रवारः प्रवरः

आच्छादन इति किं प्रवरो गोत्रं Ch.

३ A. adds आङिति किं रवः स्रवः

४ परि सर्वतो भवनं O.

५ A. adds वर्तमानात्.

हस्तादानग्रहणं प्रत्यासन्नोपलक्षणम्^(१) । तेन वृत्ताये फलप्रचयं करोति ॥ अण्यधिकारात् स्तेये न स्यात् । हस्तेन फलप्रचयं करोति चौरः^(२) ॥

शरीरनिवासयोः कश्चादेः ॥ ३५ ॥

चिनोतेः शरीरनिवासे चार्थे घञ् भवति । आदेशश्च को भवति । चीयते ऽसौ । कायः शरीरम्^(३) । निचीयते ऽस्मिन्निति निकायो निवासः ॥ अण्यधिकाराच्चितिराश्वोरपि । आचीयते ऽसौ । आकायश्चितिः । गोमयनिकायः ॥ कथं काष्ठनिचयः । बज्रत्वमात्रविवक्षयेति^(४) ॥

संघे चानौत्तराधये ॥ ३६ ॥

प्राणिनां समूहः संघ उच्यते ॥ अनौत्तराधये संघे चार्थं चिनोतेर्घञ् भवति । कश्चादेः । वैयाकरणनिकायः ॥ अनौत्तराधय इति किम् । गृहकरनिचयः ॥

परिन्योनीणोद्धूताभेषयोः^(५) ॥ ३७ ॥

परिन्योरुपपदयोर्यथासंख्यं नीदण्भ्यां घण् भवति द्यूतविषये ऽभेषे चार्थे । अभेषो^(६) ऽचलनम् । यथाप्राप्तकरणमित्यर्थः । परिणयेन शरीरिन्^(७) हन्ति । सर्वतो नयनेनेत्यर्थः । एषो ऽचन्यायः ॥

१ हस्तादान इति प्रत्यास० A.

२ O. adds तुशब्दो विभाषानिवृत्त्यर्थः apparently from Ch.

३ Om. B.

४ काष्ठे निचयः °विवक्षेति O.

५ °द्यूताभषयोः A.; Chaitrak. om. sūtras 37-40.

६ ऽभषो° अभषो A.; अभेषो O.

७ शरीरिन् A.

व्युपयोः शेतेः पर्याये^(१) ॥ ३८ ॥

व्युपयोरूपपदयोः पर्यायविषये वर्तमानाच्चेतेर्घञ् भवति ।
तव राजविशायः । तव राजोपशायः^(२) । तव राजनि शयितुं
पर्याय^(३) इत्यर्थः ॥ अस्मादेव ज्ञापकात् परिपूर्वादिणः क्रमेऽर्थे
घञ् भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण्^(४) ॥ ३९ ॥

अभिविधौ गम्यमाने धातोरिनुण्^(५) भवति । सांकोटिनं
संराविणं वर्तते । क्रिययैवाभिव्याप्तिः^(६) । इनुणन्तात्^(७) स्वार्थे
ऽण् । युडपि दृश्यते । संकुटनं वर्तते^(८) ॥

कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रिमाम्^(९) ॥ ४० ॥

क्रियाविनिमये^(१०) गम्यमाने^(११) धातोर्णञ् भवति स्त्रियां
भावे । व्यावक्रोशी । व्यावभाषी । एजन्तात् स्वार्थेऽण् ॥ कचि-
दधिकारात् तत्र क्रियाव्यतीहारेण वृद्धिरागमः ॥ कथं व्यतीचा ।
व्यवक्रुष्टिरिति । अस्त्यधिकाराद् वासरूपता ॥

स्वरवृहगमिग्रहाम् अल् ॥ ४१ ॥

स्वरान्ताद् वृहगमिग्रहिभ्यश्चाल् भवति । घञोऽपवादः ।

१ Chaitr. see note 5, p. 399.

२ राजोपशयः B.

३ °निशयितुपर्यायः B.; °तुं पर्याये
O.

४ इणुन् O.; Ch. see note 5, p. 399.

५ °इणुन् O.

६ क्रियैकाभिव्याप्तिः A.

७ इणुनन्तात् O.

८ O. om. वर्तते; B. om. from संकु-
टनं; possibly from the Panjikā.

९ कर्मव्यतिहारे° B.; Ch. see note
5, p. 399.

१० क्रियाया विनिमये A.

११ वर्तमानाद् O.

क्षयः । क्रयः । भवः । लवः ॥ वृङ् वृञ् वा । वरः ॥ वृङ् । दरः ॥
 गमः । ग्रहः ॥ वृद्रोरेवेति नियमादन्येभ्य ऋकारान्तेभ्यो घञेव^(१) ।
 कारः । हारः ॥ दीर्घादलेव । ह्य करः । गृ गरः ॥ भीतिर्भयमि-
 त्यलेव^(२) ॥ न युडादयो ऽपीति । वशः । रण इति रुढित्वादल्^(३) ॥

उपसर्गे ऽदेः ॥ ४२ ॥

उपसर्ग उपपदे ऽदेरल् भवति । प्रघसः । विघसः ॥ घञ-
 लोर्घसूः ॥ उपसर्ग इति किम् । घासः ॥

नौ ण च^(४) ॥ ४३ ॥

नावुपपदे ऽदेरल् भवति ण च । निघसः । न्यादः ॥

मदेः प्रसमोर्हर्षे^(५) ॥ ४४ ॥

प्रसमोरुपपदयोर्मदेरल् भवति हर्षे ऽर्थे । प्रसदः कन्या-
 नाम् । संसदः कोकिलानाम् ॥

व्यधजपोश्चानुपसर्गे ॥ ४५ ॥

अनुपसर्गे व्यधिजपिभ्यां मदेश्याल् भवति । व्यधः । जपः ।
 मदः ॥ अनुपसर्ग इति किम् । आव्याधः । उपजापः । प्रमादः ॥

१ ऋदन्तेभ्यो० A.; घडेव O.

२ भय इत्यलेव A.

३ ०अलेव A.

४ णी न च O.; Chaitr. om. this
sūtr.

५ प्रसमो हर्षे O., Ch.

स्वनहसोर्वा^(१) ॥ ४६ ॥

अनुपसर्ग आभ्यामल् भवति वा । स्वनः । स्खानः । हसः ।
हासः ॥ अनुपसर्ग इति^(२) किम् । प्रस्खानः । प्रहासः ॥

यमः संन्युपविषु च ॥ ४७ ॥

अनुपसर्गे संन्युपविषु च^(३) यमेरल् भवति वा । यमः ।
यामः । संयमः । संयामः । नियमः । निचामः । उपयमः । उप-
यामः । वियमः । वियामः ॥

नौ गदनदपठस्वनाम् ॥ ४८ ॥

नावुपपद एभ्यो ऽल् भवति वा । निगदः । निगादः । नि-
नदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निखनः । निखानः ॥
स्वनहसोर्वा [का० ४. ५. ४६] इति वचनादनुपसर्ग इह न वर्तते ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ४९ ॥

नावुपपदे ऽनुपसर्गे च वीणाविषये^(४) क्वणतेरल् भवति वा ।
क्वणः । क्वाणः । निक्वणः । निक्वाणः ॥ चकारे सति वीणाग्रहणं
सोपसर्गार्थम् । प्रक्वणो वीणायाः । प्रक्वाणः ॥

पणः परिमाणे नित्यम्^(५) ॥ ५० ॥

पणतेरल् भवति नित्यं परिमाणे ऽर्थे । पणः । शाकादीना-

१ Chaitr. places sūtra 51 between 45 and 46.

२ अनुपसर्गादिति A.

३ चोपपदे O.

४ O. adds वर्तमानात्; °सर्गे वीणा-
विषये च A.

५ Chaitr. has two sūtras पणः ॥ प-
रिमाणे नित्यम् ॥ see notes.

मपि परिमिता मुष्टिः पण उच्यते ॥ परिमाण इति किम् । दा-
स्याः^(१) पाणः ॥

समुदोरजः पशुषु^(२) ॥ ५१ ॥

समुदोरूपपदयोः पशुषु वर्तमानादजेरल् भवति । समजः
पशूनाम् । समूह इत्यर्थः ॥ उदजः पशूनाम् । प्रेरणमित्यर्थः^(३) ॥
पशुध्विति किम् । समाजश्चात्ताणाम् । उदाजः खगानाम् ॥

सहो ऽक्षेषु ॥ ५२ ॥

अचविषये वर्तमानाद्^(४) ग्रहेरलि ललं निपात्यते । अक्षाणां
ग्लहः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमित्येके^(५) । तदा प्रग्लाह इति घञि^(६)
प्रत्युदाहरणम् ॥

सर्तेः प्रजने ॥ ५३ ॥

प्रजने गर्भग्रहणे^(७) वर्तमानात् सर्तेरल् भवति । गवामुप-
सरः । उपसारो ऽन्यः ॥

हो हुश्चाभ्युपनिविषु च ॥ ५४ ॥

एषूपपदेषु ऋयतेरल् भवति ऊरादेशश्च । अभिहवः । उप-
हवः । निहवः । विहवः ॥

१ दस्याः O.

२ Chaitr. places sūtra 51 between
45 and 46.

३ प्रेरण इत्यर्थः A.

४ O. om. वर्तमानात्.

५ ग्लहिप्रकृत्य° O.

६ तदा ग्लाह° A.; A. B. om. घञि.

७ प्रजनं गर्भग्रहणं । गर्भग्रहणे B.

आङि युद्धे ॥ ५५ ॥

आद्युपपदे क्यतेरल् भवति युद्धे ऽर्थे^(१) ऊरादेशश्च । आ-
हयन्ते यस्मिन्^(२) योद्धारः स आहवः ॥ कयम् आहयन्ते पा-
नाय गावो यस्मिन् स आहावो^(३) जलाधारः । अन्यत्रापीति
घञि च ऊरादेशः^(४) ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ५६ ॥

अनुपसर्गस्य क्यतेरल् भवति भावे ऊरादेशश्च । हवः ॥ अनु-
पसर्गस्येति किम् । प्रज्ञायः^(५) ॥

हन्तेर्वधिश्च ॥ ५७ ॥

अनुपसर्गस्य हन्तेरल् भवति भावे वधिरादेशश्च । हननं
वधः ॥ अयधिकाराच्च घातः ॥ अनुपसर्गस्येति किम् । विघातः ॥

मूर्तौ घनिश्च ॥ ५८ ॥

मूर्तिः काठिन्यम् । मूर्तावर्थे हन्तेरल् भवति^(६) घनिरादे-
शश्च । दध्नो घनः । घनं दधीत्यभेदात् ॥

प्राद् गृहैकदेशे घञ् च^(७) ॥ ५९ ॥

प्राद् हन्तेरल् भवति घञ् च^(७) घनिरादेशश्च गृहैकदेशे ऽर्थे ।

१ चुद्धार्थे A.

२ अस्मिन् B.

३ आहावो A.; see notes.

४ घञि ऊरादेशश्च B.; अन्यत्रापी-
ति वचनात् घञ् ऊरादेशश्च O.

५ B. O. om. from अनुपसर्गस्येति.

६ O. adds भावे.

७ घञि च A.

प्रघणः । प्रघाणः^(१) । गृहस्य द्विधाकृतस्य द्वारप्रकोष्ठाभ्यां यो
वह्निर्भूतः । तत्रापीति वचनाणत्वम्^(२) ॥

अन्तर्घनोद्धनौ देशात्याधानयोः^(३) ॥ ६० ॥

एतावलनौ निपात्येते देशात्याधानयोर्यथासंख्यम् । अन्त-
र्हन्यते यस्मिन् सोऽन्तर्घनो^(४) देशः । ऊर्ध्वं हन्यते यस्मिन् स
उद्धनः । यस्योपरि काष्ठानि हन्यन्ते तदत्याधानम् ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ६१ ॥

एषूपपदेषु हन्तेरल् भवति करणे घनिरादेशश्च । अयो
हन्यते ऽनेनेति । अयोघनः । विहन्यते ऽनेनेति विघनः । एवं
द्रुघणः^(५) । संज्ञायां णत्वम् ॥

परौ डः ॥ ६२ ॥

परावुपपदे हन्तेर्डो भवति करणे घनिरादेशश्च । परिहन्यते
ऽनेनेति परिघः ॥ लत्वे^(६) पलिघः ॥

नौ निमित्ते^(७) ॥ ६३ ॥

नावुपपदे हन्तेर्डो भवति घनिरादेशश्च निमित्ते वस्तुनि ।
निर्विशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते वा । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः^(८) ॥

१ प्रघनः० A. B.; प्रघानः A.

२ तत्रापीति वचनं । A.

३ Ch. has two sūtras: उद्धनोऽत्या-
धाने ॥ अपघनोऽङ्गे ॥ see notes
and Vārtt. on 58.

४ अन्तर्घणो A.

५ द्रुघनः B.

६ लत्वे सति O.; लत्वे तु B.; Ch.
does not mention पलिघः

७ निघो निमित्तं Ch. (after s. 64).

८ शालयः B.; O. om. निघाः

सर्वतो निमिता आरोहतः^(१) परिणाहतश्च ॥ निमित्त इति किम् ।
निघातः ॥

समुदोर्गणप्रशंसयोः ॥ ६४ ॥

समुदोरूपपदयोर्हन्तेर्लो भवति^(२) घनिरादेशश्च गणे प्रशं-
सायाम्^(३) । संहननं संहन्यते यस्मिन्नवचनो वा । संधः ॥ उत्कृष्टं
हन्यते ज्ञायत इति । उद्धो मनुष्यः । प्रशस्त^(४) इत्यर्थः ॥

उपात् क आश्रये ॥ ६५ ॥

उपाद् हन्तेः को भवति । आश्रये गम्यमाने । घनिरादे-
शश्च । कुद्धोपपन्नं वसति ॥

स्तम्बेऽच्च^(५) ॥ ६६ ॥

स्तम्ब उपपदे हन्तेरञ् भवति कप्रत्ययो घनिरादेशश्च ।
स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः । स्तम्बघ्नो दण्डः । स्तम्बघ्नो यष्टिः^(६) ।
पुंस्त्वमेव । केचित् स्त्रियामादा^(७) । स्तम्बघ्ना यष्टिरिति ॥ अण्य-
धिकारात् स्यान्नापिवतिव्यधिहनिभ्यः^(८) कः स्यात् । आखुत्यं^(९)
वर्तते । प्रस्तात्यस्मिन्निति प्रस्तुः । प्रपिवन्त्यस्यामिति प्रपा । आवि-

१ सर्वतो मिति आरोहतः B.; अनि-
मिता आरोह उच्छ्राय आरो-
हतः O.

२ O. adds यथासंख्यं.

३ A. adds गम्यमानायां; B. च ग-
म्यमानायां.

४ मनुष्यप्रशंस B.; मनुष्यप्रशस्त A.

५ Ch. om. this sūtra; see Vārtt.
to 61.

६ O. om. दण्डः । स्तम्बघ्नो.

७ स्त्रियाम् B. (s. Kāt. II. 4, 49).

८ व्याधिहनिभ्यः O.

९ आखुत्यं A. O.

ध्यते^(१) ऽनेनेत्याविधः । विहन्यते ऽनेनेति^(२) विघ्नः । आयुध्यते^(१)
 ऽनेनेत्यायुधं शस्त्रं^(३) । ज्ञापकादेव ॥

द्वनुबन्धादयुः ॥ ६७ ॥

द्वनुबन्धाद्धातोर्धुर्भवति भाव एव । टुवेष्ट । वेपयुः ॥
 टुओयि । अययुः ॥ टुदु । दवयुः ॥ टुवम । वमयुः ॥ वेपदव इति
 वासरूपत्वात्^(४) ॥

द्वनुबन्धात् त्रिमक् तेन निर्वृत्ते ॥ ६८ ॥

द्वनुबन्धाद्धातोस्त्रिमग् भवति । तेन धात्वर्थेन निर्वृत्तेऽर्थे ॥
 डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तम् । पत्तिमम् ॥ डुकृञ् । करणेन नि-
 र्वृत्तम् । कृत्रिमम् ॥ निर्वृत्तमिति कर्तरि कर्मणि वा^(५) । तेनेति
 यथायोगं तृतीया ॥

याचिविछिप्रछियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥ ६९ ॥

एभ्यो नङ् भवति । याज्जा । विश्नः । प्रश्नः । यज्ञः । खप्नः ।
 रक्ष्णः । यत्नः ॥

उपसर्गे दः किः ॥ ७० ॥

उपसर्ग उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति । आदिः । निधिः ॥
 अयधिकाराद् अन्तर्धिः ॥

१ आविध्यन्ते० आयुध्यन्ते A.

४ वेपः दव० O.; वसरूपात् B.

२ A. corr. ऽस्मिन्निति.

५ वा निष्ठा A.; वा क्त O.

३ B. om. शस्त्रं.

कर्मण्यधिकरणे च^(१) ॥ ७१ ॥

कर्मण्युपपदे दासंज्ञकादधिकरणे च^(२) किर्भवति । वाल्लधिः ।
जलधिः ॥ उपसर्गैरव्यवधानतैव । पयोनिधिः^(३) ॥

स्त्रियां क्तिः ॥ ७२ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायां क्तिर्भवति । छतिः ।
बुद्धिः । इज्यतेऽनयेति । इष्टिः^(४) । एवं श्रुतिः । स्मृतिः । करणे
ऽपि ॥

सातिहेतियूतिजूतयश्च^(५) ॥ ७३ ॥

एते क्तिप्रत्यया^(६) निपात्यन्ते स्त्रियाम्^(६) । सिनोतेः सनो-
तेर्वा^(७) सातिः । हिनोतेर्हेतिः । यौतेर्यूतिः । जवतेर्जूतिः ॥

भावे पचिगापास्याभ्यः^(८) ॥ ७४ ॥

एभ्यो भावे स्त्रियां क्तिर्भवति । पचेः षानुबन्धत्वाद्ङि^(९)
प्राप्ते । पक्तिः ॥ तथा । आतश्चोपसर्गे [का० ४. ५. ८४] । संगीतिः^(८) ।
प्रपीतिः । संस्थितिः ॥ अप्यधिकारात्^(१०) संस्था । व्यवस्था ॥

१ Ch. om. च.

२ चार्थे O.

३ उपसर्गैरव्यवधानतैव O.; °पयो-
धिः A.

४ ऽनेनेति इष्टिः A.

५ क्तिसातिहेति° Chaitr.

६ Om. B.

७ सनोतेश्च B.

८ B. om. from भावे to संगीतिः

९ आङि A.; अङ् O.

१० भाव इति किं । संस्था° Ch.

व्रज्यजोः क्यप् ॥ ७५ ॥

भावे स्त्रियामाभ्यां क्यव् भवति । व्रज्या । द्रज्या । इष्टिरित्यपि भावे ॥

समजासनिसदनिपतिशीङ्सुविद्यटिचरिमनिभृजि-
णां^(१) संज्ञायाम् ॥ ७६ ॥

एभ्यः संज्ञायां भावे क्यव् भवति स्त्रियाम् । समज्या^(२) ।
आस्या । निषीदन्यस्यामिति निषद्या^(३) । निपतन्यस्यामिति नि-
पत्या^(४) । शेरतेऽस्यामिति शय्या । अधिकरणेऽपि । सवनं सुत्या ।
विद्या^(५) । करणेऽपि । अट्टेष्टेक्रीयितान्तादेवाभिधानाद् अटा-
य्या । परिपूर्वादेव चरेः परिचर्या । मन्या । मृत्या । इत्या ॥
अप्यधिकारात् । आसुतिः । मृतिः । समितिः ॥ भाव इति किम् ।
भार्या ॥ संज्ञायामिति किम् । संवित्तिः ॥

कृजः श च^(६) ॥ ७७ ॥

कृजः शो भवति^(७) क्तिः क्यप् च । क्रियत इति क्रिया ।
भावे च । कृतिः । कृत्या ॥

सर्तेर्यश्च ॥ ७८ ॥

अभिधानात् परिपूर्वात् सर्तेर्यो भवति । परिसर्या ॥ चका-
राज्जागर्तेश्च । जागर्या ॥

१ भृजीनां A.

२ समजम् O.

३ निषीदन्य० निसद्या A. O.

४ निपत्या O.

५ विदन्यनेनेति विद्या O.

६ *शच्च Chaitr., where this sūtra suc-
ceeds 78 and 79.

७ कृजो घातोः शच्प्रत्ययो भवति Ch.

इच्छा ॥ ७९ ॥

इषेरिच्छेति निपात्यते । इच्छा ॥

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८० ॥

शन्सुर्निष्ठायामनिङिति वचनम् । शन्सेः प्रत्ययान्ताच्च धा-
तोरप्रत्ययो भवति स्त्रियाम्^(१) । प्रशंसा । पिपतिषा^(२) ॥ दृशदो
चिन् । दृशदा । अटाटा । कण्डूया । कण्डूतिरपीत्येके^(३) ॥

गुरोश्च निष्ठासेटः ॥ ८१ ॥

गुरुमतो धातोर्निष्ठायां सेटोऽप्रत्ययो भवति । ईहा ।
ईक्षा । जागरा ॥ गुरोरिति किम् । निगृहीतिः ॥ निष्ठासेट इति
किम् । नीतिः । राङ्गिः ॥

षानुवन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ८२ ॥

षानुवन्धेभ्यो भिदादिभ्यस्त्वङ् भवति । जृष् । जरा ॥ डुप-
चष् । पचा ॥ चिष । चिया^(४) ॥ घटादयः षानुवन्धाः । घटा ।
व्यथा ॥ कृप कृपायामिति निर्देशात्^(५) कृपा । उपलब्धिरिति
ज्ञापकात् । चान्तिरित्यपि स्यात् ॥^(६) भिदादिभ्यो नाम गणनि-
र्दिष्टेभ्य इति^(७) भिदा विदारणे । भित्तिरन्या ॥ छिदा द्विधा-
करणे । छित्तिरन्या ॥ गुहा पर्वतैकदेशे । गूढिरन्या^(८) ॥ आङ्-पू-

१ अस्त्रियां O. ; A. om. धातोः

२ पिपतिषा पिपासा O.

३ °अपि केचित् A. ; B. om. अपि.

४ चिया A. O.

५ वचनात् B.

६ °अपि भवति । तथा भिदाभ्यो° O.

७ गणनिपातेभ्यो भवति A.

८ A. om. from गुहा.

वादर्तेः । आरा शस्त्री । अतिरन्या ॥ धृङ् प्रपाते । धारा । धृति-
 रन्या ॥ विद । विदा ॥ चिप । चिपा ॥ गुध । गोधा ॥ हृज्^(१) ।
 हारा ॥ कृज् । कारा ॥ लिख^(२) । लेखा । रत्नं वादेः । रेखा ॥
 जनचुदपीडमृगयतिभ्य इनन्तेभ्यो यौ प्राप्ते वचनम् । जना ।
 चूडा । दीर्घत्वं डत्वं च स्यात्^(३) । पीडा । मृगया ॥ वशा^(४) ।
 रुजा । मृजा । गुणवृद्धादिकमर्थविशेषश्च^(५) गणपाठसामर्थ्यात् ॥

भीषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्य-
 च्च ॥ ८३ ॥

एभ्य इनन्तेभ्यो ऽङ् भवति । भियो हेतुभये षान्तः^(६) । भी-
 षणं भीषा ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्ता । पूज पूजायाम् । पूजा ॥
 कथ वाक्यप्रबन्धे । कथा ॥ कुवि च्छादने । कुम्बा ॥ चर्च अध्ययने ।
 चर्चा ॥ स्पृह ईष्यायाम्^(७) । स्पृहा ॥ तुल उन्मादने । तोला ॥
 दुल उत्क्षेपे । दोला ॥ कथं तुला । तुलया संमित इति^(८) नि-
 र्देशात् ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ ८४ ॥

उपसर्ग उपपद आकारान्ताद्धातोर्ङ् भवति । संख्या^(९) ।

१ हृज् हरणे B.

२ लिख लेखने B.

३ दस्य डत्वं च । पीड अवगाहने O.

४ वाशा B.

५ गुणवृद्धादिरर्थः A.

६ षान्तः O.

७ इच्छायां A.

८ संमितमिति A.

९ संख्या O.; सन्ध्या संख्या B.

उपदा । उपधा^(१) ॥ अन्तःपूर्वाच्च वक्तव्यम्^(२) । अन्तर्धा ॥ कथं
अद्वा । आ अद्वा [का० २. १. १०] इति निर्देशात्^(३) ॥ अप्यधि-
कारात् प्रमितिः ॥

ईषिअन्थ्यासिवन्दिविदिकारितान्तेभ्यो^(४) युः ॥ ८५ ॥

एभ्यो युर्भवति ॥ ईष गतिहिंसादानेषु । ईषणा ॥ अन्यना ।
उपासना^(५) । वन्दना ॥ आसिषहचरितो वेत्तिः । वेदना ॥ का-
रणा^(६) ॥ चुरादौ घट्ट चलने । घट्टना । भौवादिकस्य क्तेरन-
भिधानात् ॥

कीर्तीषोः क्तिश्च ॥ ८६ ॥

कीर्तयतेरिषेच्च^(७) क्तिर्युञ्ज भवति । कीर्त्तिः^(८) । संकीर्तना ॥
इष गतौ । इष आभीक्ष्णे^(९) वा । अन्विष्टिः^(१०) । परीष्टिः ।
अन्वेषणा । पर्येषणा ॥ इषु इच्छायामिति सानुबन्धः^(११) । इष्टिः ॥

रोगाख्यायां वुञ् ॥ ८७ ॥

व्याधेराख्यायां धातोर्वुञ् भवति । प्रवाहिका^(१२) । प्रच्छ-

१ उपधा सका संख्या अन्तरं । पूर्वो-
च्च० O.

२ अन्तरपूर्वाच्च० B.; अन्तरपूर्वा-
च्च । A.

३ वचनात् B.; ज्ञापकात् O.

४ ईषिअन्थ्यासि० O.; ०सिवदिव-
न्दिकारि० Ch.; (but वेदना ।
वन्दना ।).

५ आसना A.

ई करणा O.

७ कीर्त्तइषु इत्येतयोर्धात्वोः० Ch.

८ संकीर्त्तिः B.

९ आभीक्ष्णे A. B. O.

१० अन्वीष्टिः A.

११ सानुबन्धः A.; सानुबन्धत्वाद् B.

१२ प्रवाहिचा O.

र्दिका । विचर्चिका^(१) ॥ अण्यधिकारात् । शिरोऽर्दनम्^(२) । शि-
रोऽर्त्तिः ॥

संज्ञायां च ॥ ८८ ॥

संज्ञायां च विषये^(३) धातोर्वृज् भवति । उद्यानपुष्पाणि
भज्यन्ते^(४) यस्यां क्रीडायां सा । उद्यानपुष्पभञ्जिका क्रीडा ।
क्रीडायां नित्यसमास एव^(५) । पुष्पभञ्जिका क्रीडेत्येवार्थवती^(६)
संज्ञा । एवं वारणपुष्पप्रचायिका^(७) ॥

पर्यायार्हणेषु च ॥ ८९ ॥

एषु वर्तमानाद्धातोर्वृज् भवति । अद्यभवतः शायिका ॥
अर्हति भवानिच्छुभञ्चिकाम् ॥ ऋणे । पायसभोजिकां मे धार-
यसि ॥ चकारादुत्पत्तौ च । इच्छुभञ्चिका^(८) म उदपादि न च
भवति । चिकीर्षा जिहीर्षा म उत्पद्यते ॥ भावमात्रे च दृश्यते ।
का नाम शायिका । अन्येव्वधीयमानेषु । का नामासिका^(९) ।
अन्येषु गच्छस्विति^(१०) ॥

प्रश्नाख्यानयोरिञ् च वा ॥ ९० ॥

प्रश्न आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् वृज् च भवति । वा-

१ विचर्चिका.

२ शिरसोऽर्दनं B.

३ संज्ञाविषये A.; A. O. om. धातोः

४ भज्यन्ते B.

५ क्रीडायामेव समासः A.; B. om.

क्रीडायां.

६ क्रीडेत्येतावती B.; पुष्पभञ्जिके-
त्येताभवती O.

७ वारणप्रचायिका क्रीडा A.

८ इच्छुभञ्चिकां O.

९ का नाम शायिका A.

१० व्रजस्विति O.; इति शायिका A.

ग्रहणाद् यथाप्राप्तम् । कां त्वं कारिमकार्षीः कां कारिकां कां
कृतिं कां क्रियां कां कृत्याम् । सर्वा कारिमकार्षी सर्वा कारिकां
सर्वा कृतिं सर्वा क्रियां सर्वा कृत्याम् ॥

नञ्यन्याक्रोशे(१) ॥ ९१ ॥

नञ्युपपद(१) आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकर-
णित्ते(२) वृषल भूयात् । एवम् अजीवनिः ॥ नञीति(३) किम् ।
मृत्तित्ते वृषल भूयात् ॥ संपदादिभ्यः क्तिवभावे(४) कारके चा-
न्यत्रापीति वज्रललात्(५) । स एव संपत् । प्रतिपत् । विपत् ।
संपत्तिरित्यपि स्यात् । संपदादिराकृतिगणो ऽयम् ॥ इकिशितपो
धातोः स्वरूपे(६) ऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धाः ॥ अकारः ककार इत्यु-
णादिषु कारशब्देन वा समासः । यथा । एवंकारः । ओंकारः ।
चीत्कारः । शीत्कारः । स्फीत्कारः । स्फुत्कारः । वषट्कारः ।
स्वाहाकार इत्यादि(७) ॥ रादिफः । रेफ इत्यौणादिकः ॥

कृत्ययुटो ऽन्यत्रापि च ॥ ९२ ॥

कृत्या युट् च(८) यस्मिन्नर्थे विहितास्ततो ऽन्यत्रापि च भव-
न्ति लक्ष्यतः(९) । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । समा-

१ नञ्यन्याक्रोशे ॥ नञ्युपपदे० A.

२ अकारिणित्ते A.

३ नञीति A.

४ O. adds स्त्रियां.

५ वज्रलार्थललात् A.

६ इकिशितपो धातुस्वरूपे A. (P. III. 3, 103 V.)

७ ओंकारः हंकारः चीत्कारः वष-
ट्कारः ॥ O.

८ कृत्ययुटो A.

९ लक्ष्यतः B. O.; om. A.

वर्तनीयो गुरुः । प्रवचनीय उपाध्यायः । करणादिषु भवन्त्यमी ।
 भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याशाव्यापात्याः^(१) कर्तर्यपि भव-
 न्ति । आङ्पूर्वयोः सुङ्पत्योर्यणिति ॥ राजभिर्भुज्यन्ते । राज-
 भोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि^(२) वासांसि । अवसेचनम् ।
 अवग्रवणम्^(३) । दानम् । एते कर्मणि ॥ प्रस्कन्दनम् । प्रपतन-
 मित्यपादाने ॥ अपिशब्दोऽत्र वज्रलार्थ इति^(४) ॥ छिवुषिव्वो-
 दीर्घश्च^(५) वा । निष्ठीवनं निष्ठेवनम् । निपीवणं निषेवणम् ॥ करो-
 तीति कारणम् ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ९३ ॥

नपुंसके भावे ऽर्थे क्तो^(६) भवति । श्यितम् । स्थितम् । भवता
 कृतम् । प्राप्तमनेनेत्यविवक्षितकर्मत्वात् । सुटा बाधितो नपुंसके
 क्तो यथा स्यादिति वचनम् । वासरूपत्वाच्चेद्^(७) घञादयो ऽपि
 स्युरिति ॥

युट् च ॥ ९४ ॥

नपुंसके भावे युट् च भवति । स्थानम् । गमनम् ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ९५ ॥

करणे ऽधिकरणे च युङ् भवति नपुंसके^(८) । दक्षप्रत्ययनम् ।

१ °योपस्थापनीयं जन्या० O.

२ राजच्छादनानि B.

३ सरः अवग्रवणं O.; अग्रवणं B.

४ B. om. इति; A. om. अत्र.

५ छिवुसिब्वोर् A.; छिवुपिब्वोर् B.

६ °भावे क्तप्रत्ययो A.

७ वासरूपत्वं चेद् A.; वासरूपत्वा-
 दिति चेत् B.

८ च युट् च भवति । B.

पलाशशातनम् ॥ अधिकरणे च । गोदोहनी घटी । शक्तुधानी
स्याली^(१) ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ९६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घो भवति स्वरान्तात् ।
उर्य्छाद्यतेऽनेनेति । उर्य्छदः^(२) ॥ कुर्वन्त्यनेनेति करः । शृण-
न्त्यनेनेति शरः^(३) ॥ अधिकरणेऽपि । लीयन्तेऽस्मिन्निति लयः ।
निलीयन्तेऽस्मिन्निति निलयः । विषिण्वन्त्यस्मिन्निति विषयः ॥

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजक्रमापणनिगमाश्च ॥ ९७ ॥

एते घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः ।
प्रत्यासत्तिरूपलक्ष्यते ॥ एवं संचरः । वह्नन्त्यनेनेति वहो वृषभस्य ।
व्रजन्यस्मिन्निति व्रजः ॥ विपूर्वोऽज^(४) । व्यजन्यनेनेति व्यजः ।
क्रामन्त्यनेनेति क्रमः ॥ आपणायन्तेऽनेनेति^(५) । आपणः ॥ नि-
गच्छन्त्यनेनेति^(६) निगमः ॥ चकारात् । भजन्यस्मिन्निति भगः ।
निकषन्त्यनेनेति निकषः^(७) ॥

अवे तृस्तोर्घञ् ॥ ९८ ॥

अव उपपदे तृस्तृभ्यां घञ् भवति । घापवादः ॥ अवतरन्त्य-

१ Om. B. O.

२ उदर्य्छाद्यते० उदर्य्छदः B.

३ शृणन्त्य० B.; शृण्वन्त्य० A. O.;
०अवः O.

४ विपूर्वादजे O.

५ आपणायन्त्यनेनेति A.

६ निगच्छन्त्यस्मिन्निति O.

७ ०अस्मिन्निति० O.; निकायः A.

नेनेति । अस्मिन्निति वा । अवतारः ॥ अवस्तृणन्त्यनेनेति । अस्मि-
न्निति वा । अवस्तारः ॥

व्यञ्जनाच्च ॥ ९९ ॥

व्यञ्जनान्ताच्च घापवादो घञ् भवति । लिख्यन्त्यनेनेति
लेखः । विदन्त्यनेनेति वेदः^(१) ॥ अपमृजन्त्यनेनेति । अपामार्गः ।
ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ आचरन्त्यनेनेति^(२) । आचारः ॥ एवम् आवासः ॥
चकारात् । अध्यायः । न्यायः । उद्यावः । संहारः । आधारः ।
आधाय^(३) इति च ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १०० ॥

उदञ्चतेर्घञ्युदङ्क^(१) इति निपात्यतेऽनुदकविषये । ऊर्ध्व-
मञ्चन्त्यनेनेति । उदङ्कः । घृतोदङ्कः^(४) ॥ अनुदक इति किम् ।
उदकोदञ्चनः । घे त्वविशेषाद् युट्^(५) ॥

जालमानायः ॥ १०१ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत् । आनीयन्तेऽनेनेति ।
नायो मत्स्यानाम् ॥
खन्त्यतेऽनेनेति । आखनः । घोऽपि दृश्यते । आखानः । घञपि ॥

विदः B.; O. om. from वेदः to

उदङ्क in s. 100.

आचरन्त्यस्मिन्निति B.

Thus B.; अध्यायः उद्धारः संहारः

नीहारः आधारः आधायः A.;

Ch. see notes.

४ एवं घृ० A.; om. O.

५ घेत्वेऽवि० O.; घुट् A.

आख इत्यन्यतोऽपि चेति डः । करणेऽपि^(१) । आखरः । आखनिकः । आखनिकवक^(२) इति डरइकइकवका^(३) औणादिका इति ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १०२ ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुसोऽर्थः^(४) । अकृच्छ्रं सुखमितरयोरर्थः^(५) । एषूपपदेपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् भवति भावे कर्मणि च ॥ ईषद् अनायासेन क्रियते । ईषत्करः कटो भवता ॥ दुःखेनायासेन क्रियते^(६) । दुष्करः ॥ सुखेनानायासेन क्रियते^(७) । सुकरः ॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्तन्मं धनम् । कृपणान्मनागित्यर्थः^(८) ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १०३ ॥

ईषदादिपूपपदेपु^(९) कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्मणोश्च^(१०) भूकृजोः खल् भवति^(११) । खानुबन्धवत्तात् कर्तृकर्मणोरेवानन्तर्यम् ॥ ईषदाद्येन भूयते । ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यंभवम् । स्वाद्यंभवम् ॥ ईषदाद्यः क्रियते । ईषदाद्यंकरो भवान्^(१२) । दुराद्यंकरः । स्वाद्यंकरः ॥ यदेषदाद्य एव सन् किञ्चित् क्रि-

१ A. om. करणेऽपि ।

२ आखनिकवक B.; आखनिकर A.;
आखुनिकः O.

३ डरइकइकवका (ः) O.; °इकर-
का A. B.; cf. Pāṇ. III. 3, 125 Vs.

४ दुसोऽर्थः B.; om. A.

५ °इतरयोरिति B.; सुखमिति त-

ई दुःखेन क्रियते A.

७ सुखेन क्रियते A. O.

८ कृपणा [नां suppl.] मनागि° A.

९ ईषदादिपु O.

१० कर्तृकर्मणोरुपपदयोः A.

११ A. adds यथासंख्यं.

१२ °करोति भवान् A.

यते तदा न भवति । करोतेरिहाभूतग्रादुर्भावार्यत्वात् ॥ यथा-
संख्याद् ईषदाब्जो ऽनुभूयत इत्यत्र^(१) न भवति ॥

आज्यो य्वदरिद्रातेः^(२) ॥ १०४ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेष्वाकारान्तेभ्यो युर्भवति ।
अदरिद्रातेः^(३) । ईषत्पानः । सुपानः । दुष्पानः^(४) ॥ अदरि-
द्रातेरिति किम् । ईषदरिद्रः ॥

शासुयुधिदृशिधृषिमृषां वा^(५) ॥ १०५ ॥

ईषदादिषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वेषां युर्भवति वा । ईष-
च्छासनः । ईषच्छासः ॥ दुःशासनः । दुःशासः ॥ सुशासनः ।
सुशासः ॥ ईषद्योधनः । ईषद्योधः ॥ दुर्योधनः । दुर्योधः ॥ सुयो-
धनः । सुयोधः ॥ ईषद्दर्शनः । ईषद्दर्शः ॥ दुर्दर्शनः । दुर्दर्शः ॥
सुदर्शनः । सुदर्शः ॥ ईषद्धर्षणः । ईषद्धर्षः ॥ दुर्धर्षणः । दुर्धर्षः ॥
सुधर्षणः । सुधर्षः ॥ ईषन्मर्षणः । ईषन्मर्षः ॥ दुर्मर्षणः । दुर्मर्षः ॥
सुमर्षणः । सुमर्षः ॥ वायद्वणात् स्व्यधिकारात्परेषु^(६) न वास-
रूपविधिरिति ॥

इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम् ॥ १०६ ॥

इच्छार्थेषु धातुष्वेककर्तृकेषूपपदेषु^(७) धातोस्तमेव भवति ।

१ अनुभूयाते इत्य० A.; अनु इत्य० B.

४ दुष्पानः B.

२ यु[र supplied by both]दरिद्रातेः
A. Ch.

५ धृषिमृषां वा A.

६ स्व्यधिकारपरेषु A.

३ न तु दरि० B. and om. उपपदेषु.

७ A. O. om. धातुषु.

न तु वुण्तुमौ^(१) क्रियायां क्रियार्थायामिति [का० ४. ४. ६६] ।
इच्छति भोक्तुम् । भोक्तुं कामयते ॥ एककर्तृकेष्विति किम् । भिन्न-
कर्तृकेषु विधिर्मा भूत् । राज्ञो भोजनमिच्छति । इच्छन् करो-
तीत्यपि स्यात् ॥ इच्छार्थेऽप्यिति किम् । पाचको ब्रजति ॥

कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ १०७ ॥

एषूपोच्चारिपूपपदेषु^(२) धातोस्तुमेव भवति ॥ कालो भो-
क्तुम् । भोक्तुं कालः । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयो
भोक्तुम् । भोक्तुं शक्तः । प्रभुर्भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं
भोक्तुम् ॥ भवतेर्दन्तेर्वा तादर्थ्यस्य प्रतीयमानत्वात् । यथा भोक्तुं
मनः । गन्तुं कामः । योतुं ओचम् । द्रष्टुं चक्षुः । योद्धुं धनुः ।
वक्तुं जडः ॥ उच्चारणं तु वक्तुरायत्तमिति^(३) ॥ तथा शक्त्यर्थात्^(४) ।
शक्नोति भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । धृणोति भोक्तुम् । जाना-
ति भोक्तुम् । ग्लायति^(५) भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भो-
क्तुम् । आलभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । उत्सहते भोक्तुम् । अर्ह-
ति भोक्तुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । क्रियायां क्रियार्था-
यामिति तुम्^(६) सिद्ध एव । वुण्यभिधानाद् द्रष्टव्यः ॥

अर्हती तृच् ॥ १०८ ॥

अर्हत्यर्थविशिष्टाद्धातोस्तृच् भवति । कन्यायाः खलु भ-

१ न तु वुण् क्रि० B.O.; वुण्तुमौ A.

२ एषूपपदेषु A.; एषु उपोच्चारिप-
देषु O.

३ प्रयोक्तुरायत्तमिति A.

४ शक्त्यर्थादेव O.; शक्त्यर्थत्वात् B.

५ ग्लायते O.

६ A. om. क्रियायां and तुम्.

वान् वोढा ॥ अध्येता खलु भवाञ्छास्त्वस्य । प्रयोगतश्चेति ॥
अर्हे शक्तौ च^(१) सप्तमी सा वाधिका यथा स्यादिति वचनम्^(२) ।
भवान् खलु कन्यामुदहेत^(३) । अर्हः शक्त इत्यर्थः^(४) ॥

शक्ति च कृत्याः^(५) ॥ १०९ ॥

शकनं शक् । शक्त्यर्थविशिष्टादर्हत्यर्थविशिष्टाच्च धातोः कृत्या
भवन्ति । भवता खलु कन्या वोढव्या । वहनीया । वाह्या । उच्चे-
तेति च^(६) ॥

प्रेष्यातिसर्गप्राप्तकालेषु^(७) ॥ ११० ॥

प्रेष्यादिषु गम्यमानेषु धातोः कृत्या^(८) भवन्ति । प्रेषितस्त्वं
भवता ग्रामो गन्तव्यः । गमनीयः । गम्यः ॥ अतिसर्गोऽनुमतिः ।
गुरुणानुज्ञातस्त्वं भवता कटः^(९) कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः ।
कृत्यः ॥ प्राप्तस्ते कालः कटकरणे कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः ।
कार्यः^(१०) कटो भवता ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटः^(११) कर्तव्य इत्यपि
वक्तव्यम् ॥ प्रेष्यादिषु पञ्चमीसप्तम्युक्ता^(१२) सा वाधिका स्यादि-
ति^(१३) वचनम् ॥

१ अर्हती शक्तौ च A. B.

२ B. om. यथा.

३ कन्यामुदहेत् B.

४ अर्हतेः शक्तिरित्यर्थः A.

५ Chaitr. om. this sūtra.

६ उच्चैति च A. (against Tr.).

७ प्रेष्यासर्गप्राप्तकालेषु A.; प्रेष्य-
तिसर्ग° O.; प्रेषा° Tr. G.; प्रेष्या°
(but in Com. प्रेष्या°) Ch.

८ कृत्यप्रत्यया B.; O. om. गम्य-
मानेषु.

९ गुरुणां न ज्ञातस्त्वं °कट° O.

१० O. om. from करणीयः.

११ ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवता कटः B.;
कट° O.

१२ सप्तमी पञ्चम्युक्ता O.

१३ यथा स्यादिति B.

आवश्यकामर्णयोर्णिन् ॥ १११ ॥

अवश्यं भावे गम्यमानेऽधमर्णे च कर्तरि धातोर्णिन् भवति ।
अवश्यं दायी । अवश्यं कारी ॥ अधमर्णे च । शतं दायी । सहस्रं
दायी । दायी मे शतं भवान् ॥

तिक्कृतौ संज्ञायामाशिषि(१) ॥ ११२ ॥

आशीर्विषये संज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिक्कृतौ भवतः ।
तनुतात् । तन्तिः(२) ॥ देवाद्यैनं देयात् । देवदत्तः । एवं यज्ञ-
दत्तः(३) ॥ वीरो भूयादिति वीरभूतिः । मित्रभूतिः(४) । अग्निरस्य
भूयादित्यग्निभूतिः(५) ॥ संज्ञाशब्दा यथाकथंचिद् व्युत्पाद्याः(६) ॥

धातुसंवन्धे प्रत्ययाः ॥ ११३ ॥

धातुर्थानां संवन्धे विशेषणविशेष्यभावलक्षणे स्वं कालं त्यक्त्वा
विशेष्यस्य धातुर्थस्य काले कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः साधवो भवन्ति न
तु त्यादयः साध्यविहितत्वात् ॥ सूत्रं त्विदं सुखार्थमेव ॥ अग्निष्टो-
मयाजी पुत्रोऽस्य(७) जनिता । अग्निष्टोमयाजीति भूते णिनिः ।
जनितेत्यनेन संवन्धे भविष्यति साधुर्भवति(८) । एवं कृतः कटः श्यो
भविता । भावि कृत्यमासीत् । भविष्यति विहितो णिनिर्भूते सिद्धः ॥

१ Ch. adds च.

२ A. adds वध्यात् हन्तिः । B. सनु-
तात् सन्तिः.

३ A. corr. देवदत्तिः °यज्ञदत्तिः.

४ वीरभूः° । B.; वीरिभूः° O.;
मित्रभूः B. O.; om. A.

५ O. adds देवभूतिः.

६ °एते यथा° O.; यज्ञाशब्दत्वात्
यथा° व्युत्पाद्याः B.

७ B. om. from धातुर्थस्य काले.

८ °अनेन इति संवन्धे भविष्यति
काले साधुर्भवति O.

प्रकरणात् कृतो लब्धाः । प्रत्ययग्रहणं सामान्यार्थम् ॥ गोमा-
नासीत् । गोमान् भवितेति । गोमानिति वर्तमाने मन्तुः^(१) ।
आसीदित्यनेन संबन्धेऽतीते सिद्धः । भवितेत्यनेन भविष्यतीति ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ कृत्य पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ १ ॥

अलंखलुशब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा भव-
ति वा । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा^(२) ॥ अलं भोजनेन । खलु भोज-
नेन ॥ अलंखल्वोरिति किम् । मा कार्षीः ॥ प्रतिषेधार्थयोरिति
किम् । अलंकारो निष्कस्य । खलुदानं कन्यायाः । निश्चयेऽत्र
खलुशब्दः ॥

मेडः^(३) ॥ २ ॥

मयतेः क्त्वा भवति वा । अपूर्वकालार्थं^(४) वक्तव्यम् । अप-
माय । अपमित्य याचते । यपीत्वं नेयते । न याचेः क्त्वा । अभि-
धानाच्च^(५) । अपमातुं याचते । याचित्वापमयते ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये यः पूर्वक्रियाकालस्तस्मिन् वर्त-

१ A. om. from गोमानिति.

४ पूर्वकालार्थं B.

२ अलंकृत्य खलुकृत्य A.

५ अनभिधानाच्च B.

३ The Claitr. om. this sūtra.

मानाद्घातोः क्त्वा भवति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षयैककर्तृ-
कता । भुक्त्वा व्रजति । दिवचनस्यातन्त्रत्वात् परापेक्षया वा ।
भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ एककर्तृकचोरिति किम् । भुक्तवति गुरौ
शिष्यो व्रजति ॥ पूर्वकाल इति किम् । पचति च पठति च ॥
कथम् अचिणी^(१) निमील्य हसति । मुखं व्यादाय स्वपिति । मुह-
र्तादिकालस्य विवक्षितत्वात् ॥ कथं मृतं दृष्ट्वा दुःखं भवति । प्रियं
दृष्ट्वा सुखं स्यात्^(२) । भिन्नकर्तृकत्वाच्चिन्त्यमेतत् ॥

परावरयोगे च ॥ ४ ॥

परस्वावरेण योगेऽवरस्य च परेण योगे सति धातोः क्त्वा
भवति । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगेनावरदेशस्यः पर्वतो
विशिष्यते ॥ अतिक्रम्य पर्वतं नदी । अवरपर्वतयोगेन^(३) परदे-
शस्या नदी विशिष्यते ॥ भवतेः सर्वत्र संभवादेककर्तृकता पूर्वका-
लता च दुःखप्रतिपत्तिगम्येति^(४) वचनम् ॥

णाम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम् ॥ ५ ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले वर्तमानाद्घातोर्णम् भव-
ति क्त्वा चाभीक्ष्ण्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा
भुक्त्वा व्रजति ॥ द्विश्च पदमिति सुखार्थमेवेदम् ॥ लुनीहि लुनी-
हीति लोकतो दर्शनात् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततो व्रजति । यच्छब्दप्र-

१ अचणी B.

२ भवति । भिन्नकर्तृत्वा० B.

३ B. om. from सति धातोः क्त्वा.

४ दुःखप्रतिगम्येति B.

योगे ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् त्वा न भवति । आभीक्ष्ण्य-
भावाच्च एम् न स्यात् ॥ यदयं पुनः पुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजति । पुनः-
पुनःशब्देनाभीक्ष्ण्यस्याभिधानात् ॥ यदयं भुङ्क्ता गच्छति ततो
ऽधीत इति भोजनगमनयोः क्रमे त्वा । गमनाध्ययनयोस्तु क्रमस्य
ततःशब्देनाभिधानात्^(१) ॥

विभाषाग्रप्रथमपुर्वेषु^(२) ॥ ६ ॥

एषूपपदेषु विभाषा^(३) धातोर्णम् भवति । अग्रे भोजं व्रजति ।
अग्रे भुक्ता व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्ता व्रजति । पूर्वं
भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्ता व्रजति ॥ पूर्व^(४) भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ततः-
शब्देन क्रमस्याभिधानात् ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमिज् ॥ ७ ॥

कर्मण्युपपदे कृजः खमिज् भवति । आक्रोशे गम्यमाने ।
चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरिद्धोच्चारणे । आक्रोशेन क्रिय-
यैव^(५) कर्म ॥ आक्रोश इति किम् । साधु कृत्वा स्तौति ॥ खानु-
वन्धो मागमार्थः ॥

स्वादौ च ॥ ८ ॥

स्वादर्थे स्वादुः । तस्मिन्नुपपदे कृजः खमिज् भवति । स्वा-

१ ततः नाभिधानात् B.

४ यदयं पूर्वं A.

२ Ch. om. this sūtra (see Vārt. to 5).

५ आक्रोशक्रियाया एव A. (Tril.

३ विभाषया B.

has क्रिययैव).

दुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते ॥ खादाविति
किम् । रूपमिदमदीर्घान्ततां गमयति । तेन खादूकृत्य खाद्दी
कृत्वा भुङ्क्ते चवागूम् ॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्^(१) ॥ ९ ॥

एषूपपदेषु कृजः खमिञ् भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोति-
र्वर्तते । यस्मादन्यथादयः शब्दाः प्रकारमाचक्षते । उक्तेष्वपि प्र-
योगाविर्भावायेति करोतिः प्रयुज्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं
भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किम् ।
अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने^(१) ॥ १० ॥

ओखेत्वं सूत्रत्वात् [आ० २. १. २०] । असूयाऽचमा तदर्थं
प्रतिवचनम् । यथातथयोः कृजः खमिञ् भवति । असूयाप्रति-
वचने गम्यमाने । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भवति । यथाकारमहं
भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ असूयाप्रतिवचन
इति किम् । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये । तथा कृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं
तवानेन ॥

दृशो णम् साकल्ये ॥ ११ ॥

साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे दृशो णम् भवति । कन्यादर्श

वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां सर्वा^(१) वरयतीत्यर्थः ॥ विदे-
र्वक्तव्यम् । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते
विचारयति तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः^(२) ॥ साकल्य इति किम् ।
कंचिद् ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः^(३) ॥ १२ ॥

यावदित्यनिर्दिष्टार्थवाची । यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवितेश्च
एम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावद् यावन्तं वा लभते तावत्
तावन्तं वा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति ताव-
दधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरः ॥ १३ ॥

पूरिरिनन्त एव सकर्मकः । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः
पूरयतेर्णम् भवति । चर्मपूरं ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्च वा ॥ १४ ॥

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । पूर-
यतेरूलोपश्च वा । गोष्यदपूरं दृष्टो देवः^(४) । गोष्यदग्रं दृष्टो
देवः ॥

चेलार्थे क्लोपेः ॥ १५ ॥

चेलार्थे कर्मण्युपपदे क्लोपयतेर्णम् भवति । वर्षप्रमाणे गम्य-

माने । चेलक्तोपं दृष्टो देवः । वस्त्रक्तोपं दृष्टो देवः । वसनक्तोपं दृष्टो देवः^(१) ॥

निमूलसमूलयोः कषः^(२) ॥ १६ ॥

निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषतेर्णम् भवति । निमूलकापं कषति^(२) । समूलकापं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः^(२) ॥

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः^(३) ॥ १७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पिषोर्णम् भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषं पिनष्टि । रुक्षपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः ॥

जीवे ग्रहः ॥ १८ ॥

जीवे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्णम् भवति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ॥

अकृते कृजः^(४) ॥ १९ ॥

अकृते कर्मण्युपपदे कृजो णम् भवति । अकृतकारं करोति । अकृतं^(५) करोतीत्यर्थः ॥

१ Between 15 and 16 Chaitr. inserts the sūtra गात्रपुरुषयोः स्तः । see notes.

२ Ch. throughout कषः० काशं क-
शति०.

३ ०रुक्षेषु पिषः Ch.

४ In Chaitr. sūtras 19 and 20 are a Vārttika on 18: समूलाकृतयोर्हनकञोरिति वक्तव्यम् ।

५ प्रकृतं B.

समूले हन्तेः^(१) ॥ २० ॥

समूले कर्मण्युपपदे हन्तेर्णम् भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः^(२) ॥

करणे^(३) ॥ २१ ॥

करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्णम् भवति^(२) । पादघातं भूमिं
हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ मुष्टिघातं चौरं हन्ति । मुष्टिना चौरं
हन्तीत्यर्थः^(४) ॥ परमपि हिंसार्थाच्चैककर्मकादिति वचनं बाधते
करणस्य व्यक्तित्वात् ॥

हस्तार्थे ग्रहवर्तिवृताम् ॥ २२ ॥

हस्तार्थे करण उपपद एषां णम् भवति । हस्तेन गृह्णाति ।
हस्तग्राहं गृह्णाति ॥ एवं करग्राहं^(५) गृह्णाति ॥ हस्तेन वर्तयति ।
हस्तवर्तं वर्तयति ॥ हस्तेन वर्तते । हस्तवर्तं वर्तते ॥

स्वार्थे पुषः ॥ २३ ॥

स्वान्यात्मात्मीयज्ञातिवित्तानि^(६) । स्वाभिधेयेषु करणेपूप-
पदेषु पुषो^(७) णम् भवति । स्वेन पोषति^(८) पुष्यति पुष्णाति वा ।
स्वपोषं पोषति । एवम् आत्मपोषम् । आत्मीयपोषम् । गो-

१ See note 4 on preceding page.

२ B. om. sūtra 20 and 21 to भवति.

३ हन्तेः करणे Gh.

४ B. om. from मुष्टिना.

५ करणग्राहं A.; कारग्राहं B.

६ स्वान्यात्मीयज्ञाति° A.

७ स्वाभिधेये करणे पुषो B.

८ पोषयति B.

पोषम् । सहिषीपोषम् । पिष्टपोषम् । मातृपोषम् । वित्तपो-
षम् । रैपोषम् ॥

स्नेहने पिषः(१) ॥ २४ ॥

स्निह्यते सिच्यतेऽनेनेति स्नेहनमुदकादि^(२) । स्नेहवाचिनि
करण उपपदे पिषो णम् भवति । उदकेन पिनष्टि । उदपेषं पि-
नष्टि । एवं तैलपेषम् । घृतपेषम् ॥ उदकस्योदः पेषवासवाहन-
धिषु च निपात्यते ॥

वन्धोऽधिकरणे ॥ २५ ॥

अधिकरणे नान्युपपदे वध्नातेर्णम् भवति । चक्रे वद्धः ।
चक्रवन्धं वद्धः । गुप्तिवन्धं वद्धः । हस्तवन्धं वद्धः ॥

संज्ञायां च(३) ॥ २६ ॥

अधिकरणेऽनधिकरणे चोपपदे वध्नातेर्णम् भवति संज्ञायां
गम्यमानायाम् । क्रौञ्चे क्रौञ्चेन वा वद्धः । क्रौञ्चवन्धं वद्धः ॥
एवं मयूरिकावन्धम् । अट्टालिकावन्धम् ॥ वन्धविशेषाणामियं
संज्ञा ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहिभ्याम् ॥ २७ ॥

जीवपुरुषयोः कर्त्रोरुपपदयोर्नशिवहिभ्यां णम् भवति यथा-

१ In Chaitr. this sūtra is vārttika
on 21.

३ In Chaitr. this sūtra is vārttika
on 25.

२ स्नेहमुदकादि A.

संख्यम् । जीवनाशं नष्टः । जीवो नष्ट इत्यर्थः ॥ पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ कर्त्रोरिति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषे-
णोढः ॥

ऊर्ध्वे श्रुषिपूरोः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वे कर्तृवाचिन्युपपदे श्रुषेः पूरेश्च एम् भवति । ऊर्ध्वशेषं
श्रुष्कः । ऊर्ध्वपूरं पूर्णः । ऊर्ध्वः सन्नित्यर्थः ॥

अन्यथाकारं भुङ्क्ते इत्यादिषु किमर्थं एमो विधानम् । व्याप्यत्वाद्
द्वितीया भविष्यति । यथा । ओदनपाकं शेते ॥ ग्रहेर्न घञिति कर्त-
व्यमेव ॥ गोष्पदं प्रातीति^(१) गोष्पदप्रमिति क्रियाविशेषणत्वात् ।
तदयुक्तम् । तरां तमां चेष्यते ऽव्ययत्वात् पूर्वकालो ऽपि यथाभि-
धानं प्रतिपाद्य एव । तथा च विकल्पाधिकारे कापि दृश्यते ।
अन्यथाकारं भुज्यते ओदन इति द्वितीया न स्यात् । यथा ।
ओदनः पक्त्वा भुज्यते । कृदव्ययो हि भावे ऽभिधानात् प्रधान-
शक्त्यभिधाने गुणशक्तिरविहितवत् प्रकाशते ॥

कर्मणि चोपमाने ॥ २९ ॥

कर्तरि कर्मणि^(२) चोपमानवाचिन्युपपदे धातोर्णम् भवति ।
चूडक इव नष्टः । चूडकनाशं नष्टः ॥ कर्मणि च । सुवर्णमिव नि-
हितम् । सुवर्णनिधायं निहितम् । ओदनपाचं पकः ॥ उपमान
इति किम् । चूडको नष्टः । सुवर्णं निहितम् ॥

कषादिषु^(१) तैरेवानुप्रयोगः ॥ ३० ॥

कषादिषु^(१) एमो विषयभूतेषु तैरेव कषादिभिरनुप्रयोगः कर्तव्यो नान्यैरिति । अनुप्रयोगश्च पूर्वकालतामभिदधात्येव । निमूलकापं कषति ॥ कषादिष्विति किम् । चेलक्रोपं वृष्टो देवः ॥

तृतीयायामुपदंशः ॥ ३१ ॥

तृतीयान्त उपपद उपपूर्वाद् दन्त्येर्णम् भवति । मूलकेनोपदंशं भुङ्के । मूलकादिकरणतया भुजिना युक्तमप्युपदंशिना व्याप्तमित्युपपदं स्यात् । बाधिकाराद् मूलकेनोपदश्च भुङ्के ॥ तृतीयायामिति किम् । मूलकमुपदश्च भुङ्के ॥

हिंसार्थाच्चैककर्मकात् ॥ ३२ ॥

तृतीयान्त उपपदे हिंसार्थाद्धातोरनुप्रयोगेण समानकर्मकाण्यम् भवति । दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाः कलयति ॥ एककर्मकादिति किम् । दण्डेनाहत्य भूमिं गोपालको गाः सादयति ॥

सप्तम्यां च प्रमाणासत्त्योः ॥ ३३ ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति प्रमाणे गम्यमाने प्रत्यासत्तौ च । संवन्धाविवक्षायां न यथासंख्यम् । झङ्गुलेनोत्कर्षम् । झङ्गुल उत्कर्षम् । झङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकां^(२) क्षिणन्ति ॥ केशैर्ग्राहम् । केशेषु ग्राहम् । केशग्राहं युध्यन्ते ॥

१ कषादिषु° Ch. (throughout श).

२ Thus A. B.; दण्डिकां Ch.; झङ्गुलिकां Pāṇ. Sch.

उपपीडरुधकर्षश्च ॥ ३४ ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपद उपपूर्वेभ्य एभ्यो णम् भवति ।
पार्श्वार्थामुपपीडं । पार्श्वयोरुपपीडं । पार्श्वोपपीडं शेते ॥ व्रजेनो-
परोधं । व्रज उपरोधं । व्रजोपरोधं गाः सादयति^(१) ॥ पाणि-
नोपकर्षं । पाणावुपकर्षं । पाण्युपकर्षं धाना भक्षयति ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३५ ॥

परि समन्तादाप्तुमिच्छा परीप्सा त्वरेत्यर्थः । अपादान
उपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् । शय्याया
उत्थायं । शय्योत्थायं धावति ॥ रन्नादुपकर्षं । रन्त्रोपकर्षं पयः
पिबति ॥ परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ३६ ॥

द्वितीयान्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमा-
नायाम् । लोट्यं ग्राहं । लोट्यग्राहं^(२) युध्यन्ते । एवं नाम त्वरन्ते
येनायुधमपि^(३) नाद्रियन्ते ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३७ ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गमंजकेऽध्रुवे द्वितीयान्त उपपदे धा-
तोर्णम् भवति । भ्रुवौ^(४) विक्षेपं । भ्रूविक्षेपं जल्पति ॥ अक्षिणी

१ सदयति B.; स्थापयति Ch.

२ लोट्रं लोट्रं A.; लोट्रानि या-
हं B.

३ एव एवं नाम त्वरावन्त आयुध-

मपि A.; एवं नाम योद्धारस्त्व-
रन्ते यदायुधमपि नाद्रियन्ते
Ch.

४ भ्रुवौ B.

काणं । अचिकाणं हसति ॥ अभ्रुव इति किम् । उत्क्षिप्य शिरः
कथयति ॥ यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न म्रियते तदभ्रुवम् ॥

परिक्षिप्यमाने च^(१) ॥ ३८ ॥

परि समन्तात् क्षिप्यमाने स्वाङ्गे च द्वितीयान्त उपपदे धा-
तोर्णम् भवति । उरांसि^(२) प्रतिपेधं । उरःप्रतिपेधं युध्यन्ते ।
कृत्स्नमुरः पीडयित्वा युध्यन्त इत्यर्थः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः^(१) ॥ ३९ ॥

व्याप्यमान आसेव्यमाने च^(३) द्वितीयान्त उपपद एभ्यो धा-
तुभ्यो णम् भवति ॥ श्रुतत्वाद् विश्वादि क्रियाभिः साकल्येन द्र-
व्याणामेव संबन्धो व्याप्तिरीप्सा । अतो द्रव्यस्य द्विर्वचनम् ॥
आसेवा तात्पर्यम् आभीक्ष्ण्यं तच्च क्रियाया एवेति ॥ विश्वादीनां
णमन्तानां द्विर्वचनं भवति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहमनुप्र-
वेशमनुप्रवेशमास्ते ॥ गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनु-
प्रपातमास्ते ॥ गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहमनुप्रपादमनुप्रपाद-
मास्ते ॥ गेहं गेहमवस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमास्ते ॥
समास एव वीप्साभीक्ष्ण्यार्थमभिधत्ते^(४) शब्दशक्तित्वात् । गेहानु-
प्रवेशम् । गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहावस्कन्दमास्ते

१ In the Chaitr. sūtras 38 and 39
are vārttikas to 37.

२ उरसि A.

३ व्याप्यमाने च गम्यमाने B.

४ °भीक्ष्ण्यार्थमाचष्टे B.

इति ॥ व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ॥
 आभीक्ष्ण्ये णम् सिद्ध एव । उपपदसमासविभाषार्थमिदम् ॥

तृष्यस्वोः^(१) क्रियान्तरे कालेषु ॥ ४० ॥

कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु क्रियान्तरे गम्यमाने तृष्यस्वो-
 णम् भवति । ब्रह्म तर्पे । ब्रह्मतर्पे गाः पाययति ॥ ब्रह्मभ्यासं ।
 ब्रह्माभ्यासं गाः पाययति । अथ यत्पानं यच्च ब्रह्मे ऽतीते भवि-
 यति तन्मध्यपातिना तर्पणेनाभ्यसनेन^(२) च गवां पानक्रिया व्यव-
 धीयते ॥ तृष्यस्वोरिति किम् । ब्रह्मुपोष्य भुङ्क्ते ॥ क्रियान्तर इति
 किम् । अहरभ्यस्तेषून् गतः^(३) । अभ्यसनेनेपवः कालाद्य^(४) व्या-
 प्यन्ते न गतिर्यवधीयते ॥ कालेष्विति किम् । योजनमभ्यस्य गाः
 पाययति ॥ क्रियाग्रहणं सुखार्थम् ॥

नाम्यादिशियहोः ॥ ४१ ॥

नान्नि स्वरूपे द्वितीयान्त उपपद आदिशेर्यहद्य णम् भवति ।
 नामान्यादेशं । नामादेशं ददाति ॥ नामानि^(५) ग्राहम् । नाम-
 ग्राहमाह्वयति ॥

कृजो ऽव्यये ऽयथेष्टाख्याने क्ता च ॥ ४२ ॥

यथेष्टमिति वीष्णायामव्ययीभावः । अव्यय उपपदे कृजो

१ तृष्यस्वोः Cl.

२ तर्पणाभ्यसनेन A.

३ °अभ्यस्तेषून् गतः A.

४ कालाद्य A.

५ नामानि B.

एम् भवति क्त्वा च । अयथेष्टाख्याने गम्यमाने । ब्राह्मण पुत्रस्ते
जातः । नीचैःकारम् । नीचैःकृत्य । नीचैः कृत्वाचष्टे । उच्चैर्नाम
प्रियमाख्येयम् ॥ ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी । किं तर्हि वृषल्युच्चैः-
कारम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वाचष्टे । नीचैर्नामाप्रियमाख्ये-
यम् ॥ अयथेष्टाख्यान इति किम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । उच्चैः
कृत्वाचष्टे ॥ समासविकल्पार्थं क्त्वाग्रहणम् ॥

तिर्यच्यपवर्गे(१) ॥ ४३ ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृञो एम् भवति क्त्वा च । अपवर्ग गम्य-
माने । तिर्यक्कारं । तिर्यकृत्य । तिर्यकृत्वा गतः । परिसमाप्य(२)
गत इत्यर्थः ॥ अपवर्ग इति किम् । तिर्यकृत्वा काष्ठं गतः(३) ॥

स्वाङ्गे तसि ॥ ४४ ॥

स्वाङ्गसंज्ञके(४) तन्प्रत्ययान्त उपपदे कृञो एम् भवति ।
सुखतःकारम् । सुखतःकृत्य । सुखतः कृत्वास्ते ॥ स्वाङ्ग इति
किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । अव्ययाधिकारान्मुखे तस्यतीति मुखतः
कृत्वा गत इति ॥

भुवस्तूणीमि च ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गे तन्प्रत्ययान्ते तूणीम्शब्दे चोपपदे भुवो धातोर्णम्

१ In Cl. this sūtra is a vārttika to 42.

२ समाप्य B.

३ A. adds (from Tril.) अनृजु कृत्वा गत इत्यर्थः.

४ स्वाङ्गसंज्ञे B.

भवति क्त्वा च ॥ मुखतोभावंम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वास्ते ॥
 द्वष्णींभावम् । द्वष्णींभूय । द्वष्णीं भूत्वास्ते ॥ कथं नानाकारं ।
 नानाकृत्य । नाना कृत्वा भुङ्क्ते ॥ विनाकारं । विनाकृत्य । विना
 कृत्वा गत इति क्रियाविशेषणमेव । नान्नां युक्तार्थत्वाद्वा समा-
 सः^(१) । नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति सापेक्षत्वान्न समासः ।
 एवं नानाभावम् । नानाभूय । नाना भूत्वास्ते ॥ विनाभावं । वि-
 नाभूय । विना भूत्वा गत इति ॥ तथा । अन्वग्भावम् । अन्व-
 ग्भूय । अन्वग् भूत्वास्ते । आनुकूल्य एव समासोऽभिधानात् ।
 तेनान्वग् भूत्वा तिष्ठति शत्रुः^(२) ॥

कर्तरि कृतः ॥ ४६ ॥

कृत्स्नञ्जकाः प्रत्ययाः कर्तरि^(३) वेदितव्याः । करोतीति कर्ता
 कारकः । पचः । नन्दनः ॥ निराकाङ्क्षेषु वाक्येषु परिभाषेयं
 शेषभूता वा^(४) । ख्युट्करणेनाघातत्वाद्^(५) न पाचिकी वृत्तिः ॥

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः^(६) ॥ ४७ ॥

पूर्वस्थापवादोऽयम् । भावे कर्मणि च कृत्याः क्तः खलर्थाश्च
 वेदितव्याः । शयितव्यं भवता । भोज्य ओदनो भवता । अमितं
 भवता । कृतः कटो भवता । ईपदाद्यंभवं^(७) भवता । ईपत्करः

१ नानाभूक्तार्थत्वात् समासो वा B.

२ Ch. adds here a sūtra answering
to P. III. 4. 65; cf. notes.

३ कर्तरि कारके A.; B. om. प्रत्ययाः

४ B. om. वा.

५ ख्युट्करणे B.; °नाघातत्वाद् A.

६ °गुणायाः Ch.

७ ईपदाद्यंभावं A

कटो भवता । ईषत्पानं भवता । ईषत्पानः सोमो भवता ॥ अर्था-
दकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणीति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ४८ ॥

आदिक्रियायां चः क्तो विहितः स कर्तरि कारके वेदितव्यो
यथाप्राप्तं च । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो भवता । प्रसुप्तो
भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्द आदिक्रियाद्योतकः । वद्भनां क्रि-
याचणानामादिक्रियाचणोऽतीत एव । भविष्यति कटे कटशब्द-
स्तादर्थ्यात् ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च
॥ ४९ ॥

गत्यर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि क्तो वेदितव्यः ।
चकाराद्^(१) यथाप्राप्तं च ॥ गतो ग्रामं भवान् । प्राप्तो ग्रामं
भवान् । गतो-ग्रामो भवता । प्राप्तो ग्रामो भवता । गतमनेन ।
प्राप्तमनेन^(२) ॥ अकर्मकेभ्यः । शयितो भवान् । शयितं भवता ॥
श्लिषादयः सोपमर्गाः सकर्मकाः । श्लिष आलिङ्गनार्थः^(३) । आ-
श्लिष्टो गुरुं भवान् । आश्लिष्टो गुरुर्भवता ॥ अधिशयितः खट्वां
भवान् । अधिशयिता खट्वा भवता ॥ उपस्थितो गुरुं भवान् ।
उपस्थितो गुरुर्भवता ॥ उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरु-

र्भवता ॥ वस निवासार्थ एव^(१) । अनूपितो गुरुं भवान् । अनूपितो
गुरुर्भवता ॥ अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता मा-
णविका माणवकेन ॥ आरूढो वृद्धं भवान् । आरूढो वृद्धो भव-
ता ॥ अनुजीर्णो वृषलीं भवान् । अनुजीर्णो वृषली भवता ॥

दाशगोघ्नी^(२) संप्रदाने ॥ ५० ॥

एतौ संप्रदाने निपात्येते ॥ दाश्ट दाने । दाशन्ते^(३) यस्मै
स दाशः । गां हन्ति यस्मा आगताय^(३) स गोघ्नोऽतिथिः । नि-
पातनादृष्टकौ ॥ अर्घ्यार्हा^(४) च्छत्रिगादय एव तद्योग्यतया-
प्युच्यन्ते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ५१ ॥

एते निपात्यन्तेऽपादाने । विभेत्यस्मादिति भीमः । एवं
भीमः ॥ चरुः । प्रस्कन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुवः ॥ एत
श्रीणादिका व्युत्पत्तिश्च^(५) यथाकथंचित् ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः^(६) ॥ ५२ ॥

ताभ्यां संप्रदानापादानाभ्यामन्यत्र कारक उणादयो भ-
वन्ति । कृत्वादुणादयः कर्तरि प्राप्ताः कर्मादिष्वपि कथ्यन्ते ॥

१ Om. A.

२ दासगोघ्नी Ch.

३ दाशते० यस्मा अतिथये A.

४ अर्घ्यार्हा B.

५ व्युत्पत्तिश्च A.

६ ततोऽन्यत्रोणादयः Ch.

करोतीति कारुः । वातीति वायुः । क्वथत इति कृषिः । तन्यत
इति तन्तुः ॥

क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः^(१) ॥ ५३ ॥

ध्रुवो निश्चलः स च क्रियाविशेषणम् । तस्य भावो ध्रौव्यम् ।
अचलात्मकक्रियात्मकत्वाद् ध्रौव्यार्था अकर्मका उच्यन्ते । प्रत्य-
वसानं भोजनम् ॥ ध्रौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तो
ऽधिकरणे वेदितव्यो यथाप्राप्तं च । इदमेषामासितम् । आसित-
मेभिः^(२) । आसितो भवान् ॥ इदमेषां यातम् । इह तैर्यातम् ।
ग्रामस्तैर्यातः । ग्रामं ते याताः ॥ अधिकरणं कर्मकर्ता च नोक्त-
मिति लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥ इदमेषां भुक्तं पीतम् । इह तैर्भुक्त-
ओदनः पीतं पयः । भोजनार्थात् कर्तर्यपि स्यादिति व्यवहितः
पाठः । कथं भुक्त्वा विप्राः पीता गाव इति । अन्यत्रापीति वच-
नात् । तद्योगाद् अर्शआदित्वाद्^(३) वा । देवयेद् वृष्टः संपन्नाः
शालय इति शालिहेतवः संपन्ना इत्यतीतता ॥

युवुष्मनाकान्ताः ॥ ५४ ॥

एषां स्थानेऽन अक अन्त इत्येत आदेशा भवन्ति यथासं-
ख्यम्^(४) । नन्दनः । पाचकः । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । गण्डि-

१ क्तोऽधिकरणे च । ध्रौव्यगतिप्र-
त्यवहारार्थेभ्य इति वक्तव्यम्
Chaitr. vārttika to 52.

२ आसितमनेन B.

३ तद्योगादर्शदित्वाद्वा B.

४ Om. A.

मण्डिजिनन्दिभ्यो^(१) झच् ॥ कथं भुज्युः । मृत्युः । भुजिमृङ्भ्यां
युक्त्युकावौणादिकस्य वङ्गलत्वात् कृदधिकाराच्च ॥ ऊर्णाः स-
न्यस्य । ऊर्णायुः ॥

समासे भाविन्यनजः^(२) क्लो यप् ॥ ५५ ॥

नजोऽन्यस्याय्यस्य क्लान्तेनैव समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य
यवादेशो भवति । प्रणम्य । प्रदीप्य । आपृच्छ्य । अधीत्य । उपेत्य ॥
भाविग्रहणमुपदेशयवर्थमिति तेन पञ्चमोपधाप्रभृतीनां दीर्घा-
दिकं न स्यात् तोऽन्त्य स्यात्^(३) । खाट्कृत्य । कन्यामलंकृत्य ।
मत्कृत्य । असत्कृत्य । अन्तर्हृत्य । कणेहृत्य पयः पिवति । मनो-
हृत्य पयः पिवति । तावत्पिवति यावन्तृप्त इत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्य ।
अस्लंकृत्य । अच्छगत्य । अच्छमज्य । अच्छोद्य । अदःकृत्य चि-
न्तयति । तिरोभृय । तिरस्कृत्य । उपाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्य ।
माचात्कृत्य । मध्येकृत्य । पदेकृत्य । निवचनेकृत्य । उरमिकृत्य ।
मनमिकृत्य । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । प्राध्वंकृत्य । उपनिपत्यत्य ।
जीविकाकृत्य ॥ अनुकरणं च कृता भूषणादरानादरेष्वन्तं सद-
सत् । अग्रहणेऽन्तर् । तृप्ती च कणेमनसी^(४) । पुरोऽन्तं च ।
अच्छ च गत्यर्थवदिभिः । अनुपदेशेऽदम्^(५) । तिरोऽन्तर्धां स
तिरम् । उपाजेऽन्वाजे । माचात्प्रभृतीनि च कृत्वा वा । मध्ये पदे

१ गण्डिमण्डिभ्यां A.; cf. Kā. iv. 1,
37, Vitti.

२ भाविन्यजः A. and orig. Ch.

३ पञ्चमोपधायाः प्रभृतीनां दीर्घा-
दयो न स्युस्तो° A.

४ करणेमनसी A.

५ गत्यर्थयक्षिः । अनुदेशे° A.

निवचने । अनत्याधान उरसिमनसी । नित्यं हस्ते पाणावुदाहे ।
 वन्धने प्राध्वम् । उपनिषदौपम्ये जीविका च । पूर्वे समस्ताश्च ॥
 समास इति किम् । तिरः कृत्वा । उपाजे कृत्वा ॥ अनज इति
 किम् । अकृत्वा ॥ पर्युदासोऽयम् । तेन संख्यान् स्यात् । पर-
 मकृत्वा ॥

चजोः कगौ धुङ्घानुवन्धयोः ॥ ५६ ॥

चजोः कगौ भवतः । धुटि घानुवन्धे च प्रत्यये परे । निमि-
 त्तेन तु संवन्धस्याविवक्षितत्वान्न यथासंख्यम् । पक्ता । भोक्ता ।
 पाकः । भोगः ॥ रुग्णः । भुग्ण इति नित्यमपि नत्वं वाधित्वाऽन्तर-
 ङ्गत्वाच्च वर्गस्य किरस्ति ॥ अघानुवन्धे कृति व्यावृत्तिः स्यादिति
 धुङ्ग्रहणम् ॥

न्यङ्कादीनां हश्च घः ॥ ५७ ॥

न्यङ्कु । इत्येवमादीनां चजोः कगौ भवतः । हश्च घो भवति ॥
 नावच्चेरुः । न्यङ्कुः ॥ भृष्टदृचरित्सरितनिमस्त्रिशोङ्भ्य उः ।
 महुः ॥ प्रथिव्रदिभ्रत्लां संप्रसारणं सलोपश्च । भृगुः ॥ स्फायित-
 चिवचीत्यादे^(१) रक् । तक्रम् । वक्रम् ॥ असुन् । उच्यतेऽस्मि-
 न्निति । ओकः ॥ व्यतिषङ्गः । अवसर्गः । सन्जेः सृजेच्च ॥ पचा-
 द्यच् । चपाकः । मांसपाकः^(२) । कपोतपाकः । उल्लूकपाकः ।
 कर्मण्यन् । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचा-

द्यच् । गणनिपातनादुपधाया दीर्घत्वं सप्तम्याश्चालुक् । दूरेपाकः ।
फलेपाकः । चणेपाक इति केचित् ॥ मेहतीत्यच् । मेघो जलद
एव ॥ अवदाघः । निदाघः ॥ अर्हतेः । अर्घः ॥ घञि संज्ञायाम् ।
अन्यत्रावदाहः । निदाहः । अर्हः ॥

न कवर्गादिब्रज्यजाम् ॥ ५८ ॥

कवर्गादेर्ब्रजेरजेश्च चजोः कगौ न भवतः । कूजः । खर्जः ।
गर्जः । परिब्राजः^(१) । उदाजः । आज्यं घृतम्^(२) ॥
वच्चेर्गताविति वक्तव्यम्^(३) । वच्यत इति वच्यं गता वणिजः ।
गन्तव्यं गता इत्यर्थः ॥ गताविति किम् । वक्ष्यं काष्ठम् । वच्चिरत्र
कौटिल्ये ॥

ध्यण्यावश्यके ॥ ५९ ॥

अवश्यभावे गम्यमाने घ्यणि चजोः कगौ न भवतः । अवश्य-
पाच्यम् । अवश्यभोज्यम् ॥ आवश्यक इति किम् । पाक्य ओदनः ॥

प्रवचर्चिरुचियाचित्यजाम्^(४) ॥ ६० ॥

अनावश्यकार्थं वचनम् । एषां चजोः कगौ न भवतः । घ्यणि
परे । प्रवाच्यः पाठविशेषः । तद्वान् गन्धोऽप्युच्यत इति शब्दवि-

१ प्रब्राजः B.

२ अणघृते B.

३ वच्चेर्गता । Is apparently a sūtra
in the Chaitr.; cf. P. vii. 3, 63.

४ प्रवचर्चिरुचियाचित्यजिभ्यः and

Vārt. त्यजेति वक्तव्यम् Ch.;

[thus also P. vii. 3, 63, and
Vārt.].

षयता ॥ च्च स्तुतौ । अर्च्यः ॥ रोच्यः । याच्यः । त्याज्यः ॥ कथं
शोच्यः । द्वितिनन्तलात् ॥

वक्त्रोऽशब्दे ॥ ६१ ॥

वचेर्यणि को न भवति । अशब्दविषये । वाच्यम् ॥ अशब्द
इति किम् । वाक्यं पदसमुदायः ॥ वक्रवाक्यरचनारमणीय इत्य-
पि स्यात् ॥

निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥ ६२ ॥

निप्राभ्यां परस्पर^(१) युजः शक्येऽर्थे च्यणि गो न भवति । नि-
योक्तुं शक्यः^(१) । नियोज्यो भृत्यः । एवं प्रयोज्यः ॥ शक्य इति
किम् । नियोक्तुमर्हति । नियोग्यः । प्रयोग्यः प्रभुः ॥

भुजोऽन्ने ॥ ६३ ॥

भुजो भवेऽर्थे च्यणि गो न भवति । भोज्यमन्नम् । भोज्यं
पयः ॥ अन्न इति किम् । भोग्यः कस्मलः^(२) । भोग्या भूः ॥

भुजन्युजौ पाणिरोगयोः ॥ ६४ ॥

भुजन्युजौ घञन्तौ पाणिरोगयोरर्थयोर्यथासंख्यं निपा-
त्येते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युजितः शेतेऽस्मिन्निति
न्युजो रोगविशेषः ।^(३) व्यञ्जनाच्च [का० ४. ५. ६६] इति घञ् ॥
पाणिरोगयोरिति किम् । भोगः । न्युङ्गः । गले दोषध इव्यते ॥

१ निप्राभ्यां युजः °शक्यं A.

३ रोगः । A.; °व्यञ्जच्च घञ् ।° B.

२ कटः B.

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ६५ ॥

समानस्य दृगादिषु सो भवति । वचनात् क्शिप्त्क्शकः ॥
सदृक् । सदृशः । सदृचः ॥ योगविभागात् पक्षादिषु च । सपक्षः ।
सज्योतिः । इत्यादि यथेष्टं समामः । पक्ष । ज्योतिः । जनपद ।
रात्रि । नाभि । बन्धु । पत्नी ॥ रूपादौ वा । समानो रूपः ।
सरूपः । रूप । नाम^(१) । गोत्र । स्थान । वर्ण । वयः^(२) । धर्म ।
जातीय । उदर । उदर्य ॥ सन्नद्धाचारीति नित्यम् ॥

इदमी ॥ ६६ ॥

इदम् दृगादिष्वीर्भवति । ईदृक् । ईदृशः । ईदृचः ।
अभेदवलात्^(३) सर्वस्य ॥

किम् की ॥ ६७ ॥

किम् दृगादिषु कीर्भवति । कीदृक् । कीदृशः । कीदृचः ॥
इदं किं परिमाणमस्य । इयान् । कियान् । सद्यश्चाद्यत्वात् ॥

अदोऽमूः^(४) ॥ ६८ ॥

अदो दृगादिष्वमूर्भवति । अमूदृक् । अमूदृशः । अमू-
दृचः ॥ केचिद् अमूकादृक् । अमूकादृशः । अमूकादृच इति
तदायत्न एव^(५) ॥

१ रूपनामगुणान् ॥

२ वयसः ।

३ अभिवचनात्^(५) ॥

४ अदमीऽमूः (॥

५ तदायत्न एव ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६९ ॥

सर्वनाम्नो दृगादिष्व्वा भवति । तादृक् । तादृशः । ता-
दृचः ॥ भवादृगित्यन्तरङ्गत्वान्नलोपः ॥ अन्यादृगिति सर्वनाम्न
इति वचनादन्यगब्दादपि दृशः किप्ठक्शगिति ॥ यत्तदेतत्
परिमाणमस्य । यावान् । तावान् । एतावान् । इति सद्यश्चाद्य-
त्वात् । परिमाणे वक्तुं वातं चेति ॥

विष्वग्देवयोश्चान्यस्वरादेरद्व्यञ्चतौ^(१) कौ ॥ ७० ॥

विष्वग्देवयोः^(१) सर्वनाम्नश्चान्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतौ क्वि-
वन्ते परेऽद्विरादेशो भवति । विष्वगञ्चतीति विष्वद्भ्यङ् । देव-
द्भ्यङ् ॥ यद्भ्यङ् । तद्भ्यङ् । सर्वद्भ्यङ् । अद्भ्यङ् । अमुद्भ्यङ् ॥

सहसंतिरसां सधिसमिति रयः ॥ ७१ ॥

एषां सधि समि तिरि । इत्येत आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ।
अञ्चतौ क्विवन्ते । सहाञ्चतीति सद्भ्यङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । ति-
रोऽञ्चतीति तिर्द्यङ् ॥

रुहेर्धौ वा ॥ ७२ ॥

रुहेर्धौ भवति वा कौ परे । विरोहतीति वीरुत् । वीरुधौ ।
वीरुट् । वीरुहौ । वेर्द्धस्वस्य दीर्घता ॥ व्यवस्थितविभाषया विपूर्व-
स्यैव । तेन भूरुट् । भूरुहौ ॥

मो नो धातोः ॥ ७३ ॥

धातोर्मकारस्य नकारो^(१) भवति कौ परे । श्मु । प्रशान् ॥
तमु । प्रतान् ॥ नो ऽदन्त इत्यस्य च लोपः । कौ स्थानिवद्भावा-
स्त्रिङ्गान्तनकारस्य नलोपो न स्यात् ॥ धातुग्रहणं वानिवृत्त्यर्थम् ॥

वमोश्च ॥ ७४ ॥

वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । गन्मा ।
सर्वधातुभ्यो मन् ॥

स्वरे धातुरनात् ॥ ७५ ॥

नकारान्तः स्वरे परे धातुरेव भवति । अनात् । आकारो^(२)
न निवर्तत इत्यर्थः । प्रशामौ । प्रतामौ । जग्मुपः । जग्मुधी ॥
तदाश्रित एव स्वरे । तेन प्रशानत्रेति ॥ स्वर इति किम् । प्रशा-
न्भ्याम् ॥ ये चेष्यते । प्रशाममिच्छति । प्रशाम्यति । प्रशामे^(३)
क्षितम् । प्रशाम्यम् ॥

अर्तीण्घसैकस्वरातामिङ् वन्सौ ॥ ७६ ॥

अर्तीण्घसैकस्वरादन्तानामेव वन्साविङ् भवत्यादिः ॥ आ-
दिनियमेन परोच्चावद्भावादिट् मिद्धो नियम्यते [का० ४. ७. ३५] ॥
आरिवान् । ईयिवान् । जचिवान् । आदिवान् । पेचिवान् ।
ददिवान् । पपिवान् ॥ दरिद्रांचकृवानित्यामा भाव्यम् ॥ अर्त्या-

१ नो A.

२ आरौ A.

३ प्रशामौ A. [अनात् viz. not प्रश-
मौ].

दिग्रहणादेव^(१) वन्सौ दिर्वचने सत्येकस्वरा ग्रहीतव्या नैकत्वं
वचनादिणः^(२) ॥ एषामिति किम् । वभज्वान् । जजागर्वान् ॥

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ७७ ॥

अग्राप्ते विभाषेयम्^(३) । एषां वन्साविड् वा भवति । जग्मि-
वान् । जगन्वान् । जघ्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विवि-
द्वान् । वज्रभिः सविकरणैः^(४) साहचर्याल्लाभार्थस्य विदेर्यहणम् ॥
विविशिवान् ॥ विविश्वान् । ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च^(५) ॥ ७८ ॥

एते निपात्यन्ते ।

दिर्वचनमनिट्त्वं च सहेर्दीर्घो मिहेरपि ।

ढलं च खलु तन्त्रत्वात् सर्वाणि वचनानि च ॥

न श्रुवर्णवृतां कानुवन्धे ॥ ७९ ॥

अयतेरुवर्णान्तस्य वृज्ज्वृडोर्च्चारान्तस्य च कानुवन्धे सा-
र्वधातुके नेङ् भवति । श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा ॥ युतः । युत-
वान् । युत्वा ॥ रुतः । रुतवान् । रुत्वा ॥ लूनः । लूनवान् । लूत्वा ॥
वृतः । वृतवान् । वृत्वा ॥ कीर्णः । कीर्णवान् । कीर्त्त्वा ॥ वचनाद्
विद्यते^(६) ऽपि स्यात् । श्लेश्रियितः । लोलुवित इति सिद्धये ॥

१ अर्थारिग्रहणेनैव A.

२ वचनदिणः B.

३ विभासायां B.

४ सविकरणे B.

५ मिढ्वांश्च B.

६ वचनादिविद्यते B.

एकस्वरमनुवर्तयन्त्ये । तेषाम् ऊर्णोतेर्वक्तव्यमेव । प्रोर्णुतः ।
प्रोर्णुतवान् ॥

घोषवत्स्योश्च कृति ॥ ६० ॥

घोषवति तौ च कृत्संज्ञके नेङ् भवति । ईय्यरः । दीप्रः ।
शर्मा । दीप्तिः । जागर्तिः । बुद्धिः ॥ तिक् च । तन्तिः । मन्तिः ॥
कथं निगृहीतिः । निपठितिः । निकुचितिः । आलोचितिः । उप-
स्थितिः । मण्डूकमुतिवाधिकाराद् ग्रहादेरिङ् भवति ॥ अप-
चितिरिति पूजायां निष्कृतौ च ॥ कथं शस्त्रम् । आगमस्यानित्य-
त्वात् ॥ पत्रमिति युग्यं पत्रे [का० ४. २. २२] इति वचनात् ॥

वेषुसहलुभरूपरिषां ति(१) ॥ ६१ ॥

एपां तकारादावमार्वधातुक इङ् भवति वा(२) । एष्टा ।
एषिता ॥ मोढा । मद्धिता ॥ लोब्धा । लोभिता ॥ रोष्टा । रोषि-
ता ॥ रेष्टा । रेपिता ॥ उदनुबन्धः किम् । इप गर्तो । आभीक्ष्ण्य
एषिता नित्यम् ॥

रधादिभ्यश्च(३) ॥ ६२ ॥

तीति न वर्तते ष्यग्वचनात् ॥ टानुबन्धलिङ्गाद् रधादिभ्यश्च
परस्यामार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिङ् भवति वा(४) ।

१ वेषुसहलुभविशेषान्ति । Ch.

२ नेङ् भवति या II.; या प्राप्ते पि-
भाषा । एष्टा° A.

३ Ch. om. १६२ and १६३, but has

the following after (१): उदनु-
बन्धरधादिभ्यः मूढ्य ।

४ नेङ् भवति या II.; A. om. या.

रत्त्यति । रधिय्यति ॥ नद्धयति । नशिय्यति ॥ आवृत्करणं रधा-
दिः । ररन्ध्रिव । ररन्ध्रिम^(१) । इति स्वादिनियमान्नित्यमिट् ॥

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुवन्धात्^(२) ॥ ८३ ॥

स्वरतेः सूतेः सूयतेरूदनुवन्धाच्च परस्यासार्वाधातुकस्य व्य-
ञ्जनादेरयकारादेरादिरिङ् भवति वा । स्वर्ता । स्वरिता ॥
सोता । सविता ॥ सुवतेस्तु नित्यम् । सविता ॥ निगोढा ।
निगूहिता ॥ विधोता । विधवितेति धुञा धूञा च सिद्धम् ॥
स्वरिय्यतीति परत्वादिकल्पो न स्याद् व्यवस्थितवावचनात् ॥
तथा स्तृस्तृडोश्च कानुवन्धे नित्यं स्यात् । स्तृत्वा । स्तृत्वेति ॥ अप-
तिनिष्कुपोरिति [का० ४. ६. ८०] वचनाद्^(३) निष्कुपोर्वेडस्तीति
गम्यते ॥ असार्वाधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिति निष्कोष्टा ।
निष्कोपिता ॥

उदनुवन्धपूङ्क्तिगां^(४) क्ति ॥ ८४ ॥

उदनुवन्धात् पुवः क्तिशश्च^(५) क्तीङ् भवति वा । शम् । शा-
न्त्वा । शमित्वा ॥ पूङ् पूञ् वा । पूत्वा । पवित्वा ॥ क्तिद्वा । क्तिशित्वा ॥
उदनुवन्धस्य क्तिशश्च^(६) प्राप्ते विभाषा । पुवः कानुवन्धेऽप्राप्त
एव^(६) ॥

१ ररम A.

२ See note 3 on preceding page.

३ प्रतिषेधात् B.

४ उदनुवन्धपूङ्क्तिगां Ch.

५ क्तिशेश्च A.

६ क्तिशेश्च ० एवेति । B.

जृषश्चोरिद् ॥ ८५ ॥

जृषश्चिभ्यां लोङ् भवति । जरित्वा । जरीत्वा^(१) । प्रश्चित्वा ॥
लाक्षणिकत्वाद् जृष जीर्त्वा । प्रश्चेर्वचनान्नित्यमिडिति ॥ पुनरि-
ङ्ग्रहणमुत्तरत्र वानिदृत्त्यर्थम्^(२) ॥

लुभो विमोहने^(३) ॥ ८६ ॥

विमोहने लुभः लोङ् भवति । लुभित्वा ॥ गार्ह्ये तु । लुब्ध्वा ।
लुभित्वा ॥

क्षुधिवसोश्च^(४) ॥ ८७ ॥

चकारेण लुभो विमोहन इत्यनुकृत्यत उत्तरार्थम् । क्षुधि-
वसोश्च^(५) लोङ् भवति । क्षुधित्वा । उपित्वा । प्रतिषेधवाधकमि-
दम् ॥

निष्ठायां च ॥ ८८ ॥

क्षुधिवसिभ्यां विमोहने लुभश्च निष्ठायामिड् भवति^(५) ।
क्षुधितः । क्षुधितवान् । उपितः । उपितवान् । लुभितः । लुभि-
तवान् ॥ गार्ह्ये व्यावृत्त्या विभाषापि बाध्यते । लुब्धः । लुब्धवान् ॥

पूक्लिशोर्वा^(६) ॥ ८९ ॥

पुवः क्लिशश्च निष्ठायामिड् भवति वा । पवितः । पवितवान् ।

१ भवति वा । जरित्वा जीर्त्वा A.

२ उत्तरचमित्यर्थम् B.

३ Chaitr. om. this sūtra.

४ क्षुधिवसोश्च Ch.

५ B. om. from क्षुधिवसोश्च लोङ्

to लुभश्च निष्ठायामिड् भवति.

६ पूक्लिशोर्वा Ch.

पूतः । पूतवान् ॥ क्लिश क्लिशू । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् ॥

न डीश्वीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कुषोः^(१) ॥ ९० ॥

एभ्यो धातुभ्यः पतिनिष्कुषवर्जितेभ्यो^(२) निष्ठायां नेङ् भ-
वति । उड्डीनः । उड्डीनवान् ॥ शूनः । शूनवान् ॥ दीपो । दीप्तः ।
दीप्तवान् ॥ ओलस्त्री । लग्नः । लग्नवान् ॥ लल्लेरोदनुबन्धवला-
दिङभावे नत्वं स्याच्चेद् ईदनुबन्धः किम् । सविकल्पकं वा ज्ञापकं
स्यादिति । तथा डी श्वी च कर्तव्यौ ॥ विकल्पेटां च । गुह्य । गूढः ।
गूढवान् ॥ शम् । शान्तः । शान्तवान् ॥ अपतिनिष्कुषोरिति किम् ।
पतितः । पतितवान्^(३) । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् ॥ कथं द-
रिद्रितः । दरिद्रितवान् । एकस्वरो ऽत्र स्मर्तव्यः । अपतिनि-
ष्कुषोरिति पर्युदासाद् वा^(४) ॥

आदनुबन्धाच्च ॥ ९१ ॥

आदनुबन्धाच्च धातोर्निष्ठायां^(५) नेङ् भवति । त्रिमिदा ।
मिन्नः । मिन्नवान् ॥ त्रिखिदा । खिणः । खिणवान् ॥ चकारो
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन जपिवमिभ्यां वा^(६) । जप्तः । जपितः ।
वान्तः । वमितः ॥ व्याङ्भ्यां अस्^(६) । विव्यस्तः । विव्यसितः ।

१ वेटामवेत्तिनिष्कुषोः । Ch.

२ पतिनिष्कुषिवर्जितेभ्यो B.

३ अवेत्तिनिष्कुषोरिति किंविदितः
विदितवान् Ch.

४ For another sūtra in Ch. see p.
449, note 3.

५ B. adds परतो.

६ In Ch. जपिवमिभ्यां चेति वक्त-
व्यम् and व्याङ्ः अस् इति^० are
vārttikas to 92.

आश्वस्तः । आश्वसितः ॥ कर्तरि कर्मणि चायं प्रतिषेधः । भावा-
दिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ॥

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ९२ ॥

आदनुवन्धाद्धातोर्भाव आदिक्रियायां च निष्ठायामिङ्
भवति वा । मित्रं मेदितमनेन । प्रमित्रः प्रमेदितो भवान्^(१) ।
वेट्त्वात् सिद्धो^(२) योगविभागो ज्ञापयति यदर्थस्य विभाषा त-
दर्थस्यैव^(३) प्रतिषेध इति । तेन गमश्चनविदविशदृशां वा [का०
४. ६. ७७] इति माहचर्यान्नाभार्यस्य विदेर्यदृणे ज्ञानार्थस्य प्रति-
षेधो न स्यात् । विदितः । विदितवान् ॥

सुभिवाहिस्वनिध्वनिफणिकपिघुषां^(४) क्ते नेङ् मन्य-
भृशमनस्तमोऽनायासकृच्छ्राविशब्दनेषु^(५) ॥ ९३ ॥

एभ्यो मन्यादिव्यर्थेषु क्ते नेङ् भवति यथामंस्यम् । चुब्धो
मन्यः । चलितो मन्य इत्यर्थः । मन्य इति द्रवद्रव्यान्लोडिताः^(६)
मक्तव उच्यन्ते ॥ वाद्य प्रयत्ने । वाढं भृशम् । अचाट्यातिशयो
ऽभ्युपगमस्य गृह्यते । न तु शीघ्रायः ॥ स्वान्तं मनः । वाक्क्षेपवि-
चित्रमित्यर्थः^(७) ॥ ध्वान्तं तमः ॥ फण गती । फण्टम् । अना-

१ भयता A.

२ सिद्धे B.

३ यदर्थस्यैव विकल्पसादर्थ्यम् B.

४ *कपिघुषां Ch.

५ मन्यभ्युपगमः Ch.; *तमोनाया-

माहच्छ्रा* A.; *तमोऽनयोः

सक्रियाविशब्दनेषु B.

६ द्रवद्रव्यान्लोडिता द्रव्यान्लोडिता B.

७ वाक्क्षेपविवर्धित* A.

यासन्निर्यातत्वात् सद्यो भिषजोद्धृतौषधं द्रवद्रव्यमेवेत्यते ॥ कष
 शिष । कष्टोऽग्निः । कष्टः पर्वतः । कृच्छ्रहेतुत्वात् कृच्छ्रं गहनम-
 युच्यते । कृच्छ्रं दःखम् । सति मुखे गौणेऽप्यभिधानम् ॥ घुषि-
 रशब्द इति भवादौ । घुष्टा रज्जुः । घुष्टं शरीरम् । घुषिरविश-
 ब्दन इति चुरादौ विशब्दने तु स्यादिट् । अवघुषितं वाक्यमाह ।
 विशब्दन इति प्रतिषेधाच्चुरादाविन् स्याद् विभाषयेति तेनेदं सि-
 द्धम् । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमानवाः । अनेकार्थत्वाद्
 भौवादिक एव वा विशब्दनेऽपि । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त
 इत्यर्थः ॥ मन्यादिष्विति किम् । चुभितः । वाहितः । स्वनितः ।
 ध्वनितः । फणितः । कषितः । घुषितः^(१) ॥ तथा भिन्नाधिकरणे
 ऽपि । चुभितं मन्येन । वाहितं मृशेन । स्वनितं मनसा । ध्वनितं
 तमसा । फणितमनायासेन । कषितं कृच्छ्रेण । घुषितं शरीरेण ॥
 कथम् उद्घुष्टं कोकिलयेति प्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥ कथं चुब्धः स-
 मुद्र इत्युपमानाद्भविष्यति ॥

लग्नस्त्रिष्टविरिब्धः सक्ताविस्पष्टस्वरेषु^(२) ॥ ९४ ॥

लग्नादयः क्तान्ताः सक्तादिष्वर्थेषु^(३) यथासंख्यं निपात्यन्ते ।
 लगे । लग्नं सक्तम्^(४) । लगितमन्यत् ॥ स्त्रेष्ट । स्त्रिष्टम् अविस्प-
 ष्टम् । स्त्रेच्छितमन्यत् ॥ रेष्ट । विरिब्धः स्वरः । स्वरौ ध्वनिरत्र ।

१ संघुषितः B.

३ शक्तादि° A. B. Ch.

२ शक्तवि° A.; शक्तावि° Ch.; °वि-
 ष्यष्ट° A. Ch.

४ शक्तं A. Ch.

विरेभितमन्यत् । अन्ये तु विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति रिभिं
सौत्रं धातुं मत्वेति ॥ धृष्टो विशस्तः । धृपेरादनुवन्धात् । शमो-
द्योदनुवन्धाद् वेडिति प्रतिषेधः प्रागल्भ्य एव रुढः । अन्यो ध-
र्षितः । विशमित इत्यभिधानान्नञोऽनित्यत्वाद् वा ॥

परिवृढदृढौ प्रभुवलवतोः(१) ॥ ९५ ॥

एतौ प्रभुवलवतोरर्थयोर्यथासंख्यं निपात्येते । परिपूर्वस्य
वृद्धेरिङ्भावो नलोपय । तथा वृद्धेय । वृद्धदृष्टौ प्रकृत्यन्तरे
तयोरपीत्येके(२) । परिवृढः प्रभुः । दृढो बलवान् । मूलो
ऽपि(३) । दृढो बलवानेवाभिधीयते ॥ कथं परिवृढय्य गतः ।
परिवृढादिन् समामाभावाद् यव् न स्यात् । सत्यम् । तत्करो-
तीति(४) मिद्धे संग्रामयुद्ध इति गणपाठो(५) ज्ञापयति । नाममा-
त्रादिन् ॥ अपचायितः । अपचित इति चायिना चिञ्जा च(६)
पूजावृत्तिना मिद्धम् ॥ कथं वृत्तं पारायणं(७) विप्रेण । वृत्तो
गुणश्चाक्षेणेति । अन्तर्भृतेऽनर्थवृत्तेर्भविष्यति(८) । इनन्तस्यापि ।
वर्तितो गुणोऽनेनेति भवितव्यमिति मतम्(९) । अन्ये त्विनो(१०)
ऽध्ययने वृत्तमिति निपातयन्ति ॥

१ प्रभुवलवतोः in text and com. A.

२ प्रकृत्यन्तरौ तयोरित्यन्ये B.

३ Ch. has a variant mūle चेति व-
क्तव्यम्.

४ B. om. तत्.

५ Om. A.

६ प्रपचित° चिञ्जोतिना च B.; in

Ch. अपचित इत्युपसर्ग्यामं क-
र्तव्यं in Ch. on 109.

७ पारायणं A.

८ °वृत्तेर्वृत्तेर्भविष्यति B.

९ मतं परदृष्टेः Tril.; सूत्रोऽप्य-

मने in Tril. in Ch. on 109.

१० अन्ये इत्यो A. (P. VII. 2. 20.)

संनिविभ्योऽर्देः ॥ ९६ ॥

संनिविभ्यः परस्यार्दतेः क्ते नेङ् भवति । समर्णः । न्यर्णः ।
व्यर्णः ॥ निष्ठायामनिपातेष्वित्यन्ये ॥

सामीप्येऽभेः ॥ ९७ ॥

अभेः परस्यार्दतेः क्ते नेङ् भवति सामीप्येऽर्थे । अभ्यर्णा सेना ।
सामीप्य इत्यर्थः^(१) ॥ अनतिदूर इत्येकेऽभिधानात् ॥

वा रुयमत्वरसंघुषास्वनाम्^(२) ॥ ९८ ॥

एभ्यः क्ते नेङ्^(३) भवति वा । रुष्टः । रुषितः । वेपुसहलुभ-
रुषेत्यादिना वेष्टत्वात् प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ अम गतौ न त्वम रोग
इनन्तत्वात् । अभ्यान्तः । अभ्यमितः ॥ त्वर्णः । त्वरितः । आदनु-
वन्धाच्चेति प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ संघुष्टं । संघुषितं वाक्यमाह ॥ संघु-
ष्टौ । संघुषितौ दम्भौ ॥ संपूर्वां घुषिरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव ॥
आङ्पूर्वस्य स्वन । आस्वान्तः । आस्वनितो मृदङ्गः । आस्वान्तं ।
आस्वनितं मनः । परत्वान्ननोऽभिधानेऽप्ययमेव ॥

हृषेलोमसु ॥ ९९ ॥

लोमसु वर्तमानाद् हृषेः क्ते नेङ् भवति वा । हृष्टानि ।
हृषितानि लोमानि ॥ हृष्टं । हृषितं लोमभिः ॥ हृष्टाः । हृषिताः
केशाः ॥ हृषु आलीक्य इत्युदनुवन्धत्वाद्^(४) निष्ठायामनिट् ॥ हृष

१ समीपेत्यर्थः B.

२ अस for अम Ch. [अभ्यस्तः । अ-
भ्यसितः].

३ क्त इङ् A.

४ इत्युदनु° B.; इत्यस्य तदनु° A.

तुष्टावित्ययं तु भेदः । उभयोरपि विभाषेयम् ॥ लोमान्यङ्गजानि
मूर्धजानि च गृह्यन्ते । यथा लोम नखं स्पृष्ट्वा ग्रीचं कर्तव्यमिति ॥
हृषिलोमसु वर्तमानो लोमकर्तक एव ॥ लोमस्त्विति किम् । हृष्ट-
श्चाक्ष इत्यलीकार्थस्य^(१) । हृषितश्चाक्ष इति तुष्टार्थस्य ॥ लो-
मस्त्वित्युपलक्षणं विस्मयप्रतिघातयोर्वा स्यात्^(२) । हृष्टो हृषित-
श्चाक्षः । विस्मित इत्यर्थः ॥ हृष्टा हृषिता दन्ताः । प्रतिहता
इत्यर्थः ॥

दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्राश्चेनन्ताः^(३) ॥ १०० ॥

एत इनन्ता वा निपात्यन्ते^(४) । दान्तः । दमितः ॥ शान्तः ।
शमितः ॥ पूरी दैवादिकच्चौरादिकस्य । पूर्णः । पूरितः ॥ दम् ।
दस्तः । दामितः^(५) ॥ स्पष्टः । स्थागितः^(६) ॥ छद खट्ट संवरणे ।
छन्नः । छादितः^(६) ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मानुबन्धन ।
ज्ञप्तः । जपितः । इदं प्रतिषेध इतो लुग् निपात्यते । ज्ञपेर्वद्वत्वाद्
नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते ॥

रान्निष्ठातो नोऽपृमूर्द्धिमदिख्याध्याभ्यः^(७) ॥ १०१ ॥

रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । न तु पृमूर्द्धि-

१ हृष्ट एवेत्यालीकार्थस्य ॥

२ विस्मितप्रतिघातयोरिति वक्तव्यम्
(Ch. (P. VII. 2, 22, V.)

३ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञ-
प्राः ॥ Ch.

४ A. om. वा.

५ दष्टः दंशितः (Ch.)

६ स्थागितः* हृदितः (Ch.)

७ *ख्याध्याः Ch.

मदिख्याध्याभ्यः । शीर्णः । शीर्णवान् ॥ गुरी । अवगूर्णः । अवगूर्ण-
वान्^(१) ॥ यदि रश्रुतिरपि स्यात्त्वतमिति न नत्वम् चकारावय-
वेन व्यवधानात् । चरितमित्यत्र निष्ठावयवेनेटा व्यवधानात् ।
कृतस्थापत्यं कार्त्तिरित्यसिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥ प्रतिषेधः
किम् । पृ । पूर्तः ॥ मूर्च्छा । मूर्तः ॥ मदिख्याध्याभ्यः पराभ्यां
प्राप्ते^(२) । मत्तः । ख्यातः । ध्यातः ॥

दादु दस्य च ॥ १०२ ॥

दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति दकारस्य
च^(३) । मिन्नः । मिन्नवान् ॥

आतोऽन्तःस्थासंयुक्तात् ॥ १०३ ॥

अन्तःस्थासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भ-
वति । ग्लानः । ग्लानवान् । विश्राणः । विश्राणवान् । स्नानः ।
स्नानवान् ॥ धात्वधिकात् । निर्यातः । निर्यातवान् ॥

स्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥ १०४ ॥

लूनादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
भवति । लून् । लूनः । लूनवान् ॥ व्या । जीनः । जीनवान् ॥
रुजो । रुग्रः । रुग्रवान् ॥ भुजो । भुग्रः । भुग्रवान् ॥ स्वादय
ओदनुबन्धाः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूनः । सूनवान् ॥ दूङ् । दूनः ।

१ गुरा गूर्णः गूर्णवान् B.

२ परः प्राप्तिः B.

३ दस्य च नो भवति B.

दूनवान् । गणकृतस्थानित्यत्वात् ॥ पूजो नाशे । पूना यवाः ।
 विनष्टा इत्यर्थः । नाश इति किम् । पूतं धान्यम् । कम्पितमि-
 त्यर्थः ॥ दुग्धोर्दीर्घश्च । विदूनः । विदूनवान् । विगूनः । विगून-
 वान् ॥ चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थः ॥ ऋत्वादिभ्यश्च^(१) क्तेः । की-
 णिः । गीणिः । लूनिः । पूनिः । धूनिः ॥ ल्यी चेति यावद्भादिस्ततो^(२)
 वृत्करणात् ॥ ह्यज्याग्लाभ्यश्च । हानिः । ज्यानिः । ग्लानिः ॥

ब्रश्चैः क च^(३) ॥ १०५ ॥

ब्रश्चैः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति कादेश्चान्ते ।
 ब्रश्चैरेव श्रुतत्वाच्छोपधस्य ब्रश्चैर्धुयन्तलोपे मति पत्वबाधकं कत्वं
 स्यात् । वृक्कणः । वृक्कणवान् ॥

क्षेदीर्घात् ॥ १०६ ॥

दीर्घान्तात् परस्य चेर्निष्ठातकारस्य^(४) नकारो भवति ।
 क्षीणः । क्षीणवान् ॥ दीर्घादिति किम् । क्षितायुर्जालाः । क्षित-
 कस्तपस्वी ॥

श्रयोऽस्पर्शे ॥ १०७ ॥

अस्पर्शे वर्तमानाच्छायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति ।
 शीनं घृतम् । शीनवद्घृतम् ॥ अस्पर्श इति प्रमज्ज्योऽयं नञ् । शीनं

१ A. om. ऋ.

३ *कृत्वा (b. [read प्रमज्ज्यः])

२ स्या चेति० B.; *यपत्वादिः ततो ४ दीर्घात् चेर्नि० B.

प्रश्मनेऽत्र ॥ अवात इति किम् । निर्वातो वातः । विरोधेऽत्र ॥
 कथं निर्वाणो दीपो वातेन । अत्र वातः करणं^(१) न त्वाधारः ।
 निर्वातं वातेनेति भावेऽपि वात एव कर्ता ॥

भित्तर्णवित्ताः शकलाधमर्णभोगेषु^(२) ॥ ११४ ॥

भित्तादयः कान्ताः शकलादिव्वर्थेषु यथासंख्यं निपात्यन्ते ।
 भित्तं शकलमिति पर्यायः ॥ च गतौ । च्छणं शोध्यम् । च्छणे
 ऽधमोऽधमर्णः । तद्विषये निपातनम् ॥ अधमर्णग्रहणं कालान्त-
 रादिविनिमयोपलक्षणं^(३) तेनोत्तमर्णविषयेऽपि स्यात् ॥ विट् ।
 वित्तं द्रव्यम् । भुज्यत इति भोग उच्यते । वित्तमिव वित्तमित्युप-
 चारात् प्रतीतेऽप्यभिधीयते^(४) ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः^(५) ॥ ११५ ॥

एते कान्ता निपात्यन्ते न चेदुपसर्गात्परे भवन्ति । दल त्रि-
 फला विशरणे निष्ठातकारस्य लत्वम् । फुल्लः ॥ क्तवन्तोरपि लत्व-
 मिच्छन्त्यन्ते^(६) । फुल्लवान् ॥ चीवृकगिभ्यामुत्पूर्वाच्च^(७) लाघेः
 परस्यैव निष्ठातकारस्यैव लोप इड्भावश्च । चीवः । कृशः ।
 उल्लाघः ॥ अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लतः । प्रचीवितः । प्रकृ-
 शितः । प्रोल्लाघितः ॥ कथं संप्रफुल्लः । उत्प्रफुल्लः । फुल्ल विकसने^(८)

१ वातकरणं A.

२ भोग्येषु Ch.

३ कालान्तरादयविनि० A. B.

४ Ch. has the varrt. प्रत्यये चेति
 व०

५ फुल्लक्षीवद्वयखञ्जोल्लाघाः । Ch.
 [खञ्जः; प्रखञ्जितः]

६ लत्वमित्येके B.

७ चीवृकगिभ्यां० A.

८ विकसने B.

ऽचा सिद्धम् ॥ परिक्लृप्त इति केन सिद्धम् । वचनं तु रूपान्तरं
स्यादिति ॥

अवर्णादूटो वृद्धिः^(१) ॥ ११६ ॥

धातोर्धातोर्वा ऽवर्णात्परस्योऽटो वृद्धिर्भवति ॥ शव । शीः ।
शावौ । शावः ॥ धावु^(२) । धीतः । धीतवान् ॥ अवनम् । ऊतिः ॥
पटोतिः ॥ जनानवति । जनौः । जनावौ ॥ ऊट इति किम् ।
अद्योढा । कदोढा ॥ श्रीरिति सिद्धे वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम् ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां वृत्तौ कृत्य पठः पादः समाप्तः ॥

॥ इति कातन्त्रं समाप्तम् ॥

१ अवर्णादूटो वृद्धिरिति। Ch.; ऊट्

see IV. 1, 56.

२ धावु B.

NOTES.

The following passages are extracted from the introductory portions of the principal commentaries.

Durgasimha's Kātantravṛtṭīkā begins as follows:

शिवमेकमजं बुद्धमर्ह्यायं तं स्वयंभुवम् ।

कातन्त्रवृत्तिटीकेयं नत्वा दुर्गेण रच्यते ॥ ० ।

तत्र शास्त्रप्रस्तावाद्वाचनिक एव नमस्कारोऽन्याच्चेति भगवान् वृत्तिकारः श्लोकमेकं कृतवान् देवदेवमित्यादि । ० । शास्त्रस्यादौ प्रकर्षेण नत्वा संचिह्नं व्याकरणं कातन्त्रम् । ईषदर्थे हि कुशब्दस्य कादेश उच्यते । तत्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेन शब्दास्तन्त्रं सूत्रम् । कथं तर्हि कातन्त्रस्य सूत्रं न हि सूत्रस्य सूत्रं येन षष्ठ्युपपद्यते । नैवम् । सूत्रवृत्त्युदाहरणसमुदायेऽपि कातन्त्रं व्यवहृत्य लोकः प्रयुङ्क्ते व्यपदेशिवद्भावाद्वा । शर्ववर्मणा कृतं शार्ववर्मिकम् । कातन्त्रस्य शर्ववर्मविहितं व्याख्यानं प्रवक्ष्यामि । अत्र च कातन्त्रस्याभिधेयाः शब्दाः । शब्दव्युत्पत्तिः फलम् । संबन्धोऽप्यभिधानाभिधेयमनियोगलक्षणः । अस्य पुनर्वर्त्यमाणस्य व्याख्येयम् । कातन्त्रमिदं तु व्याख्यानमनयोरपि । स एव संबन्धः कातन्त्रार्थनिश्चयः । ० । तेऽपि [शब्दा] द्विविधा वैदिका लौकिकाश्च । तत्र वैदिका आम्नायत एव सिद्धाः । न हि तेषां संप्रदायोऽद्य मन्वन्तरादिष्वपि व्यवच्छिद्यते । न च ते शक्या व्युत्पादयितु-

मनन्तत्वाद्देदशाखानां न ह्यर्वाग्दर्शिनो वेदशाखान्तं गन्तुमर्हन्ति । लौकिकानां तु शब्दानां नापरः संप्रदायो व्याकरणादृते ।^{१०}

Trilochanadāsa's Pañjikā commences:

प्रणम्य सर्वकर्तारं सर्वदं सर्ववेदिनम् ।

सर्वार्थं सर्वगं सर्वं^(१) सर्वदेवनमस्कृतम् ॥

दुर्गसिंहेत्तकातन्त्रवृत्तिदुर्गपदान्यहम् ।

विष्टणोमि यथाप्रज्ञमज्ञमंज्ञानहेतुना ॥ - - ।

कातन्त्रयेति तत्रि कुटुम्बधारणे चुरादाविनन्तः । तच्च्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति स्वरवृद्धगमिशृहामल् [का० ४. ५. ४१] इति करणेऽल्प्रत्ययः । स चानेकार्थत्वाद्धातूनां व्युत्पादनेऽपि वर्तते । तेन तन्त्रमिह सूत्रमुच्यते । ईपत्तन्त्रं कातन्त्रम् । कुशब्दस्य तन्त्रशब्दे परे । का लीपदर्थेऽच इति [का० २. ५. २५] ईपदर्थे कादेशः । व्याख्यानमिति विशेषेणाख्यायतेऽनेनेति करणाधिकरणयोश्चेति [का० ४. ५. ६५] करणे युट् । व्याख्यानं वृत्तिग्रन्थ इत्यर्थः । तेन हि सूत्रं व्याख्यायते ॥ नन्वीपत्तन्त्रं जयदेवादिप्रोक्तमप्यस्तीत्याह शार्ववर्मिकमिति शर्ववर्मणाचार्येण यत्कृतं तत्शार्ववर्मिकमिति क्रीतादित्वादिकण् । ननु व्याख्यानं यदि वृत्तिग्रन्थस्तत् कथं शार्ववर्मिकमिति । इदानीं दुर्गसिंहेन क्रियमाणत्वात् । सत्यमेतत् । किंतु शर्ववर्मकृतसूत्रसंबन्धाद् व्याख्यानमपि शार्ववर्मिकमित्युच्यते । तथा हि कातन्त्रशब्देन वृत्त्यादिकमपि तत्संबन्धाम्नोको व्यपदिशतीति । अत एव कातन्त्रसूत्रमिति

१ On this word the *Chandrikā* remarks: शकारवान् शर्वशब्दः

शिवपर्यायः ।^{१०} शिवे दन्त्यसकारवानपि सर्वशब्दः ।

षष्ठीसमासोऽपि सिद्ध एव । एतेन श्लोकार्धेनाभिधानाभिधेयल-
क्षणः संबन्धोऽभिहित इति दर्शितम् । ०

Kavirāja, in his gloss, remarks: ननु कातन्त्रस्येत्युक्ते वर्धमा-
नादिग्रन्थो व्याख्यायतामित्यत आह शार्ववर्मिकमिति । ईषत्तन्त्रं
कातन्त्रम् । ईषच्छब्दोऽल्यार्थवाचकः । तथा च किञ्चिदीषन्मना-
गल्प इत्यमरः । तस्याल्पत्वं पुनः पाणिन्यपेक्षयेति । वच भाषणे
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । इत्यस्यैव ब्रुवो वचिरिति वचनाद् वचिरा-
देशे रूपमिदम् । शार्ववर्मिकमिति शृष्टृ हंसायामिति शृष्टृणातेर्व
इति कप्रत्यये रूपमिदम् । शृष्टृणातेर्व इत्युणादिनिपातेनास्येव । ०
The MS. (I. O. 1383, b) writes now सर्वं now शर्वं

Similarly the *Kātantra-chandrikā*: ननु कातन्त्रस्य व्याख्या-
नमित्युक्ते जयदेवादेर्व्याख्यानं कथं नायातीत्यत आह शार्ववर्मि-
कमिति । ईषत्तन्त्रं कातन्त्रमिति । ईषच्छब्दः स्वल्पवाचकः । तथा
च किञ्चिदीषन्मनागल्प इत्यमरः । तस्याल्पत्वं पाणिन्यपेक्षया ॥
ननु कातन्त्रशब्दः कौमारव्याकरणे रूढः शास्त्रान्तरे दृष्टत्वा-
ज्जयदेवादेर्व्याख्यानं नायाति किं शार्ववर्मिकमिति विशेषणेन ।
सत्यमिदं स्वरूपविशेषणं यथा व्यञ्जनमस्वरं नयेदिति [का०
१. १. २१] । अथ श्लोकस्य कथं पदादिकं क्रियते यतः सूत्रस्यैवेदं
सूचितं तदुक्तम् । ० । कश्चिदादिग्रहणं ज्ञापयति । आदौ शा-
र्ववर्मिकं व्याख्यानं प्रवक्ष्यामि पश्चाद् वाररुचिकमित्यर्थः । तेन
वाररुचिसूत्रस्य वृत्तिः करणीयेति सूचितम् । तन्न । टीका-
पञ्जिकाभ्यां सह विरोधाद् यत आदौ शास्त्रादाविति ताभ्यां
व्याख्यातम् । ०

Compare also *Harirāma's Vyākhyāsāra*: आदौ ग्रन्थादौ

देवदेवं महादेवं प्रणम्य कातन्त्रस्य कलापसूत्रस्य शार्वर्मिकं व्या-
ख्यानं प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः । ०

The *Laghuvṛitti* begins:

सर्वज्ञं सर्ववागीशं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

नत्वा कातन्त्रसूत्राणां लघुवृत्तिर्विधास्यते ॥

यथा बालप्रचोदः स्थातथाविधं निरूप्यते ।

चमध्वं सर्वविद्वांसो लक्षणादिनिरूपणे ॥

I. 1. 1. *Trilochanaḍ*. remarks thus : सिद्ध इत्यादि । अस्यैव तात्पर्यार्थमाह न पुनरन्यथोपदेष्टव्य इति । अयमर्थः । पूर्वाचार्यप्रसिद्धां स्वरव्यञ्जनादिसंज्ञामपनोय केचिदपूर्वामेवाञ्जलादिसंज्ञां प्रणीतवन्तः । तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते । कुतः । यतः शब्दाः खल्विह साध्यत्वेनाभिमताः । ते च लोकप्रसिद्धाभिरेव संज्ञाभिः साध्यमानाः सुबोधा भवन्ति नाप्रसिद्धाभिरिति । अथ संज्ञैव कथं न साध्यत इति चेन्न । प्रथमतः संज्ञा साध्या साधितया च पञ्चाच्छब्दा व्युत्पाद्या इति यत्नगौरवमापद्येत । तेन प्रतिषेध एव साध्यत्वेन परिणतो भवति । यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीत्यवगम्यते ॥ ननु तत्र चतुर्दशेत्यादिभिर्योगैः स्वरादिसंज्ञा विधीयमाना दृश्यन्त इत्युक्तं पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञान्याख्यानद्वारेणैतरप्रणीतसंज्ञान्तरप्रतिषेध एव तैरपि साध्यः । अन्यथा स्वरादिसंज्ञा हि प्रसिद्धाः । किमर्थं पुनर्विधीयन्त इति । सिद्धशब्द इत्यादि । सर्वपारिषदत्वाद् व्याकरणस्यार्थत्रयं घटते । तत्र नित्या वर्णा इति दर्शने नित्यार्थः । अनित्यवादिनां तु मते निष्पन्नार्थः । He then accepts *Durgasimha's* suggestion that सिद्ध is here used at the beginning of the work मङ्गलार्थम् ॥

On काम्पिल्लः सिद्धः *Harirāma* (H.) and the *Chandrikā* (Ch.) quote the following passage :

ह्रस्वादिदीर्घादिरपि काम्पिल्लो द्विलकारवान्^(१) ।

यो दीर्घादिल्यान्ते चात्र काम्पीलो^(२) दीर्घमध्यगम् ॥

इत्यनुशासनात् काम्पिल्लः । काम्पिल्यः । काम्पील^(३) इत्यादयो ऽपि भवन्ति ॥ अयं^(४) पुनर्दीर्घादिद्विलकारो द्विलयान्तो^(५) वा पाठो देशवाचकत्वात् ।

दीर्घादिद्विलयान्तश्च काम्पिल्लो द्विलकारकः ।

देशभेदे तथा नागे शाश्वते नागमात्रके ॥

इति काम्पिल्लो नागः । तथा च दृश्यते । काम्पिल्लनागस्यवलं करोतीति प्रयोगस्य दर्शनात्^(६) ॥ तथा च चन्द्रः । काम्पिल्लो नागे विक्रमादित्यदेशे प्रसिद्ध इति ॥

2. *Durgasimha* : °स्वयं राजन्त इति स्वर एकाकिनोऽप्यर्थप्रतिपादने समर्था इति । एवं पदानि सिद्धानि लोके ह्यर्थवन्त्यनर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । ° । तत्र भगवत्कुमारप्रणीत-सूत्रानन्तरं तदाज्ञयैव श्रीशर्ववर्मणा प्रणीतं सूत्रं कथमनर्थकं भवति । अर्थवान् । सूचयति सूते सूचयति वा सूत्रम् ॥ तच्च भिद्यते । संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

प्रतिषेधो ऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

परिभाषा द्विविधा लिङ्गवती विध्यङ्गशेषभूता विधौ नियमकारिणी । विधिरपि भिद्यते प्रत्ययागमादेशपूर्वपरनिपाततया सं-

१ काम्पिल्लो लकारो वाच्यो । H.

४ अत्र पुन° Ch.

२ काम्पिल्लो H.

५ द्विलयन्तः.

३ H. has again काम्पिल्ल.

६ H. omits प्रयोगस्य दर्शनात् ।

ज्ञानियमप्रतिषेधा विधेरेव भेदाः । अधिकारोऽपि गङ्गास्रोतो-
मन्दगतिमण्डूकमुत्यादिभेदभिन्नपरार्थ इति । तथा च यथा-
स्थानमेते निगदियन्ते । संज्ञाविधिमन्तरेणापि संज्ञासूत्रमिदं
परिशिष्यते । प्रसिद्धा हि खरादिसंज्ञा । °

3. *Durg.* : उदात्तानुदात्तसमाहारसानुनासिकनिरनुना-
सिकभेदादष्टादशधा भिद्यतेऽवर्णः । तथेवर्णादयोऽपि ॥ अतः
समानं तुल्यं मानं परिमाणमेषामिति समानाः सिद्धाः । °

4. *Durg.* : ° समानो वर्णः सवर्णः । स पुनरस्मादेव वचनाद्
भिन्नजात्योरपि ह्रस्वदीर्घयोरुपपद्यते । समानजात्योस्तु ह्रस्वदी-
र्घयोश्च सावर्ण्यं सिद्धमेव ॥ ° *Tril.* : तेषां ग्रहणे तु व्यक्तेः प्रति-
पादितत्वात् क्रमाविवक्षायामपि व्यक्तिद्वारेण भिन्नयोर्ह्रस्वयोर्दी-
र्घयोश्च सवर्णसंज्ञा सिद्धेति । व्यत्यर्थमिति व्यक्तिरर्थः प्रयोजनम-
स्येति विग्रहः ॥

Between 4 and 5 the *Laghubṛitti* adds two sūtras, or rather
-*vārttikas*: (a) ऋकारलृकारौ च । (cf. *Durg.* on I. 2, 1) and (b)
वर्ग्यः स्ववर्ग्येण ॥ [वर्गे स्थितो वर्णः स्ववर्गस्थितवर्णेन सह सवर्ण-
संज्ञो भवति । क ख ग घ ङ । °]

5. 6. *Tril.* : निरन्वयेयं संज्ञा तथा दीर्घसंज्ञापि ॥ ° ॥ लघु-
गुरुसंज्ञार्थं सूत्रत्रयं [Pān. I. 4, 10-12?] केनचिदुक्तं तदिह न वक्त-
व्यमित्याह ह्रस्व इत्यादि । तथेत्युच्चारणवशादेव ॥ किंच यदि
ह्रस्वो वर्णः संयोगे परे गुरुसंज्ञो न भवेत् तदा नाम्नादेर्गुरुमतो
ऽनृच्छः [का° ३. २. १६] इत्यत्र ऋच्छेः प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् ।
तत्र हि गुरुमतो धातोर्विधीयमान आम्प्रत्ययः कथमृच्छेः प्रस-
ज्येत । येन प्रतिषेधोऽर्थवानिति दर्शयति गुरुमत इत्यादि ॥

Durg. : ° लघुगुरुसंज्ञापि लोकोपचारादित्याह ह्रस्वो लघुरित्यादि । ° । ननु तर्हि ह्रस्वदीर्घावपि लोक एव सिद्धौ । सत्यम् । बालबुद्धिनिष्पन्नावेव हि तौ ततो हि लघुगुरुसंज्ञां प्रतिपद्यन्ते श्रोतारः ॥ °

The *Laghuvritti* adds the explanatory sūtras: (a) ह्रस्वो लघुः । (b) परतः संयोगे गुरुः । (c) दीर्घश्च ।

7. *Tril.* : ° नमनं नाम इति भावे घञ् । सो ऽस्यास्तीति नामी । तथा चामीषां ह्रस्वदीर्घभेदेन । नत एव धनिरुच्चरति नैवोर्ध्वं स्पृशतीति । अनन्तरत्वाद् दीर्घो ऽनुवर्तते । शङ्कानिरासार्थं स्वरग्रहणम् । °

8. *Durg.* : ° इह पूर्वस्मिंश्च विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यरूपं नपुंसकमेव युज्यते । °

10. *Tril.* : तच्छब्दस्य नपुंसकपूर्ववस्तुपरामर्षिणो ऽपि वर्णा इत्यध्याहारात् पुंसा निर्देशः । अथवा परस्य वर्गशब्दस्य लिङ्गमनेन गृहीतम् । यथा । य आधारस्तदधिकरणमित्यत्र तदित्यनेनाधिकरणस्येति । ° *Laghuv.* omits this sūtra, cf. on 4 and 5.

11. *Durg.* : वर्गाणामिति संबन्धे षष्ठी न तु वर्गाणां मध्ये प्रथमद्वितीया एव वर्गा इति निर्धारणे । ° । घोषणं घोषो धनिरुच्यते । अघोषा ईषदर्थे नञ् । यथा । अनुदरा कन्येति ॥ एते ऽघोषा विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदानाश्च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च । °

12. *Durg.* : ° एते घोषवन्तः संवृतकण्ठनादानुप्रदानाः । अनुस्वारो ऽप्येवम् । °

13. *Tril.* : अनुशब्दः पश्चादर्थे । अनु पश्चान्नासिकास्थानमु-

चारणमेषामित्यनुनासिकाः । पूर्वं मुखस्थानमुच्चारणं पश्चान्ना-
सिकास्थानमुच्चारणमित्यर्थः । अनुग्रहणात् केवलनासिकास्था-
नोच्चारणस्थानुस्वारस्य नेयं संज्ञा ॥ ननु डञ्जणमा हि सूत्रे निर्दि-
ष्टाः । तत्कथमनुस्वारस्य प्रसङ्गो येनानुग्रहणं ते च सामर्थ्या-
न्मुखनासिकावचनां एव । न हि ते केवलेनैव मुखेन नासिकया वो-
च्चारयितुं शक्यन्ते । सत्यम् । पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञेयमन्वर्थेति ॥

For Pāṇini's definition of the term *anunāsika* see P. I. 1. 8.

14. The spelling *antaḥsthā* here adopted instead of *antasthā* (thus MSS.) is not countenanced by the Commentators who explain it by स्वस्य स्वस्य स्थानस्थान्ते तिष्ठतीत्यन्तस्था ।

The term *uśman* nowhere occurs in the succeeding sūtras. The Commentators maintain that the terms used here (in the *saṃjñā-pāda*) are the established etymological terms, for which sometimes shorter or easier terms are substituted by the *sūtra-kāra* merely with a view to facilitating matters.

15. *Tril.*: ननु किमियमूष्मसंज्ञा विधीयते न ह्यस्याः शास्त्रे फलमस्ति । तथा हि । अमीषामाख्याते शिट्संज्ञा विधास्यते । तस्या एव प्रयोजनमस्ति । शिट्परो ऽघोष [का० ३. ३. १०] इत्यादिपु । तेनैव विधातव्या नेयमित्याह शिडितीत्यादि । इतिशब्द एवंप्रकारे द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति । शादीनां कार्थित्वात् पूर्वनिर्देशे प्राप्ते यत्संज्ञामादौ निर्दिशति तदेवंप्रकारा लघुसंज्ञाः कर्तुं शक्यन्त एवेति । एतदिहाकृतं केवलम् । न वयं संज्ञान्तरं विधातुमुद्यताः । अपि तु पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञा अन्वाख्यानानेन कृतारम्भाः ॥ ननु पूर्वाचार्या अपि वैयाकरणत्वात्लाघवमभिलषन्तः किमिति गरीयसीः खरादिसंज्ञाः प्रणीतवन्तः । सत्यम् । अन्वर्थत्वात्तामामिति । अयमर्थः । द्विविधं हि लाघवं भवति शब्दकृतम-

र्यकृतं च । तत्रार्थकृतमेव लाघवं परार्थप्रवृत्तत्वात् तेषामभीष्टम् ।
अतः शर्ववर्मापि तथा प्रतिपादयति । ° । तथा हि । ऊगाधर्मयो-
गादृग्भाण इत्येवमन्यासामपि संज्ञानामन्वर्थ ऊहनीयः । °

16. *Durg.* : विस्मृत्यते विरस्यते [i.e. परैर्वर्णैर्न संवध्यते *Harirāma*] इति विमर्जनीयः कमप्रत्ययोपलक्षणम् । तेन विस्मृतो वि-
सर्ग इति च संज्ञा मिद्धेति ॥

17. 18. *Durg.* : उपभाष्यते शब्दायत इत्युपभाषणीयः ॥ *Tril.* :
उप समीपे भाष्यते शब्दयते ° The MS. of the L.V. writes ऊ० ध०

19. *Durg.* : °उर^xकेण । उर^७पेण । स्वरत्वाज्जिज्ञासूनीयोप-
भाषणीयाभ्यामपि णत्वम् । व्यञ्जनत्वात् परगमनं चानयोरिति वि-
मर्जनीयानुस्वारयोस्तु नैव परगमनमन्वर्थसंज्ञाविधानात् [*Chan-*
drikā : अनुस्वारो विमर्गस्य दावेतो पूर्वमञ्जितावित्यन्वर्थत्वात्] ॥
अथ पद्या इति निलोपः कथं न स्यात् । नैवम् । अपुट्स्वरे लो-
पम् [का० २. २. २७] इति विशेषणवन्तात् । णत्वे तु विमर्जनीयव-
हणमनर्थकं स्वरान्तत्वात् मिद्धम् । वृंणमिति तच्च हि नुरित्यनेन
नुसंभवोऽनुस्वारः प्रतिपत्तव्यः । तेन पुंस्त्विति पत्वं न भवति ॥ व-
र्णमसाम्नाये क्रमपठितयोरनुस्वारविमर्जनीययोर्व्यसंसंज्ञाविधा-
नमाभ्यां मरु स्वरव्यञ्जनयोरभिन्नमनिरूपत्वाविर्भावार्थम् । एवं °
मत्यमी योगवाहा एवोच्यन्ते^(१) । प्रत्याहारवादिनः पुनराहुः ।
योगवाहा इति कथं पुनरयोगवारा इत्ययुक्ता वदन्ति । अनुपदि-
ष्टाद्य दूयन्ता इति ॥ [*Chandrikā* : योगवाहास्तु पूर्वमयुक्ते ऽप्युपपत्त्यं
युक्ताः संवद्धा वदन्ति भाष्यवन्तीत्यर्थः ॥]

The *Laghu*. remarks: स्वरव्यञ्जनयोर्मध्येऽनुस्वारविसर्जनी-
ययोर्वर्णसमान्नाये पाठ उभयसंनिधादुभयव्यपदेशार्थः । सूत्र-
विपर्ययनिर्देशादुभयोरुभयसंज्ञा विज्ञायते ॥

Tril.: अनुस्वर्यते संज्ञीनं गव्यत इत्यनुस्वारः । कर्मणि घञ् ॥
ननु वर्णसमान्नायस्य क्रममिद्धत्वात् मन्थ्यचरसंज्ञानन्तरमेवानु-
स्वारविसर्जनीययोः संज्ञानिर्देशो युज्यते । तत्कथं व्यतिक्रमनि-
र्देशः । सत्यम् । अनयोरप्रधानत्वात् पद्यात्मज्ञानिर्देशः । तथा
हि । मनोरनुस्वारो धुटि [का० २. ४. ४४] रेफसोर्विसर्जनीयः
[का० २. ३. ६३] इति न क्वचित् स्वातन्त्र्येणानुस्वारविसर्जनीयो
स्तः । अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनामिकान्तस्येत्यभ्यासापेक्षत्वात् ।
यद्येवं वर्णसमान्नायेऽपि पद्यात्पाठो युज्यते । सत्यम् । स्वरव्यञ्ज-
नयोर्मध्ये पाठ उभयसमीपत्वादुभयव्यपदेशार्था भवतीति तत्स-
मीपत्वात्तद्व्यपदेशः । यथा गङ्गासमीपो देशो गङ्गेति । अनुस्वा-
रविसर्जनीययोरपि क्रमपरिपठितयोर्यतिक्रमेणापि संज्ञाविधानं
स्वरव्यञ्जनाभ्यामनयोरभिन्नसंनिवृत्तत्वप्रतिपादनार्थम् । तेनो-
भयोः प्रत्येकमुभयसंज्ञा मिद्धेति भावः । अन्यथानुस्वारस्य स्वर-
संनिधानात् स्वरसंज्ञैव स्याद् न व्यञ्जनसंज्ञा । विसर्जनीयस्य च
व्यञ्जनसंनिधानाद् व्यञ्जनसंज्ञैव स्याद् न स्वरसंज्ञा । तेन स्वर-
त्वात् स्वरकार्यं व्यञ्जनत्वाद् व्यञ्जनकार्यमनयोस्तत्र तत्र वक्ष्यति ।
तथा विसर्जनीयादेशयोर्जिह्वामूलीयोपधानीययोरपि प्रतिपत्त-
व्यम् । अत एव विसर्जनीयादयो योगवाचा इहोच्यन्ते । युक्ताः
संबद्धा वहन्तीति योगवाचाः ॥

20. *Trilochana* here criticizes *Durgasimha's* interpretation :
उपलब्धिग्रहणमित्यादि । यद्येवं विभक्त्यन्तं पदमिति कथं न

कृतम् । सत्यमेतत् । किंतु पूर्वा प्रकृतिः परा विभक्तिः । तयोः पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्त्योः प्रत्येकमयमर्थः समुदायेन चायम् । एवं मति प्रकृतिप्रत्ययौ संवद्धौ भवत इति व्युत्पादनार्थं गुणकरणं तच्च टीकायां विस्तरेणोक्तम् । इह तु नोच्यते यन्वगौरवभयात् । किं च विभक्तिरन्तो ऽवयवो यस्य तद्विभाषणं पदमित्युक्ते साक्षाद्विभक्त्यन्तानामेव स्यान्न तु लुप्तविभक्तिकानामिति शङ्केतः । यथा राजेति नित्यत्वाद्वाञ्छनाच्चेति [का० ४. ५. ८८] मन्त्रोपेक्षते विभाषणत्वानुपपत्तेः पुनर्निर्गमंज्ञायां सत्यां विराममाश्रित्य निष्क्रान्तनकारस्य [का० २. २. ५६] इति नलोपो भवति । तथाचापीति विभक्तिलोपे विभाषणत्वाभावात् पदसंज्ञा न स्यात् । मिद्धान्ते तु लुप्तायामपि विभक्तावर्थोपलब्धेः संभवात् पदसंज्ञा न विद्यन्ते ॥ For Pāṇini's definition of the term *pada* see P. I. 4. 14.

20. 21. The *Laghu*, inserts here the following sūtras : (a) स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ स्यादिविभक्तौ धुटि परे पूर्वं पदान्तवत्कार्यं भवति । पुग्भ्याम् । पुंभ्याम् । मकारस्य वर्गे तदगं पञ्चमो वा भवति ॥ प्रशान्भ्याम् । सुकन्भ्याम् । मनोरनुत्तारो धुटीति न स्यात् ॥ स्यादिधुटीति किम् । गन्ता । पदान्ततादनन्तारो नित्यं वर्गान्तः स्यात् ॥ cf. Kā. II. 4. 41, Vārt. 16/ न मरे ये च तद्धिते ॥ तद्धिते मरे ये च परे पदान्तवत् भवति । स्यादिमोपे प्रत्ययमोपलक्षणेन प्राप्तेः । • (c) उत्तरपदं मरे ॥ न पदान्तपदवति । प्रियविद्युतो । परमदण्डम् । •

21. *Praty.* गद्यतेर्द्वितमं कृत्वात् सर्वद्वितीया व्यञ्जनमन्तरमिति (१) प्रधानं कर्म । परं वर्णमित्यप्रभाम् । कर्ता चायं त्रिव्यः एषं

नयेदिति विधौ सप्तमी । विधिरज्ञातज्ञापनं पूर्वमात्रं काललक्ष-
णम् ॥ ननु व्यञ्जनं परं वर्णं नयेदित्युक्ते स्वरस्व कः प्रसङ्गः । येना-
स्वरमिति प्रतिषिध्यते । व्यञ्जनात्मकः स्वरः स्वयं राजते ॥ हिशब्दो
यस्मादर्थे । यस्मात् स्वरः स्वयं राजते ऽसहायो ऽप्यर्थं प्रकाशते ।
अतो ऽनुयायी न भवति^(१) । स्वरूपग्रहणमस्वरग्रहणम् ॥ अपर
आह । न विद्यते खरो यस्मात् सो ऽस्वरः । तेन जिह्वामूलीयोप-
भ्रानीययोः परगमनम् । विसर्जनीयानुस्वारयोर्न भवति । भिन्न-
पदं तु वैचित्र्यार्थमिति । अयुक्तमेतत् ॥

Laghu. : दृष्टन्तिष्ठति । तदनु । ननु व्यञ्जनमस्वरमेव । स-
त्यम् । अस्वरग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

Chandrikā : न खरो ऽस्वरस्वमिति नञ्जतत्पुरुषस्योत्तरपद-
वदिति द्वितीयैकवचनान्तं पदम् । खरं न परवर्णं नयेदित्यर्थः ॥ ० ॥
परमित्युक्ते वर्णस्यावगमाद्वर्णग्रहणं सुखार्थम् । ०

Tril. : न तु स्वरमित्यादि हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् स्वरः
स्वयं राजते । असहायो ऽप्यर्थं प्रकाशयति । तस्मादनुयायी न
भवति । व्यञ्जनं पुनरन्वगभवति । अनुगच्छत्यनुयायि भवति स्वा-
तन्त्र्येणार्थप्रतिपादने सामर्थ्यविरहात् । तथा चोक्तम् । व्यञ्जना-
न्यनुयायीनि खरा नैवं यतो मताः ॥ अर्थः खल्वपि निर्वचनम् ।
स्वयं राजन्त इति खराः । अन्वगभवति व्यञ्जनमिति । क^xखनति ।
क^०फलति । कखयोजिह्वामूलीयं न वा [का० १. ५. ४] पफयोरु-
पभ्रानीयं न वा [का० १. ५. ५] इति कृते कादिष्वनयोरपठितत्वात् ।
कथं व्यञ्जनसंज्ञा । येन परगमनमित्याह योगवाहत्वादिति । यो-

गवाहत्वं च प्रतिपादितमनुस्वारमंज्ञाप्रस्तावे । ननु व्यञ्जनं परं वर्णं नयेदित्युक्ते स्वरस्य कः प्रसङ्गः । येनास्वरमिति प्रतिपिध्यते । इत्याह स्वरूपमेतदिति स्वरूपाख्यानं कृतमित्यर्थः ॥

22. *Durg.* : अतिपूर्वात् क्रमेर्हेत्वर्थविवक्षायामिन् । वर्तमाने शन्तृङ् । अन्विकरणो गुणः । पश्चाद् नञ्ममामः ॥ विपूर्वाच् चि-पस्तथैवेन् मप्रमी ॥ अथवा । अनतिक्रमं कुर्वन् विघेपं कुर्यादिति लिङ्गवादी वैयाकरण इति तद् वेत्त्यधीते वा ऽण् । यकारस्य विघिष्टस्य न ख्योः⁽⁹⁾ पदाख्योः [का० २. ६. ५०] इत्यादौ ह्रस्विरागमः ॥ उच्च-कैरिति विघिष्टादैकारादव्ययमवर्णनाग्रः सारादन्यात् पूर्वा ऽण् भवति [का० २. २. ३४] ॥

Tril. : अथ किमर्थमिदम् । न ख्योः पदाख्यो ह्रस्विरागमः [का० २. ६. ४८] इति ख्योरादौ ह्रस्विविधानात् । तथाव्ययमवर्णनाग्र इत्यादिना चान्यात्स्वरान्पूर्वमण्विधानादर्थान्निघेपो भविष्यति । स च क्रमे नैव व्यतिक्रमेण । प्रयोजनाभावादाह । अमंनो-दाख्यो ऽयं योग इति ॥

Laghu. : अतिक्रममकुर्वन्नाणां विघिष्टानि घटयेदित्यर्थः । दीनारिकः । नीचकैः । वैयाकरणः । न्यायमिह स्यान्नादमेतत् ॥

23. *Durg.* : इहोभये लोकाः नाम्नकारा इतरं ऽपि । तेषां सुपचारादवधिरिति । *

It. expl.: सहल by अभिधान ; *Tr. and Laghu.* by दण्ड.

Tril. : तथेति । (वरणा इति न तेवमं वरणा मंज्ञा मगर-स्यापि *Durg.*) । वरणाः मकराणि मगरा । वरणाभानदूरमवः चः

नगरमित्यादावर्थे तद्धितमुत्पाद्य वरणादिभ्यश्चेत्यण्^(१) । तस्य लोपं पूर्वाचार्याः कुर्वन्ति । ततो हि वरणाशब्दो नगरेऽपि वर्तते । तद्युक्तम् । लोकोपचारादेव वरणाशब्दो नगरस्यापि संज्ञा न केवलं दृश्येति । किमत्र तद्धितलोपेन । तथा पञ्चालाः क्षत्रियाः सन्त्यस्मिन्देगे पञ्चालानां वा निवासः । पञ्चालैर्वा निर्वृत्तः । पञ्चालानामदूरभवो वा देश इति चतुर्वर्थ्येष्वण् । तस्य जनपदे लुगित्यपि न वक्तव्यम् । न केवलं पञ्चालशब्दः क्षत्रियाणां संज्ञा । जनपदस्यापि लोकोपचारादेव । तथा हि पृथग्जना अपि पञ्चालशब्दाज्जनपदमपि प्रतिपद्यन्ते । न च तेषां प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽनज्ञानमस्ति । तस्मात्तदस्मिन्नस्तीति तद्देशे । तन्नान्नि । तेन निर्वृत्तः । तस्य निवासः । अदूरभवयेति न वक्तव्यमेव । यद्येवं वरणापञ्चालशब्दौ समानाधिकरणत्वात् कथं नगरजनपदयोर्लिङ्गसंख्ये न गृहीतः । तस्मात् तद्धितलोपं कृत्वा लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति युक्तवद्भावो वक्तव्यो नेत्याह पञ्चाला वरणा इति नगरजनपदयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगः संबन्धो न दृश्यते । कुत इत्याह संज्ञाशब्दत्वादिति । ईदृशावेवामू विशिष्टलिङ्गसंख्याकौ नगरपदयोः संज्ञात्वेन प्रसिद्धौ । अतः संज्ञैव प्रमाणमिति । °

He then proceeds by referring to *Pāṇini* I. 2, 53 and the *Kāśikāvṛtti*. For *haritakyah*, etc. see *Vārttikas* on *Pāṇ.* I. 2, 52. On the concluding śloka of the *vṛtti* Trilochana remarks thus: ननु लोकोपचारास्तौकिका एव शब्दा ज्ञायन्ते वैदिकासु कथं ज्ञातव्याः । किं तैर्ज्ञातैरिति न वक्तव्यम् । व्याकरणं हि वेदा-

ङ्गमिष्यते । तन्न स्याद् न चान्यद्वैदिकशब्दव्युत्पादने सूत्रमस्ति
येन वेदाङ्गत्वं भविष्यति । इत्याह वैदिका इत्यादि । वैदिकाः
शब्दा लौकिकज्ञैः पुरुषैर्ये यथोक्ता येन प्रकारेण वेदे प्रतिपादि-
तास्तथैव तेनैव प्रकारेण निर्णीतार्थाः प्रकृतिप्रत्ययविभागोहन-
द्वारेण निश्चितार्था मन्तव्याः । एतदुक्तं भवति । वेदे हि लौकिका
एव शब्दा बहवः प्रयुज्यन्ते । तेन तेषां व्युत्पत्त्यनुसारेणेतरेषामपि
वैदिकानां लौकिकज्ञत्वात् प्रकृत्यादिविभागोहनसामर्थ्यैः शक्यते
व्युत्पत्तिः कर्तुमित्यर्थः । तर्हि लौकिका अपि सर्वे लोकेत एव
विज्ञायन्ते । किमनेनेत्याह लोकात् तेषामसंग्रह इति । लोका-
दवधेस्तेषां लौकिकानां शब्दानामसंग्रहः सम्यग्रहणं न भवती-
त्यर्थः । यस्मात्लौकिकानां शब्दानां व्याकरणमेव संप्रदायस्तदभावे
वज्रप्रक्रिया विषया वृद्धपरंपरया कथमवधारयितुं शक्यन्त इति
वैदिकानां पुनः शब्दानां युगमन्वन्तरादिष्वनवच्छिन्नसंप्रदायत्वा-
ल्लौकिकज्ञैः पुरुषैरवधारयितुं शक्यन्त इति ॥

I. 2, 1. See *Pāṇini* VI. 1, 101.

Durg.: ऋवर्णो मूर्धन्य इति ऋकारस्य ऋकारः । लृवर्णो
दन्य इति लृकारस्य लृकारः । तथापिश्लीयश्लोकः ।

आगमोऽनुपघातेन विकारश्चोपमर्दनात् ।

आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोपः सर्वापकर्षणात् ॥ ० ॥

ऋकारस्य लृकारे दीर्घो वक्तव्य एव सवर्णसंज्ञाभावात् । एवं पोह
लृकारः । पोहृकारः ॥ चकारात् पूर्वलोपश्चेष्यते । होतृकारः ।
पोतृकारः ॥ तथा ऋकारेऽपि । होहृकारः । पोहृकारः ॥ ०

The remaining portion of this discussion I am unable to follow
for want of distinctness of these letters in the MS.

Tril.: ननु ऋकारस्य लृकारेण सवर्णसंज्ञाभावाद् दीर्घो न प्राप्नोति । तत्कथमित्याह होतृकार इत्यादि । होतृलृकार इति विग्रहः । वक्तव्यं व्याख्यानं कर्तव्यम् । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा लोकोपचारात् सिद्धेति भावः ॥

The *Laghuv.* gives the *Kārikā*:

अदीर्घो दीर्घतां याति न च दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वं दीर्घं स्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥

Between 1 and 2 it adds the following five vārttikas:

(a). ऋति ऋतो लोपो वा ॥ °होतृकारः । °होतृकारः

(b). लृति लृतः^(१) ॥ ऋतो वेत्येव । होतृः । लृकारः । होतृकारः । एवम् लृकारस्यापि कश्चित् । गञ्जित्वस्य^(२) लृकारः । गञ्जकारः । पचे होतृकारः^(३) । ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वात्कश्चित्पूर्वलोपमपीच्छते । होतृकारः ॥

(c). विसन्धिरपीत्यन्ये ॥ ऋतो लृति परे प्रकृतिर्भवतीत्यन्ये । होतृलृकारः ॥

(d). शकन्श्चादयः ॥ एते निपात्यन्ते । शकानां जनपदानामन्धुः कूपः । शकन्धुः । °

(e). तुनोर्वकारादावय्ये ॥ उकारलोपो वा वक्तव्यः । लृ । तुवृ । नृ । नुवृ । अव्ययान्तरत्वात् ॥

2. For sūtras 2-7 see Pāṇ. VI. 1, 87, 88. For हलीषा, etc. see Gaṇa शकन्श्चादि to P. VI. 1, 94, Vārtt. 2.

The *Laghuv.* adds the sūtra मनसः सस्य च ॥ मनस् । अस्य सस्य च लोपो भवति । ईषायां परतः °

१ लति लृत MS.

२ i.e. गम् इत्यस्य.

३ Sic! होतृकारः?

4. For ऋणार्ण etc. see P. VI. 1, 89, Vârtts. 6 and 7; शी-
तार्त Vârtt. 5. ऋति धातोः० P. VI. 1, 91; नामधातोः 92.

Laghuv. inserts the sûtras : (a.) ऋति च तृतीयासमासे ।

(b.) धातोर्द्धत्युपसर्गस्य । (c.) नामधातोर्वा । (d.) लृत्यलः ।

5. Comm. see P. VI. 1, 92.

6. एवे चानियोगे is P. VI. 1, 94, Vârtt. 4; खैर० see P.
VI. 1, 89, Vârtt. 4.

Trilochana reads स्वस्यात ऐवमी० but knows also the other
reading : स्वस्यादैत्वमिति पुस्तकान्तरे पाठस्तदाप्यत ऐवं०

7. For *Durgasimha's* Vârttikas see प्रेलयति० and उपेकीय-
ति० P. VI. 1, 94; उपैति० 89; ओष्ठौत्वोः० 94, Vârtt. 5; ओ-
मि० 95; अचौहिणी 89, V. 2; प्रौढः० V. 3.

8. For sûtras 8-11 see P. VI. 1, 77.

11. ल्हरनुबन्धो यस्य । ल्ङकारस्येवाकृतिर्यस्येति विग्रहः ॥ T.

12. For sûtras 12-15 see P. VI. 1, 78.

13. राया ऐन्द्रीति विग्रहः । T.

14. पटो (voc. of पटु) + ओतुः । T.

15. In commenting on the *âgama* in गवेन्द्र the Com-
mentators refer to the *Kârikâ* on Pân. VI. 3, 109 :

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

This is exemplified by *Leṣa* : अपूर्वस्य वर्णस्य विधानं वर्णागमः ।
गवेन्द्रः । कौ जीर्यति । कुञ्जरः ॥ वर्णविपर्ययः । हिनस्ति । सिंहः ॥
तथा माधवनामा यदोः पुत्रस्तस्यापत्यान्यणि माधवाः । वासुदे-

वज्रातयो वासुदेवश्चेत्यादिषु । वासुदेवस्तु मा लक्ष्मीस्तस्या धवो
भर्ता । इति व्युत्पत्त्या च वर्णविपर्ययमन्तरेणापि माधव उच्यते ॥
वर्णविकारः । सदा कुमारः । सनत्कुमारः । ° इत्यत्र तागमो-
ऽपि ॥ वर्णनाशः । पृषन्ति जलकणा उदरे यस्यासौ पृषोदरः ।
मनो मध्नातीत्यचि मन्मथः कन्दर्पः । जीवनं जलं तन्मूतं बद्धं
येन स जीमूतो मेघः ॥ धातोस्तदर्थ्यातिशयेन योगः । राज्धातोः
शोभार्थप्रकर्षेण योगः । गच्छति सलीलं गमेर्गौरित्यौणादिक-
ङोप्रत्यये गौरित्यत्र गम्धातोर्गमनार्थातिशयेन सलीलगमनेन
योगः ॥ ° On compounds with *go* as *pūrvapada* see P. VI. 1,
122-124.

16. See Pāṇ. VII. 3, 19.

17. चितं सुतमित्यत्र न व्यञ्जने स्वरः संधेया इत्यनेन पद-
मध्येऽपि संधिप्रतिषेधो भवतीति ॥ T. See Pāṇini VI. 1, 109.

18. नञा निर्दिष्टमित्यादिके चकारस्य तद्धिते ये संधिरेव
पिच्यमिति । गब्यूतिरध्वनो मानपरिच्छेदः क्रोशद्वयमित्यर्थः ।
सञ्ज्ञा चेयं लोकोपचारादेव न तु नञोऽनित्यत्वात् । D.

I. 3, 1. खरे परे प्रकृतिरिति वचनात् पूर्वस्मात्स्वराद् विहृ-
तिरेव । दधि इ अस्य । दधी अस्य ॥ रुजति जानु उ अस्य । जानू
अस्य ॥ क्षिपति सा अ आगता । सा आगता ॥ परनिमित्तादेशः
पूर्वस्मिन् स एवेति प्रकृतिर्विहन्यते ॥ D. P. VI. 1, 125 Sch.

T. remarks that by आ the *ङानुबन्ध* आनिपातः is excluded.
See P. I. 1, 14 (and VI. 1, 125).

The remark *अन्तग्रहणं*, according to the commentators,
refers to the *paribhāṣā* येन विधिस्तदन्तस्य. In its concluding

examples the Vṛitti seems to favour the analysis अ + अट् + अतुः etc. see however K. III. 3, 18, etc.

2. Pân. I. 1, 11 (and VI. 1, 125). T. supplies खराः in the sūtra, which would exclude the duals आवाम् । युवाम् । युवयोः etc. ; चित्रन्वत्रेति चित्रा नावो यस्मिञ्जले तच्चित्रनु जलम् । T.

3. P. I. 1, 12 (and VI. 1, 125). अन्यत्रेति । अम द्रमेत्यादि दण्डको धातुः । अमनम् । अमः । - - । सो ऽस्यास्तीतीन्प्रत्ययः॥ (See West. Dhâtupâṭha 13, 22 ; 23).

4. The commentators supply खराः. See Pân. VI. 1, 125.

I. 4, 2. Pân. VIII. 4, 45. On वाङ्मय etc. see *ib.* Vârtt. 1.

3. Our rule strangely coincides in its compass with Pân. VIII. 4, 63, which by a vârttika of Kâtyâyana (adopted by the Kâṣikâ) is extended so as to include ल and a nasal following the श्. See also the note on Sûtra 4.

4. Pân. VIII. 4, 62. ये तु लानुनासिकपरस्यापि शकारस्य कृत्वमिच्छन्ति तेषामनर्थकमेव तेभ्योग्रहणं व्यवच्छेद्याभावात् । न हि खरयवरपरलानुनासिकपरव्यतिरेकेणान्यपरो हकारः संभवतीति । T.

5. P. VIII. 4, 40 ; 41 ; 60.

6. ननु किमर्थमिदं वर्गप्रथमेभ्य इत्यादिना शकारस्य कृत्वे पररूपत्वे च । अघोषे प्रथम इति सिद्धश्चकार इत्येतदेव बालैरुद्बुध्यते॥

चं शे सूत्रमिदं व्यर्थं यत्कृतं शर्ववर्मणा ।

तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ इत्याह ।

अकृत्वपक्षे वचनमिदमिति शकारस्य हि विभाषितं कृत्वम् । ततो

यस्मिन्पक्षे कृतं नास्ति तदर्थं वचनमिदम् । लानुनासिकपरस्य शकारस्य कृतमिह सर्वथैव नास्ति । अत एव तच्चक्षुः इत्युदाहृतम् ॥ T.

7. P. VIII. 3, 32.

8-10. See P. VIII. 3, 4; 7. For पुंसो see P. VIII. 3; 6.

On प्रश्नान् see K. IV. 6, 73.

10. व्यवस्थितवासरणेन वेदितव्यं तेन महान् त्सरित्यत्र न भवति । T.

11. चक्षुष्यन्तस्या द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च रेफवर्जितास्तथापि सूत्रे निरनुनासिकस्यैव श्रूयमाणत्वात् एव लकारः प्राप्नोति । तदयुक्तम् । कारशब्दो हि वर्णात्परः श्रूयमाणो यथाश्रुतवर्णपरिग्राहको भवति । तदभावे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायादनुनासिकनकारस्यानुनासिक एव नकारो भवति । T.

12. ननु शे अकारमिति क्रियतां जस्रजां चवर्गत्वात् तेषु तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गाविति अकारः सिद्ध एवेत्याह पदमध्ये चेत्यादि । अवाञ्छयतीत्यादौ पदान्तत्वात् तेन अकारो न सिध्यतीति भावः ॥ T.

13. The two letters च् are to be considered as forming together one substitute, so that in कुर्वेच् neither the substitution of ए for न् (according to II. 4. 8.) nor that of ग् for च् (according to II. 3, 48) is applicable. For the same reason, although in प्रशाच्, न् represents an original म्, *anuscāra* cannot be substituted before the च्, the latter being part of the *anga*.

15. पुनः refers back to I. 4, 8.

नोऽन्तश्चक्षुः शकारमनुस्वारपूर्वमित्यत्रान्तग्रहणमुत्तरत्र

विरत्यर्थम् । ० । तदधिकारवशादिह पुनरवश्यं विरतिप्रतिपादनार्थमन्तग्रहणं योजनीयमित्याह मकारः पुनरन्त इत्यादि । अन्तो विरतिभूतो न पुनः पदान्त एवेत्यर्थः । तेन पदमध्येऽपि यत्र विरतेरभिधानमस्ति तत्राप्यनेनैवानुस्वार इति गम्यत इति प्रकृतिविभागमात्रे विरतिरत्र नाभिधीयत इति भावः । T.

I. 5, 6. एकोऽत्र वाशब्दः समुच्चयार्थः । विकल्पार्थस्त्वपरः ॥ शषसेष्वघोषपरेषु विसर्जनीयो लोप्यो वा । कः स्योतति । क स्योतति । कः छीवति । क छीवति । कः स्याता । क स्याता ॥ पररूपं चेति रूपत्रयम् । तन्न वक्तव्यं श्रुतेरभेदात् ॥ D.

अथ कश्चेत इत्यादिषु पररूपे कृते शषसानामघोषे प्रथमः कथं न स्यादित्याह चटतानित्यादि । अयमभिप्रायः । यदि प्रथमः स्यात्तदा इवर्णचवर्गयशास्तालव्या च्चवर्णटवर्गरषा मूर्धन्या ल्त्ववर्णतवर्गलसा दन्या इति क्रमेण शषसाश्चटतानेव प्राप्नुवन्ति । (III. 8, 1) T.

12. For ईरुर्यम् see K. II. 3, 52.

14. On प्रचेतस् see P. VIII. 2, 70, vārtt.; on अहन् P. VIII. 2, 68; 69.

16. The prohibition only refers to the rules of Sandhi hitherto stated.

II. 1, 1. यदाऽभेदविवक्षा तदोन्मत्तवचनानुकरणाद् राजन्शब्दास्त्रिङ्गसंज्ञाया अभावेन न विभक्तिस्तदभावाच्च दीर्घनलोपादिकार्याभावे राजन्नित्येव स्यात् । यदा तु भेदविवक्षा तदाऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वादनुकरणस्य लिङ्गत्वे सति विभक्तिस्ततो राजेति स्यादिति । उन्मत्तवचनानुकरणस्य मा भूदिति लिङ्गसंज्ञालाघवार्थमित्यादि । धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गमिति सूत्रं लाघवार्थं कथं न कृतमित्यर्थः । Pañjikâdurgapadaprabodha.

For the example see II. 2, 11.

5. Examples to II. 1, 49; 71.—Tril quotes: तथा चोक्तम् ।

मिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो चर्यात्मा क्रियायां विनियुज्यते ॥

6. पद्यानि and पद्यानि contain the *ágama* नु (K. II. 2, 11)

विद्युत्तान् is derived by means of the *taddhita* affix वन्तु (II. 6, 15, *com.*).

7. सर्वस्यै contains the *ágama* सु (II. 1, 43); so does सर्वेषाम् (II. 1, 29); whilst वृक्षाणाम् has the *ágama* नु (II. 1, 72.).

35. तत्कपित्थको मत्कपित्थक इति त्वं पितास्य । अहं पिता-
स्तेत्यन्तरङ्गेऽप्यकिं वचनात्प्रतिषिद्धे कप्रत्ययः स्यादेव । अन्ते च
नचृद् वृद्धब्रीहविति वचनात्कप्रत्ययः ॥ वस्तुमन्तरं येषां ते वस्तु-
नन्तराः । वसनं वसोऽन्तरं येषां ते वसनान्तराः । ० । तत्र वस्तु-
नन्तराश्च वसनान्तराश्चेति विग्रहे इहमस्याच्चेति [का० २. १. ३२]
न वर्तते । इह वस्तुनन्तरेत्यादि । अग्रधानादिति वृद्धब्रीहव-
न्तरगच्छस्योपमर्जनीभृतत्वादित्यर्थः ॥ I.

43. For परादित्रयः see II. 1, 6.

43. लुक्कीरित्यत्र धातोरन्त ईकार इति कुतः प्रसङ्गः । तथा
हि लुक्कीरिर्माऽन्तयेत्युणादावीप्रत्ययोऽस्य च भोऽन्त इति । तथा
कुत्पन्न एव लुक्कीगच्छ इति पक्षस्तदाप्यन्तग्रहणवलादिहितवि-
शेषणमत्र सन्त्यमित्यालोच्य पञ्चम्या वाक्यार्थमाह । ईकारो
ऽन्तो यस्मादिति यया नदमहगच्छाभ्यामीप्रत्ययो विहितस्तथा
नाचेत्यर्थः ॥ Tril.

69. यद्यप्युदन्तो यस्यामावृदन्त इति वृद्धब्रीहिणा समुदाय

उच्यतेऽरादेशोऽनेकवर्णस्तथापि श्रुतत्वादन्तस्य ऋकारस्य भवति
न समुदायस्य तस्याश्रुतत्वात् । न खलु पितृप्रभृतयः । किं तर्हि
समासगम्या इति कर्तरि चेति ज्ञापकाद्वा ॥ योगविभागादिति ।
अर् इत्येको योगः सामान्येनारादेशार्थः । ततो ङाविति द्वितीयः
पूर्वेण सिद्धे पुनर्विधानं पूर्वविधेर्लक्षणानुरोधार्थम् । तेन शस्येव नि-
मित्ते स्यात् । पितरस्तर्पयामास । इति ढप् प्रीणने हेताविष् ° T.

II. 2, 5. केचिदित्यन्ये न वयमित्यर्थः ॥ ° ॥ ङवतीति व्यावृत्ति-
वलात् प्राप्तापि नदीसंज्ञा न भवतीति चेत् तदयुक्तम् । इह नि-
त्यत्वेन नदीसंज्ञाया व्यावृत्तिरस्येव । सत्यम् । अत एवातिदेशव-
लाद् इयुवस्थानयोरीकारोकारयोः स्त्याख्यत्वेऽपि नदीवस्था-
प्रसिद्धिराख्यायते । यस्मादप्रसिद्धस्यैवोपमेयत्वमित्यत आह ।
अप्रसिद्धमुपमेयमिति । ° T.

11. धुट् च खरश्च धुट्खरमिति समाहारत्वादेकवचनम् । ° ।
In पचांसि the नु is inserted *before* स् (धुट्) and the vowel
lengthened, in accordance with rule 18, in पद्मानि *after* the
vowel अ, which is lengthened by rule 17. In सुक्रुञ्चि etc. the
āgama is impossible, since, if inserted after the vowel it would
be separated from the धुट् by an *anunāsika* or *antahsthā*.
On गोरङ्गि T. observes : इह धुडिति जातिनिर्देशोऽयं जाते-
त्येवान्नास्ति व्यवधानम् । जातेरमूर्त्तत्वेऽपि धुटः पूर्व इत्ययं व्यवहा-
रो व्यक्त्यपेक्षया भवति ॥ On the *Vārttika* : वक्तव्यमिति व्याख्यानं
कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानं केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । ये
नेच्छन्ति तन्मतमिह प्रमाणमित्यर्थः ॥

32. For the *lopa* of the penultimate अ of हन् Tril. refers

to II. 2, 53. In वृत्रहयति a *lopa* of two letters has taken place (अन्यस्वरादिसमुदायलोप) before दून्, in accordance with III. 2, 12.

33. चित्रा गौर्यस्येति विग्रहे गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्वले गौणोऽपि गोशब्दो विद्यते । ० ॥ ननु किमर्थमिदमुच्यते ह्रस्वे सति (viz. चित्रगु) गोशब्द एवायं न भवतीति । नैवम् । एकदेशविकृतस्यानन्यवद्भावात् प्राप्नोति । किं च । संवुद्धौ जमि चौले कृते गोशब्द एवं प्रवर्तते ॥ T.

34. ननु ह्रस्वेऽप्यकारे कृते मध्ये स्त्रियामादा भविष्यति । किं दीर्घग्रहणेनेत्याह दीर्घ इत्यादि । गोशब्दोऽयमुभयलिङ्गस्ततः पुलिङ्गपक्षे आप्रत्ययो न स्यादिति भावः ॥ T.

41. चातुरिक इति चतुर्भिः क्रीत इति क्रीतादित्वादिकण् [का० २. ६. ८] । ० ॥ प्रियचतयतीति प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारमाचष्ट इतीति कृते लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति पूर्वमुत्वे पश्चादिनि लिङ्गस्व [का० ३. २. १२] इत्यादिनाऽन्यस्वरादिलोपः ॥ चातुर्यमिति चतुर्णां भाव इति विग्रहे यण् च प्रकीर्तितः [का० २. ६. १४] इति यण् ॥ T.

47. तद्धिते लक्षत इत्यप्यधिकारादित्यर्थः । लक्षत इति लक्ष-मनुसृत्येत्यर्थः । तेन पूर्वत्र न भवति । अत्र तु भवत्येव ॥ T.

अप्यधिकारादिति संवन्ध इति । अप्यधिकारात्तद्धिते लक्ष्यत इति संवन्धनीयमित्यर्थः लक्ष्यमिति पूर्वाचार्यप्रयुक्तमुदाहरणम् । पूर्वचेति । शौवनमित्यादि ॥ Pañjikâdurgapadaprabodha.

48. शब्द is used here to prevent वा from being taken in its technical sense of विकल्पेन Durg.

For the compound forms see IV. 3, 61.

49. ननु कावनुषङ्गलोपे सत्यचेरिति निर्देशेन भवितव्यम् । कथमयं सानुषङ्गनिर्देशः । सत्यम् । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति । अच्चेः कावनुषङ्गलोपो नास्ति । प्रतीच इति प्रत्यञ्चतीति क्तिप् शस् ङसि ङस् वा । अनुषङ्गश्चाकुञ्चेदिति नलोपः ॥ Tril.

52. To पाद् Durg. gives गूढपाद् भुजंगः ।

Durg. and Tril. give the gāṇa हस्यादि as follows: हस्तिन् । कटोल । कण्डोल (om. T.) । गडोल । गण्डोल । महिला । दासी । गणिका [गण्डिका MS. Durg.] । कुसूल ॥

The gāṇa कुम्भादि.—कुम्भपदी । जालपदी । शतपदी । अलिपदी । अशीतिपदी । सूत्रपदी । गोधापदी । कलसीपदी । विपदी (om. MS. Tril.) । द्विपदी । त्रिपदी । दासीपदी (om. T.) । अपदी (om. T.) । निष्पदी । आर्द्रपदी । कृष्णपदी । द्रोणीपदी (विष्णुपदी MS. Tr.) । कल्याणीपदी । सूकरपदी । सकृत्पदी (कृतपदी Durg.) । अष्टापदी । सूचीपदी ॥

54. ई does not include the *stripratyaya* but must refer only to the *vibhakti* डिमाहचर्यात् Durg.

55. तेन viz. since the *adhikāra* अवमसंयोगात् ceases here.

59. धात्ववयवसंयोगान्न भवतीत्यर्थः । यवं क्रीणाति । कटं प्रुवत इति क्तिप् । अधातुसंयोगाद्भवत्येव । तत्त्वयौ सकृल्लुवाविति । अत एवाह । अनेकाक्षरयोरित्यादि ॥ अव्ययकारकाभ्यामेवायं विधिरिति यदुक्तं तदिह तुशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वात्तन्म्यत इति तेन महान्तौ तौ च नियौ चेति । परमौ च तौ लुवौ चेति महानियौ । परमलुवाविति । एवं शोभनलुवौ । उत्तमलुवाविति । °D.

60. अतिदेशोऽयमिति । स च निमित्तरूपव्यपदेशशास्त्रकार्यभेदात् पञ्चधा भिद्यते । अथ निमित्तातिदेशो यथा ब्राह्मणवत्त्रये प्रवर्तितव्यम् । ब्राह्मणनिमित्तस्य यजनादेः चत्रियेऽपि सङ्गावात्तत्रापि तद्वृत्तिवति दिश्यते । नैवमिह यतो धातोर्निमित्तं क्रिया सा च स्वभावाद्द्रव्यवाचिनि भूशब्दे संभवतीति ॥ नापि रूपातिदेशः । भ्रमेर्दुर्भूः । अत्र धातुरूपो भूशब्दो भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या भ्रमधातुः प्रतिपत्तव्यो भवति ततश्च धातुवदित्यपनीय भूर्भ्रम इति विदध्यात् ० ॥ व्यपदेशातिदेशोऽपि नैव यतो व्यपदेशः संज्ञा भूशब्दो धातुसंज्ञो भवतीति तदावत्करणमनर्थकमेव स्यात् ० ॥ शास्त्रातिदेशस्तु घटत एव धातोर्यच्छास्त्रं तदस्य भवति तत्पुनरीदृतोरियुवौ स्वर इति । किंतु तत्रापि गृह्यमाणे कार्यमेवानुसर्तव्यं तन्निष्ठत्वात्प्रवृत्तेः । अतः कार्यातिदेश एवायं गृह्यते । तत्पुनः कार्यमुवादेशलक्षणमिति तदेव दर्शयन्नाह भ्रुवौ भ्रुव इति ॥ I.

63. सर्वनामगणपाठे तस्य भवच्छब्दस्य ग्रहणं तेन भानि नचत्राणि सन्त्यस्येति वन्तुना श्रुतृङ्गा च नित्यं हे भवन् । तदन्तविधिरपि भवत्येव । परमस्यासौ भवांस्येति परमभोः । लिङ्गग्रहणे लिङ्गविगिष्टस्यापि ग्रहणम् । हे भो ब्राह्मणि । हे भवति ब्राह्मणि ॥ कथं तर्हि भो ब्राह्मणौ । भोः शब्दोऽयमव्यय आसन्त्वणार्थोऽस्ति । तेन द्विवचनवज्ज्वलचनयोरदोष इति ॥ ० ॥ अन्यः पुनराह । वादेरुत्वं योगविभागार्थम् । वादेरुत्वमित्येको योगः । ततो भवत इति विभञ्जनं विभागोऽन्यथाकरणमिति कृत्वा । तेन भगवदधवतोरपि भवति । भगं ज्ञानम् अर्घं पापं तद्विद्यतेऽस्येति वन्तुः । भवत इति पुनर्वचनं पूर्वविधेर्लज्जानुरोधार्थमाभ्यामन्यत्र न स्यात् ।

हे भगोः । हे भगवन् । हे अघोः । हे अघवन् । नैवं भाषाचां
शिष्टप्रयोगो दृश्यत इति सूत्रकारमतम् । ° D.

64. Durg. in his *ṭīkā* illustrates each case in this and the following rules by numerous examples. The following *kārikās* also occur in his comment on the present rule :

आचार्यमतं तु [तथा च वृद्धैरुक्तं Tril.] ।

अज्ञाने कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने ।

तद्युक्तनीतावप्यल्पे वाच्ये ह्रस्वे च कः स्मृतः ॥

तथा चाह । कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ।

कुत्सितत्वेन कुत्सो वा न सम्यगपि कुत्सितः ॥

II. 3, 1. यद्यपि प्रकृतिविभक्त्योः समुदायः पदं [cf. I. 1, 20]
तथापि युष्मदस्मदोः पदमित्युक्त उभयोः स्थाने यो निष्पद्यते स
लभते ऽन्यतरव्यपदेशम् । ° ॥

अपिश्लीयमतं तु । पादस्वर्यसमाप्तिर्वा ज्ञेयो वृत्तस्य वा पुनः ।

मातृकस्य चतुर्भागः पाद इत्यभिधीयते ॥

मात्रापरिमाणमार्यादि मात्रिकमुच्यते । तेन न पादादावित्यने-
नैव प्रतिषेधः [II. 3, 5] । पदग्रहणं सविभक्त्यर्थं । ° Durg.

यस्यैव वाक्यस्य युष्मदस्मदोः प्रदं श्रुतत्वात्तस्यैव वाक्यस्य पदादिति
वेदितव्यम् । ° । यद्यपि पदमेकवचनं तथापि युष्मदः पदम् अस्मदः
पदमिति प्रत्येकमभिसंबन्धादर्थान् द्वे पदे इति यथासंख्यं न वि-
रुध्यते । ° । Tril.—वा has to be supplied from II. 2, 62.

2. वाम्नौ is a लुप्तद्वितीयादिवचनं पदं.

3. Acc. to Tril. तेमे and त्वामा should be treated as
dvandvas, in the same way as वाम्नौ.

4. Tril. supplies the rest of the second śloka, as given in note 3. It is not stated whence the two couplets are taken.

5. गौणयोग इत्यादि । ग्रामश्चादिभिर्युक्तः । तेन युक्तानां युग्मदस्रदादीनामादेशा भवन्त्येवेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययो भविष्यति । किं योगग्रहणेन । सत्यम् । अन्यत्र गौणे ऽपि विधिर्भवतीति ज्ञापयति । ° D.

7. इह श्रुतानुमितयोः श्रोतःसंबन्धविधिर्वलवानिति न्यायाद् युग्मदस्रदोरेव द्विवाचिनः प्रतिपत्तव्याः । न तु समास्येति । ° अत्रियुवाभिरत्यावाभिरिति युवामतिक्रान्तैरिति विग्रहः । यद्यपि समासार्थे वज्रवचनं तथापि युग्मदस्रदोरेव द्विवाचिनः प्रत्यया गृहीताः । ° तथा चोक्तम् ।

समस्येते यदैकत्वे वज्रत्वे युग्मदस्रदौ ।

समस्ये वर्तते द्वित्वे न युवावौ तदा तयोरिति ॥

अतिक्रान्ताविति प्रत्येकं संबध्यते । त्वामतिक्रान्तौ युष्मानतिक्रान्तावित्यर्थः । अमौ चामित्यौकारस्यामादेशः ॥ युग्मदीय इति । इह यद्यपि प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन द्विवचनं दृश्यते तथापि युवावौ न भवतो ऽन्तस्थालोपात् । एतदुक्तं भवति । पूर्वसूत्रादन्तलोप इह वर्तते स चार्थवशात्सप्तम्या संबध्यते ऽतो ऽन्तलोपे सति युवावावित्यर्थः । इह चान्तलोपो नास्तीति साक्षादिभक्तौ तस्य विहितत्वादित्याह प्रत्यय इत्यादि ॥ Tril.

10-13. त्वमहम् । यूयंवयम् etc. are likewise considered as dvandvas by the commentators, see note on 3.

10. अतित्वम् अत्यहमिति युवां युष्मान्वा । आवाम् अस्मान्वा ऽतिक्रान्त इति विग्रहः । एवं प्रियौ यवां प्रिया ययं वा यस्य

स प्रियत्वं प्रियाहमिति । ° Durg. On the *luk* in the *avyayibhāra* see II. 3, 4.

11. अतियूयमिति त्वां युवां युष्मान्वातिक्रान्ता इति विग्रहः D.

12. त्वां युवां युष्मान्वाऽतिक्रान्तायेति विग्रहः Durg.

14. अतियुवत् ° युवामतिक्रान्ताद् युवामतिक्रान्तेभ्य इति वा । आवामतिक्रान्ताद् आवामतिक्रान्तेभ्य इति विग्रहः । Tril.

15. Durg. remarks that others read भ्यस्भ्यम्;—तदाऽकारमन्तरेणापि ध्रुव्यत्वं न स्यात् ।

16. On साम् i.e. सु + आम् see II. 1, 29.

प्रिययुष्मयां ° प्रिया यूयं येषाम् । त्वामतिक्रान्तानामिति विग्रहे युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोरसर्वनामत्वान्न सुरागम इति । ° Durg.

17. यदा शसादिप्रसङ्ग आनादय (II. 3, 9 ff.) आदेशा उच्यन्ते तदा न भवतीत्यर्थः । Tril. ; Durg. quotes श्लेषणः स्थाने त्रिकटुकमौषधं प्रयुञ्जीत । (श्लेषणो निवृत्तिरभिधीयते).

22. इकार उच्चारणार्थः । Durg.

23. ह्रन्दस्येतौ योगाविति भाष्यकारो भाषते । शर्ववर्मणो वचनाङ्गाषायामप्यवसीयते । तथा च । मघवद्ब्रह्मलज्जानिदाने (? मघवद्ब्रह्म ° MS.) श्लथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रज इति दृश्यते ॥ वन्तुना प्रयोग इति परो ब्रूते । तर्हि व्याप्तिरपि स्यात् ॥ Durg.

24. गणपाठाच्चेति । राजादिगणे (!) जरा जरस् चेति पद्यते । तेनात्रत्ययेऽपि भवति तच्च नित्यं तच्च विकल्पाभावात् ॥ Tril.

26. Against the restrictions (II. 1, 65 ; 67) to the general *sandhi*-rule, I. 2, 10.

27. On नामि see II. 1, 72.

29. त्यदादयः सर्वनामसु पथन्ते । ° । ते पुनरर्थाद् द्विपर्यन्ता एव युष्मदस्मदोरन्तलोपात् । युष्मदस्मद्भ्यां प्रागपाठाच्च व्यवहितस्य भवच्छब्दस्य न भवतीत्याह सर्वनामान्तर्गण इत्यादि । ° । नन्वेकशब्दोऽत्र पथते तस्याकारस्थाकारे कृते तदिकारवाधा कथं न स्यात् । एके एकेन एकेभ्य इति । नैतदेवं त्यदादिव्येकशब्दस्य पाठः । ° Durg.

31. Durg. remarks: अदेरिति वर्जनादिह चकारेण त्यदादिर्विशिष्यते । अपि तु त्यदादिर्गुणीभूतैर्गकारे (!) विशिष्यते । त्यदादीनां यो दकारो यत्र तत्र स्थित इति ।

37. आदिश्रुत इत्यादेशः । दिशिरत्र कथने वर्तते । यथा । धर्मं दिदेश मोचाय । ° Durg.

तथा चोक्तं चान्द्रव्याकरणे । एवमिदमोऽपि योज्यमिति । अयं तु विशेषः । इदं कुण्डलमानय । अथो एतं (? एनं) परिवर्तयेति । मकारान्त एव भवति ॥ Tril.

39. Against II. 1, 18. The final *r* of भिर् seems to indicate that this and the next sūtra formed originally one rule.

44. येनेत्यते—i.e. with the affix य in the sense of अनडुहि साधु etc.

46. इजादयः । इजिति यजतेः क्तिप् संप्रसारणे च निर्देश इत्याह यजादीनामिति । ननु विशेषाभावादिज् गताविति कथं न गृह्यते । नैवम् आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद् दृगादिवृत्तिज्शब्दपाठाच्च । ° Tril.

50. यदि धातोरित्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीयं हचतुर्यान्तस्य द्वतीयादेरिति चावयवस्य विशेषणं कथं तर्हि गोधुक् काष्ठधगिति ।

सत्यं व्यपदेशिवद्भावात् । वुद्धिर्हि स्वबीजपरिपाकवशादुत्पद्यमाना ऽसत्यपि भेदे भेदं जनयति । यथा राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरम् । ° Durg.

53. A restriction of II. 2, 53.

55. साधु तच्छृणोतीति साधुतक् Tril.; मांसपिपक् । मांसं पिपचतीति क्तिप् Durg.

58. The पूर्वविधयः bearing on the given cases are II. 1, 14; 18; 19; 3, 56.

59. घोषवति रो भवति । अघोषे रो न स्यादिति व्यावृत्तिवलादस्य प्रतियोगी विसर्गः साधितो भवति सत्वापवाद इति तेन सर्पिःषु धनुःषु दोःषु पक्षे पररूपं भवत्येवेत्याह भे र इति । उत्तरार्थं चेति । ° Durg.

64. अपिग्रहणं see II. 3, 35.

II. 4, 3. नन्वनव्ययमव्ययं भवति (i.e. अव्ययीभावः) इत्यन्वर्थसंज्ञया ऽव्ययाच्चेति लुकि सिद्धे यद्वचनमिदं तज्ज्ञापयति । अव्ययत्वमप्यनानीति । ° Durg.

4. न व्येतीत्यव्ययं न विद्यते संख्या यस्मैत्यसंख्यं पर्यायः कथ्यते । तथा चाह ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ °

निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः ।

द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ॥ Durg.

He gives the entire *gana*, after which he remarks : अन्ये ऽव्यया यथास्थानं वक्ष्यन्त इति ।

5. Durg. has the following *kārikās*:

रूढादण् ण्यश्च रूढात् स्यादादैदौदादिकस्वरात् ।
 न तु गान्धारिशल्वेयान्नकारादेः कुरोरपि ॥
 इदन्तकोशलाऽजादात् स्त्रियामपत्यमात्रता ।
 पाण्डोश्चान्योऽप्युलोपोऽस्मिन्संज्ञाशब्दा हि तद्धिताः ॥
 प्रत्ययथादिण् शान्तांशात् कलकूटाश्रमादपि ।
 कम्बोजादेः सदा भेदात् प्रत्ययो नैष दृश्यते ॥
 कुन्धवन्तिकुरूणां च अभेदाच्च स्त्रिया सदा ।
 नापत्यप्रत्ययो दृष्टो यथा कुम्भी कुरुरिति ॥
 अदन्ताच्च स्त्रियां नैव प्राच्यभङ्गादिवर्जनात् ।
 सूरसेनी यथा माद्री राज्ञी भार्गी भवेदिति ॥
 अरूढाच्च प्रवक्ष्यामि वतण्डी स्त्रीति पूर्ववत् ।
 आङ्गिरस्यां स्त्रियां ण्यस्य वातण्ड्यायाश्च किं लुका ॥
 इणो वज्रस्वरात्प्राच्याद्वज्रत्वे तस्त्रियां तथा ।
 पान्नागारा इति ज्ञेयमप्राच्याद्वास्ति दासयः ॥
 भेदाभेदादिभाषेयमुपकादेश्च नोच्यते ।
 प्रत्ययश्चानुकारेण उपका औपकायणाः ॥
 एवमन्येऽनुसर्तव्याः संज्ञाशब्दा हि तद्धिताः ।
 लोकसिद्धा न व्युत्पाद्याः कस्तान्कार्येण वक्ष्यति ॥
 लुग्विधानमिदं यच्च दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
 तन्मन्दमतिबोधाय साध्यदृष्ट्या तु निष्फलम् ॥

9-13. The references अपादाने पञ्चमी etc. do not actually occur in our work, but are implied in the rule II. 4, 19.

10. Durg. quotes: तथा चाह । अनुमन्तु निराकर्तुं प्रेरकं

त्यागकारणम् । व्याप्तेनाप्तं ददातेस्तु संप्रदानं प्रकीर्तितम् ॥ संप्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया । दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥

कथमित्यादि । श्लाघादीनां कंचिदर्थं बोधयितुमिच्छमाने कारके श्लाघादयः स्वभावान्नयतिवद् द्विकर्मका एवेति कर्म प्राप्नोति । देवदत्तायात्मानं परं वा श्लाघ्यं करोति योऽर्थः स देवदत्ताय श्लाघत इति । तथा च । श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राचसाधिपः । (Bhāṭṭik. VIII. 73.)

आत्मानं श्लाघ्यं कथयन्परस्त्रीभ्य आगत इत्यर्थः ॥ देवदत्ताय क्लृप्ते । क्लृप्तव्यं किंचिद्देवदत्तं ज्ञापयति ॥ तथा देवदत्ताय तिष्ठते । स्थित्या ज्ञापयति प्रकाशयति । प्रकाशने तिष्ठतीति रुचादिः । ० ॥ यस्यै कुप्यति । तत्र चतुर्थी सिद्धा । वक्तव्यं व्याख्येयमिति । ० Durg.

11. कश्चिदाह । गङ्गासमीपो देशो गङ्गेत्युपचारात् । आधारस्तिविधो ज्ञेयः कटाकाशतिलादिषु । अन्यः पुनराह ।

उपश्लेषस्य चाभेदः कटाकाशतिलादिषु ।

उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥

अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धेव्यतन्त्रता ।

दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥ ० Durg.

12. तथा चाह । कारकाव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिकारणम् ।

यद्वै विवक्षितं तेषु करणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ Durg.

13. चन्द्रगोमी तु । अक्षाणां दीव्यति । अक्षेषु दीव्यतीत्यपि विवक्षां मन्यते । ० Tril.

15. तथा चोक्तम् । यः क्रियां कर्तृकर्मस्थानं कुरुते मुख्यभावतः ।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम् ॥ ० D.

16. कारकाणां संवन्धिन उभयस्य प्राप्तौ सत्यामर्यादेकस्मिन्नेव संज्ञिनि परं भवति । अन्यथा संप्रदानादिमंज्ञा ऽनर्थिका स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददातोत्यादौ वाक्ये किमुभयस्य प्राप्तिः । यस्मिन्संज्ञिनि भिन्नाधिकरणेन वज्रब्रीहिणा ग्रामाय दत्त्वा तीर्थं गत इति धनादिकमिति संवन्धः । एवमन्येऽपि प्रयोज्याः । लोके शास्त्रे च न संज्ञया संज्ञान्तरस्य बाधा । ० ॥

संप्रदानादयः संज्ञा रुचिधारिविवर्जिताः ।

लोकोपचारात्संमिद्धाः सुखबोधाय दर्शिताः ॥ Durg.

ग्रामायेत्यादि । गत इति संवन्धादपादानं ग्रामः प्राप्नोति । दानसंवन्धाच्च संप्रदानम् । परं संप्रदानमेवेति । एवमन्यत्रापि यथायोगं परत्वं वेदितव्यम् । ० Tril.

18. मिद्धस्याभिमुखोभावमात्रमामन्त्रणम् ॥ नन्वामन्त्रणं वाक्यार्थ इति मतान्तरमेतत् क्रियासंवन्धात्पूर्वं युगपद्धर्मातिरेके षष्ठी स्यादिति प्रथमारभ्यते ॥ Durg. ; आमन्त्रणार्थस्यातिरिक्तत्वाद्भेदलक्षणा षष्ठी स्यादिति भावः ॥ Tril.

22. दक्षिणेन ग्राममिति दक्षिणस्यामदूरवर्तिन्यां दिशि ग्रामस्येति विग्रह्याऽदूरे एनग्रत्ययः स पुनः सद्यश्चाद्यत्वात् (II. 6. 37) T.

23. कर्मप्रवचनीय० । मिद्धेयं संज्ञा । उक्तं च ।

क्रियाया द्योतका नेमे संवन्धस्य न वाचकाः ।

नापि क्रियान्तरापेक्षाः संवन्धस्य तु भेदकाः ॥

यथाऽभिद्योतत इत्यादौ क्रियां द्योतितवन्तः । न तथालक्षणादिषु संवन्धस्य तु वाचिकाः । ० Durg.

25. यदि० । युगपदोऽपि सन्त्यतेः कर्मत्वाच्चतुर्यी कथं न भवतीत्याह चदीत्यादि । ० Tril.

26. अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु । इह पर्याप्त्यर्थो योगग्रहणात् ।
पर्याप्तः शक्तः समर्थः प्रभुरिति पर्यायः ॥ Durg.

29. पुत्रेण स्थूलः । पुत्रेण गोमानिति प्रत्येकं संबन्धः । सहा-
र्थयोगस्योभयनिष्ठत्वात् । ° Tril.

30. फलमनिष्पादयन्नपि क्रियायोग्यतया लोके हेतुरुच्यत
इत्याह योग्यतामात्रेत्यादि । क्रियासिद्धावसाधकतम इत्यर्थः ।
Durg.

34. षष्ठी चानादर इति न वक्तव्यमित्याह रुदत इत्यादि ।
रुदन्तमनादृत्य गत इत्यर्थः । इह रुदतः संबन्धी गत इत्युक्तेऽपि
न कदाचिद्वस्तुचतिरिति भावः । पचे रुदति प्रात्राजीदिति ॥ Tril.

49. यदाहुः । स्तनकेशवतो स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति ॥
लोकेभ्यः शास्त्रकारेभ्यः । लिङ्गानुशासनेभ्यश्च गम्यमानीति भावः ।
Durg.

II. 5, 1. मिलितं युक्तमिति तत् पुनर्विशेष्यस्य विशेषणेन
संबन्धः । यदाह विमलमतिः ।

विशेष्यस्य विशेषेण मिलितं युक्तमुच्यते ।

समासाख्यं तदेव स्यात् तद्धितोत्पत्तिरेव च ॥

युक्तश्चासावर्थश्चेति विग्रहः । ° T.

2. युक्तार्थमात्रस्या इति कथमेतद् यावता पूर्वसूत्रे समासस्य
प्रधानत्वात् तस्यैवानुवर्तनमुचितम् । सत्यम् । अप्रधानस्यापि
युक्तार्थस्यानुवर्तनं तद्ग्रहणादेवावसीयत इति । अन्यथानन्तरत्वात्
प्रधानं समास एवानुवर्तिष्यते । किं तद्ग्रहणेनेति तेन तद्धितनाम-

धातुष्वपि लोपो भवति । तत्रापि युक्तार्थस्य विद्यमानत्वादित्याह राजता । पुचीयतीति ।^० T.

4. Exceptional cases, such as अप् [अद्भिः, अवगमनम्] are excluded. T.

अतिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रान्तरे बहवो^(१)ऽतिदेशा निरूपितास्तथापि कार्यतिदेश एवायं तन्निष्ठत्वात् प्रवृत्तेः कार्येऽप्यतिदेश्यमाने यस्य यदुक्तं तस्य तदेव श्रुतत्वात् ॥ T.

5. For the comment *cf.* also P. II. 1, 49—II. 2, 6.

पूर्वेषुकामसमी । प्राच्यदेशे ग्रामोऽयम् T.

Alter अणिकृताः in the Text, with MS. A.

क्लिष्टाक्लिशितं MSS. Tril. D. and O.; क्लिष्टाक्लिष्टं MS. C.

क्रयाक्रयिका^० महान्यः क्रय उच्यतेऽत्या च क्रयिका क्रयावयवसंबन्धात् क्रयः क्रयिकावयवसंबन्धाच्च स एव समुदायः क्रयिका ततश्च क्रयश्चासौ क्रयिका चेति विग्रहः । ह्रस्वस्य दीर्घता । फलाफलिकेत्यादि ।^० ॥ इभ्यपोटेत्यादि । इभमर्हतीत्यर्थे दण्डादिभ्यो यप्रत्ययो दृश्यते । पोटा उभयव्यञ्जिका ॥^० ॥

The MSS. of Tril. read likewise अवण for अमण.

अर्धजरतीयम्^० अर्धा चासौ जरती चेति अर्धजरती तत्रभवम् अर्धजरतीयमित्यभिधानादीयः । न ह्यत्रार्धशब्दः समप्रविभागे वर्तते ॥^० ॥ अत्राह्वण^० । यदुक्तम् ।

सतां न च निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न विद्यते ।

जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः ॥^० ॥

समासस्तद्धितश्च सुखप्रतिपत्त्यर्थमनुष्ठुब्बन्धेन विरचित इत्यत्र वि-

ज्ञेयग्रहणम् । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु लाघवं न चिन्तनीयं प्रति-
पत्तिलाघवस्य शर्ववर्मणो ऽभिमतम् ॥ T.

6. तद्धितेत्यादि । एकापीयं सप्तम्यर्थवशाद् [द्विधा 0.] भि-
द्यते । तद्धितस्यार्थे विषयभूते ऽपत्येकणादिवर्जितस्य खरादित-
द्धितस्य चाभिधेये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये समा-
सो ऽयमभिधीयते । T.

8. °द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तुप्राप्तापन्नैरिति कश्चि-
दाह (Pāṇ. II. 1, 24) । तदिह सामान्यविधानात्सिद्धमित्याह कष्ट-
श्रितमित्यादि ॥०॥ तथा गम्यादीनामुपसंख्यानमित्यपि (ib. Vārtt.)
न वक्तव्यमित्याह ग्रामगमोत्यादि ॥०॥ खड्वारूढो जात्न इति ।
असमीक्ष्य कारी विमार्गप्रस्थित^(१) इत्यर्थः । अधीत्य स्नात्वा गुरुभि-
रनुज्ञातेन खड्वारोढव्या । तत्र यो ऽन्यथा खड्वामारोहति स ति-
रस्कारार्थमेवमुच्यते । खड्वारोहणं चात्र विमार्गप्रस्थितस्योपलक्ष-
णम् । सर्व एवाविनीतः खड्वारूढ इत्युच्यते । नित्यसमासश्चायम् ।
नहि वाक्येन चेपो गम्यते । खड्वा चेपे क्तेन समस्यते ऽभिधानात् चे-
पादन्यत्र न भवति । खड्वामारूढो ऽध्यापको ऽध्यापयति । किं
खड्वा चेप इत्यनेन ॥ तथा कालाः क्तेन समस्यन्त इत्यनेन । तथा
कालाः क्तेन समस्यन्त इत्यपि न वक्तव्यमित्याह । अहरित्यादि । ष-
ण्मुहूर्ताश्चराचरास्ते ऽहर्गच्छन्त्युत्तरायणे रात्रिं गच्छन्ति दक्षि-
णायने ॥ मासप्रमितश्चन्द्रमा इति । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति
कर्तरि क्तः । मासं प्रमितः मासं प्रमातुमारब्धः । प्रतिपच्चन्द्रमा
इत्यर्थः ॥ cf. P. II. 1, 26 ; 28, etc.

तृतीयेत्यादि० । काकपेया नदीति पूर्णलोद्भावनं सुतिर्निन्दा-

र्यमध्यारोप्यते काकपेयत्वं नाम । एवं वाष्पच्छेद्यानि दृणानि
मृदुलोद्भावनं सुतिरयत्नच्छेद्यत्वं च निन्दार्थमध्यारोप्यते ॥ ० ॥

पञ्चमीत्यादि । भयभीतभोतिभीभिर्निर्गतेनापेतापोढमुक्तप-
तितापत्रस्तैरल्पशः [P. II. 1, 37; 38 and varrts.] इति न वक्तव्यम् ।
अधर्मजुगुप्पुरित्यादावन्यत्रापि पञ्चमीसमासस्य दर्शनात् । यदप्य-
ल्पश इति वचनात् प्रासादात्पतित इति महतो न भवति तदप्य-
युक्तं महतो ऽपि दर्शनात् । यदाह मयूरः । भास्वद्भावोद्गतेनेति ।
न चात्राल्पविवक्षा युक्तिमती ॥

षष्ठीत्यादि । आत्मषष्ठ इति पूरणप्रत्ययान्तेनापि समासो
ऽभिधानात् । छात्राणां पञ्चम इत्यादिष्वनभिधानादेव न भवि-
ष्यति ॥ ० ॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति तव्येन तावद्वाक्यमिष्यत एवेत्याह
वृत्तिरपीति वाक्यमेवेति शन्तृङानशोरनभिधानमेव समासस्ये-
त्यर्थः ॥ T. cf. P. VI. 3, 6; and 5, Vārtt.; II. 2, 11, etc.

सप्तमीति । cf. P. II. 1, 40 ff. The MSS. of T. read ०भाङ्गः

9. ०अधिकदशाः । ० अत एवाह शाकटायनः । अधिका दश
येषु ते ऽधिकदशा एकादशादय इति । ० ॥ दण्डादण्डि ० । तथा
मुष्टामुष्टीति नान्यन्तस्य पूर्वपदस्यात्वं दृश्यते ऽव्ययत्वं चास्य स्वभा-
वादिति ॥ Tril.

10. विदिगित्यन्तरालं दिगुच्यते ॥ ० ॥ ननु दिङ्गामान्यन्त-
रालम् [P. II. 2, 26] इत्यस्याभावात् कथं दिङ्गान्नामेव समास
इत्याह । अर्थादित्यादि । अन्यथा विदिगभिधेयत्वमेव न स्यादि-
त्यर्थः ॥ T.

11. इतरेतरयोग इत्यादि । समुच्चितिः समुच्चयो राशोभावः
स चानयोरपि विद्यत इत्यर्थः । तत्रेतरेतरयोगो ऽवयवः प्रधान

इति तत्त्वते द्विवचनवज्जवचने भवतः०। समाहारः संहतिः प्रधान इत्येकवचनमेव ।० T.

14. इतिपाणिनि । पाणिनिरित्ययं संज्ञाशब्दो लोके ख्यातिं गत इत्यर्थः ।० see P. II. 1, 6, ff.

15. सुषमम्० । शोभनत्वं समस्येत्यादिरिति । आदिग्रहणाद् विगतत्वं निर्गतत्वं दुर्गतत्वमपरत्वं समस्येति० । अपरशब्दस्यानव्य-यस्यापि समासे पूर्वपदार्थप्राधान्यमस्तीत्यव्ययीभावसंज्ञाप्रवृत्तौ नपुंसकलिङ्गत्वमव्ययपूर्वपदं च प्रायेणेत्यन्वर्थः कथ्यते ।० T.

16. On the *four* Āryâ-stanzas cf. P. II. 4, 2-14 and Vs. Tril. remarks: इदानीमुक्तानामुदाहरणानामर्थप्रदर्शनद्वारेण समाहारद्वन्द्वस्येतरयोः योगस्य विषयं विवेक्तुमर्थाभिरभिधानस्य व्यवस्थामाह । अनुवाद इत्यादि० । चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषे वर्तते । कठेन प्रोक्तोऽध्ययनविशेषः शाखासंज्ञकः सोऽयमित्यभेदात् कठः । कलापिना प्रोक्तः कालापः । कुथुमिना प्रोक्तः कौथुम इति कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षाणो यदा तदध्ययनसंबन्धात्तदध्येतृषु पुरुषेषु वर्तते तदा कठादीनां चरणानां समाहार एव द्वन्द्व इत्यर्थः ।० । स्थेणद्यतनी० i.e. स्था-इण्-अद्यतनी०- ॥ निकटपाठानामिति । निकटः पाठो येषामध्येतृणां ते तथोक्ताः । पदक्रमकमिति । पदमधीते क्रममधीत इत्यर्थे वज्जलत्वात् क्रमादिभ्यः कप्रत्ययो दृश्यते । पदमधीत्यक्रममधीत इत्यर्थः । अधीयमानयोः पदक्रमयोः संनिहितत्वात्तदध्येत्रोरपि पदक्रमकशब्दवाच्ययोर्निकटपाठत्वम् ॥ ०ग्रामाणां मा भूत् । जाम्बवश्च^(१) ग्रामः शालुकिनी चेति विग्रहः । जाम्बवशालुकिन्यौ^(१) (see

P. II. 4, 7 Sch.)। यदा तु शौर्यं च नगरं केतवता च ग्रामस्तयोर्द्वे
शौर्यकेतवतमिति० ॥ (see Mahābhāṣya) ॥ कारुणमिति। कारवः
शिल्पिनो रजकादयः ॥ प्राणिद्वयकाङ्क्षानामिति द्वय एव द्वयक
इत्यार्यापूरणार्थं स्वार्थे कप्रत्ययः । ० ॥ चुद्रजन्तुकफलानामिति० ।
तथापीह जन्तुशब्दसन्निध्यादल्पपरिमाणं प्राणिनामाह तत्र स्मृ-
तिभेदः ।

चुद्रजन्तुरनस्यः स्वादंथवा चुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतो येषां केचिदा नकुलादपि ॥०

चुद्र एव य इति चोदयितुं शक्यः । स्वशोणितरहितो मसकादि-
रेव ॥ शतं वा प्रसृतो येषामित्यन्या स्मृतिः । येषां शतेन प्रसृतो
ऽङ्गुलिवर्गं पूर्यते ॥ केचिद् आ नकुलादपीत्यपरा स्मृतिः । इयमेव
स्मृतिः प्रमाणमितराणां परस्परविरोधादिति० ॥ अद्रव्याणामि-
त्यादिसमता तुल्यता । समाहार इतरेतरयोगश्चेत्यर्थः । ० ॥ दधि-
घृता इति व्यञ्जनविशेषकाणां समाहारस्य विभाषितत्वात्० ॥ I.

The second half of the *fourth* stanza should begin with समः,
the only irregularity being in the seventh *pāda* which has five
mātrās.

17. On the *śloka* अपात्रादिः० see Vārttikas to P. II. 4, 30.

18, 19. See P. VI. 3, 34; 37; 38; [Com., 36; 39-41].

दत्ताभार्य इति दत्तागुप्ताशब्दौ संज्ञायामपि वर्तमानौ दानगो-
पनक्रियाप्रवृत्तिनिमित्ताविति भाषितपुंस्कृता । I.

21. See P. VI. 3, 46 and Vārtts.

25. Tril. warns us that ईषदर्थे should be kept distinct
from अचे.

26. इयमित्यादि । ननु कथमवधारणम् । ईषदर्थे नित्यं प्राप्त एव कुत्सितार्थे त्वप्राप्त एव कादेशः । ततश्चोभयत्र विभाषा युक्तेति । सत्यम् । विभाषयेति निर्देशादिह कादेशस्य विधेयत्वं न विभाषायाः । यच्च विधेयं तदप्राप्तमेवेति मन्यते ॥ ईषदित्यादि नित्यं कादेशे प्राप्ते कवादेशः कदादेशश्चोष्णशब्दे विधीयते । वक्तव्यमिति व्याख्येयं लोकोपचारादित्यर्थः ॥ T.

27. See P. VI. 3, 65. क्वचित् (as well as the explanatory terms लक्ष्यानुरोधात् and लक्ष्यतः) acc. to Trilochanadâsa (on II. 6, 49) mean यथालक्ष्यम्^(१)

28. दात्राकृती कर्णौ यस्य । द्विविधौ कर्णौ यस्य० इति विग्रहः ॥ T. See P. VI. 3, 115, 116.

29. See P. VIII. 3, 46; also ib. 40 and Vârtts. to ib. 38.

II. 6, 1. अपत्यस्य संबन्धिः शब्दत्वाद् अपत्यवतः प्रत्ययो भवन्नर्थात् षष्ठ्यन्तादेव भवति । ० ॥ यद्येवम् अपत्यशब्दस्य पुत्रपर्यायत्वात् कथं पौत्रादौ प्रत्ययः । न खलु तदस्यापत्यम् । तथा हि लोके पितामहोत्सङ्गे बालकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित् कंचित् पृच्छति कस्येदमपत्यमिति स आह देवदत्तस्येत्युत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति तदयुक्तम् । नायमपत्यशब्दः पुत्रपर्यायः । किं तर्हि न पतति वंशे येन जातेन तदपत्यमित्यन्वर्थनिर्देशः । तेनापत्यापत्यमप्यापत्यमुच्यते । ० ॥ एवं चाद्यप्रकृतेरुत्तरं सर्वमपत्यतया सामान्येन विवक्षितम् । अतो न्यायादेवाद्यप्रकृतेः प्रत्ययविधिरित्यालोच्याह । अपत्य० । ० ॥ यद्येवं कथं गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्या-

यणः । दाक्षेयपत्यं दाक्षायण इत्याह पौत्रादेरिति । पौत्रादि-
वाचिनः पुनः शब्दात् प्रशस्ये प्रशंसायुक्त एवेत्यर्थः । आद्येनैव प्र-
त्ययेनापतनार्थ उक्तः पुनः प्रत्ययविधानं प्रशंसामेवेति प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । तत्र प्रशस्यो गुर्वायुक्त उच्यते° । तस्मिन् पित्रादौ
[गुरौ] जीवति सति तदादिष्टमाचरणप्रशंसार्थं गार्ग्यायण उ-
च्यते । तथा यो गुरावसत्यपि न स्त्रैरी स मृतस्यापि गुरोस्तदादि-
ष्टाचरणात् प्रशंसार्थं गार्ग्यायण उच्यते ॥ ° ॥ स्त्रियामपत्ये न
भवति । यथा गार्गी स्त्री । युक्तं चैतद् वर्जनं स्त्रियाः प्रशस्यत्वानु-
पपत्तेः° ॥ उपग्वपत्यं चेति न वक्तव्यमिह तद्धितवृत्त्या समासवृ-
त्तिर्वाध्यते । वृत्ते तद्धितवृत्तेरेव बाधितत्वात् । पक्षान्तरे समासो
न निवर्तते बाधकाभावात् ॥ T.

२. गोचेत्यादि । अपत्यं पौत्रप्रभृतिकं गोत्रं तस्यादिभूतादा-
दिपुरुषात् । इहापत्यसामान्यविवक्षायामाद्यप्रकृतेरित्यर्थः । अ-
न्यत्रेति यो गोत्रादिभूतो न भवति । अपि तु कश्चिदवाचीनो
गर्गनामा । यच्च पौत्राद्यपत्यं न भवति । अपि तु प्रथममेव । तत्रे-
णत इत्यर्थः ॥ क्वचित् प्रथमापत्ये ऽयमभिधानं दृश्यत इत्याह । अन-
न्तरो ऽपीति ॥ प्रथमापत्ये ऽणपीत्याह जामदग्नः । पाराशर इति
चेति ॥ गर्गादिप्रभृतिगणो गणपुस्तके ऽभियुक्ते^(१) वेदितव्य एव ॥ T.

३. प्राङ्गुडादेरिति कुञ्जाद्यन्तर्गणो नडादिस्ततः प्रागित्यर्थः ॥
T. cf. P. IV. 1, 98, 99.

४. विनतायाः सुपर्णाः कमण्डल्वा युवतेरपत्यमिह विग्रहः ।
वाक्कन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः संज्ञायामिति नदादिदर्शनात् कमण्ड-
लुशब्दादृङ्प्रत्ययः ॥ See P. IV. 1, 67, 71, 120-123.

5. अस्यापत्यमिति ।° अकारलोपे प्रत्ययमात्रं पदम् ॥ T.

7. °यथा दण्डयोगाद् दण्डः पुरुष इति रागयोगाद्भागः ॥ °
[P. IV. 2, 1; 2] ॥ धर्मिणो° । यस्माद्धर्मिणो सकाशात् समूहो
धर्मोऽभेदेन नोपपद्यते तस्माद्धर्म्यैव समूहः । [P. IV. 2, 37; 38] ॥
See also P. IV. 2, 24; 59; 55 resp. एवमित्यादिर्यस्येति तस्येद-
मित्येवंप्रकार आदिर्यस्येति विग्रहः । एवमादेराकृतिगणत्वात् तत्र
जात इत्यादिष्वर्थेष्वण्° ॥ T.

8. तरतिरयमस्ति स्रवने । यथा तरति पत्रं न निमज्जति ।
अस्ति स्रवनपूर्वके देशान्तरप्रापणे च । यथा नदीं तरति पान्थः ।
अस्यभिभवे च । यथा तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति° ॥
घण्टया चरति घण्टिक इत्याह । एवमिति तत्र क्वचिदधिकारादिह
द्विस्वरस्य न वृद्धिरिति ॥ ° ॥ मृदङ्गश्चासौ शिल्पं चेति मृदङ्गशि-
ल्यम् । ननु कथं कर्मधारयो भिन्नाधिकरणत्वात् । मृदङ्गो हि वा-
द्यभाण्डं शिल्पं च विज्ञानपूर्वकं कौशलं तत्क्रियाभ्यासपूर्वकमिति ।
सत्यम् । इह मृदङ्गवादनशिल्पे मृदङ्गशब्दः प्रतिपत्तव्यो वृद्धस्व-
रणात् । ततो मृदङ्गेन शिल्पेन योगात् पुरुषोऽपि तथोच्यते । तेन
मृदङ्गशब्दात्प्रत्ययः स्वार्थे पूर्ववत् । अथवा मृदङ्गवादनशब्दात्प्र-
त्ययो मृदङ्गो वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पमुच्यते । वादना-
दिशब्दस्तु तद्धितेनोक्तार्थत्वान्न प्रयुज्यते । ° ॥ ओजः° see P. IV.
4, 27.

10. तुशब्दो योगविभागार्थः ।° । आच्च वृद्धिश्च आहृद्धी ।
ते विद्येते यस्य स आहृद्धिमान् । खराणां मथ्य आदौ य आका-
रवान् वृद्धिमांश्च शब्दः । ततः शेषे उक्तादन्यस्मिन्नर्थे तस्येदमि-
त्यादिलक्षण इत्यर्थः ॥

11. विकृतिवाचिनः° see P. V. 1, 12.

12. Tril. quotes: तथाह भट्टः ।

देवदत्तादिसादृश्यं यज्ञदत्तादिसंख्यितम् ।

वतिप्रत्ययवाच्यं स्यादेकाधिकरणं ततः ॥

अत्रापि तदर्हमिति° refers to P. V. 1, 117; whilst सङ्गावात्° according to Tril. implies a refutation of P. V. 1, 115 and 116.

15. For *Kārikā* 1 see Mahābh. on P. V. 2, 94.

K. 2 see P. VIII. 2, 9-10.

K. 3. स्वरूपादिति नार्थादित्यर्थः । मायी । शीर्षी । चकार उक्तमुच्चयमात्रे । ब्रूहीति स्वरूपात् । शालीत्यर्थात् । अनेकस्वरादत इति च्छेत्ती । एकस्वरादकारान्तान्न भवति । स्वं विद्यतेऽस्येति स्वरान् । T.

K. 4. माया च अस् च मेधा च सूक् च । मायावी । असन्नात् पयस्वी° । विभाषया पदान्तरे यथाप्राप्तम् ॥ see P. V. 2, 12.

K. 5. P. V. 2, 128; on इनेव । इन्नेवेति सा भूदनुष्टुभो भङ्ग इति नकारस्य द्विर्न भवति ॥ कुष्टी is placed in the middle on account of the metre.

K. 6, 7. ib; 129 and Vārtt. वातातीसारौ रोगौ । पिशाचशब्दार्थमाह कश्मलसोन्मत्तत्वं इति कश्मलं च सोन्मत्तं चेति समाहारः । अथवा मुख्या एव पिशाचा उच्यन्ते । पिशाचकी वैश्रवणः । तस्य यच्चभूतपिशाचाधिपतित्वात् ॥ T.

K. 8. P. V. 2, 130. पञ्चवान् ग्रामरागः । T. [ग्रामरागः Scholl. on Pāṇ.]

K. 9, 10. P. V. 2, 131 and Vārtts. on 135.

K. 11. ib. 132.

K. 12. ib. 133 (हस्त).—134 (वर्णाद्रुद्धाचारिणि).

K. 14, 15. ib. 135. The *Châtushlayapradîpa* remarks:

कस्यचिन्मते मृणालाल्कर्ममात्ययः शालूककरीषेभ्य इत्येकवाक्यम् ।
तन्मते मृणालपयसीत्युदाहरणम् । सुदर्शनमते विभिन्नवाक्यमेव ।
तन्मते मृणालीत्युदाहरणम् । अस्मन्मते द्वितीयः पक्षः प्रमाणः ॥

K. 16. ib. 137. मनन्तेत्यादि । मनन्तादप्राप्तौ मान्तादने-
कस्वरादत इति प्राप्तौ नियमः कथ्यते । संज्ञायामिनेवेति तेना-
संज्ञायां वन्तुरेव । दामवान् । सोमवान् ॥ T.

K. 17. प्रागुक्तान्नियमार्थत इति द्वन्द्वनिन्दितरोगेभ्यः प्राणि-
स्थेभ्य इनेव हीत्यतः पूर्वमित्यर्थः ॥ see P. ib. 115.

K. 18. ib. 116.

K. 19. ib. [116] and 136. संज्ञेत्यादि । संज्ञी संज्ञावानित्यु-
दाहरणम् ॥ वा कर्मेत्यादि^(१) । एतेभ्यो वर्मपर्यन्तेभ्यो ऽप्राप्त इन्
विकल्प्यते ॥ चूलादिभ्य^(२) इन्नेकस्वरादत इति विकल्पः सिद्ध
एव केवलं को नेध्यत इति प्रतिपाद्यम् ॥ प्रयामउपयाम इति
सत्यपि द्वन्द्वसमासे उवर्णे ओ न कृतः श्लोकत्वात् ॥ एवमन्ये ऽपीति
नौर्विद्यते ऽस्येति नाविकः । इन् कश्चान्तः । नौमानित्यादयो ऽपी-
ति शब्दविवचार्थत्वादनुसर्तव्या इति भावः ॥ T.

19. अन्तग्रहणमिहागमार्थम् । ततः किमित्याह । आगमत्वा-
दित्यादि । यदि पुनः स्वतन्त्रः प्रत्ययः स्याच्चतुर्थ इत्यत्र विसर्गः ।
षष्ठ इत्यत्र च डत्वम् ॥ T.

20. आभ्यामसंख्यावाचिताद् डप्रत्ययो नास्ति कतिपयात् क-
तेरिति पञ्चम्यन्तादेव यप्रत्ययः पूरणे विधीयते न चागमत्वेऽस्य
पूरणार्थोऽभिधेयो युज्यते । आगमानामनन्यार्थत्वात् स्त्रियां क-
तिपययो । कतिथो नदादेराकृतिगणत्वात् ॥ T.

21-23. In the second pāda of this half-śloka (शतादेः पञ्चा-
द्यतत्परात्) there is a redundancy of one syllable which I find
nowhere explained. Trilochanadāsa has evidently the same
wording of Sūtra 23; but he does not explain sūtras 21 and 22.
The *Laghubṛitti* has the same text.

24. On यदा etc. see II. 1, 14. 24 ff. see Pāṇ. V. 3, 1-69.

25. In अधुना the इ is dropped, in acc. with II. 6, 44, before
the affix अधुना (II. 6, 35).

27. तेव्विति नेदं तच्छब्दस्य रूपम् । अपि तु तकारात् सप्तमी
वज्रवचनम् ॥ T.

31. छन्दस्तेवेत्यन्ते । इति शर्ववर्मणस्तु वचनाद् भाषायामप्य-
वसीयते ॥ T. In the śloka this and the following sūtras of
course run किमोऽत् क्व च°

34. एव is here used expletively. T.

36. अधुना see above 25.

37. अद्यतनेऽपि । तर्हीत्ययमित्यर्थः ॥ T.

38. वाक्यार्थवगेन । विशेषविभक्तिनिर्देशस्याभावादित्यर्थः ॥°॥
द्विविभ्यां° । चकाराद् घा च । द्विधा त्रिधा ॥ T.

40. आख्यात° । क्रिया गुणश्च क्रियागुणौ तयोः प्रकर्षस्तत्र
वृत्तिर्येषामिति विग्रहः ॥ cf. P. V. 4, 11 ff., 41 ff.

41. For the राजादयः 1-15 see P. V. 4, 91-105; 16-18 = P. V. 4, 86-90; 19-32 = P. ib. 74-85; 3349 = ib. 106-121.

The Comment of Ratneṣvara is given only by MS. A. The remaining MSS. (as does the Paris one) contain the sūtras only. MS. B. also adds abundant glosses in the margin.

5. ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः ॥ कौटतक्षः । खगृ-
हस्थायी न कस्यचिदायत्त इत्यर्थः ॥ T.

12. The MSS. of T. read: द्वावञ्जली प्रियावस्येति द्व्यञ्जल-
प्रियः । द्व्यञ्जलिप्रियः । एवं त्र्यञ्जलप्रियः । त्र्यञ्जलिप्रियः ॥ अत-
द्धितार्थे° । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥

21. अर्धर्चः is Tatp. (Karmadh.); सप्तर्चः (मन्त्रः) Bahuv.; T.

22. See Vārttika on P. V. 4. 74.

27. Trilochana's comment is श्वसो ऽवसी° ॥ शोभनं वसीयः ।
श्वोवसीयसम्⁽⁹⁾ । कल्याणमित्यर्थो रूढित्वात् ॥

42. The Sūtra applies to *Kṛit.*-affixes as well as *Taddhitas*.

44. द्रौणेय इति द्रुष्ट्वा अपत्यम् । T. (affix एयण् acc. to II. 6, 4); पौनःपुनिकः । affix इकण् by II. 6, 8. [क्रीतादित्वात्];
बाह्यम्, बहिस् with aff. यण् (II. 6, 14).

45. MSS. C. O. of Tril. read उर्द्धलोम्नो [ऊर्द्ध°] ऽपत्यम् ।
D. has तद्वलोम्नो. There is again a redundancy in the metre.
If we were to leave out the words तु कचित् sūtras 44 and 45
would form the required half śloka. No MS. however countenances
such an alteration. The rule is also quoted by Tril.

under rule 50. The MS. of the *Laghubṛitti* accidentally omits the text of sūtra 44; but has s. 45 as given by us.

46. बाभ्रव्य इति गर्गादेराकृतिगणत्वाद् वभ्रोः कौशिके^(१)
ऽपत्ये ष्वप्रत्ययः ॥ T.

47. कसण्डत्वा अपत्यम् । मद्रवाहोरपत्यमिति विगृह्य स्य-
आदेरेचण् । T.

49. कथं वासिष्ठः^० । Since आ is not included in the term
वृद्धि (III. 8, 35), the Commentators interpret आदौ in the
sūtra to stand for आ आदौ with an elision of the termina-
tion स्.

50. समीप^० । यथा ग्रामादौ वर्तत इति नामौ ग्रामस्यावयवः
किंतर्हि समीपः । तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ दाध्यन्विः^० । दधिप्रियोऽन्यो
सधुप्रियोऽन्य इति शाकपार्यिवादिदर्शनाद् सध्यपदलोपो समा-
सः । दध्यन्वस्यापत्यं सध्यन्वस्यापत्यमितीएत इतीण् दकारसका-
रयोः समीपे वृद्धिरिचमिति न निषिध्यते ॥

द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिः ॥ खरमधिल्लव्य कृतो गन्धः
सौवरः ।^० ॥ व्यल्कसस्यापत्यं वैचल्कमः^(२) । अब्युत्पत्तिपक्षो द्वा-
रादौ पाठोऽस्य । यदा तु विगतोऽर्को यस्य स व्यर्कः । तं स्यतो-
त्यातोऽनुपमर्गात् क इति कप्रत्यये कपिलिकादिदर्शनाद्रेफस्य
ल्लवे च व्यल्कम इति निपात्यते^० ॥ स्वसोति सौवस्तिकः^० ॥ स्वरि-
त्यव्ययम् । स्वर्भवः सौरः^(३) । अव्ययानामन्यस्वरादिलोपो द-
र्शितः ॥ स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः । पूर्ववदिकण् ॥ स्फ्यकृतस्या-

पत्यं स्त्रैयकृतः । वाणपत्ये ऽण् ॥ स्वादुमृदोरपत्यं सौवादुमृदवः ॥
 शुन इदं शौवनं मांसम् । शुनः संकोचः^(१) शौवः । नस्तु क्वचि-
 दिति नलोपः ॥ स्वस्यदं सौवम् । ° । स्वग्रामे भवः सौवग्रामि-
 कः । ° । स्वश्वासावधायश्चेति स्वाध्यायः । तेन दीव्यतीति क्री-
 तादित्वादिकण् सौवाध्यायिकः ॥ The objection to द्वारपाल
 and स्वर्गमन being expressly mentioned in the Gāṇa, whilst
 compounds of स्व are included under that word, is met by
 the argument that other compounds of द्वार and स्वर् are not
 treated in the same way, thus: द्वारकाममाह द्वारकामिकः ।
 स्वःकाममाह स्वाःकामिकः^(२) । स्वःशब्दस्येदं स्वाःशब्दमिति ॥
 कथं तर्हि सौवग्रामिक इति क्वचिदित्यस्य बलादिति ॥ न्यग्रोधस्य
 केवलस्य (Pāṇ. VII. 3, 5)° । न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रोधमूलाः
 शालय इति न्यग्रोधस्य केवलस्यैव भवति । अयुत्यन्तिपक्षे विध्यर्थ-
 मेव ॥ Then follow Pāṇ. VII. 3, 7-9 with the same examples
 as in Kāś. V.

III. 1, 1. Both *Durgasimha* and *Trilochanadāsa* record
four meanings of अथ, viz. प्रश्नानन्तर्यमङ्गलाधिकारेषु and in
 this place take it in the sense of आनन्तर्य.

4. वचनमतन्त्रम् 'the wording of this sūtra is inessential':
 सूत्रे लिङ्गं संख्या कालश्चातन्त्राणीति तेन पुरुषाणामिति वज्रव-
 चनं तदतन्त्रमप्रधानम् । ° ॥ अप्रवृत्तावित्यादि । इह द्वयं पदा-
 र्थो जातिर्यक्तिश्च । तत्र जातौ पदार्थ एकमेवेदं लक्षणमिति सङ्ग-

लक्ष्ये लक्षणस्य चरितार्थत्वाद् युगपद्वचने समस्तपुरुषप्राप्तिरयोग्य-
वाक्ये न कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यात् । तथाहि प्रवर्तमानेन पुरुषेण पु-
रुषान्तरस्य निवृत्तिं कृत्वा प्रवर्तितव्यम् । जातौ चैकमेवेदं लक्ष-
णमन्यत्र चरितार्थं कथमन्यं निवर्तयितुं शक्नोतीति ॥ व्यक्ती तु प-
दार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणानि भिद्यन्त इति युगपद्वचने सर्वेषामेव प्रवृ-
त्तिः स्यात् । अन्यथात्र तल्लक्ष्यविषयाणां लक्षणानामकृतार्थत्वा-
दानर्थक्यमापद्येत न चैकदाऽनेकलक्षणमुपपद्यत इति पर्याये न
स्यात् । अतः परिभाषेयं लिङ्गवती । लिङ्गं पुनरस्या युगपद्वचन-
मेव ॥ T.

9. सत्ता नित्येति । अस्तिरयं भवत्यर्थो भवतिश्च सत्तार्थः सत्ता
च नित्या । नित्यस्य चाक्रमरूपत्वात् पौर्वापर्यं नास्तीति कथं तद्वा-
चकस्यासेधात्संज्ञा । ननु सत्ता नित्येति वक्तुमुचितं न तु सत्ता
नित्यता तस्यास्तद्धर्मरूपत्वात् । अथोभयान्ता परिच्छिन्ना वस्तु-
सत्ता नित्येति वज्रनादेवमुक्तम् । तदयुक्तं विवक्षितार्थापरिज्ञा-
नात् । तत्र हि नित्यताया लक्षणं दर्शितम् इह तु सत्ताया नित्यत्वं
दर्शयन् क्रियात्वं प्रतिक्षिपति । यस्मात् सत्ता नित्या तस्मान्न क्रिया
भवितुमर्हतीति ॥ अयमर्थः । यस्मान्नित्यतायुक्ता सत्ता तस्मान्न
क्रियेति । अथवा सत्ताया नित्यता सत्तानित्येति षष्ठोलक्षणस्त-
त्पुरुषः ॥

साधनेत्यादि । साधनस्यायत्त उदयो यस्येति विग्रहः । तस्मा-
दिह व्याकरणे साधनायत्तोदयं सर्वम् । अतस्तदधीनतया सा-
धनायत्तया सिद्धमपि नित्यमपि पूर्वापरीभावेनोच्यमानं क्रियात्वे-
नावभासते । ० । बुद्ध्यवस्थैव निवन्धनं यस्मादित्ययमर्थः । सत्ताव-
तोऽर्थस्य क्रियायां पूर्वापरीभावेन व्यापारोपलम्भात् तद्वतापि

सत्ता पूर्वापरीभूता बुद्ध्या परिकल्प्यते। अतस्तन्निबन्धनस्तस्यामपि क्रियाव्यवहार इति यथोक्तम्। साधनव्यवहारश्च बुद्ध्यावस्थानिवन्धन इति ॥ T.

On the Śloka T. remarks: तथा चोक्तमित्यादि। आत्मोक्तमेव वृद्धमतसंवादेन दृढयति ॥ आश्रितं क्रमरूपं येन तदाश्रित-क्रमरूपम्। सिद्धमसिद्धं वा तद्भावस्तत्त्वं तस्माद् यावत् साध्यत्वेन प्रतीयते सा क्रियेति संबन्धः ॥

10. अनुकृतम्। The locative is explained by the commentators as agreeing with a supplied गम्यमाने ॥

साधन इति प्रत्येकं संबध्यते। साधने वर्तमाने। साधनेऽतीते० T.

11. स्वसंज्ञयेति। वर्तमाने काले वर्तमाना सिद्धेवेति ॥ D.

16. अद्यतने। अतीतमात्र इति परोक्षेऽपरोक्षे चेत्यर्थः ॥ T.

न्यायादनपेतो न्याय्यः। न्याय्योत्थानो रात्रेरतिक्रान्ताया-श्चतुर्थो यामः। आगामिन्याश्च प्रथमो न्याय्यसंवेशन इति संवेशन-मिह शय्यारोहणं प्रतिपत्तव्यम्। अहर्दिवसः स काल इत्यर्थः ॥ D.

मतमिति शर्ववर्मणः संमतमित्यर्थः ॥ T.

सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति। यः प्रसूतेः पञ्चमाससंवत्सरादिलक्षणस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। T.

17. Durgasimha's Tīkā contains thirteen ślokas, beginning

thus: भविष्यन्ती च किंशब्दे क्रोधनाश्रद्धयोरपि।

गर्हाः । कथं तत्र याजयेद्दृषलं भवन् ॥

को नाम दृषलं तत्र याजयेद् याजयिष्यति।

किं केनास्त्वर्थयोर्दृष्टा भविष्यन्त्यर्थयोस्तयोः ॥

19. अन्ये तु समर्थनायां पञ्चमीं नेच्छन्ति सर्ववर्मणा तु दृष्टा-
द्यव्याकरणत्वादिष्टैवेत्याह मतमस्येति ॥

21. लुनीहि लुनीहीति । आभीक्ष्ये दिर्वचनम् ॥ संख्यादिवि-
शेषो न गम्यत इति सर्वक्रियाकालेषु विधीयमानत्वादव्यक्तपदा-
र्थकत्वमेव स्यात् । अतः संख्याकालकारकनामयुक्तदस्यदर्थस्याभि-
व्यक्तयेऽनुप्रयोगो युक्तः । ० । अतो यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्नि-
ति वक्तव्यम् । यथाविधीति यस्माद्धातोर्थस्मिन्कारके पञ्चम्या वि-
धिरुल्लेखवानुप्रयोग इत्यर्थः । तदयुक्तमित्याह प्रत्यासत्तेरिति । भि-
न्नार्थत्वेन तावन्न भवत्यनभिसंवन्धात् । लुनीहि लुनीहीत्येवायं पठ-
तीति । अनुप्रयोगो हि विशेषाभिव्यक्तये प्रयोगस्य पद्याङ्गवन्
कथमनभिसंवन्धो नामसमानार्थेनापि धात्वन्तरेण न भवति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं छिनत्तीत्युक्तत्वात् ॥ तथा कारकान्तरे-
णापि न भवति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लूयत इति । अतो यस्मा-
द्धातोर्थस्मिन्कारके पञ्चमी विहिता स एव धातुसुदेव कारकं
प्रत्यामन्नमिति । कुतो धात्वन्तरेण कारकान्तरेण चानुप्रयोग इत्य-
र्थः ॥ ० T.; cf. Pāṇ. III. ५, 2-4.

23. नाम्नश्चोऽयमद्यतदन्धः समुदायोऽङ्गीक्रियते । ० ॥ का-
मक्रोधौ स्त मा पुष इति परोऽपि कश्चिदाचष्टे । Darg.

24—33. The eighteen affixes in each sūtra are to be con-
sidered as forming one dvandva compound [लुप्तजस्कं पदम् T.].

34. षडाद्या यामामिति यद्येवं वज्रोहिस्तदोत्तरासामेव च-
तसृणां विभक्तीनामिव संज्ञेति । सर्वेषामात्मने ० [का० ३. ५. १८]
इत्यादौ गुणप्रतिषेधसूत्रेऽनुत्तमे पञ्चम्या इति प्रतिषेधो व्यर्थः
स्यात् ॥ न च षडिति भिन्नं पदं षट् च ता आद्याद्येति कर्मधारयो

वा । तदा परोक्षाया अपि सार्वधातुकत्वमस्तीति । सार्वधातुके गुणनिषेधस्य सिद्धत्वात् परोक्षायां च [का० ३. ५. २०] सर्वत्रात्मन इति व्यर्थमेव स्यात् । ततः षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुष एवायमित्यालो-
च्याह षणामित्यादि ॥ सार्वधातुकमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा संज्ञेयं निरन्वया स्वभावान्नपुंसकलिङ्गमिति ॥ T.

III. 2, 3. For युट् after दो and शो see IV. 5, 92. The *bhavādi* मान which is *ātmanepadin* is here intended (वधेः साहचर्यात्); hence the *ātmanepadam* (see III. 2, 46). दान उभयपदी शान उभयपदी कित् परस्मैपदीत्यर्थः । शेषा गुप्ति-
ज्मान्वध आत्मनेपदिन इति । D.

4. इच्छतिना एकः समानः कर्ता यस्येति । T. Although there is no wish either on the part of the bank to fall or of the dog to die, सन् is commonly used in such cases also.

8. आयिलोपस्य । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विभाषया आयिलोप इति संबन्धः । मतमिति मतान्तरमित्यर्थः । अपरे ते गल्मक्लोवहो-
डेभ्य इति मन्यन्ते । ० । एते कृतायिलोपाः सन्तो रुचाद्याश्रयणा-
दात्मनेपदिनः । गल्माच्चक्र इत्यादावाम्प्रत्ययश्चेत्यमाणः प्रत्य-
यान्तत्वात् सिद्धो भवति । ० ॥ पूर्वोक्तमेवार्थमनुष्टुभा संचिपन्नाह ।
ओजसो ० । न चाश्वो गर्दभत्यपीति । अश्वो न गर्दभतीति नञ्योगे
ऽपि विवक्षया भवतीत्यर्थः । अथवा । अश्वो गर्दभतीति न च लुप्ता-
चिप्रत्ययाभिधानमस्तीति मतं प्रतिचिपति ॥ ० ॥ T.

सादृश्यादिति । मतमिति शर्ववर्मणः संमतमित्यर्थः ॥ T.

लोहितादि । एक आह । अपौराणिकलोहितादिपाठः ।
अन्य आह । डाज्लोहितादिभ्यामिति युक्तम् ॥ Durg.

कोटो रोमन्यं वर्तयतीति । उद्गीर्य वह्निस्यक्तम् अवगीर्णं वा
पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्याख्यं^(१) द्रव्यं वर्तयतीति गुडिकां करो-
तीत्यर्थः ॥ T.

9. दनङ् अङ्गनिरसने ऽपीति चुरादौ गणसूत्रमित्यर्थः ।
धात्वर्थे सिद्धे इन्प्रत्ययस्तस्य डानुबन्धत्वमनेन विधीयत इति ते-
नास्य कारितव्यपदेशः सिद्धो भवति ॥ भाण्डानि समाचिनोति ।
राशीकरोतीत्यर्थः ॥ चीवरं संमर्जयतीति । अन्ये तु चीवरादर्जने
परिधाने वेति मत्त्यन्तरमापग्यन्तश्चीवरं समर्जयतीति पाठं मन्यन्ते॥
दिङ्मात्रमिदमित्यादि । चुरादौ श्वेताद्याश्चतरेत्यादिगणसूत्रा-
दप्युहनीयमित्यर्थः ॥ T.

10. तथा कारीषो ऽपि वक्त्रिनिर्वातग्रन्थिलितो ऽथयनविरो-
धिगीतादिकमपनयन्नध्ययनानुकूलं सामर्थ्यमुपजनयतीति ॥ T.

कथक इति । एवमभिनयेनासौ कथां कथयति येन कालभेदे
ऽपि परेषां प्रतीतिर्भवति । कंसं हन्तुं नारायणं कथकः प्रयुङ्क्त इति ।
तथा वक्तारो वदन्ति गच्छ त्वं हन्यते कंसः । किं गतेन हतः कंस
इति ॥ ० ॥ रात्रिं विवासयतीति । कार्त्तिकेन रात्रिसहचरितां क्रि-
यामा प्रभातमाचक्षाणः कथको रात्रिं विवस्नुं प्रयुङ्क्त ॥ उज्जयन्या
इति । अत्रापि त्वरितमुज्जयन्याः सकाशात् प्रस्थितो महिम्नतो
गच्छति चेनास्य तत्र सूर्योदयो भवति तेनैवं परेषां प्रतीतिः ।
सूर्यमुद्गन्तुमयं प्रयुङ्क्त । समागतो ऽहमिदानीमुद्गच्छ सूर्येति ॥ T.

11. अभिधानमिति । तथा चोक्तम् ।

पृथुं नृदुं दृढं चैव कृशं च नृशमेव च ।

परिपूर्वदृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥ Durg.

15. पणिः स्तुत्यर्थ इत्यन्ये । इति तेषां मते व्यवहारार्थस्य पणे-
रायो न भवति । स तस्य पणत इत्येव भवति । अयं तु व्यवहारा-
र्थादप्यायप्रत्ययं मन्यते । तथा च भट्टिकाव्ये ० ॥ T.

16. अण्डुद्धेत्यादि । नामार्थसंवलितेच्छादिक्रियावाचित्वाद्-
ण्डुद्धक्रियत्वं तस्मादचनम् । ० ॥ इतरेषामिति कृत्प्रसृतयो हि
गणे प्रसिद्धाः । न हि चिकीर्षादय इति तेषां धातुत्वं न स्यात् । ० । T.

23. अन्वाचयशिष्टः viz. by the particle च in the Sūtra.—
अस्तेभू० see K. III. 4, 87.

25. कथमघुञ्चमिति । ऊदनुबन्धत्वात् पाक्षिकेणैटा गुह्य संवरणे
सेङ् भवतीति भावः ॥ D. T.

27. असुग्रहणमात्मनेपदार्थमेव । परस्मैपदे तु पुषादित्वादण-
सिद्ध इति भावः । कथमस्यात्मनेपदम् । भावकर्मणोरिति चेद्
अयुक्तं कर्तरीति विशेषणात् । सत्यम् । उपसर्गादस्यत्यूहौ वा रुचा-
दाविति [का० ३. २. ४२. २१] अतः सोपसर्गमुदाहरति । अपास्य-
तेति । लिपिसिचिक्कां केचिदात्मनेपद इच्छन्ति । तन्मतेनाप्याह
व्यवस्थितेत्यादि । D.T.

28. ऋ सृ गताविति लुग्विकरणयोरेव ग्रहणं शास्तिना सा-
हचर्यात् । सृ गतौ ऋ प्रापणे चेति भौवादिकयोर्न भवतीति ।
आर्षीत । असार्षीत ॥ अन्ये ऋ सृ जौहोत्यादिकावेव निर्दिष्टौ ।
द्विर्वचनं तु न स्यात् सूत्रत्वादिति ० ॥ भौवादिकाभ्यामप्यनाभा-
व्यमित्येके ॥ D.T.

ननु द्युतादीनामात्मनेपदित्वात् परस्मैपदमनुपपन्नम् । सत्यम् ।
अत एव परस्मैपदे ऽण्विधानसामर्थ्याद् रुचादेराकृतिगणत्वाद्वा

द्युतादिभ्योऽद्यतन्यां परस्मैपदमस्ति । आत्मनेपदिषु पाठादा-
त्मनेपदमपीति ॥ Tril.

अर्तेरपि । समार्त । समो गमीत्यादिना [cf. III. 2, 42, 20] आ-
त्मनेपदं सिञ् वृद्धिञ्च । केचिदिहाणमिच्छन्ति । समारत । तेना-
र्तेरात्मनेपदे विभाषा सिद्धा ॥ D. T.

सुचुञ्चु गत्यर्थो युचुग्लुचुकुजुखुजु स्तेयकरण इति [Dhātup. 7,
17-20] ग्लुचु स्तेयार्थः ॥ ग्लुञ्चु षस्त्र गतौ [cf. Dhā. ib. 21-22]
इतीह कश्चित् पठति ॥ [अत्र ग्लुचिमपि गत्यर्थं केचित् पठन्ति
Tril.] स न पठितव्योऽनेकार्थत्वाद्धात्वनामित्याह स्तेये गतावपि
वर्तत इति । ग्लुञ्चोस्तु । अग्लुञ्चीदिति रूपत्रयं सिद्धम् उभयो-
रुपादानसामर्थ्यादनुषङ्गलोपाभाव इति वर्ण्यते । तदप्रमाणम् ।
युचिपाठोऽपि तथैव । न ह्ययुचदित्यादृतम् ॥ दृ प्रभृतीनां कर्त-
र्यात्मनेपदेऽप्यण् वेति कश्चिदाह । व्यत्यजीर्ण । व्यत्यजरत । इति
संदिग्धमेतत् ॥ D. T.

29. बुध अवगमने । राधिरुधीत्यादिना [का० ३. ७. २२]
अनिट् ॥ बुधिरवबोधने पच्चे सिच् । भौवादिकत्वादिट् । अवो-
धिष्ट ॥ D. T. ; Tril. quotes तथा चोक्तम् ।

आदिलोपोऽन्तलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ।

विभक्तिपदवर्णानां दृश्यते शार्ववर्मिके ॥

-30. नानोस्तप इति तपस्तापे पूर्व्यत्पापं कर्म तेन पश्चात् तप्तः
पीडित इत्यर्थः ॥ कथम् अन्ववातप्त । अवशब्दव्यवधाने प्रतिषेधः
स्यात् । अनोरिति नेयं पञ्चमी किंतर्हि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धे
षष्ठीति ॥ D. T.

अनोरिति विशेषणसंबन्धे षष्ठी न पञ्चमी तेनान्वयात्तप्त । इत्य-
वशब्देन व्यवधानेऽपि प्रतिषेधो भवति ॥ Tr.

31. क्रियेति सार्वधातुकवच्च् इति शप्रत्ययस्य सार्वधातुक-
वङ्गावाद् यण् ॥ Tr. On तप्यते° see रुचादयः III. 2, 42.

32. नकारो यस्याननि [का° ३. ६. ४८] इति विशेषणार्थः ॥
D.T.

33. अलोपवादो नकारः शमादीनां दीर्घो यनि [का° ३.
६. ६६.] इति विशेषणार्थः ॥

Both Durg. and Tril. admit three forms of भ्रम् : दैवादिको
भ्रमु (being शमादि see III. 6, 66) makes भ्राम्यति whilst
भौवादिको भ्रमु makes भ्रमति and, acc. to our rule, भ्रम्यति ॥

भौवादिकोऽपि° This is perhaps a quotation from the
Kāṣikā vṛtti where the passage occurs* (on P. III. 1, 70).

क्रमु पादविच्छेपे । क्रमेः शमादीनां दीर्घो यनि । षिवुक्रमाचमा-
मनीति ज्ञापकाद् अन्यनौ । क्रामति । क्राम्यति ॥ D.T. क्रमे-
दैवादिकादयन् पक्षे क्राम्यतीति शमादिवाद् दीर्घः ॥ Tril.—

क्रम् does not, however, occur among the शमादयः in the
Dhātupāṭha of the Kātantra.

35. उभयमिति । ये तु श्रु श्रवणे । इति स्वादौ पठन्ति तन्मतेन
नुः सिद्धः आदेश एव विधीयते । T. The loss of the व् and the
nasal in धिन्वि and कृष्णि is explained by means of IV. 1, 35
and III. 6, 1.

* Viz. in the MSS. after भ्रमति । भ्रम्यति । भ्राम्यति । where it is,
however, omitted by the Benares edition.

41. वत्करणमन्तरेण संज्ञासूचमिदं स्यात् । कर्मकर्ता कर्मसंज्ञा भवति । ° । कर्मकर्तुरकर्मण एव मतः कर्मकार्यं विधीयते । न तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमकर्मस्वभावमपनीयते । T.

43. प्रकृतेरन्त एव प्रत्ययो भवति । यदन्तग्रहणं तत्सुखार्थम् । अन्यस्तु चेक्रीयितलुगन्तमपि भाषायां मन्यमानः साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयति । तेन पापचोति परस्मैपदमेव । तदच्युक्तं तदपि चर्करोतं चेत्येक इत्यादौ परस्मैपदिषु पाठात् मिद्धम् ॥ Tril (and similarly Durg.).

44. मतमिति मतान्तरम् । य आयेर्लोपमिच्छन्तीत्यर्थः । D.

45. महाकविनिबन्धाश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । यदाह भारविः । तव दर्शनं किं न धत्त इति । न चेह दर्शनस्य कर्मणः फलमस्ति किं तर्हि द्रष्टुरिति ॥ यथा मयूरोऽपि । कमल° ये इति ये रग्गय इत्यर्थः । न च तेषां कमलवनोद्घाटनफलभोक्तृत्वं किं तर्ह्यन्येषामेव ॥ ° ॥ तथा च किरातकाये । तनोति शुभ्रं° ॥ यजेरित्यादि कर्तुः फलवद्विवाऽऽशक्यपरीहारेत्युक्तम् । अतस्तथा विवचया मतान्तरेऽपि यजेरात्मनेपदे न भवितव्यमित्यर्थः । यजिरिहोपलक्षणम् इन्ताद् आनुवन्धादपीत्यर्थः । अन्ये तु मतमिति शर्ववर्मणो मतमाचक्षते । तत्पुनः स्वमतानुमतं न भवतीत्युपेक्ष्यते । ° T.

46. पापचिपते is the Desiderative of पापच्यते—Both MSS. of Tril read अननुज्ञाश्च.

III. 3, 1, cf. Pāṇ. VIII. 1, 1, ff. प्रतिनिमित्तमिति निमित्तं निमित्तं प्रति वीक्षायामव्ययीभावः । संज्ञेक्रीयितयोर्निमित्तयोर्द्विवचने कृते पुनः सनि निमित्ते द्विवचनं न स्यादित्यर्थः ॥ T.—Durg. quotes the following couplet:

प्रप्रपूज्य महादेवं संसंयम्य मनः सदा ।

उपोपहाय संसर्गमुदुद्यातः स तापसः ॥ cf. P. VIII. 1, 6.

2. पूर्वेणाद्यस्य द्विर्वचने प्राप्ते सत्यनेन द्वितीयस्य द्विर्वचनं विधीयते । ततो येन नाप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति ॥ T.

4. For देहि see K. III. 4, 50.

5. For ददति cf. III. 5, 38; for ऐयरुः (imperf. of च गतौ) cf. III. 3, 25; 4, 31 and 56; 5, 6; and 8, 17.

6. भाषायाम् acc. to the commentators refers to दीधीङ् and वेवीङ् which are not to be considered as *abhyasta*, since the elision of their न् in आदीध्यते and आवेच्यते, etc. follow from III. 5, 39; whilst forms such as आदीधयुः, आवेचयुः do not come into consideration क्कान्दसत्वात् ॥

8. The *juhotyûdayah*, according to the system of the Kâ-tantra, form part of the *adûdayah*.

6. The commentary does not explain the disparity of gender in the sûtra and vṛitti.

10. अनाद्यर्थो° । पूर्वेणावशेषविधानादादेरघोषस्यावशेषो न प्राप्नोति । अतस्तदर्थोऽयमित्यर्थः ॥ T.

11. औजढत् ॥ Denominative of ऊढ with चण्; the ढ् (for orig. ह् III. 6, 56) is स्थानिवत्; hence ज in the reduplicated syllable.

19. आञ्क् (आक्कि) takes अ (not आ) for its अभ्यास; cf. III. 3, 15.

20. Radical च्, according to Rule 16 is represented in the reduplicative syllable by अ; and, if initial, by आ, according to this and the preceding rule.

आर । is by Tril. supposed to be provided for by the term परादि in 19; for by that the rule becomes a परविधि:; and the substitution of र् for च् being likewise a परविधि the आदेश is not स्थानिवत् with regard to the नागम.—He observes, however: अन्ते तु कच्चकृतं इति सूत्रं पठन्ति । तदा किल च् च्च कृत इति विभागे अर्तेर्च्च्तेय कृतो गुण इति सूत्रार्थे च्कारस्याभावादर्तेर्नकारागमो न भवति ॥ cf. Pāṇ. VII. 4, 11: च्चत्तृताम् ॥

22. अथ किमर्थं स्तित्वनिर्देशः^(१) । भुवो ऽदित्यास्तां सत्यं भवतेरिति कर्तृनिर्देशात् । कर्तृत्वेव परोचायामकारो न भाव-कर्मणोरिति दर्शनार्थः स्तित्वनिर्देशः । तेन बुभ्रूवे कम्बलो वदुनेति सिद्धम् । यस्माद् भुवो ऽकार इति तन्मतेन सामान्यनिर्देशाद् भावकर्मणोरप्यकार इति ॥ ननु कथमयं कर्तृनिर्देशः । यावता धातुस्वरूपे इकि स्तित्यो ज्ञापिता इति तदयुक्तं न हीयता कर्तृनिर्देशापङ्गवो युज्यते कर्तरि कृत इत्युत्सर्गशास्त्रस्य बाधितुमशक्यत्वात् । अन्यथा विकरणो हि कथं स्यात् । न च वक्तव्यं शकारानुबन्धवलादेव विकरण इति स हि सार्वधातुकार्यो न^(२) विकरणार्थः । यदाह भगवान्^(३) पाणिनिः । तिङ्शित्सार्वधातुकमिति । अत एव प्रकारो ऽनुबध्यते । अन्यथा हि सार्वधातुकमपिदिति वचनाद् अपानुबन्धं सार्वधातुकमगुणमेवेति । कथम् अतिवेत्ति-

करोतीत्यादिषु श्रित्वनिर्देशे गुणः स्यात् ॥ ननु कर्ता हि नाम व्यापारवान्भवति न चेह श्रित्प्रत्ययेन निर्दिश्यमानस्य धातो-
 व्यापार उपलभ्यते तत् कथं कर्तृनिर्देश इति तदयुक्तम् अभिप्रा-
 यापरिज्ञानात्^(१) । कर्तृनिर्देशादिति कर्तरि निर्देशः कर्तृनिर्देश
 इति विग्रहः । तदुक्तं भवति । कर्तरि सिद्धस्य भवतीत्यस्य शब्दस्य
 निर्देशो न कर्ता ऽत्र निर्दिष्ट इति ॥ ननु विरुद्धमिदं कर्तरि नि-
 र्देशः शब्दस्य न कर्ता ऽत्र निर्दिष्ट इति । विरुद्धं न हि सर्वे शब्दा
 व्युत्पत्त्यर्थमभिदधते व्युत्पत्तीनां यथाकथंचिदपि संभवात् । यथा
 हि यज्ञ एनं देयादिति यज्ञदत्तशब्दो व्युत्पाद्यते न चात्र धा-
 तोर्व्युत्पत्त्यनुसारिणे ऽर्थस्य प्रतीतिरस्ति । अपि तु कश्चित्पुरुष एव
 प्रतीयते ॥ अथ संज्ञानुरोधादिह व्युत्पत्त्यर्थस्यज्यते । अन्यथा संज्ञैव
 न गम्यत इति चेदेवं तर्हि धातुस्वरूपानुरोधादिहापि किमिति
 कर्ता न त्यज्यते । न ह्यत्र बाह्यस्य कर्तुरवगमे धातुस्वरूपं प्रतीयत
 उदाहरणमात्रं चात्र यज्ञदत्त इति । अन्येऽपि कृतव्युत्पत्तयो
 वज्रलमर्थान्तरे दृश्यन्ते । यदपि गेहेनर्दिनोक्तम् । नेतरैरिद-
 मुक्तमिति तदयुक्तं न ह्युक्तमिति त्यज्यते किंतर्ह्ययुक्तमिति नाय-
 युक्तमिति गृह्यते किं तर्हि युक्तमिति ॥ किंच वृद्धकातन्त्रैरयुक्तं
 चेति शाकटायनोऽपि पूर्वपक्षे स्थितः प्राह भव्यथोरदिति सूत्रे ।
 केचिद् भवतिव्यथोरदिति निर्देशमिच्छन्ति । तत्र किल भवतीति
 कर्तृनिर्देशात् कर्तृत्वेव लिटि भुवो ऽकारो भवति न भावकर्मणो-
 रिति । तस्मात् कर्तरि कृत इत्युत्सर्गशास्त्रस्यानतिक्रमणीयत्वात्
 कर्तृनिर्देश एवायमिति ॥ ० ॥ Tril.

31. पुनरन्तग्रहणम् ° This, acc. to Tril., seems to mean, that

the *anuvāsa* is to be considered as standing in *pausa* and thus being optionally liable to be changed to a fifth: अपि तु विरत्यर्थं ततो वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वेत्यस्य विषयत्वाद्नुस्वारः पञ्चे तिष्ठतीत्याह पुनरन्तेत्यादि । Durgas. has the following remark: चल चंच्यते । तव तंत्यते । मव संमव्यते । तत्रापि प्राप्नोति । इह तु मानुषादिकस्य च्छन्दस्येव दर्शनाद् अदोषः । तथा च पदकारो ऽप्याह तं सोऽतोऽमिति न्यायः पञ्चः ॥ (cf. Vopadeva, xx. 9.)

39. सोङ्⁽⁹⁾ हिंसायामिति दैवादिकोऽपि । मित्सति ॥ केचिद् भिनोति न पठन्ति । ० ॥ केचिद् मातेर्लुग्विकरणस्य मिमासतीति मन्यन्ते ॥ Durg.

On the *lopa* of स् of the *ādesa* इस् in आरिश्यते etc. see III. 6, 54.

III. 4, 8. स्त्रापेर० If the Sūtras were स्त्रपेक्षणि, then, in forming the reduplicate aorist of the denominative (नामधातु) of स्त्राप (स्त्रय with घञ्) the अ of घञ् would be dropped before इन्. This *lopa* being, however, स्थानिवत् before चण् we should in accordance with Sūtra III. 3, 34, have to reduplicate as before सन्.

11. The चैक्रीयितलुक् of प्याय, according to Durgasimha, is पेपीचः [पिपेति].

16. स्त्रापि (द्युतिसाहचर्यात्) denotes here a शृङ्गधातुः not an अशृङ्गधातुः (नामधातुः).

25. सृश सशने । मृष आमर्षणे । कृष विलेखने । तृष ग्रीणने ।

दृप तर्पणमोचनयोः (!) । सृष्टृ गतौ । एषां केचिदिच्छन्ति केचि-
न्नेच्छन्ति । तदुभयं प्रमाणीकृत्याह योगविभागादित्यादि । D.

31. परस्य° । प्रत्यये परे प्रकृतेर्यत्कार्यं तल्लुग्लोपे न भवतीति
परस्य तु प्रत्ययस्य स्यादेवेति । T.

Before उस् *luk* is substituted for सिच् (III. 4, 93) and *lopa*
for आ (III. 6, 37).

33. On the substitution of ज for हन् see III. 4, 49.

43. The *upalakshanam* is ना ; therefore the roots स्तन्मु etc.
(III. 2, 38 Schol.) follow this rule, when taking that *vikaranam*,
though (with one exception) they do not belong to the *kryādayah*.

45. भियं इत्यादि । केचिदिच्छन्ति । केचिन्नेच्छन्ति । तन्मत-
मिह प्रमाणमित्यर्थः ॥ T.

46. हौ चेत्येतदपि मतान्तरेण वर्णितम् । इह जहीहि प्रमा-
णम् ॥ T.

47. प्रतिषिद्धेटां° cf. K. III. 7, 23.

48. ज्ञापकात्° refers to K. III. 5, 22.

50. अलोपः° see K. III. 4, 41.

53. अनुषङ्गलोपिनां° see K. III. 6, 3.—ममध्वान् has lost
its nasal on account of the anubandha क् in the affix कन्सु.

65. घटादयो मानुबन्धा अन्वाख्याता इति पूर्वं गणकारा
घटादीनां प्रत्येकं मानुबन्धत्वमुपदिष्टवन्तः । तथोपदेशे च ग्रन्थ-
गौरवं मन्यमानैराधुनिकैर्गणकृद्भिर्लाघवार्थमन्वाख्याता घटाद-
यो मानुबन्धा इत्यर्थः ॥ कग इत्यादि । अनिर्दिष्टार्थः⁽⁹⁾ कगे-
धातुर्मानुबन्ध इत्यर्थः ॥ चन् च वन् च नोच्यत इत्येतौ धात्व-
गणपठितौ । अनयोः क्रमेणार्थमाह । चन् च हिंसार्थ इति । अथ

क्रथ क्रथ हिंसार्थ इत्यतश्चकारेण हिंसार्थोऽनुव्ययते । ततश्च नि-
रपि हिंसार्थ इत्यर्थः ॥ वनु कगेवदिति । अनिर्दिष्टार्थो^(१) वनुरपि
मानुबन्ध इत्यर्थः ॥ रन्जेरित्यादि । एतत्तु घटादिषु रन्जिपाठ एव
ज्ञापयति स हि ह्रस्वार्थो ह्रस्वश्चानुषङ्गलोपाभावे दीर्घाभावान्नो-
पपद्यत इति ज्ञापका ज्ञापिताश्च विषयो लक्ष्यमनुसरन्तीति मृग-
रमणादन्यत्र । रञ्जयति वस्त्रम् ॥ ज्वलेत्यादि । ज्वलयति । ज्वा-
लयतीत्युदाहरणम् । कथं सोपसर्गास्तु नित्यं मानुबन्धा इत्याशङ्क्य
ज्वल दीप्तावित्यादिना पुनरेषां घटादित्वं दर्शयति ॥ ग्लास्तेत्या-
दि । गणे चकारोऽनुपसर्गा वेत्यस्थानुकर्षणार्थः । ग्लापयति ।
ग्लपयतीत्यादि पूर्ववत् ॥ उपवनयति । उद्गमयतीति वनु च नो-
च्यतेऽमन्ताच्चेति वचनात् । सोपसर्गयोर्वनिवन्धोर्नित्यं मानुबन्ध-
त्वमिति ॥ न कन्यमिचम इत्यमन्ताच्चेति ग्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ।
कामयते । आमयति । आचामयतीति ॥ शमोऽदर्शन इत्यमन्ता-
त्सिद्धे निचमार्थो गणे पाठोऽदर्शन इति ॥ ० ॥ नानुबन्धश्चेति ।
गतावेव फणधातुर्मानुबन्ध इत्यर्थः । फाण्टमिति द्रवद्रव्येण वि-
लोडिताः^(२) शक्तव उच्यन्ते ॥ संक्रामयतीति । शन्तृङन्तादिति ।
शन्तृङ्प्रत्ययेऽनविकरणे क्रमः परस्मा इति दीर्घः । ततः संक्रा-
मन्तमाचष्ट इति विवक्षायामिना सिद्धमिति भावः ॥ Tril.

67. वधिः० It is doubtful whether this refers to the differ-
ence of spelling this root.

71. Of forms such as अतीयात् । प्रतीयात्, where a long ई
is produced by Sandhi, Durg. observes : नैयासिकास्तु ह्रस्वत्वं वि-
दधतेऽविशेषाद्भूम इति मन्यन्ते । तन्मतेनात्र पूर्वलोपो द्रष्टव्यः ॥

75. The इकारागम, enjoined by the preceding rule, being *antaranga*, has a claim superior to that of the *bahiranga* सुडागम.

78. अशनाय° cf. P. VII. 4, 34.

80. ननु किमर्थमिदम् । अदिघसां^(१) मरगिति वचनात् सौ-
त्रो घसिरस्ति । ततः पचे तेनैव सिद्धमित्याह घसू इत्यादि ।
मरग्विषय इति मरग्विषयो यस्येति समासेनावधारणं गम्यते न
पुनः प्रयोगोऽन्यत्रास्तीति । Tril.

82. It would perhaps have been more consistent to spell
the root वधि (cf. III. 4, 67).

83. Acc. to III. 7, 23 हन्, when नान्त, is अनिट्; whilst
वध् being सेट् ought optionally to substitute long आ before
सिच् in parasmai (III. 6, 9; Sch.); this is not to be on account
of III. 4, 67.

86. गन्तु इत्यादि । तयायमपीति । इण् गतावपि नाभिधी-
यत इत्यर्थः ॥ Durg.

III. 5, 4. तनादीति । ऋणु गतौ । ढणु अदने । घृणु दीप्तौ ।
त्रय एवैते गुणविषयाः । ऋणादेरित्यकुर्वन् करोतेरेव गुण इति
साधयति ॥ D.; °एते त्रय उपलक्षन्ते केचिदित्यन्ये शर्ववर्मणा
तु नोपलक्षणं संमतमिति लक्ष्यते । ऋणादेरित्यकरणात् ॥ T.

8. जजनानि । cf. III. 6, 43.

एवमुत्तरत्रापि° for example Durg. gives विभ्यत्सति from

अथ [Thus acc. to Tril. अथ ताडने पूर्ववदादिचतुर्थत्वं वकारस्य भकारः] where no *samprasāraṇam* takes place.

15. ह्रान्दमावित्यादि । शर्ववर्मणस्तु वचनाद् भाषायामयवसीयते । न ह्ययं ह्रान्दमाङ्गव्दान्व्युत्पादयतीति । T.

आदीध्ये and आवेव्ये (as I read, the latter being a correction of आवेव्यै) can hardly be the forms intended here. The commentaries do not mention them. They state, however, that *Vṛiddhi* is likewise excluded by the rule, as in आदीध्यक etc.

16. पारिश्रेय्यात् i.e. because this विद् is alone मेट्—सनि° cf. IV. 1, 11.

25. नुदतीति यद्यपि णुदिरुभयपदी तथापि भाषायामात्मनेपदं नाभिधीयते । परस्मैपदेषु केचित्पठन्ति ॥ D.

26. यथा विदेरगुणत्वं तथा उषधातीरपीत्येके मत्वा । एवग्रहणेन विदेरेव धारयति । तथा च भारद्वाजीयाः पठन्ति विदेरेवाम् किञ्चेति ॥ D. ॥ उपेरपि गुणो न भवतीति कश्चित् तद्विदेरेवकारेण निरस्यते ॥ T.

27. कुट एवादिर्यस्येति स कुटादिः । केचित्कुटादिशब्दस्यावृत्त्या कुटस्य आदिः कुटादिरिति तत्पुरुषमपि वर्णयन्ति । तेन लिखेरपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तदिहाप्रमाणमिति प्रत्युदाहरणेन सूचयन्नाह कुटादेरित्यादि ॥ Tril. (and similarly D.); cf. Dhātup. 28, 72 लिख°; 73 कुट°.—*Rāmadāsa* remarks: लिखादेरित्यकरणान्न लिखादेर्ग्रहणम् । अतो न तत्पुरुष इति हेमकरः ॥

कथमित्यादि । प्रच्छेदनीय इके संप्रसारणं रूढमित्यर्थः ॥ D.—

ननु प्रच्छेः कुटादित्वाभावेऽगुणत्वाभात् कथं संप्रसारणमित्याह कथमिति Rām.

28. विजिर् पृथग्भावे [Dhp. 25, 12] इत्यस्य न ग्रहणं युजि-
रुजीत्यादिनानिदत्वात् । अत ओविजी भयचलनयोः [Dhp. 28, 9]
इत्ययमेव तौदादिक आत्मनेपदी गृह्यते ॥ T.

40. The इ of रिः is उच्चारणार्थः

42. श्रुतस्य स्थानिनः ° । चकारस्यैव न धातोरित्यश्रुतत्वात् ।
नहि कप्रभृतयो धातवः श्रुता किंतर्हि समासगम्या इति । अन्तरतम
इत्यनेन स्थानेऽन्तरतम इति न्यायादेति सूचितम् ॥ T.—For
the च of कृ etc. कृ is in the first place substituted before सन्
according to III. 8, 12.

44. अससामदिति सामान्याख्यातवानिति° खरादेशो हि
स्थानिवद्भवति न तु खरव्यञ्जनयोरादेश इति प्रतिषेध उच्यते । °॥
गोनावमाख्यातवानिति गोसहिता नौः । गोनीः । गोर्वा नीरि-
ति । न तु गौश्च नौश्चेति द्वन्द्वः । तदा समाहारे नपुंसकत्वाद् द्वस्वः
स्यात् । इतरेतरयोगे च द्विर्वचनमिति । इह धात्वर्थ इनि सत्यौ-
कारलोपस्यासमानलोपत्वाद् द्वस्वः प्राप्तः । औकारस्य स्थानि-
वद्भावे व्यवधानान्न भवतीति ॥ T.

45. ओणृ forms औणिणत् and (मा भवान्) ओणिणत् ;
the root being reduplicated according to III. 3, 2, when the
ओ is no more *upadhā*.—भाज etc., see Pāṇ. VII. 4, 3. From
Durgasimha's *tīkā* it would seem that he does not include
भास् (भाश्) ; but reads भाष instead.

Trilochana and Rāmādāsa have भाजृ भाष्ट भास् दीप्तौ ।

III. 6, 1. लङ्गीत्यादि । उपतापः पीडा । शरीरविकारश्च देहविकृतिर्न तु स्यौल्यादिरुच्यते कम्पेरविषयत्वात् । विलगित इति प्राप्तपीड उच्यते । विकपित इति कम्पेनाहितदेहवैकृत्य उच्यते । T. तन्पादि see P. VII 1, 59, Vārtt.

2. परे i.e. परस्मिन्सूत्रे T.

3. इन्विग्रहणमनर्थकमेव स्यादित्याह वचनादाम् नास्तीति । इह सविकल्पकानि ज्ञापकानि भवन्तीति । तेन समिन्धांचक्र इत्यपि भवति ॥ T.

4. For परिष्वजेते see III. 6, 63.

5. त्वचयतीति त्वचं गृह्णाति ॥ कलिमग्रहीत् । हलिमग्रहीत् । इतीति कृते ऽनयोरपि वृद्धावसमानलोपत्वात् सन्वङ्गावः प्राप्नोतीति ततो वृद्धेरपवादः । T.

6. ऊर्णोतिर्वेति मतान्तरमावेदितम् । इह पुनर्दृष्टिरेव प्रमाणमिति । T.

13. इज्वत्° । Tril. quotes:

स्यसिजाशीःयस्तनोपु भावकर्मार्यकासु च ।

स्वरहनग्रहदृशामिज्वेज्वचेति वक्ष्यति ॥

22. Restore कृयी in the text of this sūtra, cf. note on IV. 4, 33.

तिपा° । अर्ति includes ऋच्छति and इयर्ति T.

25. If व were treated as *ágama*, IV. 1, 35 would apply.

34. दरिद्राणम् (aff. यु) दरिद्रायकः (वु) see Pāṇ. VI. 4, 114 Vārtts.

35. मङ्गा° । for insertion of न् see III. 5, 31; the elision of म् III. 6, 54.

36. उपोयते i.e. उप-वेञ् with यण्.

39. The इ of सि acc. to Trilochanadâsa may be taken as उच्चारणार्थः, to enable us to form व्यतिसे where अ and स are elided before से. He seems to be more inclined, however, to form व्यतिस्से, otherwise the sūtrakâra might have used a less ambiguous vowel.

आध्वम् । आशाध्वमिति । आस उपवेशने । आङ् शास इच्छा-
याम् । ह्यस्तन्या ध्वं धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु [का० ३. ८. ८] इति सस्य
दकारः । तेन धातुसकारस्य धकारे लोपो न वक्तव्यः । यदपि
चकाधीति प्रयोगं तदप्यसंगतमितीह चकाद्धीति भवितव्यम् ।
अत एव ऊधुङ्भ्यां हेर्धिरित्यत्र वृत्तिद्वयता जुहुधि । चकाद्धि ।
इत्युदाहृतम् ॥ T.

The Vṛitti, if the correct readings have been chosen, says that we find आध्वम् (for आद्धम्) and आशाध्वम् (for आशा-
द्धम्) because there is no difference in the pronunciation. Analogous cases are किन्वि for किन्धि etc.

44. तद्भावात् i.e. स्थानिवद्भावात् viz. of the *lopa* of the *vikarāṇa* अ (which requires *guṇa*) before ए.

45. तद्धितानात्स्वर इति । आकारवर्जिते तद्धितस्वर इत्यर्थः ॥
श्रुतेरभेदादिति तेन यकारलोपो न वक्तव्य इति भावः ॥ ० ॥ यिन्
आयीष्विति । यिंश्च आयिश्च ईष्वेति वज्रत्वाद्वज्रवचनम् ॥ ० ॥ यस्य
विभञ्जनात् । यस्येति योगविभागादित्यर्थः ॥ T.

46. नियमः किमिति । अन्यथा दिवमिच्छतीति यिनि कृते
दिव उद्भञ्जने [का० २. २. २५] इति वकारस्य उत्वं स्यात् ॥ T.

Tril. seems to read वर्णाश्रयत्वाद्° for शब्दाश्रयत्वाद्° । न-
कारोऽयं वर्णस्तदपेक्षया वर्णाश्रयमेव कार्यं विनियमेन व्यावर्तत
इति भावः॥°॥ गोमन्तमिच्छति । पचन्तमिच्छति । पुमांसमिच्छति ।
इति चिन् । ततो बलोपे सति क्तिप् । व्योर्व्यञ्जनेऽय इति य-
लोपः ° ॥ T.

47. कथं हंसि° । The pratyaya स् with *anubandha* इ is here
intended because of the दि.

50. अयन्त्रम् see 39 above.

53. ईट् see III. 6, 88 ff.

54. For the *lopa* of स् in आरिष्यते etc. cf. III. 3, 39.—
लष्टिः । कौ नेट् । see IV. 6, 80.

अवाभ्रडिति मतान्तरेण तस्य लुगचि [का° ४. ४. ४५] इति
योगविभागाच्चेक्रीयितलोपेऽत्राप्यन्तग्रहणस्य फलमित्यर्थः । ह्य-
स्तनीयम् ॥ T.

56. लेच्यति cf. III. 8, 4.

60. उपदेशावस्थायामेव खरात्परच्छकारो दिर्भावमापद्यते ।
ततः प्रच्चेरन्तस्य छकारस्य षत्वे चकारस्य स्थितिरित्याह निमि-
त्ताभावादिति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । चकारस्ये-
त्यर्थः । दिर्वा पाठ इति सूत्रछतदिर्भाव एव च्छकारः पद्यत इति
भावः ॥ T.

61. च्यर्थ इत्यादि । येषां डाजलोहितादिभ्यश्च च्यर्थ इति
सूत्रमस्ति तेषां लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति° ॥ इह
पुंवङ्गावो भाव्येऽपि नैतद्दर्शितमनित्याभ्युपगमाद् गौणमुख्यपरि-
भाषाया इत्याहऽन्य इति । अमुख्यमपीति तत्पुनर्लोकप्रसिद्धे-

रभावात् ॥ तेनेति नावमतिक्रान्तं कुलमिति । अतिनु । तदिवाच-
रतीत्याद्यौ कृते नपुंसकस्य पुंवङ्गावो न भवतीति । यदीह पुंवङ्गावः
स्यात्तदा नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ । अतिनाव्यते । इति स्यात् ॥ भा-
षित इत्यादि । द्रोणशब्दः पुंसि चतुराढकमनि वर्तते स्त्रियां तु
जलक्षेपणे । इति नार्थो भाषितपुंस्क इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ।
शुपूर्वादशु व्याप्तावित्यस्मादाप्तीभावेऽर्थ उरप्रत्यये श्वशुर इत्यौ-
णादिको निपातः । तस्य स्त्रियां श्वशूरित्युङन्तो नदादौ पथ्यते ।
तत आप्तीभावलक्षणस्य भाषितपुंस्कार्थस्य विद्यमानत्वात्समाना-
यामाकृतौ पुंवङ्गावे सति श्वशुरायते । इति भवितव्यमिति पूर्वप-
क्षार्थः । परीहारमाह । नाप्तीभावत्वं श्वशुरत्वमिति ॥ गर्भो
ऽस्यास्तीति गर्भो शालिरित्यवयवभूतेन गर्भेण संबन्धात् । गर्भिणी
स्त्रीत्यनवयवसंबन्धात् ० । ततो भिन्नार्थत्वान्न पुंवङ्गावः प्राप्नोति ।
नैतदेवम् । इहावयवानवयवकृतं भेदमुत्सृज्यान्तर्वर्तित्वमात्रमेकं
निमित्तं विवक्षितम् ॥ T.

66, 68, 71-76. Trilochanadâsa does not explain these sūtras.

78. नन्वित्यादि । गत्यर्थत्वाद् यदा जवे वेगे वर्तते तदा सर-
तीति प्रयोगो मा भूदिति ॥

83. The following is an extract from Ramânâtha's comment
on the Dhâtupâtha on the final root of the प्वादयः and ल्वादयः

ली श्लेषणे । लिनाति बाला लावण्यम् । श्लिष्यति प्राप्नोती-
त्यर्थः । कर्माविवक्षायाम् । लिनाति जलधौ सरित् । लीनः ॥
ली च । श्लेषणं चार्थः । अन्तस्थात्तृतीयाधो(!)ऽन्तस्थाप्रथम इति
रामः । ल्यिनाति । ल्यीनः ॥ पवर्गपञ्चमोपध इति गोविन्दभट्टः ।
ल्लिनाति ॥ ल्वी चेत्येके । ल्वीनाति (sic!) ॥ वृत् ॥

88. चर्करीतादेति चेक्रीयितलुगन्तस्य चर्करीतमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञा । अत्रापि पूर्ववच्चेक्रीयितस्य लुक् केचिदित्यन्ये । अयं तु न मन्यते छान्दसत्वात् ॥ T.

90. प्रयोगश्च दृश्यते । मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राजरिति तदयुक्तम् अलंकारसौन्दर्यादपप्रयोगो ऽयं प्रसिद्धमुपगतः प्रयोगस्तु मा भैषीरिति । तथा च प्रयोगः । मा भैषीः पुत्रे सीते । इत्यादि ॥ T.

94. पुस्तकं वक्तुमिति कर्मण्यण् cf. III. 2, 27 ; उत्तरत्रापि viz. इत्यास etc.

III. 7, 9. कश्चित् सरतिसूतीत्यादौ धूज्पाठत्वात् पुनरिह नित्यार्थं धूजमाचष्टे । अनेन धूज्पाठस्तत्र नादृत एव । एतेनास्यापि नित्यमिडागम इत्याह धूजित्यादि । क्रैयादिको ऽयं दीर्घान्तः । न च परस्यापि मते तौदादिकेन धूजा । अधौषीदिति भवितव्यमिह नित्यपाठस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ T.

10. दरिद्रातेरालोपः see III. 6, 34.

12. इट्त्वात् । इट् not ईट् is used to secure the *lopa* of सिच् before ईट् (III. 6, 53).

17. शक्नु शक इति । अन्यस्तु शक सृष्ट चमायामिति दैवादिकस्य ग्रहणं न मन्यते । अतस्तस्य शकिता । इत्येवं मन्यते । तदयुक्तम् इह द्वयोरपि ग्रहणमविशेषात् । ° T.

18. वच वचिष्येति ब्रुवो वचिः [का० ३. ४. ८८] इत्यस्यापि ग्रहणमविशेषादित्यर्थः ॥ T.

20. On ओविजी see IV. 6, 90.

30. रिहिलुही इति यथाक्रमं हिंसागार्ह्ययोर्वर्तेते ॥ T.

33. विभ्रचतीति (!) भ्रजेर्भजादेशो ज्ञापित एव ॥ T.

36. नित्यात्वताम् । ° उपदेशावस्थायां येऽकारवन्तो धा-
तवः ° ॥ वृथेऽदाम् वृज् आवरणे । च प्रापणे च गतौ वा ।
येज संवरणे । अद ष्वा भक्षणे । इत्येषामित्यर्थः ॥ T.

III. 8, 5. पिण्डु । पिष्णु रुधादिः । धि is substituted for हि by
III. 5, 35; ढि for धि by our rule ; ड् for ष् by III. 8, 8.—Tril.

13. तितनिषतीति । इरन्तर्धेत्यादिना पच इड् वक्तव्यं व्याख्ये-
यम् । केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । तन्मतमिह प्रमाणमित्यर्थः ॥ T.

15. ह्यस्तन्यां ° । मतान्तरमिदम् अस्य तु न संमतम् । T.

18. अवर्णेत्यादि । न च वक्तव्यम् एकदेशेनान्तरतमस्य गौण-
त्वान्नायं प्रसङ्ग इति । गौणमुख्यपरिभाषाया ह्यनित्यत्वाभ्युपग-
मादिदमुच्यते । यथा । चवर्णवृद्धिगुणावारराविति सिद्धान्तेऽपि
कण्यस्याकारस्य वृद्धिरार् स्यादिति वर्णग्रहणम् ॥ T.

21. The śloka जुगुप्सत° refers to a story of King *Daśaratha*
who, hearing a noise on the bank of the *Tamasa*, and thinking
it to be caused by an elephant, discharges an arrow, and after-
wards finds that he has pierced a *muni's* boy who is filling a
waterpot.—अत्र पुनरप्ययोगोऽयं [मा] मास्रशब्दो ह्यकृतद्वन्द्वः
समुदायोऽङ्गीकृत इत्युक्तमेव मास्रशब्दैकदेशेन योगस्य गौणत्वान्न
मायोग इति कृते मास्रयोगे प्रतिषेधो न सिध्यतीति । T.

25. ह् is not included in the सोपदेशाः by any MS.

IV. 1. Śloka. वृचादिवदित्यादि । वृचादय इव वृचादिवत् ।
यथा वृचादयः संज्ञाशब्दा रूढा लोके विशिष्टविषयतया प्रसि-
द्धास्तथामी कृतः कृत्ययान्ता अपि शब्दा इति मत्वा कृतिना न

कृताः । प्रस्तावादिह कृती पण्डितः शर्ववर्मैवोच्यते । शर्ववर्मणा
कृत्तृचणं न कृतमित्यर्थः । तथा चाहुः । अभिधानलक्षणा हि
कृत्तृद्वित्तमासा इति । अभिधानं शब्दश्रवणं लक्षणमेतेषां नि-
यामकं न सूत्रमित्यर्थः ॥ केन नाम तर्हि कृता इत्याह । कात्या-
यनेन वररुचिनेत्यर्थः । ० ॥ Tril.

कत्यपत्यं कात्यस्तस्य प्रशस्तापत्यं कात्यायनो मुनिः । वररु-
चिगरीरं परिगृह्य शास्त्रमिदं कृतवानिति श्रुतिः । *Thus Harirāma.*

1. सिद्धिः ॥ घाटनामिज्जत्कार्यस्य सिद्धिर्भवति ञ्णनुबन्धे
कृत्प्रत्यये परतः ॥ आनुबन्धे तावत् । पादः । वेगः । रागः । योगः ।
त्यागः ॥ आदन्तानामाधिरादेशः । दायः । धायः । आन्नायः ॥
स्यायः ॥ नान्यन्तानां वृद्धिः । भावः । प्राकारः । नीहारः ॥ ए-
नुबन्धे तावत् । पाठकः । पाचकः ॥ कुटादीनां गुणः । उत्कोटकः ॥
उत्कोटः ॥ जनिवधोर्ह्रस्वः । जनकः ॥ हन्तेर्धः । घातकः ॥ ञ्ण-
नुबन्ध इति किम् । गोदः । कम्बलदः ॥ कृतोति किम् । पयते ॥
अनुबन्ध इति किम् । वेणुः । रेणुः । स्याणुः । चेणुः (!) । अजिचि-
रिस्त्राभ्यो णुः ॥ इज्जदिति निर्देशादकारोपधानां दीर्घः । ना-
न्यन्तानां वृद्धिः । हन्तेर्धन्वम् । आदन्तानामाधिरादेशः । जनि-
वधोर्ह्रस्वः । कुटादीनां गुण इति प्राप्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ *Chaitr.*

2. ० निर्घातः । निर्घातकः । कुमारघाती । शीर्षघाती ॥ भिदा
निर्देश्येकीयितलुग्नित्वत्यर्थः । जंघानकः ॥ *Ch.*

22. The affix of the examples is खुग् cf. IV. 3, 32; 30; 33
resp.—in मुकर it is खुल्.

23. उपोच्चारिः । न केवलं सप्तस्युक्तानामुपपदानामेषां किं
तर्ह्युपोच्चारिणं पदानामपि कारशब्दस्य समीपोच्चारिणामपि ॥

घञन्तेऽपीच्छन्तीति । न केवलमणन्त इत्यर्थः ॥ प्रीणनं प्रीणः ।
 इन्धनम् इन्ध इतीनन्तादल् । लोकस्य प्रीणः० । T. (cf. Pân.
 VI. 3, 70, Vārtt. 4). The *Chaitr.* does not give this example;
 but it has the two *vārttikas*: भद्रोष्णयोः करण इति वक्तव्यम् ॥
 इन्धेर्भाद्राग्नोरिति वक्तव्यम् ॥ to which it adds दिनस्य मध्यं
 मध्यंदिनम् ॥

श्वेनस्वेव तिलस्वेव पातो यस्यां क्रीडायाम्० ॥ T.

24. गिल cf. III. 6, 99.—शतयोजनविस्तर इति पूर्वार्धम् T.

26. आङिति किम् । लभ्यः ॥ कथम् अग्निष्टोममालभ्य यज-
 मानः कृती भवति सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते ॥ *Chaitr.*

27. अनुपसर्गाद्वा णमिचोरिति वक्तव्यम् । लभं लभं गच्छति ।
 लाभं लाभं गच्छति ॥ अलभि । अलाभि ॥ *Chaitr.*

28. धेनोर्भव्यायामिति वक्तव्यम् । धेनुभव्याः । धेनुभव्याः ॥
 वाढस्य करणे नित्यम् । वाढंकरणम् ॥ *Chaitr.*

29. The *Chaitr.* omits सर्वसह in the Sūtra and Comment
 and adds the *vārttika*: धुरंधरश्चेति वक्तव्यम् । धुरंधरः । धूर्धरः ।
 उक्तं च । संग्रामे गतशूराणां कौरवाणां धुरंधरे ।

हते भीष्मे प्रदुद्राव सेना भीष्माभिरक्षिता ॥

30. The affixes are क्तिप् । यप् । करप्.

33. क्रेयं० । मम क्रेतव्यं ग्रहीतव्यं स्वीकर्तव्यमिति । नास्ति क्रय-
 मिति न च तदस्ति क्रयं क्रयार्थमुपन्यस्तं धान्यमप्रसारितत्वाद्भट्टे
 ततः किं क्रीयत इत्यर्थः ॥ T.

क्रयार्थेनोपयुक्ता गौः । क्रय्या गौः । क्रयः पटः । क्रयः

कम्बलः ॥ क्रयार्थे चः प्रसारितः स क्रय्य उच्यते ॥ तदर्थं इति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रेता ॥ Ch.

34. ओष्ठ्योऽयं वकार इति । सूत्रे च दन्त्योष्ठ्यो निर्दिष्ट इति भावः ॥ T.

36. वेटाम् । ते इति तव सिद्धान्तवाचिनः T.

37. श्रुद्धिः also given by the Chaitr.; but गडिमडिभ्यां झः । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ॥

38. उपसर्गादापो वा । इति वक्तव्यम् । प्राप्य गतः । प्राप्य गतः ॥ अध्याप्य । इति लाक्षणिकत्वान्न भवति ॥ Chaitr.

39. लिचतेर्वेति वक्तव्यम् । विलाय । विलीय ॥ मेड इद्वा वक्तव्यः । प्रमाय । प्रमित्य ॥ Chaitr.

40. लाक्षणिकत्वादिति षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वडिति लक्षणतो योऽनुबन्धोऽप्रयोगो पकारस्य व्यपाये चिरूपस्य संभवादित्यर्थः ॥ T.

41. चकारः किम् । भावदैव्याक्रोशेषु विकल्पार्थम् । चितायुः । चीणायुः । चितः तपस्वी । चीणः तपस्वी । चितो जाल्मः । चीणो जाल्मः ॥ Chaitr.

42. कचिन्न भवति । स्फातीकृतानि विमलयशांसि ॥ Chaitr.

43. अतत्स्थमिति । तत्र प्राणिनि दुष्टं न च तत्स्थं यदपि स्वाङ्गं यथा पीनो बाह्व रथ्यायां पतित इति ॥ T.

आङ्गोऽन्धूधसोः is identical with Vopadeva XXVI. 117.

प्यायो घातोः पीरादेशो भवति निष्ठायां परतः । स्वाङ्गेऽभिधेये । पीनं मुखम् । पीनौ स्तनौ । पीनवन्तौ बाह्व ॥ स्वाङ्ग इति किम् । आप्यानो देवदत्तः ॥ आङ्गोऽन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥ इह न भवति । आप्यानसृन्द्रमाः ॥ Ch.

44. चीरहविषोरिति वक्तव्यम् । तेनेह न भवति । आश्राणो यवागूः ॥ पाक इति किम् । आणम् ॥ Chaitr.

45. केचिन्मादेशमिच्छन्ति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् ॥ प्रपूर्व-
स्येति किम् । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् ॥ Chaitr.

यदि पुनः प्रात्स्या इति पञ्चमीलक्षणस्तत्पुरुषः स्यात् तदा पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्थानन्तरस्यैव स्याद् न संशब्दव्यवहितस्येत्यर्थः । एतत्तु मतान्तरम् इह तु पञ्चमीसमासो न्याय्य एवेति । प्रसंस्त्यान इत्यस्य मतं वर्णयन्ति । इह परत्वादातोऽन्तस्यासंयुक्तादिति नि-
ष्ठातकारस्य नकारः कथं न स्यादिति न चोद्यम् अन्तरङ्गो हि संप्रसारणविधिरिति स एव स्यात् तत्र च कृते वा प्रस्त्यो म इत्ये-
तदेव भवतीत्याह । अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ T.

46. इहापि पञ्चम्या समासे व्यवहिते न भवति । प्रतिसंस्त्यान इति ॥

48. उभयत्र viz. द्रवघनस्पर्शयोः T.

49. This and the next sūtras are not optional 'उभयोर्विभा-
षयोर्मध्ये यो विधिः स नित्य एवेति न्यायात्' T.

51. The Chaitr. makes no mention of any difference of opinion with regard to सम्; Pân. VI. 1, 44 admits the optional formation of the gerund of व्या with परि only; Vop. XXVI. 218 with परि and सम्.

52. ध्याङोऽपीति वक्तव्यम् । कारीषसन्धीपुत्रः । कारीषस-
न्धीपतिः ॥ Chaitr.

54. The Chaitr. omits this sūtram; for ध्या see vārttika on the preceding rule.

55. The *Ch.* explains: पञ्चमान्तस्य धातोर्कारोपधाया दीर्घो भवति । ० । अकारोपधाया इति किम् । प्रतिन् ॥

58. Acc. to the *Chaitr.* here as before अगुणे and पञ्चमे are implied, only the last of which is exemplified: कूर्मा । धूर्मा । मूर्मा. It adds the probably misplaced *vārttikas* उदः स्यात्सन्मयोः सलोपो भवति । उत्थानम् । उत्थिः । उत्तम्भः । उत्तम्भकः ॥ स्कन्दो रोगाख्यायाम् । उत्कन्दो नाम रोगः ॥

60. लङ्गिकम्योरुपतापशरीरविकारयोर्निष्ठायामिति वक्तव्यम् । विलगितः । विकपितः ॥ अन्यत् । विलङ्गितः । विकम्पितः ॥ *Chaitr.*

65. अवोदेत्यादि । मतान्तरमेतत् । एते हि च्छान्दसा इति नैयायिकाः । तदिह प्रमाणम् ॥ T. The *Chaitr.* does not mention these additional cases.

67. The *Chaitr.* om. चुट्०.

68. वृहि वृद्धाविदनुबन्धः । कथमित्यादि । अनिदनुबन्धः प्रकृत्यन्तरमस्तीति भावः ॥ T.

आरम्भः किम् । गोवर्द्धा । कुञ्जरवर्द्धा ॥

वृंहवृह्योरमी साध्या वृंहवर्द्धादयो यदि ।

विना सूत्रेण चैवायं न वर्द्धा भावके स्त्रियाम् ॥ *Chaitr.*

69. जगत् cf. IV. 4, 58.

71. सनेः सनि वेति वक्तव्यम् । सिषासति । सिषांसति ॥ धुटीति किम् । सिषणिषति ॥ *Chaitr.*

72. आख्यातिकयकारेऽपीति वक्तव्यम् । चाख्यायते । चंख-

न्यते । सासायते । संसन्यते । जाजायते । जंजन्यते ॥ तनोतेर्यणीति
वा वक्तव्यम् । तायते । तन्यते ॥ Ch.

74. अपगुरो णमि व्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपगारम् । अप-
गोरम् ॥ Ch.

75. क्लीति सूत्रत्वादाकारलोपः ॥ T. कृन्दसि वा वक्तव्यः ।
ह्रिवा । ह्रीवा ॥ Ch.

77. The Chaitr. om. the vârttikam.

80. The substitute is दत्, therefore IV. 6, 102 does not
apply. Tril.

दान्ते दोषो निष्ठा नत्वं धान्ते चैव धकारता ।

तान्ते तोपधदीर्घत्वं तस्मात्यान्तो न दुष्यति ॥ Ch.

81. दस्तीति । दासंज्ञकस्य स्थाने यस्तकारादेशस्तस्मिन्निमित्ते
नामिन एव दीर्घः । ० ॥ T.

वादिकर्मणीति । आदिकर्मणि विहिते क्तप्रत्यये दाञ्ज एव वि-
भाषया वा क्वाशोरित्यस्मान्मण्डूकसुतिवाधिकारस्मरणेनेत्यर्थः ।
सर्वत्रादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तप्रत्ययः । शकटाद्यनस्तु प्रदत्त-
मित्येतदेवादिकर्मणि मन्यते । शेषास्त्वविशिष्टा इत्याचक्षते ॥ T.

उपसर्गप्रतिरूपका अव्ययाः सन्ति । उक्तं च ।

अवदत्तं निदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

स्वदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेद्यते ॥ Chaitr.

82. The Chaitr. has the same *kārikā*.

83. After this the Chaitr. has the following sūtra:

क्लामसन्ध्यचरान्तोऽव्ययम् ॥ क्लान्तो मान्तः सन्ध्यचरान्तश्चा-
व्ययसंज्ञो भवति । कृत्वा । हृत्वा । स्वादुकारं भुङ्क्ते । इच्छति गन्तुम् ।

विलिखे । वितुदे । केवलावगाहे । परिस्तरितरै । परिधातावै ॥
अव्यय इत्यनेन कार्योऽव्ययाच्च ॥

IV. 2, 1. Cf. Pân. III. 1, 91 ff.

4. The Chaitr. here quotes and explains one by one Pânini's sūtras I. 4, 61-79 without the *vārttikas*.

5. अग्रे प्रथमे पूर्वे इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । इत्येतेषामपि समासो न भवतीति वक्तव्यम् । Chaitr.

6. क्त्वा वेति वक्तव्यम् । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कृत्य° ॥ Ch.

9. वासः कारितान्तात्कर्तरि तव्य इति वक्तव्यः । वास्तव्यः ॥
कर्मकर्तरि केलिम उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा माषाः । भि-
देलिमानि काष्ठानि ॥ प्रच्छेः संप्रसारणं चानीय इति वक्तव्यम् ।
प्रच्छनीयो गुरुः ॥ Chaitr.

भिद्यन्ते स्वयमेव । भिदेलिमा माषाः° । तदेतन्न वक्तव्यम् अभि-
धानमेवेदमीदृशं न च कृत्यसंज्ञायां प्रयोजनमस्तीति ॥ Tril.

10. सुखार्थं; since च्च and च्ह should be excepted, cf. IV. 2, 35.

11. तकिश्चिचितियतिजनिहनीनामुपसंख्यानं वक्तव्यम् । त-
व्यम्° ॥ Chaitr.

13. चरतेस्तनोतेत्येति वक्तव्यम् । ° ॥ यमः पूर्वैरेव सिद्ध इह
नियमार्थमिदं वचनम् ॥ Chaitr.; cf. Sūtra 11.—अनुपसर्ग एव
यथा स्यादिति भावः ॥ T.

20. अनुपसर्ग इत्येव । ब्रह्मप्रवाच्यम् ॥ Chaitr.

23. शन्सिदुहिद्रुहिगुहिग्रहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । शस्यं शंस्यम् ।
दुह्यं दोह्यम् । द्रुह्यं दोह्यम् । गुह्यं गोह्यम् । गृह्यं ग्राह्यम् ॥

आङ्पूर्वादजेः संज्ञायामित्युपसंख्यानं वक्तव्यम् । आज्यं घृतम् ॥
Chaitr. (see Durg. on IV. 2, 29; P. III. 1, 109 V.).

24. पाणौ सृजेश व्यण् वक्तव्यः । पाणिसर्ज्या रज्जुः ॥ समव-
पूर्वाच्च । समवसर्ज्या रज्जुः ॥ Chaitr.

25. संज्ञायां पुंसि दृष्टवान्न ते भार्या प्रसिध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ T. Ch.

27. अग्रविवाहयोरिति (? read अस्त्रैरि०) वक्तव्यम् । गृह्यका
इमे । गृहीतका इत्यर्थः । वाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । नगर-
गृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां वहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
दन्यत्र न भवति ॥ Chaitr.

28. मृषोद्यमिति वक्तव्यम् । मृषोद्यम् ॥ Chaitr.

29. All three MSS. read पति in Vārtt. तकिचति० see Mbh.
on P. III. 1, 97; Vop. 26, 12.

35. घकारः सामान्याभिघातार्थ इति । कत्वगत्वलक्षणस्य का-
र्यविशेषस्य संपादनार्थो घकार इत्यर्थः ॥ T.

45. The *Chaitrakutī* inserts this sūtra between rules 35 and
36, and has in this place the following additional sūtra: तवै-
केकेन्यत्वाः ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यः तवैकेकेन्यत्वाः प्रत्यया भवन्ति भा-
वकर्मणोरभिधेययोः । तवै तावत् । परिधीयत इति परिधातवै ॥
केन् । अवगाहे । न. वितुदे ॥ केन्यः । दिदृक्षेण्यः ॥ त्वा । लिखित्वा ।
वन्दित्वा । रथकत्वम् ॥ see Pāṇ. III. 4, 14.

49. नन्दादेर्धातुगणात्परो युप्रत्ययो भवति । कर्तरि कारके ।
नन्दादेर्नामधातुसंनिष्ठा न गृह्यन्ते किं तर्हि नन्दनरमण इत्ये-
वमादिषु प्रातिपदिकगणेषु प्राकृत्यप्रत्यया निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिर-

मिवामिसहिमृषिकर्षिषाधितपिवर्धिसोचिरोचिभ्यः संज्ञायाम् ।
 नन्दनः । रमणः । वामनः । कर्षणः । साधनः । तपनः । वर्धनः ।
 रोचनः ॥ सहिपतिकमिभ्यः संज्ञायाम् । सहनः । पतनः । दमनः ॥
 अन्येभ्योऽपि वक्तव्यः । दर्पणः । तर्पणः । जल्पनः । पचनः । पवनः ।
 लवणः । इति निपातनाख्यम् । मधुसूदनः । संकर्षणः । विभी-
 षणः । जनार्दनः । संक्रन्दनः । वित्तनाशनः । कुलमर्दनः ॥ Ch.

52. गिरतेरिति ह्य विचेय इति तौदादिकेन सहचरितो गृ
 निगरण इति तौदादिको गृह्यते न तु क्रैयादिको गृ शब्द इति ॥ T.

53. जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याघ्रः ॥ Chaitr.

54. नेलिन्मेरिति वक्तव्यम् । निलिन्मा नाम देवता । अथवा
 राक्षसी ॥ गवादियु विन्देः संज्ञायां । गोविन्दः । अरविन्दः ॥ Ch.

Between 54 and 55 Chaitr. inserts the following sūtra :

दाञ्धाञ्जोर्वा ॥ अनुपसर्गे दाञ् । धाञ् । इत्येतयोर्धात्वोः शङ्प्र-
 त्ययो भवति वा । ददातीति ददः । दधः । दायः । धायः ॥
 अनुपसर्ग इत्येव । प्रदः । प्रधः ॥ अनुबन्धकरणं चेक्रीयितलुगि-
 वृत्त्यर्थम् । दादायः । दादायकः । दाधायः । दाधायकः ॥

55. अवपूर्वात्तनोतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीति ।
 अवतानः । अवतनः ॥ Chaitr.

Chaitr. has भू in the rule, but not in the comment.

59. भवतेश्च वक्तव्यम् । भवः । भावः ॥ Ch.

66. किंतुवुषः षानुबन्धत्वात्स्त्रियामीप्रत्ययः स्यात् । अथ नदा
 देराकृतिगणत्वादेशामीर्न भविव्यति । तर्हि प्रपञ्चार्थमेतदिति ॥ T

IV. 3, 1. तच्च कर्म त्रिविधं क्रमेणोदाहरति । कुम्भकार इति
 निर्वर्त्ये । काण्डकार इति विकार्ये । शरलावो वेदाध्याय ..

प्राप्ये ॥ क्वचित्तु प्राप्ये कर्मणि न दृश्यत इत्याह । आदित्यं पश्य-
तीत्यादि ॥ T.

त्रिविधं कर्म । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । ० । यदसदुत्पद्यते
तन्निर्वर्त्यम् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ विकार्यम् । काण्ड-
लावः । शरलावः ॥ प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापारः ॥ ग्रामं
गच्छति । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यन-
भिधानात् । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाश्चेति वच-
नात् ॥ Chaitr.

2. Sûtra 6 तुन्द० नुदोः कः is given by the Chaitr. as a
Vârttika to this rule; see Vârtt. on Pân. III. 2, 1.

वेज् तन्तुसन्ताने is intended here, not वा गतिगन्धनयोः

6. आनन्दकर एवेति । यो दुःखमपनयन् पुत्रजन्मादिनानन्दं
करोति स एव । न तु धर्मोपदेशकतया यः शोकमपनयती-
त्यर्थः ॥ T.

10. या बाह्यणी सुरापा सुरापी वा । नैनां देवाः पतिलोकं
नयन्ति ॥ Chaitr.

11. संभाव्यमानमिति । इयं क्षत्रियकुमारस्य वयोऽवस्था चेन
कवचं हरति । उत्क्षिपति । समर्थो वा तदुत्क्षेपणकरण इति कश्चि-
त्संभावयति । एवम् अस्थिहरः श्वेत्यनुद्यमने दर्शयति । अंशहरो
वातहरमिति । अंशं स्वीकारोति । वातमपनयति न तद्ध्वंमुत्क्षि-
पतीत्यर्थः ॥ T.

बाह्ये दूत इति वक्तव्यम् । बाह्यहरा दूती ॥ Chaitr. (!)

14. स्तम्बकर्णयो रमिजपोर्हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥
Chaitr.; see 16.

15. घटघयोश्चेति वक्तव्यम् । घटग्रहः । घटग्राहः । घटीग्रहः ।
घटीग्राहः ॥ Chaitr.

पचादित्वादचि कृते घटस्य ग्रहो घट्या ग्रह इति षष्ठीसमास
इत्यर्थः । तेन घटघयोश्चेति न वक्तव्यम् ॥ सूत्रग्रहः सूत्रधार
उच्यते । अन्यत्रेति चः सूत्रमुपादत्ते क्रीणात्युद्धरति वा तत्राण-
वेत्यर्थः । एवं तर्हि पूर्वैणैवाचा सर्वमिदं तत्सिद्धम् ॥ Tril

18. पार्श्यादिव्यधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्याभ्यां शेते
इति पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्घपूर्वाच्च । दिग्घेन
सह शेते । दिग्घसहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तव्येषु च । उत्तानः
शेते । अधोमूर्धशयः ॥ Ch.

19. After this the Chaitr. has the sūtra: अन्यत्रापि च ॥
अन्यत्रापि चोपपदे चरेर्धातोष्टः प्रत्ययो भवति । भिच्चा चर-
तीति भिच्चाचरः । चक्रचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

22. प्रतीत° । कारयति चः स हेतुश्च [का° २. ४. १५] इति प्रयो-
जको हेतुरिन्द्रत्ययवाच्यः । तदभावे लौकिक एव हेतुरित्यर्थः ॥

23. त्यदादीति [त्यद्यदादीति G.] केचित्पठन्ति । तद्युक्तमि-
त्याह त्यच्छब्द इति । न खलु भाषायां त्यत्कार इति दृश्यते ॥ T.

अन्येष्वपि भवतीति वक्तव्यम् । जङ्घाकरः । अयस्करः । आ-
विष्करः । अहेत्वाद्यर्थोऽयमारम्भः ॥ Chaitr.

25. ग्रीहिवत्स्योरिति वक्तव्यम् । Chaitr.; see Vārtt. on P.
III. 2, 24.

28. छन्दसि वनषणरचिमयामिति वक्तव्यम् । [MS. वल्लयण°]
Chaitr.; see P. III. 2, 27.

31. वातशर्धयोरज्जहात्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातमजन्तो-

ति वातमजा मृगाः । शर्धं जहतीति शर्धंजहा मासाः ॥ Chaitr.;
see Vârtt. on P. III. 2, 28; Durg. on K. IV. 3, 28.

32. घटीखरीवातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । ° Chaitr.

33. वहं तुदतीति वहंतुदः ° Ch.

47. सुदुरोरधिकरण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुखेन गच्छ-
त्यस्मिन्निति सुगः । ° ॥ निर्गो देशे । निर्गम्यते ऽस्मिन्निति ॥ गुरु-
तल्पगः । पीठगः ॥ Chaitr.

50. Chaitr. supplies the three Vârttikas on Pân. III. 2, 49.

55. मतमिति । अस्य संमतम् अन्यस्तु बाहुल्य इति न मन्यत
इत्यर्थः ॥ T.

56. राजघ इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजानं हन्तीति रा-
जघः ॥ Ch.

57. उत्पादो ऽभूतप्रादुर्भावः । तस्मिन्सत्यप्यविवक्षैवाभूतत-
द्भावस्य प्रकृतेरनाश्रयणात् । प्रकृतिः कार्यस्य पूर्वावस्थोच्यते ॥ ° T.

62-63. Chaitr. has the two additional sūtras :

एषुट् कव्यहव्यपुरीषेषु ॥ कव्य । हव्य । पुरीष्य । इत्येतेषु कर्म-
सूपपदेषु वहेर्धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति । कर्तरि कारके क्न्दसि
विषये । कव्यवाहनः । हव्यवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ पुरीषे चेति
वक्तव्यम् । पुरीषवाहनः ॥ कथं नरवाहनः । नरो वाहनो यस्य स
नरवाहनः ॥ cf. P. III. 2, 65, 66.

अवयाउक्थशाः पुरोडाः श्वेतवाश्च ॥ अवयाः ° इतीमे शब्दा
विण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेरवयाः । उक्थशब्दे
कर्मणि करणे वोपपदे शंसतेर्धातोः । उक्थानि शंसति । उक्थैर्वा ।
उक्थशः । पुरसूर्वस्य दाष्ट दाने ° पुरोडाः । श्वेता एनं वहन्तीति
श्वेतवा इन्द्रः ॥ ° ॥ cf. P. III. 2, 71, 72, and Kât. IV. 3, 65.

66. चकारादादन्ताद्धातोर्विडपि भवति । गोदा । गोधा ।
कोलालपा वा ॥ Ch.

69-71 are not explained by Tril

75. समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । सदृशः । सदृचः । सदृक् ।
अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृचः ॥ Chaitr.; cf. Vārttika of
Kāśikā V. on P. III 2, 60.

समानान्ययोश्चेति न वक्तव्यमित्याह । एष्वित्यादि । न ह्यन्यया
दृग्दृग्दृचेषु समानस्य स इति वचनमुपपद्यत इति भावः ॥ T.

76. उत्पत्तिभ्यामाङ्गः सत्तेरिति वक्तव्यम् । उदासारिण्यः ।
ग्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च । साधुकारी । साधुदायी ॥
ब्रह्मणि वदः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ Chaitr.; cf. K. V. on P.
III. 2, 78.

उत्पत्तिभ्यामाङ्गसत्तेरिति वक्तव्यमनामत्वात् । तथा च ब्रह्मणो
वद इति जातिवात् ताच्छीन्याभावाद्वा । साधौ चेति साधुशब्दे
ऽप्यताच्छीन्ये क्रियाविशेषणेन सिध्यतीत्याह कथमित्यादि । ° ॥
आकृतीत्यादिना जातेः परिभाषामाह । आक्रियेते व्यज्येते बुद्धि-
शब्दावनयेत्याकृतिः संस्थानमुच्यते । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् ।
आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्गेति ° ॥ लिङ्गानां
च न सर्वभागिति यापि लिङ्गानां सर्वरूपं न भजते किंत्वेकं द्वे वा
सर्वाणि लिङ्गानि न भजत इत्यर्थः । सापि जातिरित्यर्थः । ° ॥
सदृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । एतत्तु सर्वस्या एव जातेः स्वरूपमुक्तम् ।
सदृदेकवारमाख्यातोपदिष्टा सा हि निश्चयेन ग्राह्या ° ॥ तृतीयं
लक्षणमाह गोत्रं चेति । अपत्यं पौत्रप्रभृतिकं गोत्रमिति पूर्वा-
चार्यैः परिभाषितमिह गोत्रं गृह्यते यथा गार्ग्यो वात्स्य इति ।

यद्यपि गार्ग्यादिषु गार्ग्यत्वादिजातिर्गवादिषु गोत्वादिवदस्ति तथापि न तत्संस्थानव्यञ्ज्यम् । ० ॥ मतान्तरमाह । प्रागुत्पत्तिः । गुणानामजात्यात्मकत्वं दर्शयितुं गुणैरिति विशेषणे तृतीयामाह । अनेकगुणाग्रयणार्थो भवतीति वज्रवचनम् । ० ॥ अतो लक्षणा-
न्तरमाह । असर्वलिङ्गामिति । यस्यामपि सर्वलिङ्गं न विद्यते किं-
त्वेकं द्वे वा लिङ्गे भवतः सापि जातिः । यथा ब्राह्मणत्वादिरत्र
मते गोत्रचरणमात्रलक्षणाप्यसर्वलिङ्गत्वादेव जातिः । यदाह शा-
कटायनः । गोत्रचरणमत्रिलिङ्गैव जातिरिति । ० ॥ T.

83. वज्रलं कृन्दसीति वक्तव्यम् । मातृहा । पितृहा ॥ इह न
भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥ Chaitr.

84. उपपदस्थानियमादन्यस्मिन्नुपपदे भवत्यपि । शास्त्रकृत् ।
भाष्यकृत् । मुष्टिकृत् ॥ Ch.

86. कर्मण्यग्याख्यायामिति वक्तव्यम् । कर्मण्युपपदे चिनोते-
र्धातोः क्षिप्रत्ययो भवति । अतीते काले धातूपपदसमुदाये चे-
दग्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते । श्येनचित् । कङ्कचित् ॥ Ch.
(P. III. 2, 92).

91. Ch. adds P. III. 2, 99 as vārttika.

92. गमश्चातीते काले डो भवतीति वक्तव्यम् । अरण्यगः ॥ Ch.

IV. 4, 1. यणि० for ईर् see III. 5, 42; for जागृ III. 6, 13;
the अनुषङ्गलोप III. 6, 1.

व्यतिजजागृवान् । व्यतिजजाग्राणः । Ch.

15. अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । उद्भविता । प्रणमिता । त्वजेव ॥

Chaitr.

16. निराकरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥ इनन्तस्य च्छन्दसेवेद्यते ।

दृशदं धारयिष्णुः । निरुद्धं कारयिष्णुः ॥ भवतेरपि च्छन्दस्खे-
य्यते । अन्यत्र न भवति । भविता ॥ वृतेष्व भवतीति वक्तव्यम् ।
वर्तिष्णुः ॥ Chaitr.—निराकृत is included in P. III. 2, 136.

22. अन्येषां च भवतीति वक्तव्यम् । अविचारो । आपोषो ।
अपचारी ॥ Chaitr.

24. कष हिंसार्थः । लष कान्तौ । अपपूर्वादपीय्यते । अपला-
षो ॥ Tril. cf. P. III. 2, 144.

25. सत्तेष्वेति वक्तव्यम् । प्रसारो ॥ Ch.—प्ररापीत्यपि कश्चित् ॥ T.
In the foot-note to this sūtra read also रूप (for वप) and प्ररापी.

26. प्रसारोत्यपि कश्चित् ॥ Tril.

30. शब्दार्थाच्चाकर्मकादिति वक्तव्यम् । शब्दनः । तेनेह न
भवति । पठिता विद्याम् ॥ Chaitr.

32. लशपतपदामिति वक्तव्यम् । लशनः । पतनः । पदनः ॥ Ch.

36. पु प्रभव इति । अन्ये तु पु प्रेरण इत्यस्य ग्रहणं मन्यन्ते ॥ T.
The Ch. does not say which of the two roots is intended here.

38. शीङिन्ति वक्तव्यम् । श्यालुः ॥ अन्येभ्यो ऽपि भवति । शी-
तालुः । उष्णालुः । बुभुक्षालुः । ईर्ष्यालुः ॥ Chaitr.

45. केचिदित्यादि । तस्य लुगित्येको योगः । अचीति द्वितीयः ।
अच्येवेति नियमार्थः । तेन पूर्वयोगो निरपेक्षो विकल्पेन भवति ।
अतो वा लुक्क्रीयितस्येति न वक्तव्यं भवति । तत्पुनर्भाषायां प्रयो-
गानुसारेण वेदितव्यं न सर्वत्र । तथा च भट्टिकाव्ये बोधवतीति
दृश्यते । अन्ये तु सर्व एव क्रीयितलुगन्ताञ्छान्दसा इति प्रति-
पन्नाः । तदत्र प्रमाणम् । चर्करीतादेति केचिद्वितीट् । अदादौ
चेदं पठ्यत इत्यन्विकरणस्य लुक् ॥ T.

53. कृन्दसीति वक्तव्यम् । सोमपानं शीलमस्येति पपिः सोमम् ।
ददिर्गाम् ० ॥ भाषायां तु डुधाञ्कृष्टवृष्टजनिनमिमदिभ्य इति
वक्तव्यम् । दधिः । ० । नेमिः । मेदिः ॥ सहिवहिपतिचलिभ्यश्चेक्री-
यितान्तेभ्य इति वक्तव्यम् । ० ॥ Ch. — cf. vārtts. on P. III. 2, 171.

59. इह डुप्रकरणे मित्रद्रवादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्रं
द्रवतीति मित्रद्रुः । गतद्रुः । कद्रुः ॥ Ch.

65. ० ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । ऋषौ करणे देवतायां
कर्तरि । पूयते ऽनेनेति पवित्रो ऽयमृषिः । देवतायां पुनात्यसौ ।
पवित्रो ऽयमग्निः । पवित्रः सोमः ॥ Ch.

67. Tril. and Chaitr. give the following sūtras :

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूहसनिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥ T.

कृवापाट्टजिसिचटिचरिस्वदिसाध्यशूवहिरहिभ्य उण् ॥ Ch.

अजिचिरिस्थाम्यो णुः ॥ वेणुः । चेणुः ० ॥ Ch. ; see on IV. 1, 1.

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ Ch. T.

क्विदादिभ्यो रक् ॥ Ch.

68. अश्वस्तन इति वक्तव्यम् । श्वो गन्ता ग्रामम् ॥ Ch.

72. प्रथमासमानाधिकरणे चेति वक्तव्यम् । कटं करिष्यन्त्र-
जति । कटं करिष्यमाणो व्रजति ॥ Ch.

IV. 5, 1. क्षयव्याधिश्वेति चकारेणान्यो ऽपि कर्ता कथ्यते ।
स्पृशतीति स्पर्शो देवदत्तः ॥ T.

2. मत्स्यबलयोश्चेति वक्तव्यम् । विसारो मत्स्यः । विसारं
बलम् ॥ Ch.

स्थिति लुप्तपञ्चम्येकवचनं पदम् । T.

4. दारजारौ कर्तरि कारितस्य लुक् चेति वक्तव्यमिति क-

श्चित् ° । तदिह न वक्तव्यमित्याह । दीर्यन्त इत्यादि । T. see Vārtt. 4 on Pāṇ. III. 3, 20.

6. अपादाने स्त्रियामित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपाध्यायी ॥
आकारान्ताच्च । आन्नायः । आदायः । धायः । न्नायः ॥ Chaitr.
P. III. 3, 20 V.

7. संरवणं वर्तत इति विगृह्याभिविधौ भाव इनुण् तदन्ता-
त्त्वार्थेऽणि कृत उपसर्गस्य वृद्धिः । अल एव बाधको घञ् तस्मि-
न्प्राप्तेऽस्वारम्भादिनुण् ° स एव परत्वाद् घञं बाधत इति ॥ T.

9. संयावः । संद्राव एवेति केचिदित्युद्याव उद्गाव इति नेच्छ-
न्तीत्यर्थः । अत एवेति समि चुद्रुभ्य इत्येकं योगं पठन्ति ॥ षृणा-
तेर्वाचुवर्णावरणेऽपि न वक्तव्यमित्याह तथेति । अयधिकारादि-
त्यर्थः ॥ T.; P. III. 3, 21 V.

10. प्रभाव इति वक्तव्यम् ॥ Chaitr.

16. परिन्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोरिति वक्तव्यम् । ° Ch.; see IV.
5, 37 (P. III. 3, 37).

22. समुच्छ्राय इति वक्तव्यम् । Ch.

31. Hereto two Vārttikas in Ch. : परावनतिपात्यय (sic!
°पर्याय?) इन इति वक्तव्यम् । क्रमप्राप्तस्थानतिक्रमोऽनतिपात्ययः
परिपाटिरित्यर्थः । तव पर्यायो मम पर्यायः । इह न भवति ।
कालस्य विपर्ययः ॥ व्युपयोः श्लेतेः पर्यायश्चेति वक्तव्यम् । तव वि-
शायो मम विशायः । तव राजोपशायो मम राजोपशायः । तव
राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । इह न भवति । विशयः । उप-
शयः ॥ cf. Sūtra IV. 5, 38, and P. III. 3, 38, 39.

34. °हस्तादान इति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति ॥

अस्येय इति वक्तव्यम् । पुष्पप्रचयः चौराण । तुशब्दो विभाषानि-
वृत्त्यर्थः । Ch.

35. चित्युपसमाधानयोरिति वक्तव्यम् । चोयतेऽसौ चितिः ।
राशीकरणमुपसमाधानम् । अग्निश्चीयतेऽस्मिन्नित्यग्निनिकायः ।
उपसमाधाने । महान्गोमयनिकायः । इह कस्मान्न भवति । महा-
क्वाष्ठनिचयः । वज्रत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥ Ch.

36. प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां संभ-
वति । एकधर्माभिनिवेशेनौत्तराधर्यधर्मेण वा । तत्रौत्तराधर्यं
पर्युदासो गृह्यते । ° औत्तराधर्यं नाम क्रमहीनमुपर्यधोभावः ° Ch.

41. घञर्थे स्थास्त्रापाव्यधिहिन्युधिभ्यः को भवतीति वक्तव्यम् ।
प्रतिष्ठत्यस्मिन्निति प्रस्थः । ° प्रस्थः । ° प्रपः । ° आविधः । विहन्य-
नेनेति विघ्नः । आयुध्यन्यनेनेत्यायुधम् । Ch. (see the Vṛitti on
Sūtra 66).

47. एष्विति किम् । आचामः । प्रचामः । केचिदनुपसर्गेऽपि
वर्णयन्ति । यमः । यामः Ch.

49. इह पुनश्चकारो योगविभागार्थस्तेन वीणायां चेति द्विती-
यसूत्रेऽनुपसर्गे चेति न संवध्यते पूर्वैव सिद्धत्वात् ॥ T.

50. शाकादीनामिति । न केवलं कपर्दकादीनां विशिष्टेयत्ता
पण इत्यपेरर्थः ॥ T.

पणः ॥ नावुपपदेऽनुपसर्गे च पणो धातोरल्प्रत्ययो भवति
वा भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । निपणनं निपण्यते वा ।
निपणः । निपाणः । अनुपसर्गेऽपि । पणः । पाणः ॥ परिमाणे नि-
त्यम् ॥ पणो धातोरल्प्रत्ययो भवति नित्यं परिमाणे गम्यमाने
पूर्वत्र विषये । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाक-

पाणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां चा परिमिता मुष्टिर्वध्यते ।
तस्वेदमभिधानम् । परिमाण इति किम् । पाणः ॥ Ch.

52. ग्रहेर्धातोरल्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अचविषये चेद्धा-
त्वर्थो भवति । तवायं ग्रहः । ममायं ग्रहः । (!) अचेष्ट्विति किम् ।
ग्रहः पदस्य ॥ Ch.

53. प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणं स्त्रीगवीष्वपुङ्गवानां गर्भाधानाय
प्रथममुपसरणमुच्यते ॥ Ch.

55. निपाने चेति वक्तव्यम् । आहवः पशूनां कूपसमीप उद-
काधारः । तत्र निपानाय पशव आह्वयन्ते ॥ Ch. (!) see P. III.
3, 74 (आह्वावः).

58. °दधिघनं(!) अत्र घनं कथं घनं दधि । धर्मशब्देन धर्मी
भण्यते । मूर्त्ताविति किम् । अग्निघातो वर्तते ॥ अन्तर्घनो देश
इति वक्तव्यम् । इह न भवति । अन्तर्घातः ॥ Ch. (see S. 60 and
P. III. 3, 78).

60. बाह्यीकेषु देशविशेषसंज्ञेयम् अन्तर्घण इति ॥ Tril.

उद्घनो ऽत्याधाने ॥ उत्पूर्वाद्घन्तेर्धातोरल्प्रत्ययो भवति तस्य
च घन इति निपात्यते । अत्याधानं चेद्भवति । उद्घनः । यस्मिन्काष्ठे
स्थापयित्वा ऽन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदभिधीयते । उद्घातो ऽन्यत्र ॥
अपघनो ऽङ्गे ॥ अपघन इति निपात्यते । अङ्गं चेद्भवति । अपघनो
गात्रैकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिपादादिकमुच्यते । अपघातो
ऽन्यत्र ॥ Ch. (P. III. 3, 81).

61. विद्रुशब्दौ पश्चिद्वचयोर्यथाक्रमं वर्तते ॥ Tr.

स्तम्बो वा निपात्यत इति वक्तव्यम् । स्तम्बः । Ch. (see S.
66 and P. III. 3, 83).

63. सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इत्याह हन्यन्ते ज्ञायन्त इति ॥
आरोह उच्छ्रायः परिणाहो विस्तारः । एवं हि निर्विशेषेण ज्ञा-
यन्ते परिसमन्तादारोहतः परिणाहतश्च निमिताः । तुल्या भव-
न्तीत्यर्थः ॥ T.

67. यद्यप्यकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यपि वर्तते तथापि
नाभिधानमित्यर्थः ॥ T.; The Chaitr. (Vṛitti) however applies
the whole adhikāra भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायां. It also
has the Vārttika मदयुः क्रमयुरिति वक्तव्यम् ॥

68. यदा कर्तरि क्तस्तदा हेतौ वा तृतीया । यदा कर्मणि तदा
कर्तरि युज्यते तृतीयेति । अत उक्तं यथायोगमिति । न वक्तव्यम् ।
वृत्तेरकर्मत्वात्कथं कर्मणि क्त इति । अकर्मकोऽपि धातुः सोपसर्गः
सकर्मको भवतीत्यन्तर्भूतकारितार्थत्वाद्वा सकर्मकः । यथा निवृत्तो
घटो निर्वर्तित इत्यर्थः । ° T.

71. उपसर्गेरित्यादि । एतच्चातोऽनुपसर्गात्क इत्यनुपसर्गग्र-
हणेन ज्ञापितमेव ॥ T.

72. स्त्रीप्रकरणे संपदादिभ्यः क्विप् वक्तव्यम् । संपत् । विपत् ।
प्रतिपत् । आपत् । नीवृत् । संवित् । विद्युत् । क्तिरपीष्यते । संप-
त्तिः । विपत्तिः ॥ कृष्यादिभ्यः किरित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । कर्षणं
कृषिः । वर्षणं वृषिः । किरिः । किटिः । रोचनं रुचिः । धूलिः ।
कलिः । गलिः । वाजिः ॥ अजादिभ्यो णिर्वक्तव्यः । आजिः । वारिः ।
गालिः ॥ ग्लान्ताज्यहाभ्यो निरित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्लानिः ।
श्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ Ch. [cf. P. III. 3, 108, Vs. 8, 9,
and 6; P. III. 3, 95, V. 4].

73. उवतेर्वयतेर्वा । ऊतिः । स्यतेः सूनोतेर्वा(!) सातिः । हन्ते-
हिंनोतेर्वा हेतिः । यौतेर्यातेर्वा यूतिः । जायतेर्जवतेर्वा जूतिः ॥ Ch.

76. अट्टेष्टेक्रीयितान्ताद्° । एतत्तु वृत्तौ मतान्तरमुक्तं सूत्र-
कारस्य तु मतं वर्णयन्ति केवलादेव क्यप् प्रमाणमिति । तथा च ।
वृथाव्या खलु सा तस्या इति प्रयोगो दृश्यते ॥ परिपूर्वादेवेति ।
एतदपि मतान्तरेणोक्तं केवलादपि दृश्यते चर्यया भ्रमतीति ॥
मन्येति यपि सति पञ्चमलोपो नास्ति क्यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥°
T.—The Chaitr. also has only अद्या and चर्या.

77. चकारेण सूत्रे शप्रत्ययस्यैव संबन्धो न तु क्यपः । तेन
व्यवहितोऽपि क्तिर्वर्तत इत्याह क्तिः क्यप् चेति । यदि पुनरनन्तरः
क्यवेव वर्तते तदा तेनैव चकारस्य संबन्धः कृतः स्यादिति भावः ।
यस्तु क्यप् चेति चकारः सोऽर्थवशाद्भेदनिबन्धनो वृत्तिकृता प्रयु-
ज्यते न तु सौत्र^(१) इति । अन्ये तु योगैविभागात्किप्रत्ययमि-
च्छन्ति । कृञ् इत्येको योगोऽनन्तरेण क्यपा संबध्यते । ततः श
चेति द्वितीयः^(२) । चकाराद्यथाप्राप्तं चेति क्तिरपि ।° Tr.

78. जागर्तेश्वोपसंख्यानं कर्तव्यम् । जागर्या ॥ Ch. [P. III. 3,
101 V.]

79. मृगयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मगया ॥ Ch. (ib.)

80. जागर्तेश्वेति वक्तव्यम् । जागरणं जागरा ॥ Ch. (ib.)

81. The rule does not apply to शीङ्, since श्यित is not
गुरुमत् T.

निष्ठासेङ्यहणं व्यञ्जनान्तावधारणार्थम् । दीधितिः । वेवि-
तिरिति स्वरान्तात् क्तिप्रत्यय एव ।° Ch.

82. घटादयः षानुबन्धा इत्येतस्माद्यवार्थं धातुगणे परिभाषितमर्वाचीनैः प्राचीनैस्तु षानुबन्धाः प्रत्येकं मानुबन्धाः कृता⁽⁹⁾ इति॥ ज्ञापकादिति पूर्वपरयोरर्थोपलब्धाविति वचनादित्यर्थः। T.

84. अनुपसर्गेऽपि वक्तव्यम् । अन्तर्धा । अद्वा ॥ Ch.

87. इकिञ्चित्तपो धातुस्वरूपनिर्देश इति वक्तव्यम् । छिदिः । भिदिः । अन्धिः । ग्रन्धिः । पचतिः । पठतिः । यजतिः ॥ वर्णात्कारः । आकारः । ईकारः ॥ रादीफः । रेफः ॥ Ch. (cf. Vṛitti on IV. 5, 91, and P. III. 3, 108 Vs.)

88. Chaitr. adds the examples मूलकोत्याटिका । वृक्षोत्याटिका । शालभञ्जिका.

91. °अन्ये त्विक्ञित्पाविति [P. III. 3, 108 V.] पाठं मन्यमाना द्वौ प्रत्ययावित्याहुः । तदसत् । ° तस्मादिप्रत्ययोऽपि विधेयः । तथा च चान्द्रं सूत्रम् इकिञ्चित्तपः स्वरूप इति ॥ T.

97. संक्रम इति वक्तव्यम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कषो निकषः ॥ Ch.

98. प्रपूर्वाच्च भवतीति वक्तव्यम् । प्रस्तारः । प्रतारः ॥ Ch.

99. अध्यायोन्नायोद्यावसंहाराधारावापाश्चेति वक्तव्यम् ° ॥ अवहारश्चेति वक्तव्यम् । ° ॥ Ch.

P. III. 3, 121 V. आवाय for आधाय (B.-Roth आवाप as Ch.)

107. उपशब्दः सामीप्ये तेन समीपोच्चारीणि° T.

112. °देवा एनं देयासुरिति देवदत्तः । यज्ञ एनं भूयादिति यज्ञभूतिः । कुमारोऽस्य दुरितं शीर्यात् कुमारशर्मा । विष्णुरेनं

अूयादिति विष्णुश्रुतः । गङ्गा मीयादेनमिति गङ्गामितः । अश्व-
मितः ॥ Ch.

IV. 6, 2. अपूर्वकालार्थमिति पूर्वमसौ याचते पश्चादपमचत
इति नास्ति पूर्वकालत्वमिति । अतो वक्तव्यमिति भावः । ° T.

3. मुखं व्यादाय स्वपितृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपूर्वकालत्वात् ॥
Ch. [P. III. 4, 21 V. 4].

4. Ch. adds P. III. 4, 19 as *ṛārttika*.

5. अग्नेप्रथमेपूर्वेव्विति वक्तव्यम् । अग्ने भोजं व्रजति° । प्रथमे
भोजं व्रजति° । पूर्वे भोजं व्रजति° ॥ न यद्यनाकाङ्क्षायामिति
वक्तव्यम् । ° [P. III. 4, 23] Ch.

7. आक्रोशो नामानिष्टभाषणम् । Ch.

11. विदेश्येति वक्तव्यम् । ° Ch.; वक्तव्यं व्याख्येयम् अभिधा-
नास्तिद्वमिति भावः T.

14. °शीतापूरं वृष्टो देवः । शीताग्रं° । पथिपूरं° पथिग्रं° ॥
इह कस्मान्न भवति । मूषिकाविलपूरं वृष्टो देवः । धातोरिति
संबन्धात् ॥ Ch.

15-16. गात्रपुरुषयोः स्तुः ॥ गात्रपुरुषयोः कर्मणोरुपपदयोः
स्तुतेर्धातोर्णम्प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । गात्रस्तुतयं
वृष्टो देवः । पुरुषस्तुतयं वृष्टो देवः ॥ Ch.

21. स्नेहने पिष इति वक्तव्यम् । ° Ch. (Sūtra 24).

28. गोष्यदं प्रातीति गोष्यदग्रः (affix क) acc. to IV. 3, 4.

44. भवतेत्येति वक्तव्यम् । ° मुखतोभावं° ॥ नानाविनादिधा-
र्यप्रत्ययेषूपपदेषु च्यर्थेषु भूक्तजोः क्ताणमोरित्युपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । नाना भूत्वा गतः । नानाभूय गतः° Ch.

45. अन्वगानुलोम्य इति वक्तव्यम् ° [P. III. 4, 64] Ch.

45-46. Ch. adds the sūtra: शकधृषञ्जाग्लाघटरभलभक्रमग-
मसहाहोस्त्यर्थसामर्थ्यार्थेषु तुम् । ° (see P. III. 4, 65) । प्रक्रामति
भोक्तुम् । गच्छति भोक्तुम् । ° । सामर्थ्यार्थे । अलमपि भोक्तुम् ।
पर्याप्नोति भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । सामर्थ्ये णमिष्यत ॥

46. निराकाङ्क्षेष्ट्विति निश्चिता आकाङ्क्षा येषु तानि निरा-
काङ्क्षाणि तेषु साकाङ्क्षेष्ट्वित्यर्थः ॥ शेषभूतेति शेषं भूता शेषभूता ।
अवयवत्वं प्राप्तेत्यर्थः । ° T.

अव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याज्ञाव्यापत्या वा कर्तरीति
वक्तव्यम् । ° (P. III. 4, 68) Ch.

48. यथाप्राप्तं चेति भावे कर्मणि चेत्यर्थः । ° । भविष्यति कटवि-
षयेयो ऽसौ विशेषस्तत्र कटशब्दस्तादर्थ्यात् कटार्थत्वात्तस्येति ॥ T.

54. क्वचित्प्रतिषेधो वक्तव्यः । ऊर्णायुः । कंयुः । संयुः ॥ भुजि-
मृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ । भुज्युः । मृत्युः ॥ Ch.

60. प्रवाच्य इति यो बालानां दीयते पाठः स प्रवाच्य
इति ° T.

61. वक्रेत्यादि । वक्रा चासौ वाक्यरचना चेति तथा रमणोयो
ग्रन्थः समासेनोत्तरकालं ग्रन्थः शब्दो गम्यते नावयवेन वाक्यश-
ब्देन ° T.

65. ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिमानगोत्रपुत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनचक्षुःस्वपि भवतीति वक्तव्यम् । ° Ch. cf. P. VI. 3, 85.

72. Cf. Vop. 26, 82, where only वीरुध् is admitted.

79. ऊर्णेतेर्न भवतीति वक्तव्यम् ° Ch.

80. तिकारे ग्रहादिभ्य इति वक्तव्यम् । ° Ch.

84. क्लिश प्रतापे is here intended, not क्लिशू विवाधने, which falls under the preceding rule. पू is an exception to IV. 6, 79.

86. विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभित्वाऽनाकुलमाकुलीकृत्येत्यर्थः । तथोत्तरचापि विलुभिताः केशा इत्यनाकुला आकुलीकृता इत्यर्थः ॥ T.

93. धृषशसोर्वैद्यात्य इति वक्तव्यम् Ch. (P. VII. 2, 19).

104. ऋकारान्तत्वादिभ्यः क्तेर्निष्ठावद्भवतीति व० ॥ दुग्धोर्दीर्घश्चेति व० ॥ पुनातेर्विनाश इति व० ॥ Ch.

VARIOUS READINGS OF THE *LAGHU-VṚITTI* IN
THE CHAPTER ON *KṚIT-AFFIXES*.

In order to show more clearly in what respect the text of the *Laghu-vṛitti* differs from that commented upon by *Durgasimha*, the more important various readings of the former in the last book are here given. As I had at my disposal only a modern transcript, kindly sent me by Dr. Burnell, I have no means of ascertaining how far these readings are peculiar to the MS. from which the transcript was made, or even to the transcript itself. It will be seen that most of the additional sūtras here given, occur in *Durgasimha's Vṛitti* in the shape of *vārttikas*, or rather memoranda, intended for the grammatical teachers; the matter they refer to being apparently considered to be beyond the scope of an elementary grammar such as the *Kātantra* professes to be.

After IV. 1, 19 the sūtra is inserted: अर्चिष्चि° इस् ॥ see *Vṛitti* on 19.

After 32 the L.V. inserts: समासेऽवश्यमो मस्य कृत्ये लुक् ॥

After 37: (a) श्रुद्धि° आद्यः ॥ (b) गण्डि° झः ॥ s. *Vṛitti*.

After 38: आपः परस्य वा ॥

After 41: आक्रोशदैर्न्ययोर्वा ॥

After 67: युटि च ॥

After 71: सनि च ॥

After 81: सुविन्यवाङ्म्यः क्ति वा ॥

After 83: अचि च ॥

After 84: क्तामसंध्यचरान्तोऽव्ययम् ॥

After IV. 2, 4: प्रादिश्च ॥

After 29: दुहिशंसिभ्यां च ॥

After 50: याचिब्रजिवदवसो नञ्पूर्वात् ॥

Sûtra 66 is omitted.

To Rule IV. 3, 6 it adds: अलसानन्दकरयोः ॥

After 18 it inserts the sûttras: पार्श्वदौ करल उपपदे शी-
तेरञ्भवति ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥

In 23 it reads: त्यदाद्यन्तानन्त° and लिंवि for लिवि; see
footnote on text.

To sûtra 24 it adds: कर्मणि ॥

To 25: ब्रीहिवत्सयोः ॥

After 41 it inserts the sûtra: अभये च ॥

In 58 it reads विष्णुच्छुकजौ° as MS. O.

In 74 it omits छिद्.

IV. 4, 2 runs thus: वर्तमाने शन्तृङ्गानशौ ॥

To 4 it adds वा ॥

Sûtra 21 runs thus: (शमा?)द्यष्टानां चिनिष् ॥

Sûtra 35 is omitted.

After 38 it inserts the sûtra: कृपाहृदयादालुः ॥

After 69 the sûttras: काममनसोस्तुमो मो लोपः ॥ समञ्च ॥

हिततते वा ॥ यणि नित्यम् ॥

In IV. 5, 2 it reads (perhaps correctly) सुः for हृ.

Sûtras 23 and 24 are omitted.

After 34 it inserts the sûtra : न स्तेये ॥

In sûtra 60 it reads : अन्तर्घणो°.

In sûtra 81 : °निष्ठायां सेटः ॥

Instead of 83 it has : गुह्यितुलिवशिवपिचपिरुजिजिभूषिदय-
ज्जनिचोदिपोडिमृषिचिभ्यः संज्ञायाम् ॥ to which that in our
text is given as vârttika.

After 91 it inserts the sûtras : ह्याज्याग्लाभ्यश्च ॥ संपदादिभ्यः
क्विप् ॥ इक्तिपौ धातुस्वरूपे ॥ वर्णात्कारः ॥ रादिफो वा ॥
एवमादिश्च ॥

IV. 6, 2 runs thus : मेङ्सुमर्थे ॥

After 11 it inserts the sūtra विदेश्च ॥

To sūtra 30 it adds कार्यः ॥

Sūtra 43 runs thus : तिरश्चपवर्गे ।

After 45 it inserts the sūtras : अन्वकि आनुलोम्ये (s. Chaitr.) ॥

नानाविनयोः कञश्च ॥

In 50 it reads : दास for दाश.

In 53 : क्तोऽधिकरणे च ध्रौ° s. footnote on text.

Sûtras 54 and 58 are omitted.

In 60 it reads : °याचियजित्यजाम् ॥ s. footnote on text.

After 69 it inserts the sūtras : समानान्ययोश्च ॥ यत्तदे-
तज्ज्ञोऽस्य परिमाणेऽर्थे वन्तुश्च ॥

In sūtra 76 it reads : °घसैकस्वरादन्तानामिड्°.

Sûtras 81 and 82 are omitted.

In 83 it reads: ०अनुवन्धादा ॥

After 83 it inserts the sūtras: न खृसूडोश्च कानुवन्धे ॥ नि-
ष्कषोर्वा ॥

In 84 and 89 it has पुं for पू.

Sūtra 90 is omitted.

After 91 it inserts the sūtras: जपिवमिभ्यां वा ॥ व्याङ्भ्यां
यसः ॥

Sūtras 104 and 111 are omitted.

ALPHABETICAL INDEX OF SŪTRAS.

अं इत्यनुस्वारः ॥ १. १. १६.
 अः इति विसर्जनीयः ॥ १. १. १६.
 अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥
 ४. ५. ४.
 अकारादसंवुद्धौ मुञ्च ॥ २. २. ७.
 अकारे लोपम् ॥ २. १. १७.
 अकारो दीर्घं घोषवति २. १. १४.
 अकृते कृञः ॥ ४. ६. १६.
 अग्निवच्छसि ॥ २. १. ६५.
 अग्नेरमोऽकारः ॥ २. १. ५०.
 अघुट्स्वरादौ सेदस्यापि वन्से-
 र्वशब्दस्योत्पत्तिम् ॥ २. २. ४६.
 अघुट्स्वरे लोपम् ॥ २. २. ३७.
 अघोषवतोश्च ॥ १. ५. ८.
 अघोषे प्रथमः ॥ २. ३. ६१.
 अघोषेष्वशिष्टां प्रथमः ॥ ३. ८. ६.
 अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४. २. ४८.
 अजर्यं संगते च ॥ ४. २. १६.
 अजेर्वी ॥ ३. ४. ६१.

अङ् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रि-
 यातिपत्तिषु ॥ ३. ८. १६.
 अणसुवचिख्यातिलिपिसिचिक्कः
 ॥ ३. २. २७.
 अणि वचेरोदुपधायाः ॥ ३. ६.
 ६४.
 अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासि-
 कान्तस्य ॥ ३. ३. ३१.
 अत् क च ॥ २. ६. ३२.
 अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ २. ३. १४.
 अत् स्वरादीनां च ॥ ३. ३. ३७.
 अथ परस्मैपदानि ॥ ३. १. १.
 अदसः पदे मः ॥ २. २. ४५.
 अदसश्च ॥ २. ३. ३६.
 अदादेर्लुग्विकरणस्य ३. ४. ६२.
 अदाब् दाधौ दा ॥ ३. १. ८.
 अदितुदिनुदिचुदि ॥ ३. ७. २१.
 अदेर्घसू सनद्यतन्योः ॥ ३. ४. ७६.
 अदोऽट् ॥ ३. ६. ६२.

अदोऽनन्ते ॥ ४. ३. ७१.
 अदोऽमुञ्च ॥ २. १. ५४.
 अदोऽसूः ॥ ४. ६. ६८.
 अद्यतन्यां च ॥ ३. ४. ८३.
 अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ २. ३. ३५.
 अन उम् मिजभ्यस्त ॥ ३. ४. ३१.
 अनडुह्य ॥ २. २. ४२.
 अनतिक्रमयन्निशेषयेत् ॥ १. १. २२.
 अनन्तो घुटि ॥ २. २. ३६.
 अनपादानेऽच्चेः ॥ ४. ६. १०८.
 अनव्ययविस्मृष्टम् ॥ २. ५. २६.
 अनसि ङश्च ॥ ४. ३. ६२.
 अनि च विकरणे ॥ ३. ५. ३.
 अनिडेकस्वरादातः ॥ ३. ७. १३.
 अनिदनुबन्धानाम् ॥ ३. ६. १.
 अनुनासिका ङअणन ॥ १. १. १३.
 अनुपदिष्टाश्च ॥ १. ३. ४.
 अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्त्रगोला-
 घाः ॥ ४. ६. ११५.
 अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ २. २. ३८.
 अनेकाक्षरयोस्वसंयोगाद्यवौ ॥
 २. २. ५८.
 अक्षेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥
 २. २. ४८.

अन्तेः सिचि ॥ ३. ७. ८.
 अन्तर्धनोद्घनौ ॥ ४. ५. ६०.
 अन्तःस्था चरलवाः ॥ १. १. १४.
 अन्तस्यो डे षोः ॥ २. ६. १६.
 अन्त्वमन्तस्य चाधातोः सौ ॥
 २. २. २०.
 अन्यतोऽपि च ॥ ४. ३. ४८.
 अन्यत्रापि च ॥ ४. ३. ८२.
 अन्यथैवंकथमित्यंसु ॥ ४. ६. ८.
 अन्यस्मात्कुक् ॥ २. ४. ३.
 अन्यात्पूर्व उपधा ॥ २. १. ११.
 अन्यादेस्तु तुः ॥ २. २. ८.
 अन्येभ्योऽपि ङ्यन्ते ॥ ४. ३. ६७.
 अन् विकरणः कर्तरि ॥ ३. २. ३२.
 अङ्गैर् ॥ २. १. ६६.
 अर्तिपिपत्योश्च ॥ ३. ३. २५.
 अर्तिलूधूसूखनि ॥ ४. ४. ६३.
 अर्तिमत्योरणि ॥ ३. ६. ११.
 अर्तिह्रीहोरोक्कूयो ॥ ३. ६. २२.
 अर्तीण्यसैकस्वरातामिड्वन्सौ
 ४. ६. ७६.
 अर्तेर्ह्रस्वः ॥ ३. ६. ७७.
 अर् पूर्व द्वे ॥ ३. ८. ३४.
 अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ ४. २. १७.

अर्वन्वन्तिरसावनञ् २. ३. २२.

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ ४. ४. १३.

अर्हतौ त्वच् ॥ ४. ५. १०८.

अर्हश्च ॥ ४. ३. १३.

अलंखल्लोः प्रतिषेधयोः क्वा
वा ॥ ४. ६. १.

अलोपे समानस्य ३. ३. ३५.

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् २. ५. १२.

अल्पादेर्वा ॥ २. १. ३१.

अवन्योराक्रोशे ॥ ४. ५. २४.

अवमसंयोगादनो २. २. ५३.

अवर्ण इवर्णे ए ॥ १. २. २.

अवर्णस्याकारः ॥ ३. ८. १८.

अवर्णादूटो वृद्धिः ४. ६. ११६.

अविजिगीषायां दिवः ४. ६. १०६.

अवे ह्रस्वोर्घञ् ॥ ४. ५. ६८.

अवे ह्रसोः ॥ ४. २. ५७.

अव्ययसर्वनाम्नः २. २. ६४.

अव्ययाच्च ॥ २. ४. ४.

अव्ययीभावादकारान्ताद् २.
४. १.

अश्रोतेश्च ॥ ३. ३. २१.

अष्टनः सर्वासु ॥ २. ३. २०.

असन्ध्यक्षरयोर ३. ६. ४०.

असूर्योग्रयोर्दृशः ॥ ४. ३. ३४.

अस्तेः ॥ ३. ५. ३६.

अस्तेः ॥ ३. ८. १६.

अस्तेः सौ ॥ ३. ६. ३६.

अस्तेरादेः ॥ ३. ४. ४१.

अस्तेर्दिस्योः ॥ ३. ६. ८६.

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ३. ४. ८७.

अस्थिदधिसक्य २. २. १३.

अस्भुवौ च परस्मै ॥ ३. २. २३.

अस्यद्युत्तमः ॥ ३. १. ७.

अस्य च दीर्घः ॥ ३. ६. ८.

अस्य च लोपः ॥ ३. ६. ४६.

अस्यतेः स्योऽन्तः ॥ ३. ६. ६५.

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ ३. ८. ११.

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३. ३. १८.

अस्यैकव्यञ्जनमध्ये ३. ४. ५१.

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥
३. ४. ३६.

अस्योपधाया दीर्घो ३. ६. ५.

अङ्गः सः ॥ २. ३. ५३.

आकारस्योसि ॥ ३. ६. ३७.

आकारादट औ ॥ ३. ५. ४१.

आकारो महतः २. ५. २१.

आख्याताच्च तमादयः २. ६. ४०.

आगम उदनुबन्धः ० २. १. ६.
 आङि ताच्चीत्ये ॥ ४. ३. १२.
 आङि युद्धे ॥ ४. ५. ५५.
 आङि रुमुवोः ॥ ४. ५. ३२.
 आङो यि ॥ ४. १. २६.
 आ च न संवुद्धौ ॥ २. १. ७०.
 आतञ्चोपसर्गे ॥ ४. ५. ८४.
 आते आथे इति च ॥ ३. ६. ६३.
 आतोऽनुपसर्गात् कः ४. ३. ४.
 आतोऽन्तस्यासंयुक्तात् ४. ६. १०३.
 आतो मन्त्रनिव्वनिव्विचः ॥
 ४. ३. ६६.
 आत्खनोरिच्च ॥ ४. २. १२.
 आत्मने चानकारात् ३. ५. ३६.
 आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥
 ३. २. ४०.
 आत्मोदरकुचिषु भृजः खि ॥
 ४. ३. २६.
 आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ २. ३. १८.
 आदनुबन्धाच्च ॥ ४. ६. ६१.
 आदातामाथामादेरिः ३. ६. ६२.
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥
 ४. ६. ४८.
 आदृवर्णपिधालो ० ४. ४. ५३.

आङ्गो व्यदरिद्रातेः ४. ५. १०४.
 आ धातोरघुट्स्वरे २. २. ५५.
 आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ३. २. ३६.
 आनोऽत्रात्मने ॥ ४. ४. ५.
 आनोऽन्त आने ॥ ४. ४. ७.
 आन्यस् ॥ २. ३. ६.
 आपितपितिपिस्त्रिपि ० ३. ७. २४.
 आप्नोतेरीः ॥ ३. ३. ४०.
 आभोभ्यामेवमेव स्वरे १. ५. १०.
 आमः कृजनुप्रयुज्यते ३. २. २२.
 आमन्त्रणे च ॥ २. ४. १८.
 आमन्त्रिते सिः संवुद्धिः २. १. ५.
 आमि च नुः ॥ २. १. ७२.
 आमि विदेरेव ॥ ३. ५. २६.
 आयिरिच्यादन्तानाम् ३. ६. २०.
 आय्यन्ताच्च ॥ ३. २. ४४.
 आरुत्तरे च वृद्धिः ३. ८. ३५.
 आलोपोऽसार्वधातुके ३. ४. २७.
 आवश्यकधर्मण्योर्णिन् ॥ ४.
 ५. १११.
 आशिषि च परस्मै ॥ ३. ५. २२.
 आशिय्यकः ॥ ४. २. ६५.
 आशिय्येकारः ॥ ३. ४. ३०.
 आशीः ॥ ३. १. ३१.

आ अङ्गा ॥ २. १. १०.

आ सर्वनाम्नः ॥ ४. ६. ६६.

आसुयुवपिरपिलपि० ४. २. ३६.

आ सौ सिलोपश्च ॥ २. १. ६४.

इः स्वस्वशक्तोः ॥ ४. ३. २५.

इकारो दरिद्रातेः ॥ ३. ४. ४५.

इङः परोच्चायाम् ॥ ३. ४. ८५.

इङाभ्यां च ॥ ४. ५. ६.

इङ्धारिभ्यां शन्तृङ्कृक्के ॥ ४.

४. १०.

इचस्तलोपः ॥ ३. ४. ३२.

इचि वा ॥ ३. ४. ६६.

इच्छा ॥ ४. ५. ७६.

इच्छार्थेऽप्येककर्तृकेषु तुम् ॥ ४.

५. १०६.

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥

३. २. २६.

इज् जहातेः क्ति ॥ ४. १. ७५.

इटश्चेटि ॥ ३. ६. ५३.

इटि च ॥ ३. ४. २८.

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोच्चायाम् ॥

३. ७. १२.

इङागमोऽसार्वाधातुक० ३. ७. १.

इणतः ॥ २. ६. ५.

इणश्च ॥ ३. ४. ५६.

इणो गा ॥ ३. ४. ८४.

इणोऽनुपसृष्टस्य ॥ ३. ४. ७१.

इणस्यादापिवतिभूभ्यः सिचः

परस्मै ॥ ३. ४. ६३.

इतो लोपोऽभ्यासस्य ३. ३. ३८.

इदमियमचं पुंसि ॥ २. ३. ३४.

इदमी ॥ ४. ६. ६६.

इदमो ह्यधुना दानीम् २. ६. ३५.

इदमो हः ॥ २. ६. ३०.

इदंकिंभ्यां थमुः कार्यः २. ६. ३६.

इदुदग्निः ॥ २. १. ८.

इन टा ॥ २. १. २३.

इनि लिङ्गस्यानेकाचर० ३. २. १२.

इन् कारितं धात्वर्थे ॥ ३. २. ६.

इन्जयजादेरुभयम् ३. २. ४५.

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्व-

श्चणि ॥ ३. ५. ४४.

इहन्पूषार्थम्णां शौ च २. २. २१.

इरन्यगुणे ॥ ३. ४. ७३.

इरुरोरीरुरौ ॥ २. ३. ५२.

इरेदुरोज्जसि ॥ २. १. ५५.

इवन्तर्धभस्त्रदन्भु० ३. ७. ३३.

इवर्णादश्विश्चिडोङ् ३. ७. १४.

इवर्णावर्णयोर्लोपः ० २. ६. ४४.

इवर्णा यमसवर्णे १. २. ८.

इसुसुदोषां घोषवति रः ॥ २.
३. ५६.

ईकारान्तात्तिः ॥ २. १. ४८.

ईकारे स्त्रीकृते लोप्यः २. ४. ५१.

ईधोर्वा ॥ २. २. ५४.

ईङ्जनोः सध्वे च ॥ ३. ७. ५.

ई तस्यासः ॥ ४. ४. ६.

ईदूतोरियुवौ खरे ॥ २. २. ५६.

ईदूत्स्याख्यौ नदी ॥ २. १. ६.

ईप्सितं च रच्चार्यानाम् २. ४. ६.

ईयस्तु हिते ॥ २. ६. १०.

ईशः से ॥ ३. ७. ४.

ईषद्दुःसुपु कञ्जाकञ्जार्थेषु
खल् ॥ ४. ५. १०२.

ईषित्यन्यासिवन्दि ० ४. ५. ८५.

उकारलोपो वमोर्वा ३. ४. ३६.

उकाराच्च ॥ ३. ४. ३५.

उणादयो भूतेऽपि ॥ ४. ४. ६७.

उतोऽयुरुणुसुचुज्जुवः ३. ७. १५.

उतो वृद्धिर्यञ्जनादौ ० ३. ६. ८४.

उत्वं मात् ॥ २. ३. ४१.

उदङ् उदीचिः ॥ २. २. ५१.

उदङ्कोऽनुदके ॥ ४. ५. १००.

उदनुबन्धपूक्तिशां क्ति ४. ६. ८४.

उदित्रिपुवोः ॥ ४. ५. २२.

उन्देर्मणि ॥ ४. १. ६३.

उज्योर्गिरः ॥ ४. ५. १६.

उपपीडरुधकर्षश्च ॥ ४. ६. ३४.

उपमानादाचारे ॥ ३. २. ७.

उपमाने वतिः ॥ २. ६. १२.

उपसर्गादसुदुर्भ्या ० ४. १. २५.

उपसर्गे त्वातो डः ॥ ४. २. ५२.

उपसर्गे दः क्तिः ॥ ४. ५. ७०.

उपसर्गेऽदेः ॥ ४. ५. ४२.

उपसर्गे रुवः ॥ ४. ५. ७.

उपसर्चा काल्या प्रजने ४. २. १८.

उपात् क आश्चये ॥ ४. ५. ६५.

उपात् प्रशंसायाम् ४. १. २७.

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादा-
वदः ॥ ३. ४. ४४.

उभकारयोर्मध्ये ॥ १. ५. ७.

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥
४. ३. ४६.

उरोष्ठयोपधस्य च ॥ ३. ५. ४३.

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः २. ६. ४६.

उवर्णस्य जान्तस्या ० ३. ३. २७.

उवर्णादावश्यके ॥ ४. २. ३७.
 उवर्णान्ताच्च ॥ ३. ७. ३२.
 उवर्णे ओ ॥ १. २. ३.
 उशनः पुरुदंशोऽनेहसां साव-
 नन्तः ॥ २. २. २२.
 उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३. २. २०.
 ऊर्णोतेर्गुणः ॥ ३. ६. ८५.
 ऊर्ध्वे षुषिपूरोः ॥ ४. ६. २८.
 ऊष्माणः षषसहाः ॥ १. १. १५.
 ऋकारे च ॥ ३. ३. २०.
 ऋच्छ्र अतः ॥ ३. ६. १७.
 ऋत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्ना-
 यिषु ॥ ३. ४. ७२.
 ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३. ६. १५.
 ऋतोऽवृङ्गवृजः ॥ ३. ७. १६.
 ऋत्विग्दधक्स्वग्दिगुणिहश्च
 ४. ३. ७३.
 ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ २. १. ६३.
 ऋदन्तानां च ॥ ३. ५. ११.
 ऋदुपधाच्चाकृपिचतेः ४. २. २४.
 ऋमतो रीः ॥ ३. ३. ३४.
 ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् व्यण् ॥ ४.
 २. ३५.
 ऋवर्णस्याकारः ॥ ३. ३. १६.

ऋवर्णेऽर् ॥ १. २. ४.
 ऋषिदेवतयोः कर्तरि ४. ४. ६५.
 ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ३. ५. ४२.
 ऋदन्तानां च ॥ ३. ६. १६.
 ए अय् ॥ १. २. १२.
 एककर्तृकयोः पूर्वकाले ४. ६. ३.
 एकारादीनि सन्ध्यचराणि ॥
 १. १. ८.
 एकारे ऐ ऐकारे च ॥ १. २. ६.
 एजेः खश् ॥ ४. ३. ३०.
 एतस्य चान्वादेशे २. ३. ३७.
 एतेर्ये ॥ ३. ८. २०.
 एत्वमस्थानिनि ॥ २. ३. १७.
 एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः
 १. २. १७.
 एद्वङ्गत्वे ली ॥ २. ३. ४२.
 एयेऽकङ्गास्तु लुप्यते २. ६. ४७.
 एवमेवाद्यतनी ॥ ३. १. २८.
 एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ १.
 ५. १५.
 एषां विभक्तावन्तलोपः २. ३. ६.
 ऐ आय् ॥ १. २. १३.
 ओ अव् ॥ १. २. १४.
 ओकारे औ औकारे च १. २. ७.

ओतो यिन्नायी खरवत् ॥ ३.

४. ६८.

ओदन्ता अ इ उ आ० १. ३. १.

ओदौज्ञां छद्यः खरवत् ४. १. ३१.

ओमि च ॥ २. १. २०.

औ आव् ॥ १. २. १५.

औकारः पूर्वम् ॥ २. १. ५१.

औतश्च ॥ ३. ४. ६८.

औ तन्माज्जस्मोः ॥ २. ३. २१.

औरीम् ॥ २. १. ४१.

औरीम् ॥ २. २. ८.

औ सौ ॥ २. २. २६.

कXइति जिह्वामूलीयः १. १. १७.

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा १. ५. ४.

कतिपयात्कतेः ॥ २. ६. २०.

कतेश्च जस्यसोर्लुक् २. १. ७६.

करणाधिकरणयोश्च ४. ५. ८५.

करणे ॥ ४. ६. २१.

करणेऽतीते यजः ॥ ४. ३. ८१.

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ४. ५. ६१.

करोतेः ॥ ३. ५. ४.

करोतेः प्रतियन्त्रे ॥ २. ४. ३८.

करोतेर्नित्यम् ॥ ३. ४. ३७.

कर्तरि कृतः ॥ ४. ६. ४६.

कर्तरि च ॥ २. ४. ३३.

कर्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥

३. २. ४२.

कर्तर्युपमाने ॥ ४. ३. ७७.

कर्तुरायिः सलोपश्च ॥ ३. २. ८.

कर्तृकर्मणोः कृति० २. ४. ४१.

कर्तृकर्मणोश्च भूछजो ४. ५. १०३.

कर्त्रोर्जोविपुरुषयो० ४. ६. २७.

कर्मणि चाण् ॥ ४. ४. ७१.

कर्मणि चोपमाने ॥ ४. ६. २८.

कर्मणि घेटः घ्नन् ॥ ४. ४. ६०.

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ४

३. ८२.

कर्मण्यण् ॥ ४. ३. १.

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ४. ५. ७१.

कर्मण्याक्रोशे छजः खमिञ् ॥

४. ६. ७.

कर्मण्युपमानेत्यदादौ० ४. ३. ७५.

कर्मधारयसंज्ञे तु० २. ५. २०.

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ २. ४. २३.

कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ३. २. ४१.

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥

४. ५. ४०.

कवर्गस्य चवर्गः ॥ ३. ३. १३.

कषादिषु तैरेवानुप्रयोगः ॥ ४.

६. ३०.

कसिपिसिभासीशस्याग्रमदां च

४. ४. ४७.

कालीषदर्थेऽचे ॥ २. ५. २५.

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ १. १. ६.

काम्य च ॥ ३. २. ६.

कारयति यः स हेतुश्च २. ४. १५.

कारितस्थानामिद्विकरणे ॥ ३.

६. ४४.

कारिते च संश्रयोः ॥ ३. ४. १३.

कार्याववावोदशावौ ० २. ६. ४८.

कालभावयोः सप्तमी ॥ २. ४. ३४.

कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ ४.

५. १०७.

काले ॥ ३. १. १०.

काले किंसर्वयदेक ० २. ६. ३४.

किमः ॥ २. ६. ३१.

किं कः ॥ २. ३. ३०.

किम् की ॥ ४. ६. ६७.

किरो धान्ये ॥ ४. ५. २०.

कीर्तीषोः तिस्र ॥ ४. ५. ८६.

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः २. ६. ३.

कुटादेरनिनिचट्सु ॥ ३. ५. २७.

कुत्सितेऽङ्गे ॥ २. ४. ३१.

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ४. ३. ५२.

कूल उद्रुजोद्वहोः ॥ ४. ३. ३७.

कृजः श च ॥ ४. ५. ७७.

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्तपदेषु

४. ३. ८४.

कृजश्च ॥ ४. ३. ६०.

कृजोऽव्ययेऽचये ० ४. ६. ४२.

कृजोऽसुटः ॥ ३. ७. ३७.

कृजो हेतुताच्छील्या ० ४. ३. २२.

कृत् ॥ ४. २. ७.

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ४. ५. ६२.

कृपे रो लः ॥ ३. ६. ६७.

कृष्टषिष्टजां वा ॥ ४. २. २६.

कृष्टपचकुप्ये संज्ञायाम् ॥ ४.

२. ३४.

के प्रत्यये स्त्रीकृता ० २. २. ६५.

के यण्वच्च योक्तवर्जम् ४. १. ७.

कोः कत् ॥ २. ५. २४.

क्तवन्तू निष्ठा ॥ ४. १. ८४.

क्तोऽधिकरणे ध्रौव्य ० ४. ६. ५३.

क्रमः परस्मै ॥ ३. ६. ६८.

क्रथे च ॥ ४. ३. ७२.

क्रियाभावो धातुः ॥ ३. १. ६.

क्रियासमभिहारे ३. १. २१.

क्रियस्तदर्थे ॥ ४. १. ३३.

कुधिमण्डिचज्जिशब्दार्थेभ्यो युः

४. ४. ३०.

क्रयादीनां विकरणस्य ३. ४. ४३.

क्वणो वीणायां च ॥ ४. ५. ४६.

क्वन्सुकानौ परोच्चावच्च ४. ४. १.

क्विप् च ॥ ४. ३. ६८.

क्विप् ब्रह्मभूणदृत्रेषु ॥ ४. ३. ८३.

क्विप् भ्राजिपृधूर्वीभासाम् ॥ ४.

४. ५७.

क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो वुण्

च ॥ ४. ४. २७.

क्षुधिवसोश्च ॥ ४. ६. ८७.

क्षुभिवाहिस्वनिध्वनि ४. ६. ८३.

क्षुश्रुभ्यां वौ ॥ ४. ५. ११.

क्षेमप्रियमद्रेष्वण च ॥ ४. ३. ४२.

क्षेदीर्घः ॥ ४. १. ४०.

क्षेदीर्घात् ॥ ४. ६. १०६.

क्षैशुषिपचां मकवाः ४. ६. १११.

खश्चात्मने ॥ ४. ३. ८०.

गत्यर्थकर्मणि द्वितीया ०२. ४. २४.

गत्यर्थकर्मकस्त्रिष ४. ६. ४६.

गमस्य ॥ ४. ३. ४५.

गमस्त च ॥ ४. ४. ४६.

गमहनजनखन ० ३. ६. ४३.

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ४.

६. ७७.

गमित्यमां क् ॥ ३. ६. ६६.

गर्गयस्कविदादीनां च २. ४. ६.

गष्टक् ॥ ४. ३. ६.

गस्यकः ॥ ४. २. ६२.

गिरतेश्चेक्रीयिते ॥ ३. ६. ८८.

गिले ऽ गिलस्य ॥ ४. १. २४.

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ३. ३. २८.

गुणी क्त्वा सेडरुदादि ० ४. १. ६.

गुणो ऽ तिसंयोगाद्योः ३. ४. ७५.

गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः ॥

३. २. १५.

गुप्तिज्किञ्चः सन् ॥ ३. २. २.

गुरोश्च निष्ठासेटः ॥ ४. ५. ८१.

गेहे त्वक् ॥ ४. २. ६०.

गोचरसंचरवहव्रज ० ४. ५. ८७.

गोरौ घुटि ॥ २. २. ३३.

गोश्च ॥ २. १. ५६.

गोहेरुदुपधायाः ॥ ३. ४. ६३.

ग्रहगुहोः सनि ॥ ३. ७. ३१.

ग्रहस्य ॥ ४. ५. २३.

